

ХРЕСТОМАТІЯ

З ІСТОРІЇ ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

Давня доба, Середньовіччя

ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

Давня доба, Середньовіччя

За редакцією доктора історичних наук,
професора В. І. Ярового

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Київ
“Либідь”
2011

УДК 94(=162/=163)"/.../16"(075.8)

ББК 63.3(0=Сло)3/4я73-3

X91

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено*

Рецензенти:

О. І. Гуржій, д-р іст. наук, проф.

С. І. Світленко, д-р іст. наук, проф.

О. М. Майборода, д-р іст. наук, проф.

Упорядники:

В. І. Яровий, д-р іст. наук, проф., керівник колективу упорядників (передмова, рекомендована література, загальна редакція);

О. С. Антонюк, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділ IX)

І. В. Малацай, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділи III, V);

С. М. Мотрук, канд. іст. наук, доц. (частина перша; частина друга, розділи VI, VIII);

А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділ I);

А. В. Шилова, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділи I, II, V);

В. П. Шумило, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділи IV, VII)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18—Г—143 від 21.01.08)*

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор *С. В. Головка*

Редактор *О. О. Вербило*

**Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня
X91 доба, Середньовіччя): навч. посібник / упоряд. В. І. Яровий,
С. М. Мотрук, В. П. Шумило та ін.; за ред. В. І. Ярового. — К.:
Либідь, 2011. — 416 с.**

ISBN 978-966-06-0597-8.

Вміщено найважливіші документальні джерела з лавній та середньовічної доби історії слов'ян. Тематично представлені господарство, культура, суспільство, політичні інститути, релігія, повсякденне життя людини та світ речей, що її оточують. Матеріал систематизовано і впорядковано за хронологічно-територіальним принципом, супроводжено характеристикою джерел та коментарем.

Для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 94(=162/=163)"/.../16"(075.8)

ББК 63.3(0=Сло)3/4я73-3

ISBN 978-966-06-0597-8

© В. І. Яровий, С. М. Мотрук,
В. П. Шумило та ін., 2011

Передмова

Актуальність забезпечення навчального процесу збірниками історичних документів, розширення джерельної бази підготовки фахівців-істориків є незаперечною, однак справа видання такої навчальної літератури просувається дуже повільно. Упорядники пропонованої книги — викладачі кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка — наважилися здійснити кропітку й відповідальну працю. Зауважимо, що хрестоматія для студентів вищих навчальних закладів історичних спеціальностей з нормативного курсу «Історія західних та південних слов'ян» видається в Україні вперше.

У посібнику подано писемні джерела з історії зарубіжного слов'янства від I до середини XVII ст. Готуючи видання, упорядники ставили перед собою такі завдання:

По-перше, подати масив історичного документального матеріалу, достатній для забезпечення навчального процесу у вищих навчальних закладах, передусім практичних занять (семінарів), для надання допомоги студентам у визначенні та обґрунтуванні тематики реферативних, курсових, бакалаврських, дипломних та магістерських робіт, у розкритті політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, конфесійних, культурних, демографічних, географічних тощо аспектів історії зарубіжного слов'янства давньої та середньовічної доби.

По-друге, добираючи документи, упорядники брали до уваги як змістову цінність документів, так і їхню певну джерелознавчу специфіку, прагнувши представити різноманітні за походженням і за змістом джерела.

По-третє, при підготовці видання враховувався досвід вивчення історії зарубіжних слов'ян не тільки на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а й і в інших провідних вітчизняних та зарубіжних вищих навчальних закладах. Тому поряд із джерелами, що вперше вводяться до навчального процесу, у хрестоматії зміщено переклади документів із зарубіжних навчальних видань.

По-четверте, опрацювання конкретних історичних джерел на практичних заняттях має сприяти формуванню у молодих дослідників певних аналітичних навичок. Аби форма джерела не відволікала від його змісту, тексти децю адаптовані: вивільнені від багатослівних повторів, стереотипних формул та інших модельних побудов, притаманних історичним пам'яткам давньої та середньовічної доби.

При використанні давніх текстів як історичного джерела треба зважати на їхню специфіку. Писемні пам'ятки слов'ян з'явилися лише в IX ст., і практично всі історичні відомості дослідники залучають із греко-римської писемної спадщини (монографічні твори, хроніки, церковні історії). В окремих виданнях джерел написання етнонімів часто різняться, відображаючи традиції історіографії певних країн. Це стосується, зокрема, етноніма «слов'яни», етимологія якого залишається нез'ясованою.

Терміном «давні слов'яни» в історичній науці прийнято позначати слов'янські етнічні утворення у давній період історії — від першої згадки про них під назвою «венеди» у працях античних авторів (I—IV ст.) до відомостей візантійських, західноєвропейських і східних авторів (VI—VIII ст.), де слов'ян називають «склавени» («склавіни», «склави») та «анти».

Поява цієї загальної назви свідчить про формування етнічної самосвідомості всіх слов'янських племен, що відобразилося й у ставленні до них інших народів. У деяких перекладах текстів джерел етнонім наводиться не у формально точній греко-римській транскрипції, а в сучасній — «слов'яни» (слов'янська самоназва *sloveně*), і таке написання упорядники визнали за краще залишити без змін.

Писемні пам'ятки I—XII ст. містять відомості про географію розселення слов'янських племен, про їхні взаємини з іншими народами Центральної та Південно-Східної Європи, римською цивілізацією, про внутрішній устрій давніх слов'ян, їх суспільну організацію, господарство, військову справу, релігію, мораль та звичаї.

Матеріали посібника, який складається з двох частин — Давня доба і Середньовіччя, — розміщено за такою схемою:

- перша частина — писемні пам'ятки з історії слов'ян Давньої доби;
- друга частина складається з дев'яти розділів, у яких згруповано середньовічні писемні джерела певної країни або земель, заселених слов'янами;
- на початку кожного розділу подається загальна характеристика джерел;
- документи кожного розділу групуються за тематичним принципом, згідно з темами практичних занять;
- у межах тем документи подано за хронологією;
- кожний документ супроводжено коментарем-анотацією (відомості про автора, походження і загальний зміст тексту, час появи або датування редакцій) та примітками.

Джерела з давньої історії слов'ян поділяються на три категорії: писемні, археологічні та лінгвістичні. Писемні джерела виникли в сусідніх народів. Це твори візантійців, авторів Заходу та письменників Сходу (арабів). Слов'яни ж у цей час писемності ще не мали.

Терміном «давні» прийнято позначати слов'ян від першої згадки про них у джерелах під іменем «венеди» в I—II ст. н. е. (Пліній Старший у «Природничій історії», Публій Корнелій Тацит у «Германії», Птолемей Клавдій у «Географії») до свідчень грецьких та латинських авторів, а також низки східних письменників VI—VIII ст., де зазвичай слов'яни фігурують під назвами «склавени» («склавіни», «склави») та «анти» (Прокопій Кесарійський, Йордан, Агафій Міринеїський, Менандр, Маврікій, Феофілакт Сімокатта, Іоанн Ефеський, Феофан, Нікіфор та ін.). Причому найменування «анти» стосується тільки слов'ян Східної Європи та лише до 602 (або 612) р.

Дані, що містяться в писемних пам'ятках з історії слов'ян Давньої доби, свідчать про географію розселення слов'янського етносу, про взаємини слов'ян з іншими народами Східної, Центральної та Південно-Східної Європи, про зіткнення слов'ян із Східно-Римською імперією, про внутрішній устрій давніх слов'ян, їх суспільну організацію, господарство, військову справу, релігію, мораль та звичаї. Інтерпретація цих відомостей потребує критичного підходу: свідчення джерел про «варварів» (слов'ян), як правило, є упередженими й тенденційними. Вони перевіряються і доповнюються археологічними матеріалами, а також даними лінгвістики (топоніміки, гідроніміки), етнології та допоміжних історичних дисциплін (історична географія, епіграфіка). Однак тлумачення даних цих галузей науки також має бути критичним та обережним.

1 ПЛІНІЙ СТАРШИЙ

Природнича історія

Гай Пліній Секунд (Старший) — римський географ та військовий діяч (23/24 — 79). Автор енциклопедичного твору «Природнича історія» в 37 книгах. У географічній частині цієї праці, де описані Германія та Галлія, Пліній пише про венедев.

IV. 13.96—97

...ї не меншою, за уявленням, є Енінгія¹. (97). Дехто переказує, що вона населена аж до річки Вісули сарматами, венедами, скірами, хіррами, що затока називається Кіліпен і острів у її гирлі Латрис, потім інша затока, Ланг, пограничний кімбрам.

¹ *Енінгія* — перелічуються острови, що лежать по периметру Чорного моря.

• Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2 т. М., 1994. Т. 1: (I—VI вв.). С. 25.

2 ТАЦИТ

Германія

Публій Корнелій Тацит (бл. 55—117) — римський історик, обіймав чимало важливих державних посад у Римській імперії. Автор праць «Історія», «Аннали», «Про походження і місцезнаходження германців» («Германія») та ін. У творі «Германія» (98) Тацит пише про сусідів германців — венедев.

(1) Тут кордон Свевії¹. Я вагаюсь, чи слід певкінів², венетів³ і феннів⁴ віднести до германців або до сарматів. Утім, певкіни, котрих дехто називає бастарнами, щодо мови, способу життя, осілості та жител поводяться як германці. Всі вони живуть у бруді, а знать їхня не схильна до діяльності. Через мішані шлюби за бридкістю вигляду вони нагадують сарматів. (2) Венети запозичили багато їхніх звичаїв, бо вони чинять розбої по всіх лісах і на всіх горах, що височать між певкінами і феннами. А втім, їх швидше можна віднести до германців, бо вони й будинки ставлять, і носять [великі] шити, і мають перевагу в тренуванні та швидкості піхоти — все це відрізняє їх від сарматів, що живуть у кибитці та на коні.

¹ Мається на увазі північний кордон Свевії. Автор вважає, що вона охоплює більшу частину Германії. ² *Певкіни* — тут бастарни. ³ Оскільки, говорячи про кордон Свевії, автор має на увазі її північну межу, то згадка про неї не може допомогти

в локалізації Тацитових венетів. ⁴ *Фенни*, судячи з їх локалізації, — це саами, що мешкали тоді в Прибалтиці північніше Немана.

- Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 39.

3 ПТОЛЕМЕЙ Географія

Клавдій Птолемей (89—167 або 102—180) — грецький астроном, математик і географ, жив у Александрії. У праці «Географія» повідомляє про розташовану на Сході Європи Сарматію, де мешкали венеди.

II III.5.1.5 (1) Європейська Сарматія оточена з півночі Сарматським океаном уздовж Венедської затоки¹... (5) Й іншими горами оточена Сарматія, серед яких називають... й Венедські гори.

III III.5.7—10 (7) А заселяють Сарматію дуже великі народи — венеди вздовж усієї Венедської затоки... (8) Й менші народи населяють Сарматію: по річці Вістулі нижче венедів гітони, потім фінни, потім сулони; нижче них фругудіони, потім аваріни біля витоків річки Вістули; нижче омброни, потім анартофракти, потім бургіони, потім арсіети, потім сабоки, потім пієнгіти та бієсси біля гори Карпата. (9) На схід від названих, знову нижче венедів, — галінди і судини і ставани² аж до аланів...(10) І знову узбережжя Оксану вздовж Венедської затоки послідовно займають вельти³...

VII V.9.21 А між Керавнськими горами та річкою Ра оринеї, і ваї, і серби⁴.

VIII VI.14.9 Населяють же [частину] цієї Скіфії, всю [спрямовану] на північ, аж до невідомої [землі], так звані алани скіфи, й суобени⁵, й аланорси...

Вся венедська номенклатура зосереджена автором у південно-східному куті Балтійського моря: Венедська (Гданська) затока Сарматського океану (Балтики), самі венеди вздовж узбережжя цієї затоки в районі гирла Вісли й північніше його: Венедські гори (Східнопруське приморське плато). ² Деякі дослідники проводять аналогії між Птолемеевими ставанами та слов'янами. ³ За уявленням автора, вельти мешкали на узбережжі Балтики в районі сучасної Литви. Слов'янами їх вважали Шафарик, Браун, Удальцов, Шахматов, Ловмянський. ⁴ На думку Шафарика, етнонім «серби» є самоназвою давніх слов'ян. ⁵ У славістиці існують різні інтерпретації етноніма «суобени». Проте ототожнення суобенів зі слов'янами тягне за собою чимало необґрунтованих припущень.

- Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 51—55.

4 ПРІСК Історія

Пріск (бл. 410—475) — візантійський історик. В одному з його творів, назву якого точно не встановлено (імовірно «Історія»), подано відомості про території, на яких мешкали слов'янські племена. Інформація автора про посольство до вождя гунів Аттіли (448), у якому він брав участь, містить дані про проникнення слов'ян на Балкани.

ФРАГМЕНТ 8.1. [*Феодосій II* *виряджає посольство на чолі з Максиміном*² *до правителя гунів*³ *Аттіли*⁴. *В посольстві бере участь Пріск, друга та соратник Максиміна. Посольство рухається через Сардик у Наїсс*⁵.]

29.9—22 Переночувавши й зробивши перехід від кордонів [області] Наїсса в напрямку до річки Істр⁶, ми вступили в якусь тінисту місцевість⁷, що мала чимало звивин, вигинів та поворотів⁸. Саме в ній на світанку⁹, коли [ми] думали, що їдемо на захід, побачили перед собою схід сонця, так що, не орієнтуючись на місцевості, вигукнули, нібито сонце пішло зворотним шляхом і являло [щось] незвичайне. Але через заплутаність місцевості та частина дороги дивилася на схід¹⁰. Після цього важкопрохідного місця ми опинилися на рівнині, і вона [теж була] лісною¹¹. Там варвари-перевізники¹² брали нас на човни-однодеревки¹³, котрі вони виготовляють, вирубаючи та видовбуючи дерева, та перевозили через річку [Істр]...

[*Переправившись через Істр, посольство встигло проїхати до ночі 70 стадіїв, а наступного дня досягло табору Аттіли і в складі його почту пішло за правителем гунів на північ.*]

39.11—40.11; 40.8—41.3 Звідси ми поїхали рівною дорогою, що пролягала по рівнині¹⁴, й досягли судноплавних річок, з котрих найбільшими після Істру були Дрікон, Тігас та Тіфісас¹⁵. І через них ми були переправлені на однодеревках, якими користуються ті, хто живе біля річок. Інші ж [річки] ми перепливали на плотах, котрі варвари возять [із собою] на візках з причини заболоченості [тамтешньої] місцини. В селищах нам давали харчі, замість [зерна] пшениці — просо¹⁶, а замість вина — мелос¹⁷. так називають його тубільці. Наші слуги також отримували просо та ячмінний напій; «камон»¹⁸ називають його варвари. Пройшовши довгий шлях, надвечір ми поставили намет біля якогось озера, що мало питну воду, якою користувалися мешканці розташованого поруч селища.[...]

[*Бурею, що знялася, віднесло намет та речі супутників Пріска.*]

І, прийшовши до хатин селища — адже кожен поодиноці попрямував до нього, ми там зустрілися і почали з криком шукати тих,

що відстали. А скіфи¹⁹, що повибігали на шум, почали запалювати очерет, котрим вони користуються для [розкладання] багаття, та, освітлюючи [нас], питали, чому ми кричимо. Коли варвари, котрі були з нами, відповіли, що ми потерпаємо через бурю, вони покликали нас до себе, приймали нас і, спалюючи багато очерету, зігрівали. Жінка, що правила в селищі²⁰ — вона виявилася однією з дружин Бледи²¹, — надіслала нам їжу та гарних жінок. Це скіфський знак поваги. Ласкаво подякувавши за їжу, від зносин з жінками ми відмовилися. Ми залишилися в хатинах, а на світанку вирушили на пошуки речей.

[Посольство їхало ще сім днів, потім перетнуло кілька річок і досягло величезного селища, де стояв дерев'яний палац Аттілі²². Біля його воріт Пріск зустрічає одягнуту у варварський одяг людину і дивується, що та говорить грецькою.]

46.5 — 10 Або [скіфи], будучи змішаними²³, хоч і мають власну варварську мову²⁴, ревно прагнуть [оволодіти мовою] чи гунів, чи готів, чи навіть авсоніїв²⁵, якщо підтримують зносини з римлянами. Але ніхто з них не говорить вільно грецькою, окрім полонених із Фракії²⁶ та з Іллірійського²⁷ узбережжя.

¹ Феодосій II — візантійський імператор (408—450). ² Максимін — друг та покровитель Пріска, мав високе становище при візантійському дворі. ³ Гуни вперше згадуються в Аммана Марцелліна, потім дуже часто візантійськими та латинськими авторами. Вірогідна історія гунів починається приблизно 375 р., коли вони підкорили кошових аланів, а потім — готів Германаріха. ⁴ Аттіла — син Мундзука та племінник вождів Октара й Руги, правитель гунів приблизно з 435 р. (до 445 р. разом з Бледою), помер у 453 р. ⁵ Сардика (Сердика) — візантійське місто, суч. Софія; *Haice* — суч. Ніш у Сербії. ⁶ *Istrp* — антична назва Дунаю. ⁷ Помилковий переклад Доблгофера: «у вузьку долину». ⁸ Можливо, цитата з Плутарха. ⁹ Можливо, цитата з Геродота. ¹⁰ Описана місцевість розташовувалася на північ від Наїсса, куди рухалося посольство. ¹¹ Неправильний переклад Г. Десуніса: «болотистий». ¹² Етнічну належність цих варварів точно не встановлено; вважають, що йдеться про слов'ян. ¹³ Човни-однодеревки (моноксили) були добре відомі античним авторам. Згадка про них не може слугувати серйозним аргументом на користь слов'янства місцевих варварів, хоча автори VII—X ст. й повідомляють про їх наявність у слов'ян. ¹⁴ Суч. Східна Воеводина. ¹⁵ Те ж саме зберіглося в тексті Йордана. ¹⁶ Згадка прося у Пріска не може розшинюватися як вказівка на специфічні слов'янські звичаї місцевого населення. ¹⁷ Ця назва — один з основних аргументів на користь слов'янської атрибуції варварів, про яких пише Пріск. ¹⁸ Назва хмільного напою з ячменю, мабуть, на кшталт браги або пива. ¹⁹ Для позначення північних варварів Пріск, у відповідності з архаїчною традицією, вживає термін «скіфи». ²⁰ Правління дружини Бледи селищем, можливо, було близьким до інституту кормлінь, що склався у варварських королівствах, і не мало вотчинного характеру. ²¹ Бледа — племінник гунських вождів Руги та Октара, в 435—445 рр. — співправитель Аттіли, вбитий ним. ²² Резиденція Аттіли знаходилася, мабуть, у Північній Угорщині, між Тисою та Дунаєм. ²³ Буквально «наміті хвилями», використовується метафорично як «змішані люди, набрид», починаючи з Фулідіда. ²⁴ На ці слова посилалися як на один з аргументів на користь того, що Пріск зустрічає

слов'ян на теренах держави Аттіли. При цьому вважалося, що він має на увазі певний стнос, мова якого відрізняється від мови гунів, готів та римлян.²⁵ Пріск використовує цей термін для позначення римлян — жителів Італії.²⁶ *Фракія* — тут адміністративна область у східній частині Балкан.²⁷ *Іллірія* — адміністративна область у західній частині Балкан.

- Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 85—87.

5 ПРОКОПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ

Прокопій (бл. 490 — після 562) — візантійський високопосадовець та історик, народився в м. Кесарії (Палестина). Брав участь у перській, вандальській та готській війнах, які відбувалися за часів правління візантійського імператора Юстиніана (527—565). Він автор творів: «Історія війн Юстиніана» (543—554), «Таємна історія» (550—559), «Про будівлі» (554—559) та ін. З представниками слов'ян, які служили у складі візантійської армії, Прокопій стикався, перебуваючи в 537 р. в Італії.

Історія війн Юстиніана

VI, 26. Велісарій хотів схопити живими будь-кого зі знатних ворогів¹. Валеріан² відразу зголосився здійснити його задум: адже серед його воїнів є люди з племені слов'ян, а їм не звикати, сховавшись за невеликим валуном чи за кушем, що перший трапиться, схоплювати ворога; вони постійно проваджують таке як з ромеями³, так і з іншими варварами біля річки Істр, де самі мешкають. <...>

VII, 14. Був такий собі Хілвудій, чоловік з челяді імператора і дуже обдарований у військових справах... У четвертий рік свого царювання⁴ імператор призначив його стратигом⁵ Фракії, поставив охороняти річку Істр і стежити, щоб через неї не переправлялися тутешні варвари. До того часу гуни⁶, слов'яни та анти часто перепливали її там і скоювали жадливі злодіяства над ромеями. Хілвудій зробився грозою для варварів, і протягом трьох років, які він провів там на цій посаді, не тільки нікому не вдавалося на шкоду ромеям перейти Істр, але й самі вони на чолі з Хілвудієм часто переправлялися на той берег, убиваючи і підкоряючи тутешніх варварів. На четвертий же рік Хілвудій з невеликим військом форсував Істр там, де звичайно, але слов'яни виступили проти нього всі до одного. В жорстокій битві полягло безліч ромеїв, серед них і Хілвудій. З того часу річка стала легкопрохідною для варварів, а ромейські володіння — доступними...

Якийсь час потому анти і слов'яни пересварилися, зійшлися у битві, й анти зазнали поразки...

Племенами цими, слов'янами й антами, не управляє одна людина, вони здавна живуть у демократії, і тому як успіхи, так і негаразди обговорюються у них спільно. Та й зрештою, все здавна однаково в обох цих варварських племенах — як у житті, так і у віруваннях. Вони вірять, що бог, який створює блискавку, є єдиним володарем над усім, і приносять йому в жертву биків і всіляких жертвних тварин. Приречення ж вони не знають і зовсім не визнають, що воно має будь-яку владу, принаймні над людьми, а тому, коли над ними нависне смерть, чи у хворобі, чи на війні, вони дають обітницю, що коли уникнуть її, то негайно принесуть жертву богу за своє життя; урятувавшись, вони жертвують, що обіцяли, і гадають, що порятунок куплений цією жертвою. Але шанують вони і річки з німфами, і якісь інші божества, всім їм приносять жертви, творячи при цьому ворожіння.

Мешкають вони в жалюгідних хатинах, на великій відстані один від одного, причому кожний часто змінює місце проживання.

Вступаючи в битву, більшість із них ідуть пішими на ворога, тримаючи в руках щити та дротики. Ніякого панцера вони не вдягають, дехто з них не мають ані сорочки, ані плаща, але, надівши тільки штани, що прикривають голизна, вступають у бій з ворогами. Є в обох племен і спільна мова, жажливо варварська. За виглядом вони нічим один від одного не відрізняються. Всі вони великі на зріст і надзвичайно хоробрі. Тілом і волоссям вони не дуже білі, але не схиляються до чорноти, всі рудуваті. Як і масагети⁷, вони ведуть спосіб життя суворий і невибагливий, завжди брудні. Однак вони не злодії й не хитруни; неухильно дотримуються гунського звичаю.

Та й ім'я у слов'ян і антів здавна було єдиним: і тих, і інших називали в давнину спорами, тому, я думаю, що оселяються по землі то там, то тут, спорадично. Тому їм і потрібно багато землі — адже вони одні займають майже весь протилежний берег Істру. От як стоять справи з цим народом...

Імператор Юстиніан відрядив до цих варварів послів, пропонуючи їм усім оселитися [на місці] стародавнього міста Турріс...⁸ Юстиніан пообіцяв подарувати їм місто і навколишню землю... всіляко сприяти їхньому розселенню і виплатити їм великі гроші за те, щоб вони на майбутнє стали його союзниками і завжди були б заслоном для гунів, які прагнуть спустошувати державу ромейв.

VII, 29. У цей час військо слов'ян, перейшовши річку Істр, накіло жажливих бід⁹ по всій Іллірії аж до Епідамна¹⁰, грабуючи, вби-

ваючи й уводячи в неволю всіх, хто їм трапився. Вони зуміли захопити там багато фортець, які вважалися раніше сильними. Ніхто не чинив їм опору, і вони нищпорили, забираючи все, що могли...

VII, 38. В цей час¹¹ військо слов'ян кількістю не більше за три тисячі без опору перейшло Істр... Пограбувавши все дощенту аж до моря, вони приступом здобули приморське місто Топір...¹², що знаходиться на відстані від Константинополя на 12 днів подорожі. Захопили вони його в такий спосіб. Більшість сховалися в тіснинах перед стіною, а декілька чоловік... повернули назад, удаючи, що вони відступають, бо злякалися... Ромеї захопилися переслідуванням і опинилися далеко від стіни. Тоді решта слов'ян піднялася із засідки і, опинившись у тилу у своїх переслідувачів, закрила їм шлях у місто. І ті, що удавали втікачів, розвернулися і змусили ромеїв битися в оточенні. Варвари винищили їх усіх і кинулися до стіни. Мешканці міста... виливали масло і смолу, геть усі кидали у ворогів камінням... але потім варвари засипали їх стрілами, погнали зі стіни, приставили до неї драбини й оволоділи містом. Вони вбили всіх чоловіків кількістю в 15 тисяч, розтащили всі багатства і забрали в неволю дітей та жінок. Спочатку вони не жаліли нікого і вбивали всіх, кого зустрінуть... а декого замикали в оселях разом з биками і вівцями, котрих не могли забрати в рідні місця, і без всякого жалю спалювали. Так слов'яни завжди раніше розправлялися з усіма, хто їм траплявся. Але тепер вони, наче сп'янівши від потоків крові, взяли полонених і повернулися додому з тисячами невольників.

VII, 40. Орда слов'ян, якої ще не бувало, прийшла¹³ в ромейську землю. Вони переправилися через річку Істр і рушили до Наїсса. Декого з них, окрім тих, що залишили табір і поодинокі блукали по місцевості, ромеї захопили, зв'язали і почали допитувати, для чого слов'янське військо перейшло Істр і що має намір робити. За свідченнями полонених, метою набігу було здобуття Фессалоніки та сусідніх з нею міст. Коли імператор про це довідався, він сильно занепокоївся і відразу написав Герману¹⁴, щоб той негайно відклав похід в Італію і відбив, наскільки це в його силах, слов'янський напад... А слов'яни, дізнавшись від полонених, що Герман перебуває в Сардиці¹⁵, жажнулися, бо його ім'я гриміло серед цих варварів, і ось чому. Коли імператором був Юстин¹⁶, дядько Германа, сусідні слов'янам анти перейшли Істр і з величезним військом вдерлися на землю ромеїв. Якраз перед цим імператор призначив Германа стратигом усїєї Фракії. Він вступив у битву з ворожим військом і здобув переконливу перемогу, побивши майже всіх. Через цей випадок Герман набув великої слави серед всіх людей, а особливо — у цих варварів.

Таким чином, злякавшись його... слов'яни негайно припинили рух до Фессалоніки, але не наважилися спуститися на рівнину — пройшовши всю Іллірію горами, вони опинилися в Далмації...

А слов'яни, які у вищезгаданій спосіб потрапили на ромейську землю, та інші, котрі пізніше перебравися через Істр і змішалися з першими... заподіяли лиха всій Європі, не набігами спустошуючи тамтешні краї, але зимуючи, начебто у власній країні, і не боючись ніякого ворога. Пізніше імператор Юстиніан вирядив проти них значне військо... воно наздогнало частину варварів біля Адріанополя¹⁷, що знаходиться у центрі Фракії, в п'яти днях подорожі від Константинополя. Варвари не могли рушити вперед: адже вони мали при собі незчисленну здобич у вигляді людей, тварин та всілякого добра. Зупинившись, вони зібралися вступити в бій з ворогами, але не дали останнім це відчути. Слов'яни розташувалися табором на горі, а ромеї — недалеко на рівнині... Відбулася запекла битва, і ромеї були вщент розбиті. Полягло багато найкращих воїнів, а stratиги, ледь вислизнувши від супротивника, насилу врятувалися із залишками війська, хто як міг. Варвари захопили прапор... і дійшли до Довгих стін¹⁸, до яких від Константинополя добиратися трохи довше дня.

VII, 25. Величезна кількість слов'ян, що насунулася на Іллірію, накоїла там багато лиха...¹⁹ Провівши багато часу в цьому розбійницькому нападі... вони повернулися додому зі всією здобиччю. Ромеї не змогли навіть влаштувати слов'янам засідку, коли вони переправлялися через річку Істр... слов'ян переправили за великого хабара гепіди²⁰. Плата за кожную голову становила золоту монету. Імператор був розгніваний, не знаючи, де давати ворогам відсіч — коли вони будуть переправлятися через Істр для розграбування ромеїв чи на зворотному шляху зі здобиччю. І він вирішив укласти договір з племенами гепідів.

Таємна історія

18. Іллірію і всю Фракію від Іонійської затоки аж до передмістя Константинополя, у тому числі Елладу і країну херсонеситів²¹, майже кожен рік спустошували гуни, а також слов'яни з антами. Починаючи з того часу, коли ромейську державу прийняв Юстиніан, вони коїли жажливі лиходійства щодо тамтешніх мешканців. Гадаю, при кожному нападі вони вбивали та поневолювали там понад 200 тисяч чоловік, тому вся ця земля остаточно перетворилася на пустелю.

Про будівлі

IV, 7. Імператор запроектував і побудував фортецю Адіну²², оскільки варвари слов'яни, що постійно ховалися у цьому краї, весь час влаштовували таємні засідки на подорожніх і зробили тамошні місця непрохідними... З давнини існувало укріплення під назвою Ульмітон²³, але оскільки варвари слов'яни протягом тривалого часу робили там засідки та мешкали на цьому місці дуже довго, воно зовсім збезлюділо, і від нього не залишилося вже нічого, крім назви. Отже, відбудувавши фортецю цілком, починаючи з фундаменту, Юстиніан зробив ці місця вільними від слов'янських нападів і підступів.

¹ Описується облога візантійцями в 539 р. зайнятого готами м. Ауксім в Італії. ² *Валеріан* — візантійський полководець, учасник війн з вандалами, персами, готами. ³ *Ромеї* — самоназва візантійців, заснована на грецькому перекладі слова «римляни». ⁴ 530—531 рр. ⁵ *Стратиг* — військовий губернатор провінції. ⁶ *Гунами* візантійці називали будь-яких кочовиків, що приходили з півночі, тут, може, маються на увазі протоболгари. ⁷ *Масагети* — позначення гунів і взагалі кочовиків. ⁸ *Турріс* — можливо, суч. Турну-Мегуреле в Румунії. ⁹ Описуються події весни 548 р. ¹⁰ *Епідамі* — суч. Дуррес в Албанії. ¹¹ 550 р. ¹² *Тонір* — суч. Ксанті біля північного узбережжя Егейського моря в Греції. ¹³ Події 550/51 р. ¹⁴ *Герман* — знаменитий воєначальник, незадовго перед тим призначений Юстиніаном на посаду головнокомандувача у війні проти готів у Італії. ¹⁵ *Сардика* — суч. Софія. ¹⁶ *Юстин I* був імператором у 518—527 рр. ¹⁷ *Адріанополь* — суч. Едірне в Туреччині. ¹⁸ *Довгі стіни* — зовнішній рубіж оборони столиці, що тягнувся 42 км. ¹⁹ Події 551 р. ²⁰ *Гепіди* — одне зі східногерманських племен, сусіди слов'ян. ²¹ *Херсонесити* — мешканці Херсонеса Фракійського — суч. Галліполійського півострова. ²² *Адіна* — на південний схід від суч. Сілістри. ²³ *Ульмітон* — суч. Пантелімон, або Меджилія в румунській Добруджі.

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 8—12.

6 ЙОРДАН Про походження та діяння гетів

Йордан (бл. 485 — після 553) — історик готського походження, народився у Фракії. Був секретарем аланського воєначальника. Перебував на церковній службі (єпископ). Його праця «Про походження та діяння гетів» («Гетика») — одне з найважливіших джерел з історії готів, Північного Причорномор'я та періоду «Великого переселення народів». У творі Йордана, написаному в 551 р., подано відомості про різні племена, зокрема слов'янські. Автор розповідає про венетів, склавів та антів, їх стички з готами, висвітлює історію слов'янського етносу.

34. ... Починаючи від місця народження річки Вістули¹, на неозорих просторах оселилося багатолюдне плем'я венетів². Хоча їхні найменування зараз змінюються відповідно до різних родів та місцевостей, усе ж такі вони переважно зуться слов'янами й антами.

35. Слов'яни мешкають від міста Новіетуна³ та озера, що зветься Мурсіанським⁴, аж до Данастра⁵, а на півночі — до Вісли; замість міст у них болота і ліси. Анти ж — найсильніші з обох племен — поширюються від Данастра до Данапра⁶, там, де Понтійське море утворює закрут.

119. Розбивши герулів, Германаріх⁷ спрямував військо проти венетів, які, хоч і заслуговували на зневагу через слабкість своєї зброї, були, однак, могутні завдяки своїй численності й намагалися спочатку чинити опір... Ці венети походять із одного коріння та нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавенів. Хоча тепер, за гріхи наші, вони лютують повсюдно, але тоді всі вони підкорялися владі Германаріха.

247. ... Вінітарій⁸ повів військо в край антів⁹ і, коли вступив туди, в першій битві був розбитий, але надалі почав діяти рішуче і розіп'яв короля¹⁰ їхнього Божа з синами його та сімдесят старійшин для настрашки, щоб трупи розіп'ятих подвоїли страх підкорених.

¹ Вістугла — суч. Вісла. ² Етнонім «венети» фігурує в античній літературі починаючи з Геродота. З часом венетами стали називати слов'ян. ³ Деякі вчені локалізують Новіетун біля суч. Любляни, інші — в пониззях Дунаю, в суч. Ісаке в Румунії. ⁴ Місцезнаходження Мурсіанського озера невідоме. Можливо, це суч. Балатон. ⁵ Данастр — суч. Дністер. ⁶ Данапр — суч. Дніпро. ⁷ Германаріх (пом. у 375/76) — король остготів. ⁸ Вінітарій — нащадок Германаріха, правив тією частиною готів, що залишилася в Причорномор'ї. Його зіткнення з антами можна датувати кінцем IV ст. ⁹ Багато хто з учених схильні розглядати етнонім «анти» як слов'янський, інші наполягають на його аланському походженні і взагалі ставлять під сумнів слов'янство згадуваних тут антів. ¹⁰ Переклад латинського «rex» як «король» тут умовний.

• *Иордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960. С. 71—72, 90, 115.*

7 ПСЕВДО-КЕСАРІЙ Відповіді на запитання

Теологічний трактат «Відповіді на запитання», автор якого видавав себе за реального чоловіка Кесарія Назіанзіна, що жив у IV ст., насправді був написаний у середині VI ст. Наведений уривок присвячено спростуванню доволі поширеного в той час переконання, що місця проживання визначають характер народів. Повідомлення в цілому має легендарний характер, однак у ньому присутні й реальні факти.

II, 110. ... Як же могло так статися, що в одному тому самому краї мешкають і слов'яни, і фісоніти, що зветься також данувіями?...¹ Але ж перші живуть у зухвальстві, свавіллі та безвладді і часто вбивають свого ватажка і начальника як під час спільної трапези, так і в дорозі. Харчуються ж вони лисицями, лісовими кішками і вепрами, а перегукуються вовчим виттям. Що стосується фісонітів, то вони утримуються від обжерливості й підкоряються кожному, хто ними керує.

¹ *Данувії* — міфічне плем'я, назва якого свідчить про те, що її носії, а отже і самі слов'яни, мешкали на Дунаї.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 13—14.

8 ІОАНН МАЛАЛА Хронографія

Іоанн Малала (бл. 490 — після 565) — візантійський історик, хроніст, народився та жив у Антіохії, де й написав перші 17 книг «Хронографії», яка завершується 540 р. — роком загарбання та зруйнування міста перським шахом Хосровом I Ануширваном. У 535 чи 540 р. оселився у Константинополі, де закінчив 18-ту книгу свого головного твору, історичні події в якому завершуються 565-м роком.

[У наведеній частині з 18-ї книги мова йде про прибуття до Константинополя на початку 558 р. аварського посольства, про епідемію чуми та часткове руйнування від землетрусу церкви Св. Софії.]

У березні місяці сьомого індікту¹ піднялися гуни і склави² на Фракію і, коли прийшли війною, багатьох убили, а інших захопили як здобич. Захопили вони також як здобич стратілата³ Сергія⁴, сина Вакха, і Едерму⁵, старшого [сина] Калоподія, узявши їх як полонених. Знайшли до того ж місця у стіні Константинополя⁶, що завалилися, і, зайшовши тут усередину, вони вчинили навалу аж до церкви Святого Стратоніка⁷

¹ Тут — відповідає 559 р. Але Іоанн Малала повідомляє не дату початку вторгнення варварів у імперію, а час їхнього нападу на околиці Константинополя. ² Характерна форма слов'янського етноніма «склави» на відміну від більш поширеного «склавіни». ³ Тут — воєначальник. ⁴ Намісник Юстиніана I в Африці. ⁵ Воєначальник. ⁶ Довгі стіни. ⁷ Ця церква знаходилася у містечку Декатон, у 14—15 км від Золотих воріт Константинополя.

- Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. I. С. 268—275.

9 ІОАНН ЕФЕСЬКИЙ Церковна історія

Іоанн Ефеський (506/507 — 585) — візантійський автор, сириєць за походженням, монофізитський єпископ Ефеса. Вів місіонерську діяльність на Сході та жив у Константинополі. Автор праці «Церковна історія», яка складається з 6 книг та 3 частин. Висвітлює перебіг подій від Юлія Цезаря до 585 р.

VI, 25. У третій рік після смерті імператора Юстіна¹, в царювання імператора Тіверія², вийшов проклятий народ слов'яни і пройшли всю Елладу, області Фессалоніки і всю Фракію. Вони захопили багато міст і фортець, спустошили, спалили, полонили і підкорили собі край та оселилися у ньому вільно, без страху, як у своєму власному. Так тривало протягом чотирьох років, поки імператор був зайнятий війною з персами і всі свої війська посилав на схід. Тому вони розташувалися на цій землі, оселилися тут і широко розкинулися, поки бог їм дозволяв. Вони знищували, палили і брали у полон до самої зовнішньої стіни і захопили багато тисяч царських табунів кінських і всіляких інших. І до цього часу, до року 895³, вони розташувалися і мешкають спокійно в ромейських областях, без турбот і страху. Вони беруть у полон, вбивають, палять, вони розбагатіли, мають золото і срібло, табун коней і багато зброї та навчені воювати краще, ніж ромеї. Вони люди брутальні, котрі не наслідуються показуватися за межами лісів та захищених деревами місць. Вони навіть не знали, що таке зброя, за винятком двох чи трьох лонхадіїв, тобто списів для метання.

¹ 581 р. ² Тіверій (Тіберій) I (II) Константин (578—582). ³ 584 р.

• *Пигулевская Н. В.* Сирийские источники по истории народов СССР. М.; Л., 1941. С. 140—141.

10 АГАФІЙ МІРІНЕЙСЬКИЙ Історія

Агафій Міринеїський (536/537—582) народився в м. Міріна на західному узбережжі Малої Азії; більшу частину свого життя провів у Константинополі, де і помер. Прізвисько «Схоластик» вказує на його юридичну освіту. Агафій мав також й гарну літературну освіту і був видатним поетом. Однак відомий передусім завдяки своєму історичному твору — «Історії» у 5 книгах (у джерелах подаються різні назви). У праці висвітлюються історичні події у Візантії від 552/553 до 559 р.

[Візантіяцям стало відомо, що перси замислюють напад. План відбиття персів, прийнятий візантіяцями, Агафій Мірінейський вважає невдалим.]

III. 6.9 Адже надсилаються проти тих [персів], що їдуть з Мухірісіса¹, вершники [кількістю] не більше шестисот. Командують же ними Дабрагез та Усігард², обидва за походженням варвари, але очолюють ромейські загони.

[Три тисячі перських вершників прямують до табору візантійського війська.]

III.7.2 На них, що рухаються дуже нерівно і не чекають ворожого нападу, разом накинулися воїни загону Дабрагеза та Усігарда і, пригломшивши їх раптовістю, зразу ж примусили тікати.

[На річці Фасіс — суч. Ріоні — стоїть візантійська флотилія.]

III.21.6 Щоб ці кораблі, що знаходяться на річці, у жодному разі від будь-кого не постраждали, Дабрагез, ант, таксіарх³, і якийсь гун, лохаг на ім'я Елмінгір, — так ось, вони, за наказом стратигів, розташували на десяти якихось кораблях із двійчастою кормою⁴ воїнів із підлеглих їм загонів і пройшовши якомога вище [по річці], охороняли її пильно

[Через нічну бурю обривається причальний канат ромейського судна, яке раніше захопили перси; течія зносить його до...]

III.21.8 ...ромейів, якими командував Дабрагез.

[У скальне укріплення місіміян⁵, союзників персів, вночі пробираються сто відважних візантійських воїнів; їх веде воїн Ілл, який розвідав підходи до укріплення.]

IV.18.1 А зразу за ним ішов Зіпер, дорифор Марцелліна, за ним Леонтій Дабрагезов, а слідом — Феодор, таксіарх цанів.

IV.18.3 У цей час Леонтій Дабрагезов, що підсковзнувся на грязюці, раптом падає, котиться униз і ламає щит.

[Під час битви ромейів з місіміянами останні намагаються наступати під прикриттям «черепашу»⁶.]

IV.20.4... І перед тим, як вони стали наблизитися і ховатися [під «черепашу»], дехто на ім'я Сварун, слов'янин⁷, кидає спис у найбільш уразливого [з тих, хто хотів сховатися під «черепашу»] і вражає його на смерть.

¹ Місто в долині річки Ріоні. ² Можливо, анти. ³ Можливо, воєначальник; трибун. ⁴ Ідеться про річкове, переважно десантне та транспортне, судно. ⁵ Можливо, самоназва сванів. ⁶ Плетена переносна споруда, під прикриттям її воїни підходили до стін ворожого укріплення. ⁷ Етнікон.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 295—297.

11 МЕНАНДР Історія

Менандр, на прізвисько «Протектор» (друга половина VI ст.), юрист. Його праця «Історія», що охоплює 558—582 рр., збереглася тільки в уривках. Менандр повідомляє про зовнішню політику Візантії та про зв'язки, налагоджені візантійцями із сусідніми народами. Наведений у творі фактологічний матеріал базувався на свідченнях очевидців та офіційних документах.

Фр. 48 578 р.

[Менандр інформує про те], що, коли Елладу¹ спустошили слов'ян² і небезпеки загрожували одна за одною звідусіль, Тіверій³, не маючи боєздатного війська навіть проти однієї частини супротивників, а тим паче — проти всіх, і не маючи змоги виступити проти своїх ворогів, оскільки війська ромеїв були послані воювати на схід⁴, відряджає посольство до Баяна⁵, ігемона⁶ аварів. Він на той час не почував ворожості до ромеїв, навіть навпаки — бажав начебто добра нашій державі із самого початку царювання цього самого Тіверія. Тому [Тіверій] переконує його піднятися на війну проти слов'ян, щоб усі ті, хто спустошують [землю] ромеїв, спрямували увагу на власні лиха й оборону вітчизни та скоріше припинили розоряти ромейську [землю]... Отже, коли кесар⁷ відправив до нього таке посольство, Баян не відмовився. Відтак був виряджений Іоанн, який мав тоді владу над островами й отримав в управління іллірійські міста⁸. Коли він опинився в країні Пеонії⁹, то переправив на землю ромеїв і самого Баяна, і війська аварів, перевізши варварські орди на так званих довгих суднах¹⁰. Кажуть, що в країну ромеїв було переправлено близько шістдесяті тисяч вершників, захищених обладунком. Провівши звідси знову ж таки [їх] через землю іллірів¹¹, а потім прийшовши з аварами в землю скіфів¹², він підготувався знову перетнути Істр на суднах, що звуться двокормні¹³. Коли ж [Баян] переправився на протилежний берег річки, він відразу почав спалювати села слов'ян, плюндрувати ниви, все грабувати і спустошувати; і ніхто з тамтешніх варварів не наважувався вступати [з ним] у боротьбу — вони тікали в хашу та густі ліси. Однак похід аварів проти слов'ян відбувся не тільки завдяки посольству кесаря і бажанню Баяна віддячити ромеям за те, що кесар був з ним вельми люб'язний, але й тому, що Баян ненавидів їх сам. Адже послав ігумен¹⁴ аварів своїх [послів] до самого Даврентія¹⁵ і до всіх правителів¹⁶ народу, наказуючи їм підкоритися аварам і платити данину. Давріт¹⁷ же та ігемони, що були разом із ним, сказали: «Хіба народився серед людей і зігрівається променями сонця той, хто обер-

не нашу міць на покору? Адже ми звикли володіти чужою землею¹⁸, але не до того, щоб чужинці володіли нашою. І стоїмо на цьому міцно, поки існують битви та мечі». Так відповідали слов'яни, не інакше робили й авари, похваляючись і вдаючись до взаємних образ та кривди. І через жорстоку та гордовиту вдачу варвари запалали ворожнечею один до одного. Слов'яни, не змігши приборкати свій гнів, убили послів, що до них прийшли¹⁹, і про це обхідними шляхами стало відомо Баянові. Саме тому, висуваючи здавна проти слов'ян це звинувачення, відчуваючи потай до них ворожість і обурюючись також на те, що вони не стали його підданцями і завдавали йому нестерпних образ, він, разом з тим бажаючи і кесарю віддячити, і сподіваючись знайти [їх] країну багатою, оскільки землі ромеїв уже давно [спустошувалися] слов'янами²⁰, їхня же власна [слов'янська] земля жодним з будь-яких інших народів — ніяким чином...

Еллада — тут взагалі землі Греції до півдня і південного заходу від м. Фессалоніки. ² Мова йде про набіги 578 — поч. 579 рр. ³ *Тиверій* — імператор у 578—582 рр. ⁴ Мاستься на увазі війна з Персією. ⁵ *Баян* — перший правитель (хаган) Аварського хаганату — військово-племінного об'єднання, що виникло в Паннонії наприкінці 60-х років VI ст. ⁶ *Ігемон* — проводир. ⁷ *Кесар* — тут імператор. ⁸ Іоанн був префектом Іллірика, межі якого тоді сягали Дунаю, межуючи із землями хаганату. Ставка хагана розташовувалася на лівому березі, на північний захід від Залізних воріт. Іоаннові підкорялися також острови поряд із далматинським узбережжям і, мабуть, сторожовий та вантажний флот на Дунаї. ⁹ *Пеонія* — архаїзована назва Паннонії. ¹⁰ *Довгі судна* — тут великі вантажні судна. ¹¹ *Ілліри* — йдеться про романізоване, підвладне імперії населення Іллірика. ¹² *Скіфи* — тут мешканці провінції Мала Скіфія (Добруджа). ¹³ *Двокормі судна* — особливо стійкі (подібно до катамаранів) вантажні судна. ¹⁴ *Ігумен* — букв. ватажок. Див. вище ігемон. ¹⁵ *Даврентій* — можливо, викривлене Добрент. ¹⁶ *Правителі* — найвища знать в імперії. ¹⁷ Ім'я Даврентія подано в іншому варіанті — Давріт. Можливо, Менаандр користався тут різними джерелами. ¹⁸ Може бути, Добрент натякає на те, що землею між Дунаєм і Карпатами склавини оволоділи в боротьбі з імперією, кочовими та іншими народами. ¹⁹ Це посольство Добрента до Баяна датують початком 60-х років VI ст., коли орда хагана розташовувалася ще в пониззі Дунаю. ²⁰ В рукописах, що збереглися, тут лакуна (ушкодження тексту, пропуск) — відсутність присудка і, можливо, ще кількох слів.

- Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 320—321.

12 Анонімний військовий трактат (друга половина VI ст.)

Праця анонімного автора, відома під назвою «Про військове мистецтво», збереглася в єдиному списку. Трактат передував «Стратегікону» Маврікія. Уривок твору, що зберігся, складається з кількох розділів, а фрагмент про слов'ян міститься в розділі «Про засідки».

[Слід пам'ятати], що боротьба з ворогами не зводиться до якогось простого і незмінного маневру, чи це тільки битва, чи [тільки] атака: [війна] вимагає різноманітних прийомів. [Слід пам'ятати], що засідки корисні не завжди і не проти всякого, але в [певних лише] місцях, і проти [визначеного] народу, і проти [визначеної] живої сили [ворожого] війська. [Засідки] влаштовуються і проти тих народів, які невгамовні, або хоробрі і неспритні, або проти таких, що [б'ються] безладно, розсіявшись, безчинно, безладно і не маючи досвіду в подібних маневрах; [робити засідки має сенс] у місцях лісистих або обривистих і різноманітних [за ландшафтом]. Належним чином підготовлені [засідки] приносять найбільший успіх тим, хто їх влаштовує: адже раптові й несподівані напади виявляються найбільш непоборними і страшними. Взагалі кажучи, вдалими бувають [засідки] проти білявих народів¹, і проти антів², і склавів³, і сарацинів⁴, і проти персів, але відносно скіфських [племен це не тільки] не так, але, більш того, слід остерігатися засідок з їхнього боку, якщо вони численні: адже вони пристосовані до цього і мають тут природну перевагу.

¹ «Білявими», у відповідності з античною етнографічною традицією, вважалися германські племена. ² Заслуговує на увагу те, що анти поставлені попереду склавів, тоді як у Маврікія навпаки. ³ Як і в «Стратегіконі», дається коротка форма «склави». ⁴ Вважають, що «сарацини» є пізнішою вставкою, хоча араби фігурували у візантійських джерелах задовго до появи ісламу.

- Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 361—363.

13 МАВРІКІЙ Стратегікон

«Стратегікон» (посібник з військового мистецтва) був складений наприкінці VI — на початку VII ст. візантійським полководцем, а потім імператором *Маврікієм* (582—602). Твір містить відомості про боротьбу Візантії проти франків, персів, аварів та слов'ян.

I

Х. 3. З успіхом можна напасти на ворожу землю за таких умов: або вже стикаючись з ворогами і здолавши, або знаючи, що вони не боекватні або не підготовлені до раптового нападу, а якщо вони численні, то звичайно не знають порядку і влади, як склави й анти¹ та подібні племена, що не відають порядку і влади...

ХІ. 4. Як можна пристосовуватися до склавів і антів та до них подібних.

(1) Племена склавів і антів мають однаковий спосіб життя і звичаї; вільні, вони ніколи не погоджуються ані стати рабами, ані підкорятися, надто у своїй власній землі. (2) Вони численні та витривалі, легко переносять і спеку, і холод, і дощ, і голизу тіла, і нестачу їжі. (3) З іноземцями², що прибувають до них, вони лагідні та привітні, у разі потреби охороняють їх почергово, коли ті мандрують із місця на місце³; і якщо гість потерпів через недбалство господаря, проти його йде війною той, хто привів гостя, вважаючи таку помсту священним обов'язком. (4) А тих, хто потрапляє до них у полон, вони не тримають у рабстві нескінченно, як інші племена⁴, але визначають для полонених точний термін, по закінченні якого залишають на їхній розсуд: чи вони за визначений викуп повернуться додому, чи залишаться у них як вільні люди і друзі. (5) Вони мають багато різної худоби і злаків, особливо проса і жита, які вони складають докупи. (6) Їхні жінки надзвичайно цнотливі, так що багато хто з них смерть своїх чоловіків вважають власною смертю і добровільно задушують себе, оскільки не визнають за життя животіння в удовицях⁵. (7) Живуть вони серед лісів, річок, драговин і важкопрохідних озер, роблячи багато, з різних боків, виходів зі своїх жител, мабуть, на випадок небезпеки. (8) Найдорожчі для них речі вони закопують у схованках, не виставляючи напоказ нічого зайвого. (9) Ведучи життя розбійників, вони полюбляють нападати на своїх ворогів у лісах, тіснинах та кручах. Вони знаються на засідках, раптових набігах і хитрощах, як вдень, так і вночі; вони винайшли багато вивертів. (10) Більше за всіх [інших] людей вони досвідчені в переправі через річки⁶ і хоробро переносять [перебування] у воді, тобто якщо когось удома заскочить небезпека, часто він занурюється глибоко у воду, тримаючи в роті раніше приготовлені для цього зовсім порожні очеретини, що дістають до поверхні води; і так вони лежать горілиць на глибині, дихаючи через очеретини, і витримують так багато годин, ніяк не виказуючи своєї присутності... (11) Кожен чоловік озброєний двома маленькими списами, а деякі навіть щитами, міцними, але дуже важкими. Користуються вони й дерев'яними луками з невеликими стрілами, помазаними спеціальною сильною отрутою... (12) Звиклі до безладдя та взаємної ворожості, вони не знають бойового порядку, не прагнуть битися за правилами у відкритій і непересіченій місцевості. Якщо і випаде нагода їм відважитися на бій, вони з галасом рухаються всі разом уперед. І якщо супротивники

злякаються їхнього крику, вони рішуче насуваються; у противному разі вони спиняють крик та, не маючи бажання випробувати в рукопашній сутичці силу своїх ворогів, самі кидаються тікати в ліси, бо мають там велику перевагу, вмюючи належним чином воювати у важкодоступних місцях⁷ (13) Часто вони лишають ту здобич, яку несуть із собою, і, вдаючи паніку, тікають у ліси, а коли їхні переслідувачі кидаються на здобич, нападають на них і з легкістю завдають їм шкоди. Вони прагнуть у різні способи заманювати своїх ворогів. (14) Вони в усьому віроломні та ненадійні в угодах, поступаються скоріше страху, ніж подарункам. Оскільки серед них немає одностунства, вони чи зовсім не приходять до згоди, чи одні виконують умови угоди, а інші в цей же час її порушують, тому що всі тримаються протилежних думок і ніхто не бажає поступатися один одному. (15) В битвах проти них слід удаватися до метання стріл, раптових нападів, атак з різних місць, рукопашних боїв піхоти, особливо легкоозброєної, займати позиції в місцях відкритих...(19) Напади проти них краще здійснювати в зимовий час, коли дерева голі й сховатися між ними нелегко, а сніг виказує сліди втікачів, і домочадці їхні бідують, майже зовсім оголені, і, нарешті, річки легко долаються через морози... (21) ...слід поширювати чутки, що і з інших місць на них готується напад, щоб через цю поголоску, завдяки передбачливості архонтів, кожний побоюювався за власні володіння, не маючи можливості з'єднатися з іншими і завдавати складнощів нашому війську... (30) Оскільки у слов'ян багато вождів⁸, між якими немає згоди, варто приручити деяких з них умовляннями чи дарунками, і передусім тих, хто поблизу від кордонів, і тоді нападати на інших, щоб наявність спільного ворога не призвела до їх об'єднання чи монархії. (31) Так званих перебіжчиків, які зголошуються показати дорогу чи сповістити щось, слід надійно стерегти: адже є [серед них] і ромеї, які забули про співвітчизників і почали вище цінувати свою відданість ворогам... (38) Оскільки хорії⁹ склавів і антів розташовані на річках, одне за одним і пов'язані одне з одним, таким чином, що між ними немає значних проміжків, а ліси, болота й очерет близько підходять до них, то коли буде знайдено першу з хорій і військо застрягне там, усі інші слов'яни, розташовані в довколишніх лісах, помітять наш рух і з легкістю перенесуть своє майно прямо у нас із-під носа. (39) А відчайдушні юнаки, які є серед них, вибравши слушний момент, таємно нападають на стратіотів...(45) При подібних нападах не слід полонити живими тих ворогів, які можуть чинити опір, але вбивати всіх, хто трапиться, і йти далі.

III

(1) Тим, хто має намір здійснити напад на ворогів, особливо склавів та антів, у густих хащах, важкопрохідних і тісних місцях, слід бути добре спорядженим й ані кавалерії чисельної не мати, ані візками не користуватися або великим обозом чи важкою зброєю...

¹ Відомості про склавів і антів сконцентровані переважно в четвертому розділі XI книги. ² Йдеться про іноземців, що приходили в землі склавів і антів за власним бажанням — звідси й відповідне ставлення до них господарів. ³ Йдеться, можливо, про територію роду, племені чи союзу племен, де люди були пов'язані певними обов'язками. ⁴ Маються на увазі кочові племена, зокрема утігури та кутрігури. ⁵ Даний звичай існував у давніх фракійців та герулів, у слов'ян він зберігався довго. ⁶ Про ці навички слов'ян говорять і інші автори VI—VII ст., красномовніше за всіх — Феоділакт Сімокатта. ⁷ Про навички слов'ян битися в лісистих та гористих місцевостях інформує також Прокопій. ⁸ Ужито лат. «tex», котре багато хто з візантійських авторів вважає слов'янським словом, що позначає вождя племені чи ватажка міжплемінного об'єднання. ⁹ *Хорія* — букв. «місце, земля, країна, село»; тут, безперечно, — заселений простір.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 369—379.

14 ІОАНН БІКЛАРСЬКИЙ Хроніка

Іоанн Бікларський (Херонський) народився у місті Скалалбіс, у візиготській сім'ї (помер бл. 620). В Константинополі вивчав латину та грецьку мову. За відмову перейти в аріанство був засланий королем Леовігільдом до Барселони. Заснував Бікларський монастир та став автором його статуту. Доповнив книгу хронік, починаючи від періоду правління візантійського імператора Юстіна II до Мавркія та Рекареда.

I На десятий рік правління імператора Юстіна, восьмий — короля Леовігільда (576 р.)

(4) Слов'яни у Тракії проникають до багатьох міст римлян і залишають їх спустошеними¹.

II У третій рік правління імператора Тіверія, одинадцятий рік короля Леовігільда (579 р.)

(1) Авари відходять від кордонів Фракії² й захоплюють частини Греції та Паннонії³.

III У п'ятий рік правління імператора Тіверія, одинадцятий — короля Леовігільда (581 р.)

(2) Плем'я слов'ян спустошує Іллірик і Фракію.

¹ Дане повідомлення про набіги слов'ян на Фракію зазвичай пов'язують зі згадуваним під тим самим роком піратством аварів на фракійському узбережжі. ² Ця подія датується 580 р. ³ Щодо Паннонії йдеться про початок облоги Сірмія (суч. Сремска Мітровіца).

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 394—399.

15 Лист Папи Римського Григорія I

Лист є відповіддю Папи Римського Григорія I (590—604) на скарги щодо агресивних дій слов'ян єпископа Солуні Максима.

Слов'янський народ, що так сильно загрожує вам, бентежить мене і засмучує. Засмучуюсь, бо співчуваю вам. Бентежусь, бо слов'яни з Істрії стали вже проникати в Італію. Але не раджу вам впадати в розпач, бо тим, хто буде жити після нас, призначено побачити ще гірше.

• Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1951. Т. 1. С. 25.

16 ФЕОФІЛАКТ СИМОКАТТА Історія

Феофілакт Симокатта (бл. 590 — після 641) народився в Єгипті в знатній александрійській сім'ї, отримав риторську освіту. Сучасник і палкий прихильник імператора Іраклія (610—641). Свою "Історію" Феофілакт писав у 610 — 630 (або 628—638) рр. Вона складається з 8 книг та описує правління імператора Маврікія (582—602). Праця містить чимало відомостей про слов'ян на Балканах.

I

I. 7. (1) Вони [авари] нацькували¹ плем'я слов'ян, яке спустошило велику частину ромейської землі і, ніби перелетівши [повітрям], лавиною підступило до так званих Довгих стін, на очах [городян] знищуючи все. (2) Тому імператор², злякавшись, розставив на Довгих стінах караули, а військові сили, які мав при собі, вивів зі столиці, стараючись із того, що було під рукою, створити навколо міста ніби [ще] один заслін. (3) Ось тоді Коментіолу³ і було доручено відповідальне командування; вступивши у Фракію, він відігнав

полчища слов'ян, дійшов до річки Ергінія⁴ і, раптово з'явившись перед слов'янами, рішуче напав на них і вчинив велике побиття варварів. (5) Потім, після літа, він, зібравши ромейські сили, вирушив до Адріанополя⁵ і натрапив на Ардагаста⁶, який вів полчища слов'ян зі здобиччю — численними полоненими та чудовими трофеями. [Коментіол] рано-вранці підійшов до фортеці Ансін⁷ і хоробро вступив у бій з варварами. (6) Вороги відступили і кинулися навтіки...

IV

VI. 3. (9) Хаган зажадав від кесаря збільшення виплат згідно з угодою. Коли ж автократор не звернув на промови варвара жодної уваги, той негайно розпочав війну. І ось хаган наказав слов'янам побудувати побільше човнів [для переправи] через Істр⁸.

4. (1) Мешканці Сінгідона⁹ частими нападами зводили нанівець працю слов'ян і спалювали все підготовлене ними для переправи. (2) Через це варвари взяли в облогу Сінгідон. Місто, доведене до крайнього відчаю, вже слабо сподівалося на порятунок. (3) Проте на сьомий день хаган наказав варварам зняти облогу та прийти до нього. Коли варвари почули [наказ], вони залишили місто, отримавши дві тисячі дариків, інкрустований золотом стіл та одяг. (4) А хаган отаборився біля Сірмія¹⁰ і відправив полчища слов'ян будувати [судна], щоб [він міг] на кораблях переплисти річку, що зветься Саон¹¹. (5) Він квапився з походом, а вони згідно з наказом готували переправу — зі страху перед начальниками, поставленими [над ними]. І як тільки судна у варварів були готові, варварське [військо] переправилося через найближчу річку.

V

VI.6. (2) З початком весни¹² стратиг був відправлений імператором до Істра, щоб роти слов'ян, натрапивши на перепону в переправі через річку, мусли залишити Фракію у спокої. Автократор казав Пріску¹³, що варвари не угамуються, якщо ромей не потурбуються про пильну охорону Істра...

(14) Отже, не давши відсічі їхньому нахабству, [Пріск] сказав, що війну розпочато проти слов'ян: адже домовленості та угоди з аварами не відмінюють війни з гетами¹⁴.

7. (1) На дванадцятий день стратиг, побудувавши кораблі, переправився через річку. Почувши, що Ардагаст послав полчища слов'ян для походу за здобиччю, [Пріск] почав наступ прямо серед ночі. (2) Ардагаст же, розпрошавшись зі сновидіннями та прокинувшись від шуму, заскочив на неосідланого коня і кинувся тікати. Варвар наразився на

ромеїв і, злізши з коня, віддав перевагу битві віч-на-віч. (5) А ромеї, зробивши здобиччу меча полчища слов'ян, розграбували країну Ардагаста, а полонених, забивши в колодки, відправили до Візантії.

8. (9) Командувач Пріск наказав [декільком] воїнам вирушити вперед на розвідку. На другий день противник не був виявлений на [колишніх] місцях. І тоді [Пріск] наказав Александру¹⁵ рано-вранці відвести військо за річку Ілівакію¹⁶ (10) Александр, коли переправився через річку, що була поблизу, натрапив на слов'ян. Побачивши ворога, варвари тікали в ближні болота та дикі хащі... (13) Але серед варварів був один гепід¹⁷, людина, що колись прийняла християнську віру, — ось він, коли перебіг до ромеїв, і вказав їм прохід. Заволодівши всіма проходами, ромеї схопили варварів. Влаштувавши допит, Александр став довідуватися, звідки полонені родом. (14) Але варвари, збожеволівши перед смертю, здавалося, раділи мукам, немовби батоги шмагали чужі тіла.

9. (1) Проте все розповів і з легкістю пояснив той гепід, заявивши, що полонені — це піддані Мусокія, який мовою варварів зветься ріксом¹⁸, і що цей Мусокій стоїть табором у тридцяти парасангах¹⁹ звідси, що [цих, шойно] захоплених, він відправив для розвідки ромейських сил і що вони вже чули про лихо, яке нещодавно трапилося з Ардагастом. (5) Отже, гепід, прибувши до Мусокія, просить у нього побільше однодеревок²⁰, щоб переправити людей Ардагаста, які потрапили в біду. (6) А Мусокій, повіривши цій брехні, дав однодеревки, щоб гепід урятував людей Ардагаста... (9) Отже, була ніч, і сп'янілі варвари бачили сни. Гепід же, ніби жартуючи, загрожував варварам загибеллю. (10) ...[Гепід], трохи відійшовши від [табору] й з'явившись перед укриттям, вивів Александра із засідки. Отже, направивши ромеїв до річки Паспірій²¹ та домовившись про умовні знаки, він повернувся до варварів. Оскільки ті ще були охоплені сном, гепід аварською піснею подав знак Александру. (11) Той, напавши на варварів, покарав їх смертю за сон...

VII

VII. 2. ...(2) І ось вони [ромеї] натрапили на шістьсот слов'ян, що везли велику здобич від ромеїв²²: вони, [слов'яни], пограбувавши Залдапи, Акіс та Скопіс²³, тепер гнали бідолашних назад як здобич. Усі трофеї вони везли на великій кількості возів. (3) Коли варвари розгледіли ромеїв, що наближалися, ...вони почали вбивати полонених. З полонених-чоловіків були вбиті всі, хто міг носити зброю. (4) Оскільки варвари не змогли уникнути зіткнення, вони побудували фортецю зі складених возів, а дітей та жінок розмістили всередині.

(5) Ромеї, наблизившись до гетів — така стара назва цих варварів, — не наважилися на рукопашну: вони боялися тих дротиків, що варвари кидали з-за свого укріплення в коней...

VIII

VII. 15. (14) Наступного дня варвар уклав мир і почав збиратися назад. При цьому хаган стверджував таке: «Нехай Бог буде суддею між Маврікієм і хаганом, між аварами і ромеями». (13) Адже він звинувачував автократора в порушенні миру. Й ці слова були несправедливими: насправді ромеї, порушивши мир і розв'язавши війну, [самі] накликали вищеописані нещастя. (14) Поганий початок війни завжди зрештою призводить до сумних наслідків. Домовились, що Істр буде межею між ромеями й аварами, але проти слов'ян річку можна буде переходити...²⁴ Попередньою угодою данина була збільшена на 20 тисяч золотих. І на цьому нарешті закінчилася війна аварів з ромеями.

IX

VIII. 3. (13) На двадцятий день варвар знову зібрав сили біля річки. Тому й Пріск повернувся до річки Тіси. В цьому місці сталася велика й славна битва. (14) Цього дня варвари, розбиті, так би мовити, вщент, захлинулися у річкових потоках. Разом з ними загинув і великий загін слов'ян²⁵. (15) Після поразки [чимало] варварів було взято в полон: захоплено аварів — 3000, інших варварів — 4000, та ще 2200, слов'ян — 8000...

X

VIII. 5. (13) ...Хаган, дізнавшись про напади ромеїв, відправив²⁶ Апсіха з військом, щоб знищити плем'я антів²⁷, які були союзниками ромеїв²⁸.

6. (2) Коли настала осіння пора, автократор Маврікій став наполягати, щоб Петро²⁹ затримав ромейські сили на зимовий час у краях слов'ян. Серед ромеїв цей наказ імператора викликав обурення: по-перше, через здобич, по-друге, через поганий стан коней, нарешті, через те, що юрби варварів, подібно до хвилі, заливали всю землю по той бік Істра; оскільки стратиг наполягав на виконанні імператорського наказу, у військах спалахнув бунт³⁰.

¹ Події 594 р. ² Імператор Маврікій (582—602). ³ Прибичник Маврікія Коментіол загинув 602 р. у Константинополі. ⁴ *Ергінія* — суч. Ергене, ліва притока Мариці. Річка протікала поблизу Довгих стін. ⁵ *Адріанополь* — суч. Едірне. ⁶ *Ардагаст* — слов'янський ватажок, що очолював напад на Константинополь. ⁷ *Ансіа* — фортеця у Фракії, хоча така локалізація є спірною. ⁸ Події 595 р. ⁹ *Сінгідон* — суч. Белград. ¹⁰ *Сірмій* — суч. Сремска-Мітровіца. ¹¹ *Саон* — суч. Сава. ¹² Події 596 р. ¹³ *Пріск* —

візантійський головнокомандувач. ¹⁴ *Гети* — етнікон, що застосовувався іноді й до слов'ян. ¹⁵ *Александр* — візантійський воєначальник. ¹⁶ *Лівакія* — суч. Яломіца, ліва притока Дунаю. ¹⁷ *Гепіди* — східногерманська народність. Королівство гепідів на Середньому Дунаї було розгромлене аварами і лангобардами в 567 р. ¹⁸ *Ріксами* називали слов'янських правителів, які очолювали військово-територіальні союзи. ¹⁹ *Парасанг* — давньоперська міра довжини, бл. 5,5 км. ²⁰ *Ододеревка* — човен-довбанка, величина якого залежала від розмірів дерева і від того, чи були її борти збільшені за допомогою дошок. ²¹ Річку *Паснірій*, яка більше ніде не згадується, іноді ототожнюють із Сіретом або Бузеу. ²² Події 597 р. ²³ *Залдани, Акіс, Сконіс* — не локалізовані населені пункти в сучасній північно-східній Болгарії. ²⁴ Події 598 р. ²⁵ Події 600 р. ²⁶ Події 602 р. ²⁷ Анти займали території від Добруджі на півдні до приток Дніпра на півночі та Олта на заході. ²⁸ Анти були союзниками Візантії з 545 р. Цей союз залишався в силі принаймні до 612 р., коли епітет «антський» востаннє трапляється в титулі імператора Іраклія. ²⁹ *Петро* — візантійський командувач. ³⁰ Військо збунтувалося, рушило на Константинополь і скинуло Маврікія; кордон став незахищеним, що дало поштовх масовому переселенню слов'ян на Балкани.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 2: VII—IX вв. М., 1995. С. 13—14, 17—21, 39—43.

17 Пасхальна хроніка

Твір анонімного автора (ймовірно духовної особи) охоплює події «від часів Адама» до 628 р. У наведеному уривку описано перебіг аваро-слов'яно-перської облоги Константинополя у 626 р.

...Через день, тобто 31 липня, хаган з'явився, готовий до бою... Там він розташував свої величезні загони, а біля інших ділянок стіни поставив слов'ян так, щоб їх було видно городянам. Битва тривала від світанку й до 11 години¹, причому в перших лавах билися піші легкоозброєні слов'яни, а за ними — піші важкоозброєні... вночі вони на ододеревках безуспішно намагалися обманути пильність нашої варті й переплисти до персів — ромеї перетопили і перерізали всіх слов'ян, які знаходилися в них... Нечисленну решту слов'ян, котрі вплав добралися до того місця, де стояв табір безбожного хагана, він наказав убити.

Поплатившись за зраду владичиці нашої богородиці, хаган в одну мить зазнав поразки від моря... Після цього він повернувся до свого табору... зруйнував насип та почав ламати облогові башти... Але дехто стверджує, що вся справа в слов'янах, котрі, побачивши те, що відбувається, знялися та пішли, а вже тому клятий хаган мусив піти разом із ними.

¹ Тобто до 5-ї години вечора.

• Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 21.

18 Хроніка Фредегара

«Хроніка Фредегара» — звичайна для середньовічних літописців спроба всесвітньої хроніки — написана в Галлії. *Фредегар Схоластик* — умовне ім'я автора, анонімого продовжувача «Всесвітньої хроніки» Григорія Турського. Ім'я укладача трапляється тільки в першому виданні хроніки 1597 р., в жодному з рукописів, що дійшли до нас, цього імені немає. Хроніка створена не менше ніж трьома особами і становить єдину пам'ятку з історії Франкської держави першої половини VII ст. Вона, зокрема, містить відомості про «державу» Само (623—658), яка утворилася в результаті звільнення повсталих слов'янських племен від аварського панування, і про переможні війни Само з франкським королем Дагобертом I (629—638).

I IV. 48. В літо сорокове правління Хлотара¹ (тобто близько 623 р.) людина, на ім'я Само, за походженням франк² із міста Санса³, прибула для торгівлі у супроводі багатьох купців до слов'ян, що називаються вінідами. Слов'яни⁴ тоді почали піднімати повстання проти аварів, які називаються гунами⁵, і царя їх хагана⁶. Вініди здавна були *befulci*⁷ гунів, і коли гуни воювали з яким-небудь народом, гуни з усім своїм військом стояли перед табором, а вініди бились; коли вініди перемагали, тоді гуни підходили, щоб захопити здобич, коли ж перемагали вінідів, то вони, спираючись на допомогу гунів, знову збиралися з силами. Тому називали їх гуни *befulci*, що, утворюючи в ході бою подвійний загін, вони йшли попереду гунів. Приходячи щороку на зимівлю до слов'ян, гуни слов'янських дочок і жінок брали на ложе. Крім інших утисків, слов'яни платили гунам данину. Сини гунів, яких породили вони від жінок і дочок слов'янських, не бажаючи кінцею кінцем терпіти злобу та утиски гунів, відмовились їм підкорятися і, як я вже сказав вище, стали піднімати проти них повстання. Коли вініди виступили проти гунів війною, купець Само, про якого я згадував вище, пішов з їх військом. Там виявив він надзвичайну доблесть у боях з гунами, і величезна кількість їх загинула від меча вінідів. Цінуючи чесноти Само, вініди обрали його своїм королем, і він шасливо правив ними протягом тридцяти п'яти років. Багато дали боїв гунам за його правління вініди і завдяки його порадам і доблесті завжди здобували над ними перемоги⁸. Само взяв дванадцять жінок із племені вінідів, від яких мав двадцять двох синів і п'ятнадцять дочок.

III IV. 68. У цьому році слов'яни, що називаються вінідами, вбили в царстві Само дуже багато франкських купців і розграбували

майно їх. Через це почалися суперечки між Дагобертом і Само, царем слов'ян. Дагоберт вирядив до Само послом Сіхарія, вимагаючи, щоб дав справедливе відшкодування за купців, яких убили його люди, і за незаконне захоплення їхнього майна. Оскільки Само не дозволяв Сіхарію стати перед лицем його, Сіхарій убрався в слов'янський одяг і (в такому вигляді) з'явився перед лицем Само разом з людьми його. Все, що було доручено (царем), посол сказав Само. Але за звичаєм язичників і через гордоту Само ні в чому не дав задоволення за проступки людей своїх. Він тільки обіцяв розглянути взаємні обвинувачення сторін, щоб кожна отримала по справедливості. Сіхарій, як нерозумний посол, говорив Само неподобні слова, на які не був уповноважений. Саме (він сказав), що Само і народ царства його повинні підкоритися Дагоберту. Само обережно відповів: «І земля, якою ми володіємо, і самі ми всі будемо Дагобертові, коли він вирішить тримати з нами, з собаками, дружні стосунки». Сіхарій сказав: «Неможливо, щоб християни та раби Божі встановили дружбу з псами». Само ж заперечив: «Якщо ви — Божі раби, а ми — Божі пси, то через те, що ви завжди дієте проти Нього, дано нам дозвіл кусати і роздирати вас». І вигнав від себе Само Сіхарія. Коли той довів про це до відома Дагоберта, Дагоберт відразу наказав послати з усього королівства Австразії військо проти Само та вінідів. Військо пішло на вінідів трьома загонами; при цьому на слов'ян вирушили і лангобарди, найняті Дагобертом. Слов'яни всюди готувались до бою, і військо алеманів⁹ під проводом Хродоберта герцога на тій території, на яку воно вийшло, здобуло перемогу. Здобули перемогу також і лангобарди. І алемани, і лангобарди захопили при цьому в полон дуже багато слов'ян. Австразійці ж, оточивши фортецю Вогатісбург, де за стінами ховалося велике військо вінідів, билися з ними три дні. Багато хто з війська Дагоберта загинув від меча, інші ж повтікали і, покинувши намети з усім майном, яке було там, повернулись додому. Багато разів після того вініди вдирались у Тюрінгію та інші краї королівства франків, спустошуючи їх. Навіть і Дерван, ватажок племені сорбів¹⁰, які теж були слов'янами, але здавна підкорялись королівству франків, передався зі своїми людьми царству Само. Перемога ж, яку здобули вініди над франками, завойована була не стільки відвагою слов'ян, скільки зрадою австразійців, бо вони обвинувачували Дагоберта в тому, що, гніваючись на них, він раз у раз накладав руку на їхнє майно.

¹ Хлотар II (пом. 629) — король Нейстрії з 584 р., в 613 р. оголосив підвладним собі все Франкське королівство. 40-й рік його царювання — 623—624 рр. ² Походження Само залишається загадкою. Висловлювалися гіпотези щодо франкського, слов'янського, кельтського походження. ³ Санс — місто на нижній Йонні, на півден-

ний схід від Парижа. ⁴ Арел розселення цих слов'ян точно встановити неможливо. За даними археології, це могли бути Південна Моравія та прилегли північно-східні райони Нижньої Австрії. ⁵ Ототожнення аварів з гунами характерне для всієї середньовічної латинської літератури. ⁶ В латинській літературі середньовічний титул «хаган» часто приймали за ім'я аварського вождя. ⁷ Термін тлумачать по-різному. Можливо, що *befulci* — перекручене *bivolici* (від *bivolu* — буйвол) і означає погоничів буйволів. З буйволами Західну Європу вперше познайомили авари. Можливо, що Фредегар розумів *befulci* (від *fulcio* — підтримую) як тих, що дістає подвійну підтримку (від аварів). ⁸ Ці війни з аварами Само вів, імовірно, до 630 р. ⁹ Алеманське герцогство між Рейном та Лехом перебувало в VI—VII ст. в політичній залежності від Меровінгів. ¹⁰ Це перша згадка про сорбів у латинських пам'ятках.

• Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1951. Т. 1. С. 35—36.

19 ФЕОФАН Хронографія

Феофан на прізвисько *Сповідник* (бл. 752—819) — візантійський історик, церковний діяч, засновник двох монастирів на узбережжі Мармурового моря. Під час правління імператора Льва V Вірменина (813—820) Феофана було ув'язнено. Його твір «Хронографія» написаний як продовження незавершеної праці Георгія Сінкела зі всесвітньої історії. Охоплює події 284—813 рр., що відбувалися в житті Візантії та сусідніх народів, зокрема болгар.

II XIX—XX. У цьому ж році¹ плем'я болгар напало на Фракію. Необхідно, однак, сказати про далеке минуле оногундорів-булгар і котрагів...² [Далі іде розповідь про історію болгар у Приазов'ї] ...від цього озера [Меотиди] до річки, що називається Куфіс³, де ловиться болгарська риба ксістон, простяглися стара Велика Булгарія і землі так званих котрагів, що є одноплемінниками болгар. За часів Константина⁴, [що правив] на Заході, Кробат⁵, що був господарем Булгарії й котрагів, пішов з життя і залишив п'ять синів, заповівши, щоб вони ніколи не розлучалися один з одним, жили разом, аби завжди залишатися господарями і не служити іншому племені. Невдовзі після його смерті п'ять його синів розсварилися і відділилися один від одного разом із підлеглим владі кожного військом. Перший син, що звався Батбаян, дотримуючись заповіту свого батька, залишився в землі прадідів аж донині⁶; другий, його брат, на ім'я Котраг, перейшовши річку Танаїс⁷, оселився напроти першого. Четвертий же і п'ятий переправилися через річку Істр, що зветься також Данувієм, залишилися — один у Паннонії Аварській⁸, підлеглий там разом зі своїм військом хагану аварів, і другий, коли добрався до Пентаполя

біля Равенни⁹, опинився в царстві християн¹⁰. Нарешті, третій з них, що звався Аспарух, переправився через Дніпро і Дністер і добрався до Онгла¹¹, північних щодо Данувія річок, оселився тут, розміркувавши, що місце безпечне і важке для оволодіння з будь-якого боку: попереду болотисте, а з інших боків оточене вінцем річок, воно обезпечувало від ворогів знеслаблений через поділ народ. Після поділу його таким чином на п'ять нечисленних частин виступив великий народ хазар із внутрішніх глибин Верзитії Першої Сарматії¹² й оволодів всією протилежною землею аж до Понтійського моря і, зробивши першого брата — Батбаяна, архонта Першої Булгарії, данником, до цього часу отримують із нього данину.

Коли ж василевс Константин¹³ дізнався, що народ брудний і нечистий несподівано став табором на тому боці Данувія в Онглі й учиняє напади та спустошує землі, що розташовані поблизу Данувія, тобто країну, яка перебувала в їхньому володінні¹⁴, а тоді її тримали християни, він сильно засумував і звелів переправити всі фемі¹⁵ у Фракію. Озброївши флот, він, намагаючись війною вигнати їх, рушив проти них суходолом і морем, поставивши в бойовий порядок на суші поблизу так званого Онгла і Данувія піші війська, а кораблі причалив біля берега, що був поруч. Побачивши цей щільний і численний стрій, булгари, що втратили надію на порятунок, укрилися в названому вище укріпленні, аби обезпечити себе. Протягом трьох—чотирьох днів вони не наважувались виходити з цього укріплення, а ромені не розв'язували битву через болота. Мерзенний народ, помітивши розслаблення роменів, підбадьорився і посмілішав. Оскільки імператор страждав від гострих болей у ногах і мусив повернутися, аби відвідати лазню у Месімврії¹⁶, на п'яти дромонах¹⁷ та разом зі своїм почтом він залишив стратигів і військо, наказавши вчинити напади, виманювати ворогів з укріплення і вступити з ними в битву, коли вони вийдуть. А якщо цього не трапиться, хоча б обложити і не випускати їх з укріплення. Однак кіннотники, дізнавшись, що імператор втік, піддалися паніці й самі стали тікати, хоча їх ніхто не переслідував. А булгари, побачивши це, почали переслідувати їх та більшість перебили мечами, а багатьох поранили. Вони добралися аж до Данувія, переправились через нього і прибули до так званої Варни, що недалеко від Одеса і тамтешнього внутрішнього району. Там вони побачили місце, розташоване дуже безпечно: ззаду — завдяки Данувію, а спереду та з боків — завдяки ущелинам і Понтійському морю. Коли ж вони оволоділи також так званими «Сіма родами»¹⁸ з числа розташованих поряд слов'янських племен, то оселили северів¹⁹ від передньої тіснини Верегава²⁰ до районів на схід, а в райони до півдня і заходу, аж до Аварії, — останні «Сім родів», обтяжили їх пактом²¹.

Отже, поширившись у цій місцині, вони запишалися і стали нападати на фортеці й села, що перебували під ромейським управлінням, і поневолювали їх. Імператор мусив замиритися з ними і згодився, на сором ромеям, платити їм щорічну данину²². Адже дивно було чути й далеким, і близьким народам, що володаря, який усіх зробив своїми данниками — на сході й на заході, півночі й півдні, перемогло це мерзенне новоявлене плем'я.

680 р.² *Оногундори-болгари і котраги* — протоболгарські племенні союзи, частіше їх називають утігурами і кутрігурами.³ Тут мається на увазі р. Кубань.⁴ Не Константин, а Констант II (641—668).⁵ *Кробат*, тобто *Кубрат*, — засновник Великої Болгарії.⁶ Донині — слід використаного Феофаном джерела кінця VI — початку VII ст.⁷ *Танаїс* — суч. Дон.⁸ Аварська Паннонія була розташована в басейні Тиси (в Угорщині), де знаходився центр Аварського хаганата.⁹ *Пентаполь* — область у Равеннському екзархаті (в Італії), тоді візантійська провінція.¹⁰ *Царство християн* — тут Візантія.¹¹ *Олга* — територія між Дністром, пониззям Дунаю і Карпатами.¹² *Верзітія* — територія розселення хазар у Поволжі.¹³ Константин IV (668—685).¹⁴ Мова йде про часи Феофана.¹⁵ *Феми* — великі військові з'єднання, які дислокувалися в провінціях імперії (маються на увазі загони малоазійських провінцій).¹⁶ *Месімврія* — суч. м. Несебр.¹⁷ *Дромон* — великий військовий корабель.¹⁸ «*Сім родів*» — назва слов'янського військово-територіального союзу. Часто перекладають — «Сім племен». ¹⁹ *Севери* — плем'я чи об'єднання племен, можливо антського походження.²⁰ *Верегава* — Рішський, чи Вирбішський, перевал через Балканський хребет.²¹ Пакт тлумачиться або як угода, або як данина. Сперечаються і про те, хто кого «обтяжив пактом». ²² Мир датовано серпнем 681 р.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1995. Т. 2. С. 275—279.

20 *НИКІФОР* Бревіарій

Нікіфор (758—828) — виходець із заможної сім'ї, у 806—815 рр. — патріарх Константинополя; як один з головних супротивників іконоборства і теоретик іконопочитання мусив зректися патріаршого сану, після чого був засланий Львом V. Історичну працю під назвою «Бревіарій» написав до 787 р. Твір охоплює історію Візантії від 602 до 769 р.; в основному спирається на вже втрачені джерела. Особливу увагу автор приділяв церковній історії та біографіям видатних діячів. Праця Нікіфора багато в чому доповнює твори Феофана.

<...> [А болгари] підкорили і слов'янські народи, що мешкають поряд, причому одним з них доручили охороняти все сусіднє з Аварією, а іншим стерегти все, що знаходиться поблизу ромеїв. Укріпившись таким чином і примножившись, вони стали нищити села і

містечка Фракії. З огляду на це імператор був змушений укласти мир на умовах сплати їм данини.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 24.

21 Чудеса св. Димитрія

З двох перших книг «Чудес св. Димитрія» одна (містить 15 розділів) була складена на початку VII ст. архієпископом Фессалоніки Іоанном, друга (в ній 6 розділів) — невідомим автором, мешканцем того самого міста, наприкінці VII ст. «Чудеса св. Димитрія» описують п'ять нападів чи облог Фессалоніки, вчинених слов'янами (й аvaraми), та розповідають про дивовижну допомогу, нібито надану цим покровителем городянам. Незважаючи на відсутність будь-яких датувань, не-виразний місцями стиль, наївність авторського трактування подій і т. п., твір є важливим джерелом з історії заселення Балкан слов'янами.

[Бл. 584 р.] *[Вночі на другий день свята св. Димитрія, тобто 26 жовтня, поширилася чутка, що біля воріт з'явилися варвари. Мешканці міста Фессалоніки озброїлися і піднялися на стіни.]* Вони побачили... військо варварів¹, хоча і невелике (на нашу думку, воно налічувало близько п'яти тисяч чоловік), але дуже могутнє, тому що воно складалося з добіраних і досвідчених воїнів. Інакше ніколи б вони не напали таким військом на таке велике місто... І майже весь день вони билися один з одним, і при відступах і наступах військо звитяжця² наражалося на велику небезпеку, тому що проти нього виступало військо, що представляло, як кажуть, весь обраний світ народу слов'ян... [Хаган] покликав до себе все дике плем'я слов'ян — бо весь цей народ був йому підвладний³ — і, додавши до них варварів інших племен, наказав усім вирушити в похід проти Фессалоніки, що богом оберігається.

[614 р.] Піднявся народ слов'ян, незліченне військо, що складалося з другувітів, сагудатів, велегезитів, ваюнітів, верзитів⁴ та інших народів, насамперед вони вирішили спорядити судна-однодеревки; і, коли озброїлись для походу морем, вони спустошили всю Фессалію та острови навколо неї, Елладу, а також Кікладські острови, і всю Ахаю, Епір, більшу частину Іллірику та частину Азії, і зробили, як кажуть, безлюдними багато міст і країв; потім вони одностайно вирішили ополчитися і проти нашого міста, щоб спустошити його, як і інші... Вони розташувалися уздовж берега моря, приготували однодеревки, яких була сила-силенна; а решта незліченного

війська оточила це місто з усіх боків на сході, півночі й заході, вони лишили на суходолі свої роди разом з їхнім скарбом, тому що збиралися оселитися в місті після його захоплення.

Отже, минуло три дні, і слов'янські судна, що пропливли у двох милях від стіни, наглядали кожного дня легкопрístupні місця, звідки сподівалися захопити місто; на четвертий день на світанку все варварське плем'я крикнуло в один голос і кинулося зі всіх боків до стіни міста; одні стріляли з приготовлених каменеметів, другі несли драбини до стіни, намагаючись зруйнувати її, треті кидали вогонь у ворота, четверті засипали стіни стрілами, що подібні були до зимового снігу... ті ж із варварів, хто були сміливі у плаванні і більш мужні у бійці, швидко наблизилися на кораблях до тих місць, що вони наглянули...

[Спроби здобути місто з моря закінчилися невдачею, слов'яни вимушені були зняти облогу. На закінчення автор розповідає про спробу слов'янського ватажка Хаціона проникнути у Фессалоніку; він був схоплений і вбитий городянами.]

[Бл. 618 р.] ...Порадившись... і зібравши безліч дарунків, вони [слов'яни] відправили їх через послів до хагана аварів, обіцяли йому дуже багато грошей окрім того, що вони візьмуть, як вони твердили, в нашому місті самі; те, що місто можна легко здобути, він знав і сам, і вони казали, що захоплять його не тільки тому, що він був оточений ними з усіх боків... але й тому, що він один, як було сказано, оточений ними і приймає всіх біженців інших провінцій та міст...

Отже, згаданий хаган аварів з готовністю поспішив виконати їх прохання, зібравши всі варварські племена зі своїх володінь, разом з величезним військом від усіх слов'ян, болгар та багатьох інших народів, і через два роки повів їх проти нашого міста... І, озброївши добірну кінноту, він послав її швидко і таємно напасти раптово на місто і захопити людей, що були поза стінами, чи знищити їх, а після цього чекати згаданого вище хагана разом з військом, котре він зібрав і котре мало різні бойові машини для руйнування нашого рідного міста... Отже, о п'ятій годині кіннота, закована в залізо, раптово (оскільки мешканці міста не знали нічого і були всі на жнивях) напала з усіх боків; одних було вбито, інших захоплено в полон, а також узято всю худобу, яку знайшли, і, крім того, зняв для праці для жнив.

[Облога тривала 33 дні, але взяти місто хагану не вдалося, і тоді він уклав мир з Фессалонікою.]

І коли, нарешті, дуже багато народу перейшло до варварів, він [св. Димитрій] навів супротивникові таку думку: тих, хто перейшов

до них, продавати народу слов'ян, що мешкав на півночі, тому що через їхню численність і близькість міста вони могли якимось чином знову повернутися. І коли варвари здійснили цей план, і дехто за передбаченням звитяжця втік звідти, то інші, що хотіли перебігти, утрималися, бо в такому разі все місто могло збезлюднити ще до того, як його візьмуть варвари.

І тоді вирішили правителі міста і городяни відправити судна й однодеревки, що залишилися, разом зі згаданими вище десятима кораблями⁵ у район Фів і Димитріади⁶ до народу велегезитів, щоб нарешті дістати продовольство. Вони мали купити [у велегезитів] сушені фрукти, щоб трохи підживити місто... Залишились [у місті] зовсім кволі й безпомічні, а міцні та повні сил попливли на тих кораблях до вищезгаданих велегезитів, тому що ті тоді наче були у згоді з мешканцями міста. Тоді князі другувітів одностайно вирішили вишикуватися у стін міста, щоб обложити і легко взяти його з огляду на немічність і нечисленність городян. Крім того, вони отримали запевнення від деяких слов'ян цього ж племені, що в будь-якому разі здобудуть місто. Для цього вони приготували вогненосну зброю і деякі сплетені з лози споруди, драбини, що сягали неба, а також каменемети та інші знаряддя, численні дерев'яні споруди, нововиготовлені стріли... Отже, всі слов'яни з племені рінхінів разом із сагудатами напали на місто, одні на суходолі, інші з моря на незчисленних суднах.

...Бог, який завжди з тими, хто закликає його, зразу ж з'явився і зробив перше диво, відхиливши інших варварів... з річки Стримон. Бо, коли вони підійшли... приблизно на три милі до нашого міста, то були завернуті Богом на прохання звитяжця. Тоді згадане вище [плем'я] ринхінів та інші навколо них, як і решта варварських родів, разом із сагудатами обложили нас на суходолі й на морі.

Коли ж розвиднілося, все варварське плем'я піднялося і в один голос видало такий крик, що земля струснулася і стіни похитнулися. І зразу ж вони наблизилися до стіни разом із приготовленою ними захисною зброєю, машинами і вогнем. Одні йшли суходолом, інші, озброївшись, прямували вздовж усього узбережжя по зв'язаних кораблях. Це були лучники, щитоносці, легкі частини, списоносці, пращники та воїни, що обслуговували бойові машини. Найбільш сміливі з драбинами і вогнем кинулися до стіни.

Після того, як таким чином билися три дні... прийнявши зі сльозами і голосіннями своє лихо і взявши своїх ватажків, убитих і поранених, вони повернулися у свої землі, ворогуючи один з одним...

А через декілька днів і ті, хто пішов до велегезитів, повернулися з хлібом та овочами, врятовані заступництвом звитяжця. Вони

дізналися там від слов'ян про спасіння... міста... [Слов'яни зняли облогу міста, однак і надалі регулярно нападали на його околиці, а стримонці й ринхіни грабували на своїх суднах візантійські кораблі та митні пункти.]

...Тоді... василевс, який бачив, що вороги виявляють упертість і зухвалість... наказав своєму війську виступити в похід проти [слов'ян] зі Стримона через Фракію і землі, що напроти неї⁷, причому не потайки, а повідомивши їх про виступ. Дізнавшись про це, слов'яни зайняли тіщини й укріплені місця та озброїлися для опору війську ромеїв; вони просили союзної допомоги в різних варварських князів. Але цього разу, як уже було сказано, [св. Дмитрій] підняв перемогою ромейське військо над варварами... побігло все варварське плем'я...

[Імператор потурбувався про постачання Фессалоніки продовольством, а згодом слов'яни «самі заговорили про мир».]

¹ Маються на увазі слов'яни. ² *Звтяжець* — св. Дмитрій. ³ Ідеться про слов'ян лівобережжя Дунаю. ⁴ *Другувіти* (мешкали у Фессалії), *сагудати*, *велегезити* (мешкали на захід від Фессалоніки), *ваюніти*, *верзити* — слов'янські племена Балканського півострова. ⁵ Маються на увазі кораблі, що прибули зі столиці. ⁶ *Фіви* і *Димитріада* — візантійські міста на березі затоки Воло. ⁷ Тобто землі між річками Струмою і Местою.

• Хрестоматія по історії южних і західних славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 24—27.

22 МИХАІЛ СИРІЄЦЬ Церковна історія

Свідчення такого пізнього автора, як Михаїл (помер 1199 р.), становлять значну цінність, оскільки він використовував як джерело втрачену завершальну частину «Церковної історії» Іоанна Ефеського — сучасника описаних подій VI ст.

<...> Піднявся проти ромеїв ворог — народ ненависних варварів, яких називають аварами, вийшов від кордонів сходу. Й піднявся західний народ слов'ян... оскільки вони підпорядковувалися хагану, царю аварів. Слов'яни вийшли і завоювали два міста ромеїв та інші фортеці й говорили городянам: «Виходьте, сійте і жніть, ми візьмемо з вас половину врожаю». <...> Ромеї найняли народ антів, й вони вирушили, й спустошили землю слов'ян, й відняли їхні скарби, й поспалювали їх.

• Хрестоматія по історії южних і західних славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 28.

23 *НЕСТОР* Повість минулих літ

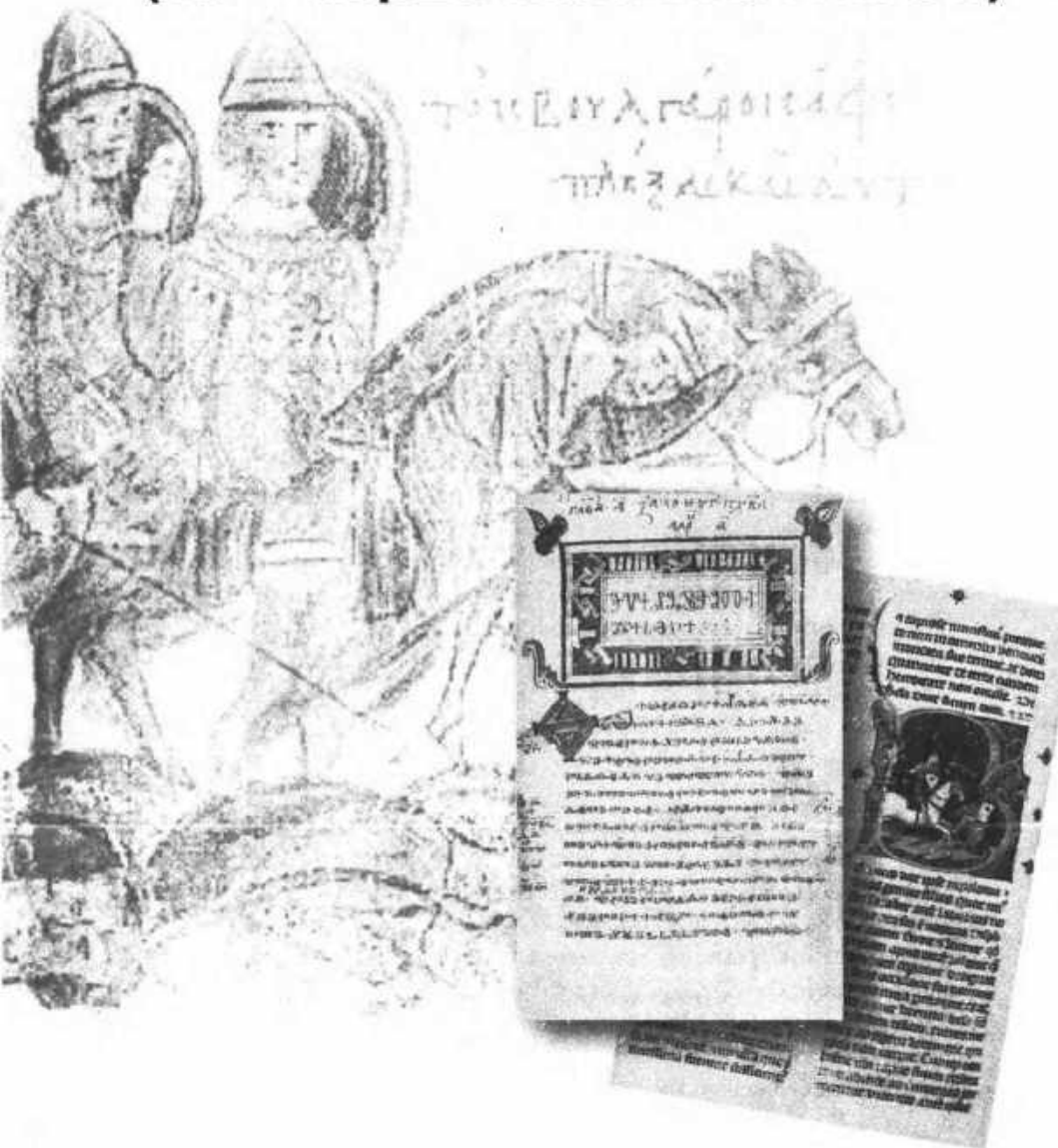
Нестор — чернець Києво-Печерського монастиря (бл. 1055—1113). Для написання «Повісті минулих літ» (друге десятиліття XII ст.) автор залучив різноманітні свідчення з усної традиції та з візантійських і західнослов'янських хронікальних записів. Нестор багато розповідає про розселення слов'ян, їхні відносини із сусідніми народами. Відомі три редакції «Повісті», що збереглися в багатьох списках. Найстаріші з них — Лаврентіївський (1377) та Іпатіївський (перша половина XV ст.).

Тож почнемо повість сію. Після потопу троє синів Ноевих розділили між собою землю. І дістався одному схід з Персією та Індією. А другому південь з Єгиптом і Ефіопією. А третьому захід і північ з Вірменією, Скіфією, Македонією, з річками Дунаєм і Дніпром. Через багато літ сіли слов'яни на Дунаї, де тепер земля Угорська і Болгарська. Від тих слов'ян і розлилися, як весняні води, слов'яни по землі і стали називатися іменами тих місць, на яких вони селилися. Так одні прийшли, й сіли на річці Мораві, і прозвалися моравами, а інші називалися чехами. А ось ті слов'яни: білі хорвати, і серби, і болгари. Коли волохи напали на слов'ян, і оселилися серед них, і пригноблювали їх, то слов'яни ці прийшли, й сіли на Віслі, і найменували себе ляхами, а від тих ляхів почались поляки, а від них ще — мазовшани і поморяни. Також ті слов'яни прийшли, й сіли по Дніпру, і називалися полянами, а інші — деревлянами, тому що вони оселилися в лісах, а ще інші сіли між Прип'яттю і Двіною і називалися полочанами, від річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота. Ті ж слов'яни, які поселилися біля озера Ільмень, називалися своїм іменем — словенами, і збудували місто, і нарекли його Новгородом. А інші сіли на Десні, і на Сеймі, і на Сулі і називалися сівера. Ось так розселився слов'янський народ, і від його імені й грамота стала називатися слов'янською.

- Повість минулих літ / Пер. Л. Махновець. К., 1996. С. 5—6.

Частина друга

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VII — перша половина XVII ст.)

РОЗДІЛ I

БОЛГАРІЯ

Джерельна база для вивчення болгарського Середньовіччя характеризується браком безпосередньо болгарського актового і наративного матеріалу. Справа в тому, що вагома частина писемної спадщини середньовічної Болгарії загинула. Водночас завдяки зв'язкам Болгарського царства з Візантією, Сербією, Руссю та іншими країнами маємо відносно велику кількість інформації про болгарські землі в іноземних, особливо візантійських, джерелах.

Найдавнішими писемними джерелами болгарського походження є висічені на камені написи VIII—IX ст., які прославляли діяльність ханів тодішньої Болгарії. Приводами для них були вдалі військові походи, укладення мирних договорів, великі будівельні проекти, смерть наближених хана тощо. В давньоболгарських написах (відомо понад сотні) міститься багатий матеріал про суспільний устрій ранньофеодальної Болгарії, болгаро-візантійські відносини. Мова написів — грецька, але в ній часто трапляються протоболгарські слова, передані грецькими літерами. Першочергове значення для вивчення ранньосередньовічної Болгарської держави і суспільства мають правові пам'ятки. Найдавніші з них — «Закони хана Крума», «Відповіді Папи Римського Ніколая I на запитання болгарського князя Бориса» та «Закон судний людям» — містять важливі дані про давньоболгарське суспільство, право, життя та побут населення.

Джерельну базу для вивчення боротьби болгарського народу проти візантійської навали останньої третини X — початку XI ст. і встановленого внаслідок цього іноземного панування (1018—1186) утворюють візантійські актови та наративні джерела. Серед перших особливе місце належить грамотам імператора Василя II (976—1025), які визначали статус болгарської церкви. Вони містять багатий матеріал про соціально-економічні відносини в Болгарії напередодні та в перші десятиріччя візантійського володарювання. Події політичної історії цього періоду відображені у творах візантійських хроністів та письменників

XI—XII ст.: Іоанна Скілиці, Михаїла Пселла, Нікити Хоніата та ін. Ці автори приділяють особливу увагу виступам болгар проти влади імперії, повідомляють багато цікавих даних про склад повстанців, їхніх керівників, перебіг воєнних дій. Джерела болгарського походження представлені передусім апокрифічними текстами, найбільш важливим з яких є так званий «Апокрифічний болгарський літопис», що дає легендарно-фантастичну інтерпретацію болгарської історії VII—XI ст.

Великий і різноманітний масив болгарських джерел стосується доби Другого Болгарського царства (1186—1396). До нас дійшли договори болгарських володарів із Венецією, Генуєю, Дубровником, у яких визначаються умови діяльності іноземних торговців на болгарських землях. Найважливіший письмовий пам'ятник цієї доби — «Синодик болгарської церкви», який містить різноманітні відомості про державний і суспільний лад Болгарії XIII—XIV ст. Про апогей боротьби в середньовічному болгарському суспільстві — селянське повстання на чолі з пастухом Івайлом (1277—1280) — розповідають візантійські хроністи Пахімер і Григора.

У XIV ст. одним з головних чинників суспільно-політичної боротьби в Болгарії стали численні християнські єретичні рухи, інформація про які міститься в «Синодику», а також у багатьох пам'ятках житійної та риторичної літератури, зокрема «Житті тирновського подвижника Феодосія» та «Слові похвальному патріарху Євфимію Тирновському». Ці твори пройняті характерним для ортодоксальної церкви прагненням огудити боговідступників і звеличити діяння церковних ієрархів.

Тема 1

Перше Болгарське царство (681—976)

1 Іменник болгарських ханів (князів)

«Іменник» являє собою короткий перелік імен та родів перших болгарських володарів, із вказівками на початок і тривалість їхнього правління. Документ знайшов російський учений О. Попов, який опублікував його 1866 р. у праці «Обзор хронографов русской редакции». «Іменник» був відкритий серед тексту «Літописця еллінського і римського» та відомий у трьох варіантах: Уваровському, Погодинському та Московському. Текст документа наводиться за найбільш раннім Уваровським варіантом.

Авітохол жив 300 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — ділом твірем [рік змії, місяць дев'ятий]¹.

Ірнік жив 150 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — ділом твірем [рік змії, місяць дев'ятий].

Гостун був намісником 2 роки. Рід його Ермі. А рік його [початку правління] — дохс твірем [рік свині, місяць дев'ятий].

Курт правив 60 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — шегор вечем [рік вола, місяць третій].

Безмер правив 3 роки. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — шегор вечем [рік вола, місяць третій].

Ці п'ять князів правили у князівстві по той бік Дунаю 515 років з обстриженими головами. А потім перейшов на цей бік Дунаю Ісперіх князь. Аспарух князь [правив] 61 рік. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — верені алем [рік тигра, місяць перший].

Тервел правив 21 рік. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — текучитем твірем [рік барана, місяць дев'ятий].

28 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — дванш алтом [рік зайця, місяць шостий].

Севар [правив] 15 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — тох алтом [рік курки, місяць шостий].

Кормісош [правив] 17 років. Рід його Вокіл. А рік його [початку правління] — шегор твірем. [рік вола, місяць дев'ятий]. Цей князь змінив рід Дуло, який ще зветься Віхтун-Віхрогон.

Вінех [правив] 7 років. Рід його Уклд. А рік його [початку правління] — шегор алем [рік вола, місяць перший].

Телец [правив] 3 роки. Рід його Угаїн. А рік його [початку правління] — сомор алом [рік миші, місяць шостий]. І той був іншого роду.

Умор [правив] 40 днів. Рід його Уклі. А рік його [початку правління] — ділом тутом [рік змії, місяць четвертий].

¹ Давні болгари користувалися сонячним календарем із дванадцятирічним циклом. Кожний рік циклу мав назву якоїсь тварини, наприклад вола, змії, миші тощо.

• Тихомиров М. Н. Именник болгарских царей // Вестник древней истории. 1946. Кн. 3. С. 81—90.

2 «Тирновський напис» хана Омуртага

Напис про будівництво нового ханського аулу на Дунаї був зроблений за наказом хана Омуртага (814—831). Він викарбуваний на колоні, що тепер знаходиться у церкві Сорока мучеників у Тирново, куди вона була перенесена в XIII ст. з м. Пліски, столиці Першого Болгарського царства.

Кан сюбігі¹ Омуртаг, перебуваючи у своєму старому маєтку², створив преславний будинок на Дунаї³ і, вимірюючи відстань між двома преславними домами, насипав між ними курган. З вершини цього кургану до мого старого аулу — 20 тисяч оргій⁴ і до Дунаю — 20 тисяч оргій. Сам же курган високий. Хоч як добре б жила людина, вона все одно вмирає, і народжується нова. Тож нехай народжений після нас, побачивши це, згадає його творця. А ім'я володаря — Омуртаг, кан сюбігі. Хай благословить його Бог прожити сто років.

Кан сюбігі (давн. тюрк.) — головнокомандувач війська. Титул болгарських ханів, що вперше трапляється за часів правління Омуртага. ² Мається на увазі м. Пліска. ³ Місце знаходження невідоме; можливо, біля сучасного м. Сілістра в Болгарії. ⁴ *Оргія* — візантійська міра довжини, дорівнювала приблизно 2 м.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 32.

3 «Чаталарський напис» хана Омуртага

Напис про похід проти Фоми Слов'янина та будівлю нового аулу на річці Тича був знайдений під час археологічних розкопок ханського аулу в селі Чаталар (нині — село Хан Крум) разом з одним зі згадуваних у ньому кам'яних левів.

Кан сюбігі Омуртаг — Богом прославлений володар землі, де він народився. Перебуваючи біля Пліски, він створив аул на річці Тича¹ та послав військо проти греків і слов'ян. І збудував він міст через Тичу разом з аулом, і поставив у цьому ж аулі чотири колони, а на колонах двох левів. Нехай Бог удостоїть поставленого ним володаря зневажати імператора², доки тече Тича. Час, коли було створено все це, за болгарським рахунком — перший місяць року вола, а за грецьким — п'ятнадцятий індікт³.

¹ Річка Тича у Північно-Східній Болгарії. ² Мається на увазі Фома Слов'янин, ватажок повстання в Малій Азії, скерованого проти візантійського імператора Михаїла II (820—829), союзника Омуртага. Фома оголосив себе імператором і навіть був коронований антиохійським патріархом Іовом у 821 р. ³ Обидві дати — 822 р.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 32.

4 «Шуменський напис» хана Маламіра

Напис хана Маламіра (831—836) про будівлю водопроводу у Плісці був знайдений у м. Шумен.

Кан сюбігі Маламір, володар від Бога. Його старий боїл¹ — кавхан² Ісбул³ збудував цей водопровід та передав його володарю. А володар часто давав болгарам їжу та пиття⁴, а боїлам і багаїнам⁵ дав великі дарунки...

¹ *Боїли* — вища верства тюрко-болгарської знаті. ² *Кавхан* — співправитель хана. ³ *Ісбул* — співправитель ханів Маламіра і Пресіана (836—852). ⁴ Маються на увазі ритуальні бенкети хана зі знаттю та воїнами. ⁵ *Багаїни* — нижча верства тюрко-болгарської знаті.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 33.

5 Літопис хана Маламіра

«Літопис» містить інформацію про події болгаро-візантійської війни 829—830 рр.

Кан сюбігі Маламір, володар від Бога... Мій батько Омуртаг уклав мир на тридцять років, дружньо жив із греками. І я спочатку жив з ними по-іншому, але греки спустошили наші землі. І володар Маламір, правлячи разом з кавханом Ісбулом, виступив проти гре-

ків та спустошив фортецю Проват і Бурлідзо¹, та землі греків. І прибув до Філіппополя, а греки розбіглися. І тоді кавхан Ісбул разом із могутнім володарем вступив у переговори з філіппопольцями...

¹ *Проват* — візантійська фортеця на північний схід від Адріанополя; *Бурлідзо* — візантійська фортеця на військовій дорозі Адрінополь — Константинополь.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 33.

6 **Написи на могилах про загибель видатних наближених хана**

Кан сюбігі Омуртаг. Корсіс, копан¹, був моїм співтраpezником². Вирушивши у похід, він потонув у річці Дніпро. Він був із роду Чакараp.

Кан сюбігі Омуртаг. Жупан³ таркан⁴ Цун був моїм співтраpezником та загинув на війні. Він був із роду Кюригир.

Кан сюбігі Омуртаг. Багатур⁵ багаїн Славна⁶ був моїм співтраpezником і, захворівши, помер.

¹ *Копан* — те ж саме, що й кавхан. ² *Співтраpezник* — становий термін, співтраpezник хана міг брати участь у ритуальних бенкетах. Можливо, цей термін передбачав також одержання від хана харчування (зерна, худоби тощо). ³ *Жупан* — правитель територіально-адміністративної одиниці, жупи. У IX ст. цей термін застосовувався до представників тюрко-болгарської аристократії. ⁴ *Таркан* — намісник хана в одній з областей. ⁵ *Багатур* — воїн особистої охорони хана. ⁶ *Славна* — ім'я слов'янського походження.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 33.

7 **«Філіпський напис» хана Пресіана**

Напис зроблений у 837 р. на мармурі грецькою мовою за часів правління хана Пресіана (836—852) біля місцевості Філіпи (Східна Македонія). Пам'ятка зберігається у Національній бібліотеці в Парижі.

Пресіан¹, Богом призначений архонт багатьох болгар, відправив кавхана Ісбула², дав йому військо і боїла Ічиргу³, і хана боїла колоура⁴. І кавхана проти смолянів⁵.

¹ *Хан Пресіан* — болгарський правитель. ² *Кавхан Ісбул* — болгарський воєначальник, який відзначився ще до того, як Пресіан прийшов до влади. ³ *Ічирга* — один

із болгарських бояр, які брали участь у поході. ⁴ Коловур — високий військовий титул протоболгарського походження. ⁵ Смоляни — слов'янське плем'я, що мешкало у долині річки Мести.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство: В 2 т. Скопье, 1985. Т. 1. С. 56.

8 ФЕОФАН Хронографія

Наводиться уривок «Хронографії», де розповідається про перемогу болгарського хана Крума над візантійцями у 811 р. Інформацію про автора і твір див. у частині першій (документ 19).

Імператор Нікіфор¹ ... зібрався зі зброєю проти болгар і разом із сином своїм Ставракієм² у місяці травні виступив зі столиці... Зібравши військо не тільки з Фракії, але і забосфорські легіони, зубожілі на власному утриманні, озброєні пращами і палицями, які разом з усім військом проклинали його, він пішов до Болгарії. Крум, злякавшись такого великого війська, коли воно ще знаходилося у Маркеллах, попросив миру. Однак Нікіфор не погодився — захоплений власними злими помислами і переконаннями одностумів — своїх радників, після довготривалих обходів неприступних місць цей хоробрий боягуз кинувся у небезпеку і нарешті вступив у Болгарію місяця червня 20 дня... Перед вторгненням його наперсник і домочадець Візантії перебіг із Маркелл до Крума, захопивши царський одяг і сто літрів³ золота. Багато хто сприйняв цю втечу як [передвістя] нещастя Нікіфора. Впродовж трьох днів після перших легких сутичок він думав, що талан не відвернеться від нього. Він наказав немилосердно вбивати людей будь-якого віку, і старих і дітей, залишав без поховання трупи своїх одноплемінників, піклуючись лише про захоплення здобичі, наклав замки та печатки на скарбниці Крума і зберігав їх наче свої власні. Відрізав вуха та інші органи християнам, які торкалися одягу та інших речей на трупах. Спалив палац Крума, котрий був тоді дуже приниженим і оголосив: «Ти переміг. Отже візьми, що завгодно, і йди з миром». Він же, ворог миру, не прийняв [пропозицію хана], і Крум, розгніваний цим, наказав перегородити дерев'яними укріпленнями всі входи і виходи до цієї країни, і таким чином убезпечив себе. Нікіфор, дізнавшись про це, став ходити як навіжений, і сам не знав, що йому робити, і людям, котрі були біля нього, говорив про свою загибель: «Навіть

якби ми мали крила, і тоді нікому не пошастило б уникнути смерті». Воєнні приготування тривали два дні... Вночі ж на суботу Нікіфор та його почет почули галас ворожих загонів... Перед світанком варвари підійшли до намету Нікіфора та його вельмож, і імператор ганебно загинув. Були вбиті також Аецій патрицій, Петро патрицій, Сісінній патрицій, Тріфілл, Феодосій патрицій, Саліварас..., градоначальник патрицій, Роман патрицій і воєначальник східних військ, і багато інших головних зброєносців, командирів легіонів. Убитий був начальник варті, друнгарій царської варті, воєначальник Фракії та багато інших з незліченною кількістю воїнів. Тут загинув увесь цвіт християнський. Уся зброя, всі царські прикраси потрапили до рук ворогів. Не дай Боже християнам ще коли-небудь читати такі печальні відомості, котрі були одержані того дня, скільки тоді було сліз! Це сталося 26 числа місяця липня 4-го індікту⁴. Відрубавши голову Нікіфору, Крум на декілька днів виставив її, насадивши на кіл, для наруги і науки народам, що до нього приходили. Потім, знявши її й очистивши череп, оздобив його сріблом і, пишаючись собою, змушував з неї пити слов'янських начальників... Яким чином був убитий Нікіфор, ніхто з тих, хто врятувався, розказати точно не міг. Дехто говорив, що його закололи самі християни, коли він упав. Женоподібні слуги його, з якими він спав, загинули... разом з ним... Син його Ставракій, небезпечно поранений [стрілою] у спину з правого боку, ледве живий вийшов з битви і прийшов до Адріанополя, дуже потерпаючи від рани⁵.

Візантійський імператор Нікіфор I Генік (802—811).² Феофан Сповідник, негативно налаштований до імператора Нікіфора I, так само погано відгукується і про його сина: «ані виглядом своїм, ані силою, ані розумом він не був гідним такого високого призначення». ³ *Лімп* — візантійська міра ваги (близько 325 г) і грошова одиниця, що дорівнювала 72 солідам (золота монета вагою 4,5 г). ⁴ Битва відбулася у Вирбішкому проході (тіснині), що у східній частині гірського масиву Стара Планіна, в 7 км на південь від сучасного м. Вирбіца у Болгарії. ⁵ Після загибелі батька в битві з болгарами 26 липня 811 р. важко поранений Ставракій успадкував імператорський престол. Але вже 2 жовтня він був усунутий від влади, а 11 січня 812 р. помер.

• Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского, Ф. А. Терновского; предисловие О. М. Бодянского. М., 1884. С. 360—361.

9 Лексикон «Суда»

У статті «Болгари» візантійського енциклопедичного словника «Суда» міститься інформація про закони болгарського хана Крума (803—814).

Відомо, що ці болгари, здобувши перемогу, дощенту знищили аварів¹. Крум при цьому запитав у полонених аварів: «Як ви думаєте, чому загинув ваш вождь і увесь народ?» І вони відповіли «Тому, що процвітали наклепи один на одного і нищили наймужніших та розумних. Крім того, насильники та злодії були спільниками суддів. А також від пияцтва, оскільки вина ставало дедалі більше, всі стали п'яницями. А також від підкупу і хабарництва, оскільки всі стали торговцями та ошукували один одного. Загибель наша стала саме від цього». Почувши це, Крум скликав усіх болгар і, переглянувши закони, постановив: «Якщо хто-небудь звинувачує іншого, не слід його слухати, а, спочатку зв'язавши, потрібно його допитати, і якщо виявиться, що він брехав, — убити його. І нехай не буде дозволено давати їжу тому, хто краде, а якщо хтось наважиться на це, нехай буде відібрано його майно». Наказав він також ламати злодію ноги і знищити всю виноградну лозу; кожному злидню давати не мало, а вдосталь, щоб він знову не потрапив у злидні; відбирати майно в того, хто цього не зробить...

¹ На початку IX ст. скориставшись розгромом Аварського каганату Карлом Великим, Крум захопив частину східних територій, що раніше належали аварам.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 33—34.

10 Відповіді Папи Римського Ніколая I на запитання болгарського хана Бориса I

«Відповіді» містять важливу інформацію про релігію, побут та звичаї дохристиянської Болгарії.

4. Вважаємо зайвим викладати вам детально, скільки часу... протягом року необхідно утримуватись від м'яса, оскільки ви ще не досвідчені та юні у вірі...

14. Крім того, ви повідомляєте, що один грек, який обманом видавав себе за пресвітера... охрестив багатьох на вашій батьківщині. І ви, дізнавшись із Божою допомогою, що він не пресвітер, вирішили відрізати йому ніс та вуха, найжорстокішим чином побити та вигнати з вашої вітчизни

17. Отже, розповідаючи, як ви прийняли... християнську віру і змусили охрестити весь народ; як він після хрещення увесь до одного повстав із великою жорстокістю проти вас, стверджуючи, що

ви видали поганий закон, і хотіли вбити вас і призначити іншого князя; як ви, підготовлені проти них з Божою допомогою, перемогли їх від малого до великого, захопили в свої руки і як вся їхня знать і найвпливовіші люди з їхнього роду були знищені мечем, а менш знатним і менш помітним ви не завдали лиха, тож ви хочете знати, чи є гріх на вас через тих, кого ви позбавили життя...

21. Якщо раб утік від свого пана, чи слід його простити, коли він буде затриманий?..

22. До тих, хто має на думці втікати, коли ви вступили в сутичку з ворогом нехай більш м'яким буде закон...

24. Як слід учинити з убивцею батька, а також з тим, хто звів зі світу брата свого або сестру, вказують закони. Але якщо винний втече до церкви, то... нехай це визначить місцевий єпископ або призначений ним священник.

25. Ви заявляєте, що за звичаєм батьківщини воїни завжди охороняють межу між вашою вітчизною та іншими країнами, і якщо раб або вільний утече яким-небудь шляхом через одну з варт, то воїнів негайно замість нього скарають на смерть...

26. Відносно того, хто вбив близького, тобто родича: брата, двоюрідного брата або внука, нехай збережуть свою силу святі закони, але, якщо він втече до церкви, нехай unikне смерті...

33. Ви говорите, що, вступаючи в бій, до цих пір несли як корогву кінський хвіст, і хочете знати, що слід нести замість нього. Нічого іншого, окрім святого хреста

34. Крім того, ви запитуєте, чи слід відразу ж за необхідності вирушати в похід, чи, можливо, існують визначені дні, коли не слід розпочинати війну...

35. Ви розповідаєте, що перед виступом на бій збиралися, у визначені дні та години, аби забезпечитися заклинаннями, іграми, піснями та деякими гаданнями...

39. Ви запитуєте про кровний зв'язок між родами, щоб зрозуміти, з якими жінками слід брати шлюб...

40. Ви кажете, що на вашій батьківщині існує звичай: перед боєм ваш володар виряджає найвірнішу та розумну людину для огляду всієї зброї, коней та спорядження... і ті, в кого вони будуть не підготовленими, засуджуються до смерті...

42. Ви говорите, що коли ваш князь зазвичай сідає за стіл для трапези, ніхто, навіть його дружина, не сяде з ним поїсти, ви ж сядете подалі від нього на низькі сидіння та їстимете на землі...

49. Крім того, ви хочете знати, чи дозволено давати, як раніш, у посаг нареченим золото, срібло, волів, коней та інше...

51. Ви запитуєте, чи дозволено мати одночасно двох дружин, а якщо ні, хочете знати, що потрібно вчинити з тим, у кого виявиться дві дружини... Ваше запитання про штани ми вважаємо зайвим, оскільки хочемо вплинути не на зовнішній вигляд вашого одягу, а... погляди...

62. Ви говорите, що до прийняття християнства у вас був знайдений камінь, котрий... зазвичай був ліками для тіла, а інколи не давав користі...

66. Ви стверджуєте, що греки¹ забороняють вам заходити до церкви у пов'язці із лляної тканини, яку ви носите на голові...

67. Ви говорите, що... коли ви хотіли зв'язати кого-небудь присягою заради справи, то клали перед ним меч, і він над ним промовляв присягу...

79. Говорите, що у вас існує звичай: хворі беруть для одужання пов'язку й, пов'язавши, носять її на шиї...

86. Ви стверджуєте, що коли схоплений злодій або розбійник не зізнається в тому, в чому його звинувачують, то у вас суддя б'є його по голові нагайкою та коле в боки металевими шипами, доки не допитається істини...

90. Ви запитуєте, чи дозволено вживати в їжу тварин та птицю, якщо вони вбиті без ножа та загинули від удару людини...

96. Хоч би що замислила або скоїла дружина проти тебе, навіть якщо вона звинуватить тебе, не потрібно відштовхувати її або сильно зневажати...

103. Ви запитуєте, що слід зробити з нечестивими книгами², що отримані, як ви заявляєте, від сарацинів і що зберігаються у вас...

Греки — тут візантійські священники-місіонери. ² Можливо, мова тут іде про арабські астрологічні книги.

• Хрестоматія по історії южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 34—36.

11 Закон судний людям

«Закон судний людям» — найдавніша письмова законодавча пам'ятка слов'янських народів. Створений у Болгарії під час правління князя Бориса (852—889) після прийняття болгарами християнства у 865 р. Первісний текст «Закону» не зберігся, однак відомий за різними списками у двох редакціях (короткій та широкій). Найдавнішою вважається коротка редакція за так званим «Рум'янцевським списком».

1. Перш ніж викласти всю правду, слід сказати про правду Божу... Тому святий Константин¹, написавши перший закон, переповів його так: «Кожне поселення, де здійснюються язичницькі обряди та заклинання, слід віддати Божому храму з усім майном, що є у правителів цього поселення. Тих, хто здійснює обряди, слід продати з усім їх майном, а кошти роздати бідним».

2. За всіх суперечностей, звинувачень або наклепів князю і судді не слід слухати справу без багатьох свідків, але сказати суперникам, обвинувачам та наклепникам: «Якщо ви не подасте свідків... то отримаєте таке ж покарання, яке вимагаєте для інших». Про свідків. Усіх їх слід з мужністю та терпінням допитати перед князем та суддями... вимагати свідків справжніх, богобоязливих і таких, що не мають жодної ворожнечі та лукавства, ні ненависті, ні провини, ні спору з тими, проти кого свідчать. Свідків має бути 11 і більше, а щодо малих провин — від 7 до 3 і не менше. Судді мають попередити свідків, що в разі обману на них чекає або прокляття, або продаж, або ж кара². Не слід у жодній зі справ використовувати свідків, що були спіймані на обмані або порушенні законів Божих, чи тих, хто живе як звірі, або ж тих, хто не склав присяги.

3. Вступаючи в бій з ворогом, необхідно стримуватись від усіх нечестивих слів і справ... І якщо пошле Бог перемогу, то шосту частину здобичі слід узяти князю, а решту розділити між усіма людьми на рівні частини. Жупану достатньо княжої долі й прибутку від людського оброку³. Особам же, які здійснили подвиги та хоробрі справи, чи то кметам⁴, чи то простим людям... виділити із княжої частини, скільки потрібно. Частину слід віддати тим, хто бився з ворогом, а частину — тим, хто залишився у таборі...

4. Якщо той, хто має дружину, живе разом з рабинею-розпусницею, князю тієї землі⁵ слід продати її на іншу землю, а кошти роздати бідним. Розпусника слід покарати постом⁶ на сім років. Ці сім років він повинен прожити тільки на хлібі та воді.

6. Той, хто живе з чужою рабинею, повинен сплатити 30 стеленів⁷ господарю рабині, а сам має дотримуватись посту сім років, як ми сказали, але не слід продавати рабинею. Якщо ж він бідний, то має віддати господарю рабині стільки, скільки може, із свого майна, а сам повинен дотримуватись посту, як встановлено...

8. Якщо хто-небудь візьме за дружину свою куму, за законом людським їм обом слід відрізати носи та розлучити їх, а за законом церкви — розлучити їх та змусити дотримуватись посту 15 років⁸. І після закінчення їх епитимії⁹, на 16-й рік вони можуть знову прийняти причастя.

9. Так само слід покарати того, хто спізнається зі своєю дочкою у святому хрещенні або із заміжною жінкою.

10. Якщо хто-небудь візьме дівчину без згоди її батьків та вони дізнаються про це, а він згодом захоче з нею одружитись та батьки згодні, то бути весілля. Якщо ж одна зі сторін не згодна, то винний, якщо він заможний, повинен віддати дівчині за образу літр золота, тобто 72 столензи. Якщо ж він рівний їй, то повинен віддати половину свого майна. Якщо ж він бідний, то суддя цієї землі повинен покарати його побиттям та вислати за межі землі. Йому належить дотримуватись посту сім років...

12. Того, хто збезчестив дівчину, якій не виповнилося 20 років, слід продати з усім майном, а отримані кошти віддати дівчині. Він... повинен дотримуватись посту сім років...

15. Той, хто має дві дружини, повинен прогнати молодшу та її дітей, а його самого слід покарати биттям, і поститися йому сім років...

16. Ті, хто підпалює чужий ліс та вирубує його, винні подвійно¹⁰. Того, хто з ворожнечі або з метою розкрадання майна підпалить дім, слід спалити, якщо це станеться в місті, а якщо у селі — то знищити мечем... Якщо ж хто-небудь запалить насадження і кущі на своїй ниві, а вогонь перейде та підпалить чужу ниву або виноградник, то слід провести розслідування та суд. Якщо виявиться, що він запалив вогонь через необережність або легковажність, винний має сплатити постраждалому кошти за завдану ним шкоду. Якщо ж хто-небудь запалить вогонь у вітряний день та не стежитиме за ним, говорючи, що він не розпалається, то має відшкодувати завдану ним шкоду, і його карають побиттям. А якщо він зробить усе, як слід, але розпочнеться буря і вогонь піде далі за межі ділянки, то його не засудять. Якщо від грози займеться дім і згорить будь-яка частина дому, а вогонь перейде і запалить ближні дома сусідів, то господаря дому не судять, оскільки це не його вина.

18. Ніхто не має права силоміць вигнати того, хто прийшов до церкви, шукаючи захисту... Якщо ж хтось спробує силоміць вивести втікача із церкви, то хоч би ким він був, має отримати 140 ударів до крові¹¹, і тоді, як указано, слід розглянути звинувачення проти втікача. Якщо між двома людьми виник спір через що-небудь, і один із них, не повідомивши владу, а діючи самостійно... вчинить насильство, і якщо він справді зробив це заради повернення свого майна, він повинен його позбавитись та повернути назад. Якщо ж він візьме чуже, то влада цієї землі повинна покарати його побиттям, тому що він не може бути сам собі суддею...

20. Раб або вільний не може бути свідком ні на користь господаря, ні проти нього¹². Свідки не повинні свідчити з чуток... навіть якщо б вони були жупанами.

21. Якщо хтось купить у чужоземців полоненого з усім його майном, а в полоненого є кошти, що сплачені за нього, то, сплативши їх, нехай він іде вільним. Якщо ж у нього немає коштів, він має працювати на того, хто його купив, поки не відробить сплаченої за нього суми, причому його плата, що називається мздою, узгоджується при свідках по 3 столензи на рік. Відробивши свою ціну, він стає вільним. Якщо полонений, повернувшись із полону, відмовиться від християнської віри, з прибуттям на свою землю або в місто його слід передати церкві¹³.

25. Той, хто замкнув чужу худобу, якщо він її морить голодом або якось їй зашкодить, має бути двічі покараний. Господар раба, що вкрав що-небудь, якщо хоче зберегти цього раба, повинен відшкодувати збитки обкраденому, якщо ж не хоче мати цього раба, повинен віддати його в рабство потерпілому. Того, хто приручить чуже стадо, на перший випадок слід покарати побиттям, на другий вигнати із землі, на третій продати, за умови, що він поверне всю худобу, яку приручив. Того, хто вдень або вночі проникне до вівтаря та візьме щось із священного посуду або одягу, чи інші речі, слід продати...

31. Того, хто вкраде і продасть вільного або зробить його своїм рабом, слід самого віддати до рабства...

32. Той, хто присвоїв чужого раба, заховавши його і не видавши на вимогу господаря, повинен повернути йому іншого такого ж раба або сплатити за нього кошти...

¹ Посилання на візантійського імператора Константина I (306—337), канонізовано-го християнською церквою, вміщено тут для надання більшого авторитету всьому кодексу і першій його статті, спрямованій як проти простого населення, яке продовжувало сповідувати язичництво, так і проти феодалів, які опиралися впровадженню християнської релігії. ² Тобто таке саме покарання, яке неправдивий свідок вимагав для звинуваченого. ³ *Людський оброк* — частина зборів з населення області, що належала її жупану. ⁴ *Кмети* — дружинники. ⁵ Мається на увазі правитель чи намісник великої області. ⁶ До посту додавалися також певні обмеження культового характеру, наприклад заборона відвідувати церкву, приймати причастя тощо. ⁷ *Столенз* — перевернуте латинське слово «солід». ⁸ Очевидно, церковна кара заміняла більш тяжку кару згідно з «людським законом». ⁹ Заборона тимчасово виконувати у повному обсязі одні християнські обряди (причастя, відвідування церковних служб) і одночасно виконувати у збільшеному обсязі інші (піст, покаяння, молитви тощо). ¹⁰ Платять подвійне відшкодування. ¹¹ У цій статті норма покарання збільшена у 12 разів порівняно з періоджерелом — візантійською «Еклогою», очевидно через поширеність порушень права придуку. ¹² У списках XIII—XIV ст. ця стаття відтворюється неясно і допускає зворотне тлумачення, тобто право раба свідчити проти свого господаря або на його користь. ¹³ Можливо, мається на увазі передати у феодалну залежність.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 36—39.

12 Апокрифічний болгарський літопис (XI — початок XII ст.)

«Літопис» являє собою легендарно-фантастичну інтерпретацію болгарської історії з VII до XI ст. і відображає патріотичні настрої в болгарському суспільстві під час візантійського володарювання (1018—1185). Пам'ятник є анонімний і пов'язаний з усною народною традицією, близькою до богомільських вірувань.

І тоді почув я голос... «Ісає, пророк¹ мій улюблений, іди на захід від вишніх країн Риму, відокрем від куман² третю частину, що називають себе болгарами, та засели землю Карвунську³, котру залишили римляни та елліни». І тоді я... пройшов по ліву руку від Риму і відокремив від куман третю частину та повів їх, указуючи шлях посохом, і привів їх до річки, що називається Затиуса, та до другої річки, що має назву Ереуса⁴... І заселив я більшість людей від Дунаю до Моря і призначив над ними царя, обраного з їх числа, ім'я його Слав-цар⁵. І цар заселив усю землю та міста. Деякий час ці люди жили язичниками. І той же цар створив сто могил на землі Болгарській, і тоді прозвали його «стомогильний цар»⁶. І була в ті роки сила всіх благ... І був він першим царем на землі Болгарській та володарював 119 років⁷, і помер.

І після нього з'явився інший цар, немовлям його носили в кошику три роки та назвали ім'ям Іспор-цар⁸, і оволодів він Болгарським царством. І створив той цар гради могутні: і на Дунаї Дністер-град він створив, і могутню стіну від Дунаю і до моря, він же створив і Пліск-град. І більшість ізмаїлтян той цар згубив. І той цар заселив всю землю Карвунську... Цар Іспор володарював на землі Болгарській 172 роки, і згубили його ізмаїлтяни на Дунаї. Після смерті царя болгарського Іспора назвали куман болгарами, були вони до Іспора-царя язичниками, безбожними та нечестивими, і багато років ворогували з грецьким царством.

І потім знову прийняв царство Болгарське син Іспора-царя, ім'я якого Ізот⁹ І цар згубив Озію, царя, що прийшов зі сходу з військом, та Голіада, франка поморського. За володарювання Ізота, царя болгарського, звеличені були міста. І народилося в Ізота-царя два сини, одного звали Борисом¹⁰, іншого — Сімеоном¹¹. Володарював цар Ізот сто років та три місяці й у місті Пліск помер.

Після смерті Ізота-царя прийняв царство Болгарське син його Борис, і був він благородним та вірним. І цей цар охрестив усю зем-

лю Болгарську, збудував церкви... на річці Брегалниці¹², і тут він прийняв царство, на Овчому полі¹³, створив білі церкви, і прийшов у Добрич¹⁴, і там помер. Володарював він 16 років, і не знав ні гріха, ні жінки. І благословенним було його володарювання...

Потім царство Болгарське прийняв Сімеон, брат його. І збудував гради могутні біля моря, та могутній град Преслав він створив, і тут прийняв царство... Преслав-град він будував 28 років. І багато чудового створив цар Сімеон. Він володарював 130 років та породив святого Петра, царя болгарського, чоловіка святого і справедливого... Ось такі податки збирав він із своєї землі..., що перебувала під владою його царства: оберемок пряжі, ложку олії та яйце на рік. Такі були податки йому від землі його людей, і більше нічого він не брав. І життя було прекрасним за такого царя...

Після його смерті царство Болгарське прийняв його син Петро, і був він царем болгар та греків¹⁵. І володарював на землі Болгарській 12 років, не знаючи ні гріха, ні жінки, і було царство його благословенне. Тоді ж, у дні та роки святого Петра, царя болгарського, було вдосталь всього, пшениці й олії, меду, молока і вина, від усіх дарів Божих ломались засіки, і не було бідності ні в чому, та всі були ситими... Але прийшли завойовники-велетні морем¹⁶ та згубили землю Болгарську, а Петро... залишив царство і втік на захід, у Рим, де й помер.

Потім з'явився інший цар, ім'я якого Селевкій, а прізвисько Сімекліт¹⁷ І зійшов він з гори, що називалась Вітоша¹⁸, і пішов на поле, під назвою Романія, і там прийняв царство. І створив він п'ять міст на землі Болгарській: Пловдив, Срем¹⁹, Брезнік²⁰, Средец, Ніш. І володарював Селевкій-цар у місті Средец та на землі Болгарській 37 років, і скінчив своє життя під містом Брезніком...

І потім прийшов інший цар, ім'я якого Гаган²¹, а прізвисько Делян... І прийняв він царство болгарське та грецьке... І утворив три міста на землі Болгарській: Червен²², Несебр²³, Штіп²⁴. І володарював він 28 років та був страчений іноплеменником на Овчому полі...

¹ Виклад ведеться від імені біблійного пророка Ісаї. ² *Кумани* — половці, тут маються на увазі кочові тюркські народи. ³ *Карвунська земля* — Північно-Східна Болгарія. ⁴ *Затіуса* — можливо, р. Серет; Ереуса — можливо, р. Прут. ⁵ Згодом *Слав-цар* — це узагальнений образ слов'янських племен. ⁶ Мова йде про численні кургани в Добруджі. ⁷ Інформація про тривалість правління є, як правило, легендарною. ⁸ *Іспор-цар* — болгарський хан Аспарух (681—701). ⁹ Легендарний образ Ізота має своїм прототипом хана Крума, який вів напружені війни з Візантією і франками. Пам'ять про ці війни відобразилась у згадках про міфічних царів Озію і Голіада. ¹⁰ Князь Борис був сином не хана Крума, а хана Пресіана. ¹¹ Князь (з 913 р. — цар) Болгарії Сімеон (893—927) був не братом, а сином Бориса. ¹² *Брегалница* — річка в Македонії. ¹³ *Овче поле* — місцевість на заході Першого Болгарського царства. ¹⁴ *Добрич* —

фортеця у Південно-Східній Болгарії.¹⁵ Такий титул мав Сімеон, а не його син Петро.¹⁶ Маються на увазі походи кийського князя Святослава у 968—971 рр.¹⁷ Можливо, під міфічним образом Сімекліта приховується реальна фігура правителя Середньої області, яка здобула самостійність після падіння Преслава і завоювання Північно-Східної Болгарії візантійцями в 971 р.¹⁸ *Витоша* — гора біля Средца.¹⁹ *Срем* — фортеця у Північній Сербії.²⁰ *Брезнік* — фортеця у Західній Болгарії.²¹ Мається на увазі Петро Делян.²² *Червен* — фортеця у Північній Болгарії.²³ *Несебр* — фортеця на чорноморському узбережжі Болгарії.²⁴ *Штин* — фортеця в Македонії.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 45—47.

13 Літопис попа Дукляніна (друга половина XII ст.)

«Літопис попа Дукляніна» (або «Барський родовід») був створений у Дуклі (суч. Чорногорія). Анонімний автор, імовірно, належав до дуклянського священства. У документі міститься інформація про завоювання князя Бориса в Македонії у 852—864 рр.

Борис, якого його мовою називали «каган», а по-нашому «імператор», підкорив своїй владі дев'ять князів, які правили і чинили правосуддя над численним народом. І так вони (болгари) напали на Силодузію¹ і заволоділи нею. Потім захопили і цілу Македонію.

¹ Очевидно, це область Шумадія у Сербії.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 71.

Тема 2

Держава царя Самуїла (976—1018)

1 ІОАНН СКІЛІЦА Огляд історії

Іоанн Скіліца — візантійський чиновник, хроніст кінця XI — початку XII ст., головною працею якого є «Огляд історії», що охоплює період з 811 до 1057 р. Продовження «Огляду», доведене до 1079 р., часто теж приписують Іоанну Скіліці. Його твір є основним джерелом з історії держави царя Самуїла.

[Про повстання комітопулів у 976 р.]

Петро, цар болгар¹, незабаром після смерті своєї дружини² відновив мир і уклав договір з імператорами³, передавши їм як заручників двох своїх синів Бориса і Романа. Незабаром після цього він помер⁴. Тоді його сини були відправлені до Болгарії, аби зайняти батьківський престол і зупинити просування комітів⁵. Оскільки Давид, Мойсей, Арон і Самуїл, сини одного з найбільш могутніх комітів⁶ у Болгарії, замислювали повстання та сіяли смуту в болгарській державі...

Коли помер імператор Іоанн⁷, болгари повстали і вибрали своїми правителями чотирьох братів — Давида, Мойсея, Арона і Самуїла, синів якогось князя, котрий був у болгар дуже могутнім, і тому вони назвалися комітопулами. Насправді хтось із близьких родичів Петра помер, а Борис і Роман, його сини, як я вже сказав, були відправлені до Константинополя і там залишилися. Борис отримав від імператора Іоанна почесне звання магістра, а Роман був кастрований колишнім паракімоменом⁸ Іосифом. Коли помер імператор Іоанн, вони втекли і поспішили прибути до Болгарії. Борис загинув, коли проходив через якийсь густий ліс; його вразив стрілою якийсь болгарин, котрий думав, що це ромей (адже той був одягнений у ромейський одяг), а Роман уцілів і трохи згодом повернувся до Константинополя...

З цих чотирьох братів Давид був невдовзі вбитий між Касторією⁹ і Преспоею¹⁰ у місці «Красиві Дуби» якимись мандрівниками-валахами. Мойсей загинув під час облоги Сяра¹¹ від удару каменя, кинутого зі стіни. Арона же, як кажуть, або через те, що був він при-

хильником ромеїв, або тому, що прагнув захопити владу, разом з усією його сім'єю вбив його брат Самуїл 14 липня у місцині Разметаніца¹². Лише його син Іван Владислав був урятований Самуїловим сином Радомиром-Романом. Так Самуїл став єдиним правителем усієї Болгарії. Ця войовнича людина ніколи не знала спокою. Поки ромейські війська були зайняті боротьбою проти Скліра¹³, він спокійно нападав на весь захід, і не тільки на Фракію, Македонію та околиці міста Салоніки, а й на Фессалію, Грецію та Пелопоннес. Він здобув багато фортець, а головною серед них була Ларіса¹⁴, населення якої зі всіма сім'ями він переселив у глиб Болгарії. Він їх включив до військових списків і використав як союзників проти ромеїв. Він переніс і мощі святого Ахілла, єпископа Ларіси за часів Константина Великого, який був присутній на великому і першому синоді... й вивіз їх до Преспи, де знаходився його двір.

[Про війну царя Самуїла з візантійським імператором Васиєм II]

Самуїл рушив на Салоніки і залишив основну частину свого війська в засідках та пастках, лише малу його частину він послав для набігу на Салоніки... Самуїл же розташував свій табір на протилежному березі. Оскільки пройшли проливні дощі, вода в річці піднялася, вона розлилася, так що в цей час не очікувалося ніякої битви. Однак магістр¹⁵, оглянувши річку вгору і вниз за течією, відшукав місце, де її можна було перейти. Вночі, піднявши своє військо, він перейшов річку і напав на безтурботно сплячих воїнів Самуїла. Багато хто з них був перебитий, ніхто і не подумав про захист. Сам Самуїл і син його Роман¹⁶ зазнали важких ран і не потрапили в полон тільки тому, що змішалися з мерцями і лежали як мертві. З настанням ночі вони таємно втекли до Етолійських гір і звідти через вершини цих гір перейшли до Пінду¹⁷ і врятувалися в Болгарії¹⁸. А магістр, звільнивши полонених ромеїв і знявши одяг з полеглих болгар, пограбував ворожий стан і з багатою здобиччю повернувся до Салонік зі своїм військом.

У 6508 р.¹⁹, індікту²⁰ 13-го, імператор відправив сильне військо проти болгарських фортець по той бік Хемусу²¹... Ромейське військо захопило Великий і Малий Преслав²², а також Пліску²³ і повернулося неушкодженим і звитяжним.

Наступного року імператор знову рушив на болгар через Салоніки. До нього приєднався правитель Верії²⁴ Добромир, який передав імператору місто, за що одержав сан анфіпата²⁵. Однак захисник Сервії²⁶ Нікола, якого за невеликий зріст називали зменшеним

ім'ям Ніколіца, чинив йому сміливий опір і спокійно витримав облогу. Проте імператор невідступно намагався здобути фортецю і врешті зробив це, полонивши самого Ніколіцу. Він виселив звідти болгар і залишив там гарнізон рومهїв. Завершивши все це, він повернувся до столиці, взявши з собою і Ніколіцу, якого вшанував саном патрикія²⁷. Однак зрадливий Ніколіца втік звідти і, таємно повернувшись до Самуїла, почав разом з ним облогу Сервії. Проте швидко прийшов імператор і звільнив місто від облоги, а Ніколіца втік з Самуїлом... Імператор пішов до Фессалії й відновив зруйновані Самуїлом фортеці, а ті, що були в руках болгар, узяв облогою і переселив болгар до так званого Валерону²⁸. Поставивши в усіх фортецях сильну варту, він повернувся до так званого Водену²⁹. Воден — маленька фортеця, розташована на крутій скелі, через яку під землею стікають води Островського озера³⁰, котрі в цьому місці знову виходять назовні. Оскільки жителі цього міста не здалися добровільно, імператор здобув його облогою. Він виселив і їх до Валерону, потім у місті залишив сильну варту і повернувся до Салонік...

Наступного року³¹, індікту 15-го, імператор вирушив у похід на Відін³² і взяв його силою після восьми місяців облоги. Поки він був зайнятий облогою, Самуїл, просуваючись швидким маршем, несподівано напав на Одрін³³ якраз на свято Успіння пресвятої Богородиці. Раптовим нападом він оволодів і ярмарком, на якому щороку збиралася безліч народу, і, узявши багато здобичі, повернувся до своєї країни. Імператор, укріпивши сильно Відін, повернувся до столиці без втрат, спустошивши і зруйнувавши всі болгарські фортеці на своєму шляху. Однак, наблизившись до міста Скоп'є, знайшов на іншому боці річки Аксиос, що тепер зветься Вардар, Самуїла, котрий безтурботно там отаборився. Розраховуючи на повноводність річки, яку в той час неможливо було перейти вброд, він недбайливо розташував свій стан. Проте один з воїнів знайшов такий брід і провів через нього імператора. Вражений раптовою його появою, Самуїл почав безладно тікати, його намет і весь його стан був захоплений. Місто Скоп'є передав імператорові Роман, син царя болгар Петра і брат Бориса (званого також Сімеоном на честь свого діда), якого Самуїл поставив там правителем. Імператор гідно прийняв його, вшанував за таке рішення саном патрикія та препозита³⁴ і відіслав стратигом³⁵ до Абідосу³⁶. Звідти імператор рушив до Перніка³⁷, захисником якого був Кракра, людина досвідчена у військовій справі. Імператор пробув там досить довго і під час облоги втратив чималу кількість війська. Переконавшись, що фортеця не піддається облозі і що Кракра залишається непохитним, незважаючи на всі лестощі, всілякі обіцянки та різні пропозиції, повернувся до Філіппополя³⁸. Звідти він вирушив назад до Константинополя.

[Про підкорення Болгарії візантійським імператором Васиєм II]

Імператор не переставав щорічно вторгатися до Болгарії, спустошуючи та руйнуючи все на своєму шляху. Самуїл, який не міг чинити йому гідний опір у відкритому полі, вступати у відкритий бій з імператором, зазнавав звідусіль поразок і почав втрачати сили. Тому він вирішив перегородити шлях імператору до Болгарії ровами та стінами... Імператор уже почав втрачати надію подолати ці перешкоди, коли Нікіфор Ксифій, призначений ним у той час стратигом Філіппополя, переконав його залишитися і безперервно продовжувати штурм. Сам же він сказав, що піде розвідає, чи не можна де-небудь зробити щось вигідне та корисне. Отже він, узявши своїх воїнів..., раптово з криками і шумом з'явився на пагорбі в тилу болгар. Перелякані несподіваною його появою, вони почали тікати. Імператор же зруйнував залишену стіну і став переслідувати їх. Багато [болгар] було вбито, а ще більше потрапило в полон. Самуїл ледве врятувався від загибелі завдяки своєму синові, який сміливо відбивався від нападників. Він посадив батька на коня і відвіз до фортеці, що називалася Прілеп³⁹. Імператор засліпив полонених болгар — близько 15000 і, як кажуть, повелівши вести кожну сотню засліплених одному кривому, відіслав їх до Самуїла⁴⁰. А той, коли побачив, як вони плетуться колонами з однаковою кількістю людей, не зміг мужньо і спокійно перенести цього страждання. В очах у нього потемніло, і він непритомний упав на землю. Присутні, прагнучи повернути йому дихання водою і пахощами, змогли привести його трохи до тями. Прокинувшись, він попросив холодної води. Коли він її випив, з ним стався серцевий напад, і через два дні [Самуїл] помер⁴¹. Владу над болгарями перейняв його син Гаврил, званий також і Романом, який перевершував свого батька потугою і силою, але дуже поступався йому мудрістю і розумом. Він був сином Самуїла від однієї лариської полонянки. Почав правління 15 жовтня у 13-й індикт⁴². Однак, не поцарювавши й одного року, був убитий, коли збирався на полювання, сином Арона Іваном Владиславом, якого він сам урятував від смерті, коли той був приречений до загибелі⁴³.

Перш ніж усе це відбулося, в той час, коли Феофілакт Вотаніат був призначений правителем Салонік після Аріаніта, Самуїл відправив Давида Несторіцу, одного з болгарських вельмож, з великим військом проти Салонік. Феофілакт зустрів його разом зі своїм сином Михайлом, вступив з ним у битву і розбив його наголову. Він захопив велику здобич і багато полонених, яких відвів до імператора, котрий тоді штурмував перешкоду в ущелині Ключ. Подолавши перешкоду, як ми

вже казали, імператор досяг Струмці і заволодів фортецею Мацукіон⁴⁴, що знаходиться поблизу Струмці. Імператор послав салонікського дукса⁴⁵ Феофілакта Вотаніата з військом, якому наказав здобути висоти біля Струмці і знищити всі перешкоди на дорогах до них, відкривши таким чином зручний шлях на Салоніки. Він вирушив у путь, і болгари, які охороняли ці місця, усюди пропускали його безперешкодно. Але коли він намірився повернутися до імператора, виконавши його повеління, то нашттовхнувся на приготовані для нього засідки в одній довгій ущелині. Увійшовши до ущелини, оточений звідусіль, під градом каміння і стріл, він був убитий, не отримавши жодної допомоги і не маючи можливості діяти врукопашну через тісноту і непрохідність місця. Разом з ним полягла і велика частина його воїнів. Дізнавшись про це, імператор сповнився глибокою скорботою. Тому і не наважився йти вперед, а повернувся і прийшов до Загорії, де стояла надзвичайно сильна фортеця Мельнік⁴⁶, споруджена на скелі й оточена звідусіль глибокими прірвами. Болгари з усієї округи зійшлися до неї і зовсім не страшилися ромеїв. Імператор послав до них одного зі своїх слуг, якогось євнуха на ім'я Сергій, людину розумну, котра мала дар красномовства, аби довідатися про їхні настрої. Прийшовши до болгар, він зумів довгими умовляннями схилити цих людей до потрібного, а саме — скласти зброю і здатися імператору разом з фортецею. Імператор прийняв їх, гідно вшанував і, залишивши у фортеці достатній гарнізон, повернувся до Мосінополя⁴⁷. Там 24 жовтня його повідомили про смерть Самуїла. Імператор негайно вийшов з Мосінополя і попрямував до Салонік, а звідти рушив до Пелагонії⁴⁸, не спустошуючи земель на своєму шляху, спаливши лише палаци Гаврила в Бутелі⁴⁹. Пославши військо, оволодів фортецями Прілеп і Штіл. Звідти він досяг річки, що звалася Чорна, переплив її на плотах та за допомогою надутих міхів повернувся до Водена, звідки 9 січня⁵⁰ пішов до Салонік.

З настанням весни імператор знову повернувся до Болгарії й попрямував до Воденської фортеці, жителі якої, зрадивши свого імператора, підняли зброю проти ромеїв. Але він щільно обложив місто і змусив його здатися. Мешканців він виселив до Валерону, а посередині тіснини спорудив дві інші фортеці, одну з яких назвав Кардія, а іншу — Святий Ілля, потім повернувся до Салонік. Туди Роман Гаврил прислав йому через одного безрукого ромея обіцянку покори. Однак імператор поставився до листа з підозрою і відправив до області Меглен військо на чолі з Нікіфором Ксифієм і Константином Діогеном, який став стратигом Салонік після Вотаніата. Після того, як вони спустошили всю ту землю і взяли в облогу місто, прибув і сам імператор.

Він змінив річище річки, що протікала біля міста, і, підкопавши основи стін, наповнив підкопи дровами та іншими легкозаймистими матеріалами і підпалив їх. Коли підпалене згоріло, стіна завалилася. Побачивши це, обложені з плачем і благаннями здалися разом з фортецею. І так були схоплені Дометіан Кавкан⁵¹, вельможа і радник Гаврила, правитель Меглена Іліца та багато інших вельмож, а також чимала кількість воїнів. Здатних носити зброю імператор відправив до Аспраканії, решту народу, непридатного до військової служби, повелів пограбувати, а фортецю — спалити. Впала також ще одна фортеця на ім'я Енотія, сусідня з Мегленом.

На п'ятий день прибув безрукий ромей разом із наближеними Івана Владислава, Аронова сина. Він приніс листа, яким Іван Владислав повідомляв, що у Петрисці⁵² він убив Гаврила й узяв усю владу в свої руки. [В листі] він також обіцяв імператорові належну покору. Прочитавши листа і підтвердивши своє рішення хрисовулом, імператор вирядив посланців до Івана. Через кілька днів ромей з відрізаною рукою знову повернувся з листом від Івана та болгарських старійшин, котрі виявляли готовність стати підданими та рабами імператора. До імператора приєднався і Кавкан, брат Дометіана, полонений у Меглені. Імператор прийняв і вшанував його. Дізнавшись, що лист був написаний Іваном з хитрістю і підступністю і що він замишляє протилежне тому, що обіцяє, [імператор] знову повернувся до Болгарії і, спустошивши місцевість поблизу Острова, Соска, а також Пелагонійську долину, засліпив усіх захоплених болгар. І так він досяг міста Охріда, в якому були споруджені палаци царів Болгарії. Здобувши місто і встановивши там належний порядок, він вирішив іти далі й досягти Діррахія, адже справи там потребували його присутності. І справді, поки Володимир⁵³, одружений з дочкою Самуїла, людина справедлива, миролюбна і добродійна, володів Трималією та землями в околицях Сервії, у Діррахії панував спокій. Однак після того, як Гаврил був убитий Іваном, Володимир, повіривши клятвам, що були передані йому Іваном через архієпископа Болгарії Давида, здався і був незабаром убитий. Тоді там почалися велика смута і безладдя, оскільки Іван або за допомогою воєначальників, або ж сам усіляко прагнув знову оволодіти містом. Тому імператор хотів прийти на допомогу, але його зупинила серйозна причина. Ідучи до Охріда, він залишив у тилу стратига Георгія Гоніціата та полоненого протоспафарія⁵⁴ Ореста з безліччю воїнів, наказавши їм спустошити поля Пелагонії. Однак болгарі на чолі з воєначальником Івацем, дуже відомою та досвідченою людиною, влаштували їм засідку і перебили всіх. Охоплений скорботою про них, імператор повернувся до Пелагонії і, переслідуючи по п'ятах

Іваца, досяг Солуня і звідти пішов до Мосінополя. Проти Струмці він послав військо під проводом патрикія Давида Аріаніта, який раптово з'явився й оволодів фортецею, яка називалася Терміца. Інше військо на чолі зі Ксифієм послав проти фортець біля Тріадіци. Оволодівши всіма фортецями, що розташовувалися на відкритих місцях, він здобув після облоги фортецю Бойон (Бояна).

У тому ж 6524 році, індікту 14-го⁵⁵, імператор, виступивши зі столиці, відправився до Тріадіци. Він оточив та обложив фортецю Пернік, але її захисники билися відважно і сміливо, тож багато ромеїв полягли вбитими. Імператор тримав [місто] в облозі цілих 88 днів, але, зрозумівши, що поважився на щось неможливе, пішов, спіймавши облизня, і повернувся до Мосінополя. Там він дав своєму війську відпочити, а з настанням весни, вийшовши з Мосінополя, вдерся до Болгарії, обложив фортецю, яка називалася Лонгон, і взяв її. Пославши на рівнини Пелагонії Давида Аріаніта і Константина Діогена, він захопив багато худоби і полонених. Імператор піддав вогню здобуту фортецю, розділив полонених на три [частини]. Одну частину він дав своїм руським союзникам, іншу — ромеям, а третину залишив собі. Слідом за цим він поспішив вперед і, досягнувши Касторії, спробував оволодіти фортецею, але впевнився, що вона неприступна, і повернувся назад. Тоді імператор отримав листа від доростолського стратига Цічікія, сина патрикія Тевдата Іверійця, [який повідомляв його], що Кракра зібрав вельми численне військо і об'єднався з Іваном; вони залучили печенігів і збиралися напасти на ромеїв. Стурбований цим листом, імператор негайно повернувся. По дорозі він узяв фортецю Восоград і спалив її, відновив Верею, а все навкруги Острова і Моліська спустошив та знищив. Він зупинив свій подальший наступ, бо дізнався, що запланований Кракрою й Іваном похід проти ромеїв не відбувся, оскільки печеніги не надали їм військової допомоги. Тому він повернувся й обложив іншу фортецю — Сетіну, де в Самуїла були палаци і де зберігалось багато зерна. Імператор повелів війську розграбувати його, а все інше спалив. І проти Івана, який був неподалік, він послав загін західних схолів⁵⁶ та салонікський загін, на чолі якого стояв Константин Діоген. Але коли вони рушили, Іван влаштував їм засідку. Дізнавшись про це, імператор злякався, що з ними може трапитися щось погане і, вставши верхи перед військом, лише сказав: «Хто з вас воїн, той піде за мною!» і пришпорив коня. Довідавшись про це, шпигуни Івана з переляку кинулися до свого стану і зчинили там смуту та безладдя, вигукуючи: «Царю, тікайте!». Оскільки в безладі всі разом з Іваном розбіглися, люди Діогена піднесли духом і почали їх переслідувати. Вони багато кого перебили, полонили 200 важкоозброєних воїнів, захопили

їхніх коней і обоз Івана та його племінника. Здійснивши це, імператор повернувся до Водену, облаштував там усе і вирушив до Константинополя 9 січня, у 15-й індикт, 6526 року⁵⁷

Іван скористався з даного йому передиху і рушив на облогу Діррахія з варварською пихатістю і зарозумілістю. У бою під час облоги він був убитий невідомо ким. Він правив болгарами 2 роки і 5 місяців. Отримавши звістку про його смерть від стратига Діррахія патрикія Нікити Пігоніта, імператор негайно виступив. Після прибуття до Адріанополя його зустріли брат і син знаменитого Кракри, які повідомили йому хорошу новину про передання до його рук відомої фортеці Пернік та ще 35 інших фортець. Імператор гідно вшанував їх і, надавши Кракрі сан патрикія, попрямував до Мосінополя. Туди прийшли і посланці з Пелагонії, Моровізда⁵⁸ і Ліпенія⁵⁹, які віддали міста імператорові. Звідти імператор відправився до Серей, куди прибув Кракра разом з начальниками 35 фортець, що здалися; він був добре прийнятий. На бік імператора перейшов і Драгомуж, який здав Струміцу і був ушанований саном патрикія. Він привів із собою патрикія Іоанна Халдія, звільненого з багаторічного ув'язнення (бо він був схоплений Самуїлом і просидів 22 роки в темниці). Відразу ж після цього імператор наблизився до Струміци, тут до нього прийшов архієпископ Болгарії Давид з листом від Марії, дружини Івана, котра обіцяла йому відмовитися від Болгарії, якщо будуть виконані її бажання. До нього з'явився і Богдан, воевода внутрішніх фортець, який також був ушанований саном патрикія, оскільки здавна виявляв прихильність до імператора і нібито вбив свого тестя. Звідти [імператор] рушив до Скоп'є. Залишивши в місті повновладним стратигом патрикія Давида Аріаніта, він повернувся, пройшовши через фортеці Штіп та Просік, де його вітали і вшанували літіями та гімнами. Однак негайно звернув вправо і відправився до Охріда, де влаштував свій стан. Весь народ зустрів його бойовими піснями, вітаннями та славослів'ям. Місто Охрид розташоване на високому пагорбі, поблизу дуже великого озера, з якого бере свій початок річка Дрін, яка тече на північ, потім повертає на захід і впадає в Іонічне море поблизу фортеці Іллісос. Охрид був головним містом усієї Болгарії, там були споруджені палаци царів Болгарії, зберігалися їхні скарби. Відчинивши [скарбниці], імператор знайшов у них багато грошей, корони з перлами, золототканий одяг і 100 кентінаріїв⁶⁰ карбованої золотої монети. Все це він віддав війську. Отже, поставивши правителем міста патрикія Євстафія Дафноміла і давши йому надійну варту, він повернувся до свого стану. [Там] він прийняв дружину Івана Владислава з трьома її синами і шістьма дочками. Вона привела з собою і незаконного сина Самуїла, двох дочок

та п'ять синів Самуїлова сина Радомира, один з яких був понівечений Іваном, котрий виколов йому очі, коли вбив сина Самуїла Радомира разом з його дружиною і зятем Володимиром. Марія мала від Івана ще трьох синів, але їм вдалося втекти у гори Тмор, найвищі у Керавнійських горах. Імператор прийняв її люб'язно і повелів їй разом з іншими доброзичливо оберігати. До імператора прийшли також інші болгарські вельможі, кожний зі своїм загоном: Несторіца, Заріца і молодий Добромир. Вони були прихильно прийняті й поцарськи вшановані. Тоді й сини [Івана] Владислава Прусіан та двоє його братів, що втекли у Тмор, як було вже сказано, змучені тривалою облогою (поставлені імператором воїни охороняли виходи з гір), повідомили імператорові про бажання отримати гарантії безпеки й обіцяли здатися на його милість. Імператор відповів їм гуманно і, вийшовши з Охріда, прийшов до озера, що звалося Преспа, і, подолавши проміжну гору, спорудив на її вершині фортецю Василіда, а іншу — на вказаному озері. З Преспи він відправився до так званого Девола, де на спорудженому подіумі прийняв прибулих Прусіана з братами. Він заспокоїв їх прихильними і гуманними словами, вшанував Прусіана саном магістра, а інших — саном патрикія. Приведений був також Івац, позбавлений зору. Однак слід розказати про те, як він був засліплений, оскільки ця розповідь викликає дещо приємне і гідне здивування.

Після смерті Івана Владислава, коли його дружина Марія з синами віддала себе до рук [імператора] та інші вельможі всієї Болгарії підкорилися [йому], цей Івац сховався у хащах недоступної гори Верхот, де в нього було багато красивих палаців, що звалися Проніща, садів та гідних місць для задоволення. Він не побажав підкоритися волі Божій і, поступово зібравши військо, почав підбурювати довколишнє населення до повстання і мріяв захопити владу в Болгарії. Це дуже турбувало імператора.

Тому він зійшов з прямої дороги, повернув на південь і досяг згаданого Девола для того, щоб або змусити бунтівника скласти зброю, або знищити його. Імператор із задоволенням зупинився на згаданому місці й відправив листа Івацу, напоумляючи його не опиратися, адже вся Болгарія вже завойована, і не будувати нереальних планів, а зрозуміти натомість, що задумане ним не принесе користі. Івац отримав листа і відповів йому іншим чином. Він зволікав і ухилявся від прямої відповіді, наводячи всілякі доводи, тож імператор, якого дурили обіцянками, мусив залишатися 55 днів на тому ж місці. Правитель Охріда Євстафій Дафноміл дізнався, що імператор задумав усунути Іваца. Отже, вибравши слушний час і домовившись із двома найвідданішими слугами, яким розповів про свої наміри, він

узявся за справу. Івац тоді святкував свято Успіння пресвятої Богородиці. Цього дня він любив запрошувати на бенкет не тільки найближчих своїх сусідів, а й багато кого здалеку. Тож Євстафій відправився на свято як непроханий гість і, зустрівши біля входу вартових, наказав їм доповісти про те, хто він такий і про його мету — поселитися з вельможею. Дізнавшись про це, Івац здивувався, що така вороже налаштована людина прийшла добровільно здатися до рук неприятеля. Однак він запросив Євстафія ввійти і, коли той ввійшов, прийняв його дуже радісно й обійняв. По закінченні вранішньої молитви, коли всі розійшлися по своїх місцях, Євстафій пішов до Іваца і запропонував йому усамітнитися ненадовго, сказавши, що хоче поговорити з ним віч-на-віч про щось дуже важливе і корисне для нього. Івац, не підозрюючи хитрощів і зради, припускаючи натомість, що Євстафій справді хоче приєднатися до кола його однодумців, наказав своїм охоронцям на короткий час віддалитися. Івац узяв гістя за руку і повів до зарослого деревами саду, до самої його гушавини, звідки через хащі не чути було б їхніх голосів. Дійшовши туди, Євстафій схопив Іваца, який залишився одним, швидко кинув його на землю, уперся коліном у його груди і став душити, гукнувши на допомогу двох своїх слуг. Ті ж, як і було їм наказано, чекали, коли їх покличуть. Почувши голос свого повелителя, вони негайно кинулися до нього, міцно схопили Іваца і заткнули йому рот сорочкою, аби він своїми криками не сполохав запрошених на свято. Потім засліпили його і викинули з саду на двір. Самі ж вибігли на верхній ярус одного високого будинку і, вийнявши мечі, стали чекати нападу. Почувши звістку про те, що відбулося, зібралася величезна кількість [людей]. Одні тримали в руках мечі, інші — списи, треті — стріли, четверті — камені, інші — дубини, інші ж — головешки, що горіли, і всі бігли на допомогу з криками: «Коліть, паліть, рубайте на шматки, заваліть камінням убивць і обманщиків! Нікому з [цих] проклятих не давати пощади!». Побачивши натовп, що зібрався, і втративши надію на порятунок, Євстафій звернувся до своїх людей із закликком бути сміливими і не падати духом, щоб не потрапити до рук людей, які прагнули їхньої загибелі, адже від них вони можуть чекати не милості, а лише ганебної й болісної смерті. Потім він з'явився перед натовпом в одному з вікон, дав знак замовкнути і сказав: «Мужі, що зібралися! У мене немає ніякої ворожості до вашого вельможі, і ви самі скажете про це, бо добре знаєте, що він — болгарин, а я — ромей, причому не з тих, які живуть у Фракії чи Македонії, а в Малій Азії, такій віддаленій від нас — як це знають обізнані. Розумні збагнуть, що сам я ніколи не зважився б на таке необдумане і нерозсудливе діяння, тож до цього мене спонукала

необхідність. Я б не наражав себе так божевільно на явну небезпеку і не знехтував би своїм життям, якби не поважна причина змусила мене так учинити. Отже, знайте, що це діяння було скоєне за велінням імператора, для якого я є лише слухняним зряддям. Зараз, якщо хочете вбити мене, ось я у ваших руках. Однак покійно і легко я не помру, не складу зброї й не здамся, як ви цього бажаєте! Я боротимуся за своє життя і разом зі своїми людьми до кінця відбиватимуся від нападників! Якщо ми помремо, адже мають зазнати поразки ті, хто оточений значно численнішим противником, то ми визнаємо нашу смерть щасливою і блаженною, оскільки є той, хто відплатить за нашу кров. Саме йому ви хотіли чинити якомога довший опір». Почувши ці слова, охоплені страхом перед імператором, люди, які зібралися, почали потроху непомітно розходитися у різні боки. Старіші ж та більш розсудливі підкорялися, прославляючи імператора. Євстафій сміливо взяв Іваца та відвів його до імператора. Він прийняв [Євстафія] і за хоробрість негайно ж призначив його стратигом Дірахія і дав йому в дар усе рухоме майно Іваца. А того кинув до в'язниці.

Тоді й Ніколіца, якого часто ловили і стільки ж разів звільняли, сховався десь у горах. Коли проти нього було послане військо і деякі з його людей здалися добровільно, а інші були схоплені, він спустився [з гір] вночі як утікач до стану [імператора] і, постукавши в двері, повідомив, хто він і що він добровільно здається імператорові. Однак імператор навіть не побажав його бачити, а відіслав його до Солуні й наказав кинути до в'язниці. Сам же він, влаштувавши всі справи в Дірахії, Колоннії та Дрінополі найкращим, на свій розсуд, чином, залишивши воїнів і стратигів у фемах, дозволив бажаючим ромеям залишитися у цих краях. Іншим наказав іти за ним. Так він пішов до Касторія⁶¹. Там до нього привели обох дочок Самуїла, які, побачивши Марію, дружину Івана, котра стояла поруч з імператором, накинулися на неї, намірюючись мало не вбити її. Однак імператор приборкав їх гнів, пообіцявши віддати їм шану та обдарувати багатими скарбами. Марії він надав сан зості і разом із синами відправив до Константинополя. За допомоги Ксифія імператор зруйнував і зрівняв із землею всі фортеці у Сервії й Сосці. Сам же рушив до фортеці Стаг⁶², де прийняв Елемага, правителя Белграда, в рабському одязі та його співправителів. Пішовши звідти, він відправився до Афін. Проходячи через Зейтун, він зі здивуванням побачив там кістки болгар, які полягли в битві з магістром Нікіфором Ураном, котрий переміг Самуїла. Здивування викликала також споруджена Рупеном у Фермопілах стіна для захисту від болгар, яка й донині зветься Склос. Прибувши до Афін, він відслужив

на честь перемоги подячний молебень Богородиці й прикрасив храм безліччю подарунків. Потім повернувся до Константинополя. Він вступив [до нього] триумфально через головний вхід Золотих воріт, увінчаний золотою короною з гребенем на вершині. Попереду нього йшли Марія, дружина Владислава, дочки Самуїла та інші болгар. Це відбулося у 2-й індікт 6527 року (1018 р.). Так із трофеями він вступив до Великої церкви, де виголосив подячні гімни Богові, а потім повернувся до палацу. Патріарх Сергій просив його скасувати аліленгій⁶³, оскільки він повернувся переможцем (бо ж він обіцяв зробити це, якщо здолає болгар), але імператор не дав згоди. Сергій упродовж 25 років стояв на чолі Божого царства, став перед Господом у липні, у 2-й індікт 6527 року (1018 р.) Патріархом тоді був обраний Євстафій, перший з пресвітерів палацового храму.

¹ *Петро* — син царя Сімеона та його другої дружини. ² Дружиною болгарського царя Петра була візантійська принцеса Марія, племінниця візантійського імператора Романа I Лакапіна (919—945). Вона померла приблизно 968 р. ³ Василій II та його брат Константин VIII, сини імператора Романа II (959—963). Оскільки вони були неповнолітніми, замість них правили спочатку їхня мати Феодора, а потім Нікіфор II, котрий 963 р. проголосив себе імператором. Таким чином обидва брати стали його співправителями. ⁴ Петро помер 30 січня 969 р. ⁵ *Коміт* — цивільний правитель області (комітату) в середньовічній Болгарії. ⁶ Коли він був комітом, якою областю правив і як насправді його звали (Миколаю?), невідомо. ⁷ Іоанн I Цімісхий, візантійський імператор (969—976). Помер 10 (11) січня 976 р. ⁸ Висока придворна посада. Начальник кітонітів, охоронців імператорських покоїв. Часто були євнухами. ⁹ *Касторія* — суч. м. Костур у Греції. ¹⁰ *Пресна* — столиця держави царя Самуїла, розташовувалася на острові св. Ахілла на Малому Преспанському озері (тепер більша частина озера — на території Греції, менша — Албанії). У 1965 р. на острові серед руїн патріаршої базилики св. Ахілла грецькі археологи знайшли поховання царя Самуїла. ¹¹ *Сяр* (гр. Серес) — нині м. Серес у Північно-Східній Греції. ¹² Місцевість поблизу сучасного м. Дупніца в Західній Болгарії. ¹³ *Варда Склір* — зять імператора Іоанна I Цімісхія, domestik Сходу, який улітку 976 р. проголосив себе імператором. ¹⁴ *Ларіса* — нині місто в області Фессалія у Греції. ¹⁵ Візантійський полководець магістр Нікіфор Уран. ¹⁶ Масться на увазі син царя Самуїла Гаврил Радомір, відомий також під ім'ям Роман. ¹⁷ *Пінд* — гори в Північній Греції. ¹⁸ Описана битва відбулась у 996 р. на річці Сперхей поблизу Фермопіл. ¹⁹ 999 р. ²⁰ *Індікт* — порядкове число року у п'ятнадцятирічному циклі оподаткування. ²¹ *Хемус* — антична назва гірського масиву Стара Планина. ²² *Великий Преслав* — столиця Першого Болгарського царства у 893—969(971) рр. Тепер — місто в Північно-Східній Болгарії. *Малий Преслав* (Переяславець) — місто в дельті Дунаю; нині — с. Преслав біля м. Тульчі в Румунії. ²³ *Пліска* — перша столиця Першого Болгарського царства (кінець VII ст. — 893 р.). Тепер — місто в Північно-Східній Болгарії. ²⁴ *Веря* — суч. м. Бер у Північній Греції. ²⁵ *Анфіпат* — один із найвищих титулів у Візантійській імперії. ²⁶ *Сервія* — суч. м. Селфідже в європейській частині Туреччини. ²⁷ *Патрикій* — один з вищих титулів візантійської родової аристократії, походить від давньоримського звання «патрицій». ²⁸ *Валерон* — область на схід від нижньої течії річки Места. ²⁹ *Воден* — суч. м. Едеса в Північній Греції. ³⁰ Озеро в області Егейська Македонія у Північній Греції. ³¹ 1003 р. ³² *Відін* — нині місто в Північно-Західній Болгарії. ³³ *Одрін* — слов'янська назва м. Адріанополь; тепер — м. Едірне в європейській частині Туреччини. ³⁴ *Препозит* — начальник військового загону (части-

ни легіону).³⁵ *Стратиги* — у Візантії з VII ст. намісники військово-адміністративного округу (фемі), мали військову і цивільну владу; з XI ст. перетворюються на начальників міських і фортечних гарнізонів. Із XII ст. термін виходить з ужитку.³⁶ Візантійська фема Абідос (названа за її адміністративним центром м. Абідос; розташовувався поблизу сучасного турецького м. Чанакале) охоплювала обидва боки протоки Дарданелли. Головним завданням стратига цієї фемі був захист протоки від вторгнення ворожих кораблів і охорона узбережжя.³⁷ Тепер — однойменне місто в Західній Болгарії.³⁸ *Філіппополь* — нині м. Пловдив у Південній Болгарії.³⁹ Битва відбулася 29 червня 1014 р. в ущелині Ключ, що поблизу однойменного села в Південно-Західній Болгарії.⁴⁰ За це візантійський імператор Василій II був прозваний «Болгаробійцею» (гр. «Болгароктон»).⁴¹ Цар Самуїл помер 6 жовтня 1014 р.⁴² 1014 р.⁴³ Див. також документ 3 цієї теми.⁴⁴ *Мауріон* — суч. с. Евзони у Північній Греції біля кордону з Республікою Македонія.⁴⁵ *Дукс* (*дука*) — військова посада і титул імперського намісника, головнокомандувача військ провінції (з IV ст.), який мав також права цивільного адміністратора. Пізніше — високе звання в армії і на флоті. У IX—X ст. дукси стояли на чолі провінційних тагм і підкорялися стратигам фем. У X—XII ст. дукс став намісником дукату (адміністративна одиниця на околиці імперії).⁴⁶ *Мельнік* — нині місто у Південно-Західній Болгарії.⁴⁷ *Мосінополь* — суч. Гомурджіна.⁴⁸ *Пелагонія* (Прілепсько-Бітольсько-Леринське поле, болгарською — просто «Поле») — гірська долина у центральній частині Балканського півострова; поділена між сучасними Македонією і Грецією.⁴⁹ *Бутел* — суч. м. Бітола в Македонії.⁵⁰ 1015 р.⁵¹ Це не власне ім'я, а протоболгарський титул «кавхан».⁵² Нині — с. Петриско на березі однойменного озера у Північній Греції в області Лерина.⁵³ Володар сербського князівства Зета, вбитий 1016 р.⁵⁴ *Протоспафарій* — молодший генеральський чин у візантійському війську.⁵⁵ 1016 р.⁵⁶ *Схали* (*схаларій*) — кавалерійські загопи імператорської гвардії.⁵⁷ 1018 р.⁵⁸ Тепер — с. Мордовіс Кочанського району в Македонії.⁵⁹ *Ліпленія* — суч. м. Ліплян Ковського району в Македонії.⁶⁰ *Кевтінарій* — велика грошова одиниця, дорівнювала 100 фунтам; приблизна вага 32,7 кг.⁶¹ *Касторій* — суч. м. Костур у Греції.⁶² *Снає* — суч. м. Калабака на півночі Греції.⁶³ *Алієнцій* — податок, що сплачувався солідарно сусідами неплатоспроможного.

• Документи о боротьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. I. С. 93—95; Македония: Сборник документов и материалов. София, 1980. С. 34—45.

2 Пам'ятний напис царя Самуїла (993)

Напис царя Самуїла на честь його померлих батьків і брата є однією з найдавніших кириличних пам'яток староболгарською мовою. Зроблений в одинадцять рядків на мармуровій плиті розміром 1,30 × 0,67 м (праву нижню частину плити втрачено). Напис знайдений у 1888 р. під час будівництва церкви св. Германа у с. Герман (нині — в області Західна Македонія у Греції). Вперше опублікований у 1899 р. Ф. Успенським, директором Російського археологічного інституту в Константинополі.

В ім'я Отця і Сина і Духа Святого. Я, Самуїл, раб Божий, покладаю пам'ять про батька і матір і брата на хресті сьому. А це іме-

на небіжчиків: Нікола, раб Божий, [Ріпсімія і] Давид. Написане це в рік від створення світу 6501¹, індікт 6-й.

¹ 993 р. від Різдва Христового.

- Македонія. Сборник документов и материалов. София, 1980. С. 20.

3 Літопис попа Дукляніна (друга половина XII ст.)

Інформацію про автора і твір див. тему 1, документ 12. Тут наводиться уривок про болгарських царів Самуїла (997—1014), Радомира (1014—1015), Івана Владислава (1015—1018) та про підкорення Болгарії візантійським імператором Васиєм II (976—1025).

У цей час у болгарському племені піднісся якийсь Самуїл, що проголосив себе царем. Він вів тривалі війни з греками і вигнав їх зі всієї Болгарії, так що в його час греки не наслідувалися наблизитися до неї.

Юнак Володимир¹ посів престол і зростав, осяяний всебічною мудрістю і святістю. А поки Володимир був ще юнаком і правив замість свого батька, згаданий болгарський цар Самуїл зібрав велике військо й увійшов у межі Далмації, напавши на землю князя Володимира. Князь же, будучи святою людиною, яка не бажала загиніти нікого зі своїх людей у війні, скромно відійшов зі всім своїм плем'ям, зійшов на гору, звану Облік... Тим часом цар відправив своїх посланців, аби запропонувати князеві Володимирі зійти з гори разом з усіма його людьми, але князь не погодився. Проте місцевий жупан, подібний до зрадника Іуди, надіслав болгарському цареві листа, в якому говорив: «Государю, якщо твоїй величності завгодно, я зраджу князя». Цар відповів йому: «Якщо зробиш це, то будеш багато нагороджений мною й удостоєний великих почестей».

Закутий у кайдани, Володимир день і ніч постився і молився. З'явився йому уві сні ангел Господній, який підбадьорив його і сповістив про майбутнє йому: як станеться звільнення його з темниці Господом і як він через мучеництво своє потрапить до царства небесного, де одержить нев'янучий вінець і нагороду вічного життя. Тоді блаженний Володимир, підбадьорений ангельською звісткою, став ще більше поститися і молитися.

Одного разу дочка царя Самуїла на ім'я Косара², сподвигнута і натхнена Духом Святим, прийшла до свого батька і виявила бажання піти разом зі своїми служницями омита голови і ноги закутим у кай-

дани в'язням. Отримавши на це дозвіл батька, вона спустилася до темниці і зробила свій добродійний учинок. Тим часом вона помітила Володимира і, побачивши, що він красивий, скромний, покірливий, стриманий і сповнений мудрості та розсудливості Божої, зупинилася і заговорила з ним. Воістину його слова здалися їй солодшими за мед. Отже, не від пристрасті, а зглянувшись над його молодістю, красою і почувши, що він князь та князівського роду, полюбила його і, попросившись із ним, пішла. Потім, бажаючи звільнити його з темниці, пішла вона до царя і, впадши долілиць, сказала: «Батьку мій, государю, знаю, що ти хочеш видати мене заміж за звичаєм. Зараз, якщо бажано твоїй величності, або дай мені за чоловіка князя Володимира, якого тримаєш у кайданах, або знай, що я радше помру, аніж прийму іншого». Почувши це, цар зрадів, бо дуже любив свою дочку і, знаючи, що Володимир був князівського роду, погодився виконати бажання своєї дочки. Він негайно наказав передати йому своє повеління — помитися, одягнути князівський одяг і з'явитися перед ним. Цар люб'язно прийняв його, поцілував у присутності вельмож свого царства і віддав йому за дружину свою дочку... Незабаром після цього цар Самуїл помер³, і престол посів його син Радомир⁴. Він вирізнявся хоробрістю і силою, багато разів бився з греками під час правління грецького імператора Василія⁵ і завоював усі землі аж до самого Константинополя. Однак імператор Василій, злякавшись втратити владу, послав таємно гінців до Владислава⁶, двоюрідного брата Радомира, і передав йому: «Чому ти не помстишся за кров свого батька? Візьми від мене скільки завгодно золота і срібла, уклади з нами мир і володарюй у царстві Самуїла, який загубив твого батька і свого брата⁷. Якщо ти достатньо сильний, убий його сина Радомира, котрий сидить зараз на престолі». Почувши це, Владислав погодився. Тож одного разу, коли Радомир пішов на полювання, він сам, їдучи на коні поряд з ним, вдарив і убив його. Так загинув Радомир, і замість нього став панувати Владислав, який убив його.

Після смерті болгарського царя Владислава імператор Василій, зібравши велике військо і багато кораблів, почав завойовувати країну і заволодів усією Болгарією, Рашкою і Боснією, всією Далмацією та всім узбережжям аж до кордонів Нижньої Далмації.

¹ *Св. Іван Володимир* — володар сербського Дуклянського князівства (977—1016). У 1016 р. у м. Преспа підступно вбитий за наказом болгарського царя Івана Владислава (1015—1018). Після мученицької смерті був канонізований. ² Справжнє ім'я дочки царя Самуїла було Феодора. Ім'я Косара вона прийняла, коли постриглась у черницю після трагічної загибелі свого чоловіка князя Івана Володимира. ³ Цар Самуїл помер 6 жовтня 1014 р. Див. документ 1 цієї теми. ⁴ Болгарський цар Гаврил Радомир (1014—1015). Вступив на престол 15 жовтня 1014 р. Див. документ 1 цієї теми.

⁵ Візантійський імператор Василій II Болгаробійця (976—1025). ⁶ Іван Владислав, болгарський цар (1015—1018). ⁷ Батьком Владислава був Арон, брат царя Самуїла. Підозрюючи свого брата Арона у зраді і таємних переговорах з візантійським імператором, цар Самуїл наказав убити його та всю його сім'ю. Див. документ 1 цієї теми.

- Македонія. Сборник документов и материалов. София, 1980. С. 58—61.

4 «Бітольський напис» царя Івана Владислава (1015—1016)

Напис був знайдений у 1956 р. під час руйнування мечеті Чаушджамаїя у місті Бітола (Македонія). Напис, зроблений кирилицею старо-болгарською мовою, розміщено у дванадцять рядків на прямокутній мармуровій плиті розміром 0,58 × 0,92 м. Частина напису пошкоджена.

У рік 6523¹ від створення світу споруджена ця фортеця Іваном, самодержцем болгарським, сприянням і молитвами пресвятої владичиці нашої Богородиці і заступництвом дванадцяти і [двох] верховних апостолів. Цю фортецю збудовано як притулок для рятування і проживання болгар. Була почата фортеця Бітола² у місяці жовтні у 20-й день, а завершена була в місяці ..., наприкінці... родом був болгарин у... онук благовірних Ніколи і Ріпсімії³, син Арона, який був братом Самуїла, царя самодержавного, котрий у Щіпоні⁴ розбив грецькі війська царя Василя⁵, де було взято золото... а той у розбитий був царем Васиєм у рік 6522⁶ від створення світу в [урочищі] Ключ і помер наприкінці року⁷

1015—1016 р. від Різдва Христового. ² Місто в Південно-Західній Македонії. ³ Див. документ 2 цієї теми. ⁴ Битва відбулася 17 серпня 986 р. у гірському проході Траянові ворота біля м. Щіпон (нині — м. Іхтіман у Західній Болгарії). ⁵ Візантійського імператора Василя II Болгаробійці (976—1025). ⁶ 1014 р. ⁷ Див. документ 1 цієї теми.

- *Заимов Й.* Битольская надпись болгарского самодержца Ивана Владислава, 1015—1016 // Вопросы языкознания. 1969. № 6. С. 123—133.

Тема 3

Болгарські землі під владою Візантійської імперії в XI—XII ст.

1 Грамоти візантійського імператора Василя II (1019—1020)

Грамоти імператора Василя II (976—1025) надані Охридській архієпископії, до складу якої ввійшли південно-західні та західні області завойованого Візантією Болгарського царства. У грамотах підтверджуються права церковних єпархій і даруються певні привілеї. Перша грамота датується 1019 р., а друга і можливо третя — 1020 р.

1. Серед багатьох і великих... благ, дарованих нашій величності людинолюбним Богом у різні пори, найвидатнішим є те, що відбулось збільшення Ромейського царства, а Болгарське опинилося з ним під одним ярмом... Ми веліли, щоб благочестивий монах Іоанн¹ став архієпископом Болгарії... Оскільки же [він] просив письмового підтвердження відносно кліриків² і париків³, що зобов'язані обслуговувати церкви його єпархії та [єпархії] його єпископів, ми видали йому справжній сигілій⁴ нашої величності, яким наказуємо: сам єпископ нехай має у містах свої єпархії, а саме — в Охріді, Преспі, Мокрі та Кічево⁵, 40 кліриків і 30 париків. Єпископ Касторії⁶ [нехай має] у містах його єпархії, тобто в Касторії, Курестоні, Колоні, Деволі, Воюсі та Морі⁷, 40 кліриків і 30 париків... Хоча, можливо, раніше він мав і більше, однак ми не бажаємо, щоб кількість [його] кліриків і париків перевищувала [ту, що має] архієпископ.

[Далі вказується, яка кількість кліриків і париків належить єпископам Главініци, Меглена, Бітолі, Струмици, Моровізда, Велбужда, Тріадіци, Ніша, Браніци, Белграда, Срема, Скоп'є, Прізрена, Ліпляна та Сервії.]

Наказуємо, щоб усі ці клірики були звільнені і від ікомодію⁸, і від інших епірій⁹, як вони були звільнені [від них] за феодала Самуїла. Заради цього і для відома імператорів, котрі будуть після нас, склавши справжній сигілій, ми віддали його архієпископу, затвердивши свинцевою печаткою.

2. Ми постановляємо, щоб... усіма болгарськими єпископіями, котрими за царя Петра і за Самуїла управляли... колишні архієпископи... володів теперішній святий архієпископ... І хоч ми стали володарями держави, ми зберегли її права без змін, підтвердивши їх нашими хрисовулами¹⁰ та сигіліями. І ми постановляємо, що святий архієпископ Болгарії має таку ж за розмірами велику єпархію, як мав він за царя Петра... Ми наказуємо, щоб єпископ фортеці Дрістри¹¹ мав у містах його єпархії та в інших містах... 40 кліриків і 40 париків. Оскільки за царювання Петра в Болгарії ця єпархія вирізнялася архієпископською гідністю¹², а після цього архієпископи переходили з місця на місце — один до Тріадіци, другий до Водіни і Моглени¹³, і врешті-решт ми знаходимо нового архієпископа в Охріді, нехай і сам Охрид має архієпископа, а для Дрістри буде рукопокладений єпископ.

Наказуємо, щоб єпископ Водіни мав у містах його єпархії 40 кліриків і 40 париків. Оскільки ця ж [єпархія] виявилася для мене найбільш корисною... і відкрила зручний шлях для доступу в країну, потрібно... нагородити її належним чином і будь-що піднести її над кращими [єпархіями]. Але для того, щоб вона не стала могутньою за [єпархію] архієпископа, ми їй дали рівну кількість кліриків і париків з [єпархією] архієпископа, збільшивши 70 архієпископських на 10 чоловік.

[Далі вказується кількість кліриків і париків, що належать єпископам Раси, Ореї, Черніка, Адріанополя, Яніни, Козела, Петри, Риги, а також митрополиту Драча.]

Встановлюємо пресвятому архієпископу Болгарії володіти не тільки переліченими тут поіменно єпископствами, але якщо виявляться і деякі інші, котрі розташовуються у болгарських межах і через забуття були пропущені, наказуємо йому володіти й управляти ними. І хоч би скільки інших міст було пропущено в сигіліях нашої величності, нехай усіма ними володіє цей пресвятий архієпископ та отримує від них усіх канонікон¹⁴, так само як і від влахів¹⁵ по всій Болгарії та з турків на річці Вардар¹⁶, котрі мешкають у болгарських межах.

А всі стратиги в Болгарії і всі інші службовці та архонти нехай ушановують його належним чином і слухаються його слів і настанов, не втручаються у справи ані болгарських монастирів, ані церков, ані в будь-які інші церковні справи і хай не перешкоджають ані йому, ані підлеглим йому боголюбним єпископам і не створюють їм перешкод, аби не накликати на себе великий і немилосердий гнів моєї величності.

Заради цього і до відома царів, [які царюватимуть] після нас, видали ми цю грамоту і дали її пресвятому архієпископу, приклавши до неї печатку моєї величності, місяця травня, індікту 3-го, у рік 6528¹⁷

3. Ця грамота¹⁸ моєї величності дається пресвятому архієпископству Болгарії на безперешкодне володіння такими єпископствами: Сервією, Стагом¹⁹ і Вересю, оскільки вони розташовані в болгарських межах. Цією грамотою ми зарахували і їх до решти єпископств і зробили їх підвладними архієпископства Болгарії й вирішили надарити і їх кліриками і париками: єпископа Стага — 12 париками і 12 кліриками; єпископа Верей — 30 кліриками і 30 париками. А Сервійському єпископству вони були дані першою грамотою, тож не перешкоджають їй.

¹ Іоанн Дебрський — до 1018 р. патріарх болгарської церкви, займав архієпископський престол до смерті в 1036/1037 р. ² Клірики — нижчі церковні служителі, за статусом близькі до залежних людей. ³ Парики — основна категорія феодално залежних селян у Візантії, а потім і у Болгарії. ⁴ Сигілій — вид грамоти про пільги, що видавалася імператорською владою. ⁵ Охрид — велике місто в Македонії, у 978—1014 рр. був столицею Болгарського царства і місцем перебування патріарха болгарської церкви; Преспа, Мокра, Кічево — фортеці в діоцезії Охридської архієпархії. ⁶ Касторія — місто і центр єпархії; нині — м. Костур у Греції. ⁷ Середньовічні фортеці в Касторійській єпархії. ⁸ Ікомодій — один з головних податків. ⁹ Енірії — надзвичайні податки і відробіткі повинності на користь держави. ¹⁰ Хрисовул — імператорська грамота із золотою печаткою. ¹¹ Дрістра — велика фортеця і місто на Дунаї, в X ст. тимчасово була центром Болгарської патріархії. ¹² Насправді болгарська церква мала статус патріархії. ¹³ Триадіца — візантійська назва м. Средеца (нині — м. Софія, столиця Болгарії); Водіна — м. Бдін (нині — м. Відін у Болгарії); Моглена — болгарське м. Меглен, у XI—XII ст. єпископський центр, тепер не існує. ¹⁴ Канонікон — регулярна церковна подать. ¹⁵ Влахи — нащадки романізованого населення Балкан, які займалися чабануванням. ¹⁶ Турки на р. Вардар — угорські, а за іншими даними — перські переселенці. ¹⁷ 1020 р. ¹⁸ Вчені датують цю грамоту 1020 р. або пізнішим. ¹⁹ Стаг — нині м. Калабака в Греції.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 41—42; Македонія: Сборник документов и материалов. Софія, 1980. С. 25—27.

2 ІОАНН СКЛІЦА Огляд історії

Інформацію про автора і твір див. розділ 1, тему 2, документ 1.

【Про повстання під проводом Петра Деляня в 1040—1041 рр.】

У тому ж році¹ відбулося і повстання у Болгарії таким чином. Один болгарин Петро, на прізвисько Деляня, раб одного жителя Візантії², втік з міста, вештався Болгарією і досягнув Морави³ та Белграда⁴... Він оголосив себе сином Романа⁵, сина Самуїла і родом з

болгар, які не так давно підставили шию під рабське ярмо і будь-що прагнули свободи. А тому ті, хто повірив у сказане ним, проголосили його царем Болгарії. Повставши, вони йшли через Ніш⁶ і Скоп'є, столицю Болгарії, сповішаючи про нього та звеличуючи його. Всіх зустрінутих на шляху ромеїв вони безжалісно та нещадно вбивали. Дізнавшись про це, Василій Сінадін, котрий був стратигом області Діррахія⁷, підняв місцеве військо, аби виступити проти Деляна, перед тим, як біда настане та пожежа займеться. Опинившись у так званому Дебрі й посварившись через щось з одним із підстратигів Михаїлом Дермокаїтом, він був оббреханий перед імператором як той, хто замислював тиранію. Відразу відсторонений від влади та висланий до Салонік, він був ув'язнений, а стратигом замість нього став Дермокаїт. Недосвідчено і нерозумно розпоряджаючись владою, він згодом утратив усе, оскільки підлегли, які потерпали від його жадібності та несправедливості, втративши власних коней, вози та все інше, що було в них цінним, повстали проти стратига. Він, дізнавшись, що проти нього замислили, втік уночі. А вони без страху перед імператором підняли повстання та обрали царем Болгарії одного з колишніх стратіотів⁸ на ім'я Тихомир, відомого своєю хоробрістю та розумом. Так утворилися два табори болгар: один обрав Деляна, а другий — Тихомира. Але Делян, написавши дружнього листа Тихомиру, де закликав до спільних дій, переконав його прийти. Коли ж обидва війська болгар об'єдналися, Делян, скликавши всіх, запропонував: якщо вони переконані, що він з Самуїлового роду, і бажають, аби він правив ними, тоді слід усунути Тихомира, якщо ж вони цього не хочуть, то нехай розправляться з ним, а правити ними буде Тихомир. «Воістину, — сказав він, — один куш не годує двох вільшанок, і одна держава не буде процвітати під владою двох володарів». Коли він сказав це, люди дуже збурилися. Вони заявили, що бажають мати його одним повноправним володарем. Негайно після [цього] рішення, взявши каміння, вони забили ним Тихомира... і вся влада перейшла до Деляна. Піднявши все військо, він вирушив на Салоніки проти імператора, котрий, дізнавшись про це, відправився до Візантія, залишивши все своє спорядження, намет та скільки було золота, срібла і тканин. Мануїл Івац, який служив у покоях імператора, отримавши наказ забрати все це та йти за ним, забрав залишене і привіз його Деляну з якимсь кітонітом⁹, одним з євнухів-постільничих...

Делян, після розправи з Тихомиром... ставши господарем ситуації, рішуче взявся за справу і передусім відправив військо, що було під командуванням так званого Кавкана¹⁰, та взяв Діррахій. Інше військо він відіслав до Еллади під командуванням Анфіма. Алла-

севс¹¹, що виступив проти нього, у битві під Фівами був розгромлений, і багато фіванців загинули. Тоді ж і фема нікополітів, окрім Навпакта¹², приєдналася до болгар з такої причини. Мешканець Візантії на ім'я Іоанн з роду Кучомітів був відправлений туди як практик державних податків¹³. Жорстоко пригноблюючи місцевих жителів, він і себе прирік до загибелі, і став причиною повстання нікополітів, оскільки, не витримавши його жорстокості, вони повстали, порубали його на дрібні шматки, а самі, паплюжачи імператора ромейів, приєдналися до болгар. Однак вони обурилися і скинули ромейське ярмо не стільки через прихильність до Деляна, скільки через ненаситність Орфанотрофа¹⁴ та надмірні податки. Адже коли імператор Василій II Болгаробійця підкорив болгар, він не став запроваджувати нове і взагалі змінювати що-небудь у справах та залишив їх у тому ж стані, як затвердив Самуїл: кожний болгарин, котрий має пару волів, віддає у скарбницю один модій¹⁵ пшениці, стільки ж проса та один глек вина. Орфанотроф наказав, аби замість продуктів віддавали золоті монети... Не витримавши цього та діставши нагоду з появою Деляна, місцеві жителі скинули ромейське панування та повернулися до старих порядків...

У вересні дев'ятого індікту 6549 року¹⁶ Алусіан, патрикій і стратиг Феодосіополя¹⁷, другий син Арона¹⁸, таємно втік з міста¹⁹ та прийшов до Деляна з такої причини. Коли він був стратигом у Феодосіополі, його звинуватили в порушенні закону. Перед тим як звинувачення проти нього було розглянуто, Іоанн Орфанотроф стягнув з нього 50 літрів золота, відібрав найкраще село його дружини, що знаходилося біля Харсіана²⁰. Всіляко скаржачись на це імператору, але не повернувши втраченого і повністю розчарувавшись, він передягнувся у вірменський одяг та під виглядом слуги Василія Феодорокана²¹, який ішов до імператора в Салоніки, втік та переховувався в Острові²², де перебував Делян зі своїм військом. Радісно прийнявши його, Делян, котрий зробив його, як здавалося, співправителем, надав йому 40 тисяч війська, наказуючи виступити та взяти в облогу Салоніки, оскільки він побоювався, що болгари віддадуть перевагу Алусіанові як належному до царської крові. Містом Салоніки на той час управляв племінник імператора патрикій Константин. Вирушивши та оточивши місто ровом, Алусіан негайно розпочав облогу. Впродовж шести днів він атакував місто зі стінопробивними машинами, але з усіх боків був відбитий. Тоді він вирішив відмовитися від таких засобів і досягнути бажаної мети шляхом тривалої облоги. Одного дня жителі міста, підійшовши до склепу великомученика Димітрія, здійснивши всенощний молебень і змастившись миром, що витікає із божого склепу, несподівано відкривши ворота, виступили

проти болгар. Із салонікцями був і загін «великодушних»²³. Виступивши та налякавши болгар несподіваністю, вони розгромили їх. Болгари навіть не намагалися боронитись, оскільки мученик очолював ромейське військо і прокладав йому шлях, як стверджували полонені болгари. Вони розповідали, що бачили юнака-вершника на чолі ромейського війська, а вогонь, який ішов від нього, спалював ворогів. Так загинуло 15 тисяч, не менше їх було взято в полон, а інші разом з Алусіаном знайшли порятунок, тікаючи до Деляна...

Зустрівшись після поразки, Алусіан і Делян підозрювали один одного, перший — соромлячись поразки, а другий — відчуваючи зраду. Вони замислили зле один проти іншого, чекаючи лише слушної нагоди. Підготувавшись з деякими своїми підлеглими, влаштувавши обід та запросивши Деляна на свято, Алусіан осліпив його, захопив захмелілого та сп'янілого, тоді як болгари не здогадувалися про змову. Потім він утік до імператора до Мосінополя²⁴. Імператор відіслав його до Візантія до Орфанотрофа, надавши йому титул магістра. Сам же з Мосінополя вирушив до Салонік. Просуваючись уперед, він вступив до Болгарії та, захопивши Деляна, відправив його до Салонік, а сам опинився у внутрішніх областях країни. Ще Мануїл Івац, збудувавши дерев'яний заєк біля Прілепа²⁵, сподівався перешкодити імператорському війську просуватися вперед та оволодіти внутрішніми областями. Але імператор зі швидкістю блискавки прийшов туди, зруйнував дерев'яну стіну, розбив болгар та захопив Іваца. Облаштувавши все в Болгарії та поставивши стратигів по фемах, він повернувся до столиці, ведучи за собою і Деляна та Іваца. Алусіан у нагороду за зраду був знову прийнятий на візантійську службу, йому був присвоєний високий титул магістра.

[Про повстання під проводом Георгія Войтеха в 1072—1073 рр.]

У перші роки царювання²⁶, 11-го індікту²⁷, сербський народ, званий також і хорватським, пішов підкорювати Болгарію. Я розкажу, як це відбулося, але почну з більш раннього.

Імператор Василій²⁸, підкоривши Болгарію, не побажав нічого міняти там зі старих звичаїв, повелівши натомість, аби нею у внутрішніх справах керували власні начальники, згідно зі своїми звичаями, як то було за Самуїла, їхнього колишнього володаря. Тож народ, що не стерпів жадібності Орфанотрофа і вже раз підняв бунт, коли проголосив Деляна своїм царем, знову став думати про повстання. Люди не могли знести ненажерливості Нікіфора і всього

того, що він скоїв проти них, адже імператор ні про що не піклувався, а займався лише несерйозними і дитячими справами²⁹. Болгарські старійшини сподівалися, що Михайло³⁰ допомагатиме і сприятиме їм, дасть їм свого сина для проголошення його царем Болгарії, аби звільнитися від влади і гніту ромеїв. Він вислухав їх з радістю і, вибравши 300 душ зі своїх людей, довірив їх своєму сину Костянтину, званому також Бодіном³¹, і послав до Болгарії. Отже, він прийшов до Пріздіани, де зібралися старійшини Скоп'є, керівником яких був Георгій Войтех з роду Комханів. Вони проголосили Бодіна царем Болгарії, перейменувавши його з Костянтина на Петра. Почувши про це, Нікіфор Карантін, який тоді обіймав посаду дукса Скоп'є, вирушив до Пріздіани разом з підлеглими йому стратигами та болгарськими військами. Коли він готувався до бою, прибув його заступник Даміан Даласін. З'єднавшись з Карантіном, він сильно кривдив його, багато глузував з кожного його стратига, називаючи їх боягузами. Вишикувавши військо, він негайно вступив у битву з сербами. Почалася люта січа, і ромеї зазнали страшної поразки. Справді, чимало ромеїв і болгар полягли, а ще більше потрапило в полон, серед яких був і сам дукс Даміан Даласін, так званий Проват, а також Лонгібардопул та багато інших разом з ними. Був захоплений весь стан, і все у ньому пограбовано. Після цього болгари відкрито проголосили Бодіна царем, назвавши його, як ми сказали, Петром. Вони поділилися на дві частини. Люди Бодіна відправилися до Ніша, а інші з якимось Петрилою, першим після Бодіна, рушили проти ромеїв до Касторії. Там прихильники ромеїв, охридський стратиг Маріан, девольський стратиг, патрикій і антипат Феогност Вурца, а з ним і стратиг Касторії укріпили місто, як ми вже сказали. З ними були Борис, Давид та багато інших, які, побоюючись загрози з боку місцевих болгар, знайшли притулок у Касторії. Петрила ж, узявши Касторію з незліченним військом болгар, почав готувати все необхідне для битви. Вишикувавшись у бойовий порядок і вийшовши проти болгар, ромеї швидко напали на них і змусили їх тікати, так що Петрилі довелося бігти через непрохідні гори, аби досягти табору свого повелителя Михайла. Ромеї перебили чимало болгар, а також схопили людину, яка посідала в хорватів перше місце після Петрили, і відвели його в кайданах до імператора. Бодін же, прибувши до Ніша, почав розпоряджатися там болгарськими справами вже як цар. Він грабував усе на своєму шляху, вбивав і катував усіх тих, хто не визнавав його і йому не підкорявся. Почувши про ці речі, а саме про поразку дукса і проголошення Бодіна [царем], імператор вислав проти нього Сароніта, щоб той загасив зло, перш ніж воно розгориться пожежею. Разом з ним він

послав сильне військо, створене з македонців, ромеїв та франків. Однак [Сароніт] попрямував до міста Скоп'є, не звернувши належної уваги на Ніш, тож коли він прийшов [туди] і пообіцяв Георгію Войтеху, якому був довірений захист міста, не чинити жодної шкоди, він узяв Скоп'є, розташувався там зі своїм табором і почав розмірковувати, що йому робити з цими [ворогами] у Ніші. Однак Войтех, який розчарувався у своїй люб'язності й прихильності до ромеїв, повідомив таємно людей у Ніші, аби вони швидко прийшли до нього і безжалісно та жорстоко перебили всіх людей Сароніта, які поводитися безтурботно і недбало. Отримавши таке повідомлення, вони вирушили з Ніша і попрямували до Скоп'є. Земля була вкрита снігом, адже була зима, місяць грудень. Однак люди Сароніта дізналися про це, і він виступив зі всім своїм військом проти [бунтівників] та, зустрівши їх на шляху в одному місці, що зветься Таоній, перебив їх майже всіх. Потрапив у полон і Бодін. А Лонгібардопул, який перейшов, як ми сказали, на бік Михайла, обмінявся з ним запевненнями у вірності й одружився з його дочкою. Він отримав багато війська, створеного з лангобардів і сербів, з яким був посланий на допомогу Бодіну, і знову перейшов на бік ромеїв. А Сароніт відправив Бодіна в кайданах до імператора. Він був ув'язнений у монастирі св. Сергія, а дещо пізніше переданий Ісаку Комніну, який після призначення дуксом Антіохії відіслав його туди. Дізнавшись про це, його батько Михайло, давши кошіль золота венетам, які плавали морями, викрав його звідти і привіз до своїх власних володінь. Цей останній царює після смерті свого батька і в наші дні. А Войтех, якого жорстоко кували, помер дорогою до імператора, не витримавши страждань від ударів. Допущені же у країну алемани і франки [це західні народи] зруйнували болгарські палаци, що залишалися у Преспі, пограбували місцевий храм, споруджений в ім'я св. Ахілла, не пощадивши жодної з його святинь. Деякі з них були потім урятовані, однак інші вояки розібрали їх для власних потреб.

1040 р. ² Тобто столичного жителя. ³ *Морава* — фортеця при злитті Морави і Дунаю. ⁴ *Белград* — фортеця на Дунаї. ⁵ Мається на увазі цар Гаврил Радомир (1014—1015), відомий також під ім'ям Роман. ⁶ *Ніш* — місто і фортеця у Східній Сербії. ⁷ *Діррахій* — центр адміністративної області, феми; нині — м. Дуррес в Албанії. ⁸ *Стратіоти* — воїни. ⁹ *Кітоніт* — постільничий. ¹⁰ Можливо, візантійський хроніст сприйняв болгарський титул «кавхан» як ім'я людини. ¹¹ Можливо, це стратиг феми Еллада. ¹² *Навпакт* — центр феми Нікополь на півдні Епіру. ¹³ *Практор* — збирач податків. ¹⁴ *Орфанотроф* — брат імператора Михайла IV, всемогутній фаворит. ¹⁵ *Модій* — міра сипучих тіл. ¹⁶ 1041 р. ¹⁷ *Феодосіополь* — центр однойменної феми в Малій Азії; тепер м. Ерзурум у Туреччині. ¹⁸ *Арон* — брат царя Самуїла. Однак Алусіан був сином не Арона, а царя Івана Владислава (1015—1018). ¹⁹ Мається на увазі Константи-

нополь.²⁰ *Харсіан* — місто у Каппадокії в Малій Азії.²¹ *Василій Феодорокан* — візантійський полководець.²² *Остров* — фортеця на північний захід від Салонік.²³ «*Великодушні*» — візантійські найманці, можливо варяги на чолі з Харальдом Хардрадом.²⁴ *Мосінополь* — фортеця у Східній Фракії; нині — м. Комотіні у Греції.²⁵ *Прілеп* — фортеця в Македонії.²⁶ Ідеться про царювання візантійського імператора Михайла VII Дуки (1071—1078).²⁷ З приводу точної дати початку повстання серед науковців немає єдності. Частина вчених вважає, що повстання почалося 1071 р., інші — що в 1072 і навіть 1073 р.²⁸ Візантійський імператор Василій II Болгаробійця (976—1025).²⁹ Мова йде про імператора Михайла VII Дуку, який більше цікавився літературою та наукою, ніж державними справами.³⁰ *Михайло* — князь (1046—1077) і король (1077—1081) сербської Дуклянської держави.³¹ *Костянтин Бодін* — син сербського князя/короля Михайла, король сербської Дуклянської держави (1081—1101).

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 43—45; Македония: Сборник документов и материалов. София, 1980. С. 49—51.

МИХАІЛ ПСЕЛЛ Хронографія (XI ст.)

Константин (у чернецтві — *Михаїл Пселл* (1018 — приблизно 1097) — автор «Хронографії», яка містить огляд візантійської історії від смерті імператора Іоанна Цімісхія (976) до кінця правління імператора Михайла VII Дуки (1078). Наводиться уривок про повстання болгар під проводом Петра Деляна в 1040—1041 рр.

Плем'я це¹, що було включене до складу Ромейської держави ціною багатьох воєн та битв (це сталося, коли світоч серед самодержців Василій, як кажуть, зробив їхню країну своєю здобиччю і знищив її силу²) і цілком знекровлене, якийсь час мирилося з поразкою і підкорялося ромейській могутності, а потім повернулося до своєї колишньої пихатості, але до певного часу відкрито не бунтувало. Коли ж з'явилася якась людина з тих, котрі збуджують їх відвагу, їх ставлення до нас різко змінилося.

Людина, яка штовхнула їх на це безумство і видавалася їм якись чудом, була вихідцем з їх же племені. Вона походила з роду, який навіть не заслуговує згадки, вирізнялася віроломною вдачею, була неперевершеною у мистецтві підступно обманювати своїх одноплеменників і мала ім'я Делян — не знаю, чи успадкував він таке ймення від батьків, чи сам назвався таким чином³. Побачивши, що весь народ готовий повстати проти ромейів, але не йде далі самих побажань через відсутність ватажка, який почав би боротьбу і повів усіх за собою, він передусім намагався показати, що він є найдостойнішою людиною, у порадах найрозумнішою і для військової

справи найбільш здатною. Таким чином він завоював народну прихильність. Для обрання вождем йому бракувало лише славного походження (у болгар був звичай ставити на чолі народу людей царського роду), тому, знаючи про такий закон і заповіт предків, він став виводити свій рід від відомого Самуїла та його брата Арона⁴ — царів, які незадовго до цього володарювали над усім їхнім племенем. При цьому він не приписував собі пряме царське походження, але чи вигадував, чи справді доводив, що він був бічним паростком цього кореня⁵. У цьому він вправно переконав болгар, які підняли його на щит⁶ і доручили йому владу, а потім відкрили свої наміри, відокремилися від ромеїв, скинули ярмо їх володарювання, самовільно повернули собі свободу і почали здійснювати грабіжницькі набіги на ромейські землі⁷.

Якби варвари наважилися на таке безумство на самому початку правління імператора⁸, то негайно б дізналися, на якого царя підняли руку. Він тоді був сповненим сил, невразливим для небезпек і здатним негайно взятися за зброю, зі своїми найкращими воєначальниками вдертися у землі болгар і добряче їх провчити, аби знали вони, як бунтувати проти ромеїв. Однак вони підняли бунт тоді, коли тіло царя ставало немічним і безнадійно слабшало, найменший рух приносив страждання і навіть одяг на тілі завдавав болю⁹. Але жар душі і прагнення доблесті запалали раптом в імператорі, надавши йому нової сили, і повели на ворога.

Почувши про повстання, цар побажав негайно, не чекаючи на завершення промови доповідача, йти війною на болгар і самому очолити військо, однак тілесна недуга не пускала його, хвороба схилила до зовсім протилежного рішення, члени його ради твердо опиралися його намірові, а родичі взагалі просили не залишати міста. Цар був у відчаї і рвався до бою з болгарями, оскільки, як він сам неодноразово казав, не міг допустити навіть і думки, що не тільки не розширить Ромейське царство, але ще й втратить свої землі. Він підозрював, що доведеться йому відповідати перед людьми і Богом, якщо у своїй легковажності він сам дозволить болгарам відокремитися від ромеїв.

Такі думки мучили царя більше, ніж тілесні недуги. Однак ця біда була зовсім іншого роду: хвороба роздувала його тіло, а скорбота з приводу того, що сталося, викликала зворотну дію — виснажувала його, і ці дві несумісні напасті розривали його на частини.

Проте ще раніше, ніж над варварами, цар здобув перемогу над своїми близькими, родичами і самим собою, оскільки неміч тіла він подолав прагненням своєї душі і, довіривши себе Богові, став збиратися на війну. Він визначив мету і зробив усе для її здійснення:

не вирушив у похід негайно і безладно, але... передусім підготував військо і не повів на ворога все своє воїнство, не покладався на його чисельність, а відібрав найкращих воїнів і найдосвідченіших воєначальників і з ними вирушив проти скіфів¹⁰, при цьому просувався, дотримуючись ладу, вишиковував військо згідно з правилами бойового мистецтва.

Наблизившись до болгарських меж, він розташувався табором у зручному місці¹¹ і спочатку заглибився в роздуми, а потім вирішив вступити в бій — справу майже безнадійну, успіх якої викликав сумніви навіть у тих, хто тоді був з ним. Вночі він страждав від хвороби і ледве міг дихати, а з настанням ранку відразу ж прокинувся, наче щось надало йому нових сил, скочив на коня, міцно всівся у сідлі і, впевнено правлячи конем, поскакав, збираючи разом заго-ни. Всім оточуючим це здалося справжнім чудом!

Ще до початку війни сталася дивовижна подія, яку можна порівняти хіба що з подвигами імператора. Справа в тому, що найприємніший з синів Арона, колишнього царя їх племені, на ім'я Алусіан¹², людина лагідної вдачі, ясного розуму і гідних статків, виявився головною причиною перемоги імператора, при цьому він сам цього не бажав і мету мав зовсім протилежну. Однак Бог, який направляв його, обернув усе інакше і забезпечив цареві перемогу.

Цей Алусіан не дуже-то й припав до душі імператору, до ради він доступу не мав і почестями не був розбещений; йому наказали залишатися у своєму домі і з'являтися до Візантія лише за царським велінням. Алусіан був дуже роздосадуваний і незадоволений своїм становищем, однак до певного часу нічого не міг змінити. Коли ж він дізнався, що його народ через відсутність справжнього нащадка царського роду поставив на царство... вигаданого наслідника, то наважився на досить ризикований крок: забувши про дітей, знехтувавши любов'ю дружини і нікого з них не посвятивши у свої плани, разом з кількома слугами, котрих він добре знав як відчайдушних сміливців, хоробро рушив із далеких східних країв на захід, а щоб його не впізнали і не помітили міські жителі, він переодягнувся з ніг до голови, при цьому повністю змінив вбрання і жодної старої одежі на тілі не залишив. Таким чином він набув вигляду найманого воїна і пішов непоміченим.

Пізніше батько моєї розповіді¹³ говорив мені: «Він двічі або тричі підходив до мене у столиці, але ні я, ні хтось інший, до кого він наближався, його не впізнав». Уникнув він навіть невсипущого ока Орфанотрофа¹⁴, хоча його несподіване зникнення занепокоїло владу, яка шукала його і намагалась затримати. Потім, якщо так можна сказати, непомітно для людських очей він прибув до болгарської

землі, але не відразу з'явився перед усіма, а по черзі підходив то до одного, то до іншого, починав розмову про свого батька, начебто про сторонню йому людину, славив його рід і мимохідь дізнавався, чи не віддали б бунтівники переваги справжньому нащадку, якби раптом знайшовся хтось із синів Арона, чи ж не звернули б на нього уваги, оскільки всю владу одержав самозванець.

Зрозумівши, що всі віддають перевагу безперечному нащадку, а не сумнівному, він наважився потайки назвати себе одному чоловікові, якого знав як палкого прихильника його роду, а той припав до його колін, поцілував ноги, але потім, аби не мати жодних сумнівів, попросив показати таємний знак — це була темна пляма на правому лікті, вкрита густим волоссям. Побачивши і його, він з іще більшим запалом став цілувати його в шию та груди, і вони вже вдвох взялись за справу. По черзі з'являлися вони то до одного, то до іншого і все ширше розповсюджували звістку. Врешті-решт більшість схилилася на користь рідного сім'я, але єдиновладдя нібито перетворилося на багатовладдя, оскільки одні віддавали перевагу цьому, інші — тому, але потім обидві сторони уклали між собою союз¹⁵, замирили ватажків і стали жити разом та радитися один з одним, хоч кожний з них і мав підозри до свого суперника.

Однак Алусіан випередив злий задум Деляна, несподівано схопив його і відрубав йому ніс і виколов очі кухонним ножом, і все скіфське плем'я знову опинилося під єдиною владою. Після цього Алусіан не відразу пішов до імператора, але зібрав військо, рушив у похід на нього, напав, зазнав поразки, врятувався втечею і тільки тоді, зрозумівши, що не так вже й легко боротися з ромейським царем, і згадавши про дорогих йому людей, таємно повідомив імператора, що коли отримає царське благовоління та інші милості, то віддасть до його рук і себе, і все своє надбання. Імператор прийняв цю пропозицію і знову вступив у таємні переговори з болгариним. Урешті-решт Алусіан наблизився до нашого війська вдруге, нібито для битви, але несподівано залишив свої лави і перейшов до імператора. Самодержець ушанував його найвищими почестями¹⁶ і відправив до Візантія, а народ, який уже почали роздирати протиріччя і який ще не знайшов собі нового вождя, примусив тікати і знову напнув на нього ярмо, якого той шойно позбавився¹⁷. Після цього Михаїл у блиску слави і величі повернувся до палацу, ведучи з собою багатьох полонених, у тому числі людей у них досить знатних і самого самозваного князя з відрізаним носом і без очей.

І ось він урочисто в'їжджає до столиці, а весь народ висипає йому назустріч. Бачив тоді його і я. Він трясся на коні, як небіжчик на катафалку, а його пальці, що тримали повід, були наче в гіганта, —

кожний завтовшки і розміром з руку (так запалилося його нутро), обличчям же він зовсім був не схожий на себе колишнього. Таким чином він прибув на чолі тріумфальної процесії до палацу, полонених примусив пройти через театр і показав ромеям, що воля може підняти і мертвих, а прагнення до прекрасних справ — перемогти тілесну неміч¹⁸.

¹ Мова йде про болгар. ² Михайл Пселл згадує тут про довготривалі війни Візантії з Болгарією, які вів імператор Василій II Болгаробійця (976—1025). Остаточо Болгарія була завойована в 1018 р. ³ Йдеться про Петра Деляна. ⁴ *Самуїл* — болгарський цар (976—1014), *Арон* — один з його трьох братів. Різні візантійські хроністи називають Петра Деляна побічним сином Арона або ж сином Гаврила Радомира (Романа), болгарського царя (1014—1015), сина царя Самуїла. ⁵ Більшість візантійських хроністів свідчать про самозванство Деляна, однак болгарські історики схильні вважати Петра Деляна сином Гаврила Радомира від першої дружини, дочки угорського короля Гези. ⁶ У давнину підняття на щит було однією з форм проголошення імператором. ⁷ Повстання під проводом Петра Деляна охопило територію сучасної Македонії, частину Болгарії, Сербії, Албанії та Греції. ⁸ Мається на увазі візантійський імператор Михайл IV Пафлагон (1034—1041). ⁹ Імператор Михайл IV страждав на важку форму епілепсії. Коли піднялося повстання болгар, перебував на лікуванні в Салоніках. ¹⁰ Маються на увазі болгарські повстанці. ¹¹ Імператор зупинився біля Мосінополя. ¹² Тут Михайл Пселл помиляється, Алусіан був сином не Арона, а царя Івана Владислава (1015—1018). ¹³ «Батьком розповіді» Михайл Пселл називає людину, яка надала йому відомості для цієї частини його твору. ¹⁴ Іоанн Орфанотроф, брат імператора Михайла IV. ¹⁵ Очевидно, такий союз був укладений у 1040—1041 рр. ¹⁶ Надав високий титул магістра. ¹⁷ Візантійське військо вдерлося у болгарські землі, де вчинило жорстоку розправу. ¹⁸ Імператор Михайл IV помер 10 грудня 1041 р.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. I. С. 103—109.

4

ЄПИСКОП МИХАЇЛ ДЕВОЛЬСЬКИЙ «Віденське доповнення» Скіліцевої хроніки (1118)

Так зване «Віденське доповнення» хроніки Іоанна Скіліци зробив у 1118 р. девольський єпископ Михайл. Наводиться уривок про походження Петра Деляна.

Гаврил Радомир¹ був одружений з дочкою угорського короля², яку з невідомих причин зненавидів і вигнав її, хоча вона вже була вагітна від нього, тоді й узяв собі за дружину красуню Ірину, захоплену в полон у місті Ларіса. Петро Делян народився у нього від дочки угорського короля, яку він, поки був живий Самуїл, зненавидів і вигнав.

¹ Цар Гаврил Радомир (1014—1015), син Самуїла. ² Мова йде про угорського короля Гезу (970?—997). Шлюб був укладений з політичною метою для зміцнення дружніх відносин між двома державами. Дружиною Гаврила Радомира була угорська принцеса, сестра майбутнього угорського короля св. Стефана I (997—1038).

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. I. С. 109.

5

НИКИФОР ВРІЕНІЙ

Історія

(кінець XI — початок XII ст.)

Нікіфор Вріеній — візантійський письменник, історик (1062—1139). Його твір «Історія» охоплює події з 1070 до приблизно 1079 р. Наводиться уривок про повстання болгар під проводом Георгія Войтеха в 1072—1073 рр.

Тоді імператор Михаїл¹ мав великі турботи, оскільки скіфи² несподівано вдерлися до Фракії та Македонії, а слов'яни, скинувши ромейське ярмо, спустошили і забрали землю болгар. Були зайняті і Скоп'є та Ніш.

Коли прибув Вріеній, імператор Михаїл змінив своє рішення й ухвалив призначити його дуксом усієї болгарської землі, аби з його допомогою відкинути слов'янський народ, який там установив своє панування³. І справді, незабаром після прибуття до Болгарії він настільки приборкав слов'ян, що вони були вимушені повернутися під владу ромеїв⁴.

¹ Візантійський імператор Михаїл VII Дука (1071—1078). ² Маються на увазі печеніги. ³ Продовжувач Скїліци повідомляє, що повстанське військо, яке після проголошення царем Костянтина Бодіна було поділене на дві частини, завоювало багато міст у Македонії, Сербії, Албанії, зокрема Скоп'є, Охрид, Девоп, Прїзрен, Ніш та ін. Загалом завойована територія була вдовіч меншою, ніж та, яку здобули повстанці Петра Деляна в 1040—1041 рр. ⁴ Щодо питання про те, коли було придушене повстання Георгія Войтеха, в науці немає одностайної думки. Вчені говорять про 1073, 1074, 1075 і навіть 1081 рр. Однак найбільш імовірним вважається 1073 р.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. I. С. 112.

Тема 4

Християнські єретичні рухи в Болгарії

КОЗЬМА ПРЕСВІТЕР

**Бесіда проти новоз'явленої
богомильської єресі (X ст.)**

Відомості про болгарського письменника X ст. Козьму Пресвітера містяться лише в єдиному його творі, що зберігся до наших днів, — у так званій «Бесіді» («Слові»), спрямованій проти богомильської єресі, яка поширилася в Болгарії за часів правління царя Петра (927—968). Твір дійшов до нас у кількох десятках списків, найдавніші з яких датуються XV ст. Наводяться уривки про становище чернецтва і селянства, а також про сутність богомільства, діяльність богомільських проповідників.

Ми чуємо, що серед нас є такі монахи, які обманом беруть шлюб... Інші, котрі подорожують та не постригаються за законом, ідуть до Єрусалима, ще інші — до Рима та інших міст. І, поблукавши таким чином, повертаються до своєї домівки, розкавшись у безглуздії своїй праці... Але якщо ти хочеш стати монахом і прийняти хрест, що має назву Христовий, — сиди собі вдома... Якщо ж ти противник цих слів і говориш: «Неможливо спастися тим, хто живе в миру, оскільки вони зобов'язані піклуватися про дружину і дітей, примусово працювати на земних володарів, витримувати всякі приниження від наглядачів, а від старійшин знущання», тож знай, брате, багато простоти в тобі, тому ти так говориш... Якщо ти днями працюєш на земних володарів, як ти говориш, і якщо біднота, або людські порядки, або щось інше перешкоджає тобі молитись Богу, не звинувачуй їх, а ще краще виконуй те, що тобі доручено, сподіваючись отримати нагороду від Бога за свій труд... Крім того, у тебе стільки ж часу вночі, що й удень: розподіли його на свій розсуд, і одну частину виділи для відпочинку тіла, а іншу — для молитви Богу.

Більшість із тих, хто йдуть до монастиря, втікають, адже не витримують такого ставлення і праці... Інші, вдавися у відчай, грішать ще тяжче. Вони вештаються від міста до міста, поїдаючи чужий хліб. Оскільки вони вільні як від земних, так і від Божих робіт, тож і проводять свої дні, вивідуючи, де відбудеться бенкет... Якщо ж хтось іде до монастиря, втікаючи від бідності, або, неспроможний

підкуватись про дітей, залишає їх, він іде туди не для того, щоб служити Богу, а щоб спати та об'їдатись. Зрікаючись своїх близьких, вони зрікаються віри і стають гіршими за язичників... А сироти-діти вмирають від голоду, холоду і гірко проклинають їх...

Інші монахи ...бажаючи жити за власною волею, оселяються в інших місцях, без причини залишаючи попередні. Там вони встановлюють свої закони, бажаючи цим прославити себе на землі. Але, збагатившись тілом, а не душею, вони, як свині у гній, повертаються до попереднього життя... Інші, самовільно закриваючись у своїх оселях, живуть там, гладшаючи, як свині у хліву, радіючи принесеним дарам. Заради цього вони відмовляються від монастирського закону, не бажаючи ні працювати, ні підкорятися ігумену, а з монахами не можуть мирно прожити і дня. Вони вважають себе великими святими, а всіх людей — нікчемними... Освоївшись на новому місці, вони влаштовують нові домівки, безрозсудно залишають свої, купують та продають, здобуваючи собі ниви та села...

...У роки правовірного царя Петра у Болгарській землі з'явився піп на ім'я Богомил, а істинно кажучи, Богу-не-мил. Він першим почав проповідувати ересь у землі Болгарській. Нижче ми викладемо його псевдовчення...

Зовні єретики, як вівці: покірливі, мовчазні й лагідні на вигляд; від лицемірного посту вони видаються блідими. Промов своїх відкрито не виголошують, голосно не сміються, не виявляють цікавості, ховаються від чужого погляду і зовні все роблять так, що їх не відрізнити від правовірних християн. «Всередині ж вони суть вовки і хижаки», як сказав Господь. Бачать люди таке їх упокорювання і вважають їх правовірними і здатними спрямувати їх до порятунку. Вони ж, подібні до вовка, який хоче схопити ягня, спочатку зітхають, похнюпившись, покірливо відповідають і проповідують, прикидаючись небесними жителями. А де побачать людину просту і неосвічену, починають сіяти плевели свого вчення, гудити правила, що дані святим церквам

Але що говорять єретики? «Ми більше за вас молимося Богу, і не спимо, і постуємо, а не живемо в ліношах, як ви...» Чим вихвалюєтесь, високорозумні єретики? Адже і диявол не спить і не споживає їжі, катуючи рід людський... Тож чи не до бісів їх зарахувати? Але вони гірші за бісів, бо біси бояться хреста Христова, єретики ж рубають хрести і роблять із них для себе знаряддя праці. Біси бояться образу Господнього, написаного на дошці, єретики ж називають ікони ідолами і не поклоняються їм. Біси бояться мощей Божих праведників... єретики ж їх лають і глузують із нас, коли бачать, як ми поклоняємося їм і просимо в них допомоги... Вони не хочуть

вшановувати святих і ганьблять Божі чудеса, що створені святими мощами силою святого духа. Вони говорять: «Не з Божої волі творяться дива, їх творить диявол, обдурюючи людей...».

Про хрест же Господній вони... говорять так: «Як йому поклонятися? Адже євреї розіпнули на ньому сина Божого, тому хрест ненависний Богу». Вони вчать... ненавидіти його, кажучи: «Якби хтось розіпнув царського сина на дерев'яному хресті, невже це дерево було б миле царю, як хрест Богу?»... А про причастя говорять вони, що твориться воно не з Божого веління, що це — не тіло Христове, а звичайна їжа. «Христос, — говорять вони, — не правив літургії, і ми не будемо»... І чому ж ви [тобто єретики] кажете, що причастя і церковні обряди не встановлені Богом, і гудите священників та всі чини церковні, називаючи правовірних священнослужителів сліпими фарисеями, злобно гавкаючи на них, як собаки на вершника?

Почувши притчу про двох синів, яку Господь розповів у Євангелії, вони тепер вважають Христа старшим сином, а молодшим, який обдурив батька, — диявола. Називають його Мамоном і ще вважають творцем усього сушого, тим, хто повелів одружуватися, їсти м'ясо і пити вино... Грубо ганьблячи все наше, вони оголошують себе небесними жителями, а тих, хто бере шлюб і живе в миру, звать Мамоновими слугами... До такої міри оволодів ними диявол, що вони відкидають святе хрещення і гребують немовлятами, які вже охрещені. Якщо трапиться їм побачити мале дитя, вони гидуватимуть ним, нібито від нього виходить злий сморід, відвертаються, плюють, закривають обличчя, хоча вони самі суть сморід... І як їх назвати християнами, коли в них немає священників, які б їх хрестили, коли вони відкидають сам хресний знак, коли не записують вони священні молитви і не шанують священників?... Вони вважають негідним брати до себе дітей... Гребуючи ними, вони їх уникають, дають їм усім нові імена через велику свою простоту. Вважаючи їх дияволятами, вони називають їх «мамонищами» і «богачищами», адже багатство є від Мамона...

Говорять вони: «Не личить працювати і робити земні справи, адже сказав Господь: "Не піклуйтеся про те, що їсте, або що п'єте, або у що одягаєтеся..."». Тому дехто з них ходить бездіяльно, не хоче нічого робити... Переходячи від будинку до будинку, вони харчуються тим, що подадуть їм обдурені ними люди... Вони вчать... не коритися владі, гудять багатих, ненавидять царя, лають старійшин, дорікають болярам. Тих же, хто служить царю, вони вважають ненависними Богу і кожному рабу не велять працювати на свого пана.

• Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 39—40, 58—59.

2 Лист константинопольського патріарха Феофілакта болгарському царю Петру (середина X ст.)

Болгарський цар Петро (927—969), зіткнувшись із богомільським рухом, звернувся до константинопольського патріарха Феофілакта (933—956) за порадою, як викоренити ересь. Два листи царя, а також перша відповідь патріарха не збереглися. Тут наводяться витяги з відповіді Феофілакта на другий лист Петра. Документ дійшов до нас у пізнішому рукописі XIV ст.

Царю Болгарії Петру¹ від патріарха Феофілакта²...

Хоч якою б великою вірною і боголюбною була душа, сине наш духовний, найкращий і найвідоміший у своєму роді, вона ж найбільша, коли є душею вождя і государя, як ваша, здатна любити і шанувати красиве та корисне. Оскільки вона існує не тільки для себе, не тільки корисно працює і дає корисні поради, а й про кожного підданого заступницьки піклується, дає йому поради з приводу того, що є добродійним і що треба робити для спасіння.

Що ж є найбільш добродійним і рятівним, ніж справжня і щира віра та здорове розуміння Бога, для нас, які щиросердно служать єдиному, найчистішому і найсвятішому Богу?

Лише це і є головним для нашого спасіння.

У цьому сенсі ти і сам це шануєш і з повною турботою завжди робиш це, кожного підданого свого щодня і щогодини спрямовуєш до цього.

Коли насіння гіркоти і бур'яну потайки сіє призвідник зла і сівач таких бур'янів, адже цей мерзотник ніколи не відмовляється від злого, саме ти кладеш цьому край і нас надихаєш до союзу з добром. У Божому вогні істини нехай повністю згорить гідра змієподібної і багатоголової безбожності, аби кожне заохочення до брехні і брехливого сім'я було перетворене на попіл, аби чистою вірою була збережена нива підданих. Ми тобі вже відповідали на питання з приводу появи нової єресі, а зараз пишемо тобі ясніше і більш розлого, як ти і просив, адже ми детально розібрались у злочинності догми. Ми тобі ясно пишемо і викладаємо справу простими словами, як ти і просив.

Нехай богоуправною службою вони будуть поділені на три групи³, ти, любителю Христа! Погано і несправедливо, коли однаково каратимуться ті, хто був обманутий через свою простоту і невігласт-

во, і ті, хто через свою злість і недоброзичливість штовхав інших до погибелі.

Перші з них і вчителі чужих церковних догм, тільки-но відмовляться від ересі й визнають анафему, накладену на їхню безбожність, нехай будуть вдруге охрещені відповідно до 19-го канону, що був прийнятий у Нікеї⁴, і нехай над ними здійснять усі обряди прийняття християнства згідно з правилами. Їхня безбожність, по суті, є маніхейством, змішаним з павликіанством. Тому їх священство має бути відкинута.

Другі з них — ті, кого обдурили ці перші. Вони погодилися і прийняли ересь не тому, що є поганями, а лише через свою простоту і дурість вони не замислювалися над шкідливістю запропонованих їм догм. Якщо вони раніше були охрещені як православні, то вдруге їх не слід хрестити, а нехай приймуть помазання святим миром як новонароджені. Їхні священники нехай таким же чином будуть прийняті після того, як у письмовому вигляді зречуться ересі й погодяться з православною вірою.

До третьої групи належать ті, хто самі не навчали і не були навчені, не приймали і не робили нічого з їхніх мерзотних звичаїв, а лише через своє невігластво, хоч на вигляд вони лагідні й сумлінні, пристали до відлюдників, не сумнівалися, хоч і були досить часу з ними, аби цілком пізнати ересь, а коли дізналися про безсмертність догми, засуджуючи їх, відійшли від них і відлучились від них, — усі вони нехай будуть прийняті, коли чотири місяці пробудуть вигнанцями і коли повністю перестануть спілкуватися з ними. Священники нехай безперешкодно здійснюватимуть священницьку службу. Для того старця, котрий доповів про них, достатнім покаранням буде те, що він до цих пір не служив, а на майбутнє нехай вільно править богослужіння. Нехай твоя милість учинить так із тими, хто покався.

Тих же з них, хто залишився у злі й закоренів у непокаянні, Божі церков відкидатиме як гнилі та зовсім згубні плоди, навечно їх засуджуватиме і проклинатиме. Стосовно суспільних законів християнства, про які ти, найрозумніший серед людей, попросив нас написати тобі, повідомляємо, що вони передбачають смерть, карають їх смертним вироком, особливо коли очевидно, що зло дедалі ширшає, набирає сили і губить багатьох.

¹ Петро, наслідник Сімеона, офіційно був визнаний Візантією «царем болгар» після укладення в 927 р. мирного договору з Болгарією. ² Феофілакт був сином імператора Романа I Лакапіна. Рукопокладений у патріархи 933 р. спеціально відправленим для цього легатом Римського Папи. ³ В організаційному плані богомили поділялися на три категорії: «довершені богомили», «звичайні богомили» та «слухачі». ⁴ Фе-

офілакт тут указує на рішення Першого вселенського собору (325) щодо «символу віри», яким була затверджена християнська догма, обов'язкова для всіх християн.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 82—84.

3 Синодик Болгарської церкви (1211)

«Синодик» (урочисте звернення до пастви) був прийнятий церковним собором, скликаним у 1211 р. з ініціативи царя Борила (1207—1218) для засудження богомільської єресь. Протягом XIII—XIV ст. його текст доповнювався статтями, що проголошували анафему ворогам держави і церкви та вічну пам'ять представникам панівної верхівки. Зберігся у двох списках: «Палаузовському» (XIV ст.) і «Дріновському» (XVI ст.).

Коли прийняв царство благочестивий цар Борил, проросла, наче якийсь шкідливий бур'ян, триклята і мерзотна богомільська єресь. Родоначальником її виявився тоді¹ найпоганіший піп Богомил зі своїми учнями... Наче якісь люті вовки, нещадно розкрадали вони стадо Христове, за яке пролив Він пречисту свою кров. Дізнавшись про них, благочестивий цар Борил... наказав зібрати їх з усього царства, як бур'яни, в жмуток, і повелів зібратися [церковному] собору.

І зібралися всі архієреї, священники і ченці, а також всі боляри і безліч іншого народу. Коли благочестивий цар дізнався, що всі зібралися, він негайно вийшов у світлій своїй багрянці і сів у одній з тодішніх великих церков. І, сівши над собором,... повелів привести нечистих сівачів. Він не відразу відлучив їх, адже це не дало б користі, але викрив їх з великим мистецтвом. Він повелів їм, відкинувши весь страх, відважно висловити своє огидне вчення. Вони піймалися на хитрощі царя і того, хто був з ним, і детально розповіли про свою мерзотну єресь. Цар же і ті, хто зібралися, мудро відповідали на їхні запитання словами Святого письма, доки не викрили їх мерзотне мудрування. Вони ж стояли, як безмовні риби, охоплені цілковитим подивом. Побачивши, що вони остаточно посоромлені,... цар сповнився радості й повелів узяти під варту їх самих і тих, хто був ними спокушений... Ті, хто не підкорився православному собору, були піддані різним покаранням і ув'язненню. І після цього благочестивий цар Борил повелів перекласти соборник² з грецької на болгарську свою мову... А до його царювання ніхто не збирав такого

православного собору. Все це трапилось за повелінням благочестивого царя Борила у рік 6718³... у п'ятницю сиропусного тижня... [Далі йде перелік анафем на адресу богомилів та їх послідовників.] Триклятому Богомилу і його учню Михайлу, і Федору, і Добрі, і Стефану, і Василю, і Петру, і решті його учнів та однодумців, які лихо-словили, що втілення Христа відбулося лише для вигляду і що він не прийняв плоть від... Богородиці, — всім їм анафема!

38⁴. Оскільки вельми лукавий наш ворог розсіяв по всій болгарській землі маніхейську⁵ ересь, змішавши її з месаліанською⁶, всім зачинателям цієї ересі — анафема!

39. Попу Богомилу, який за Петра, царя болгарського, сприйняв маніхейську цю ересь і розсіяв її у болгарській землі, додавши до неї, що Христос... народився від... Пріснодіви Марії лише для вигляду, і для вигляду був розіпнутий, і сприйняту плоть возніс і на небі залишив, йому, його минулим і нині сущим учням, що називають себе апостолами, — анафема!

40. І всім, хто погрузнув у ересі цій і звичаях їх, поділяє нічні їх збіговиська і таїнства, і марне їх вчення, і ходить з ними, — анафема!

41. Має любов з ними, у згоді з ними споживає їжу і питво і приймає від них дари, як і їх однодумцям, — анафема!

42. Тим, хто у 24-й день місяця червня, на різдво Іоанна Хрестителя, займається ворожбою і волочінням плодів, і чинить непристойні таїнства, подібні до язичницького богослужіння, — анафема!

43. Тим, хто називає сатану творцем усіх видимих речей і господарем дощу і граду та всього, що походить із землі, — анафема!

44. Тим, хто говорить, що Адама і Єву створив сатана, — анафема!

45. Тим, хто відкидає Святе письмо, яке... святі пророки і патріархи прийняли від Бога, і говорить, що воно суть від сатани і, спонукані сатаною, створили написане ними, і що вони передрікали [явлення] Христа... не за бажанням, а з примусу, чому богомили і відкидають написані у Старому заповіті книги і святих пророків, які засяяли у ньому, — анафема!

46. Тим, хто говорить, що жінка зачинає в утробі за допомогою сатани, і з цієї миті сатана перебуває у ній аж до самого народження немовляти, і його неможливо відігнати святим хрещенням, а лише постом і молитвою... — анафема!

47. Тим, хто гудив Іоанна Хрестителя, говорячи, що він є від сатани, як і хрещення водою, і тим, хто хреститься без води, а лише промовляючи «Отче наш», — анафема!

48. Тим, хто відкидає і гудить святі й священні служби та весь святи-тельський устрій, кажучи, що це — сатанинські винаходи, — анафема!

49. Тим, хто відкидає будь-який спів у святих і божественних церквах і сам дім Божий... і говорить, що достатньо співати «Отче наш» на тому місці, де опинишся, — анафема!

50. Тим, хто відкидає і гудить причастя... як і всі таїнства... — анафема!

51. Тим, хто відкидає поклоніння чесному і животворному хрес-ту і святим... іконам, — анафема!

52. Тим, хто приймає будь-кого з цих єретиків до лона святої Бо-жої церкви, перш ніж вони сповідуються і проклянуть усю ересь, як це наказано, — анафема!

53. Василю Лікарю⁷, який у Константиновому граді сів цю трикляту богомильську ересь за часів православного царя Алексія Комніна⁸, — анафема!...

78. Петру Каппадокійському, середькому делецю⁹, Луці й Мен-делію Радобольському — анафема тричі!

¹ Помилка, очевидно, одного з переписувачів, який прийняв Богомила за сучасни-ка собору 1211 р. ² *Соборник* — синодик, загальна частина якого була однаковою для всіх православних церков. ³ Помилка переписувача, має бути 6719 р., тобто 1211 р. ⁴ Ну-мерация синодика подається за найдавнішим «Палаузовським» списком. ⁵ *Маніхейство* — давня східнохристиянська дуалістична ересь, одне з ідейних джерел богомільства. ⁶ *Ме-салианство* — давня східнохристиянська дуалістична ересь, споріднена з маніхейством. ⁷ *Василь Лікар* — богомільський проповідник, страчений у Константинополі за часів імператора Алексія I Комніна. ⁸ Візантійський імператор Алексій I Комнін (1081—1118). ⁹ *Делець* — голова богомільської громади. Роки життя Петра невідомі.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 59—61.

4 Житіє Феодосія Тирновського (друга половина XIV ст.)

Феодосій Тирновський (? — 1363) — церковний діяч середньо-вічної Болгарії, засновник Келіфарського монастиря біля Тирново, духов-ний наставник болгарського патріарха Євфимія Тирновського, учень Гри-горія Синаїта, відомого ісихаста, проповідника безмовної молитви заради споглядання Божественного світла. Підтримував зв'язок із двором бол-гарського царя Івана Олександра, брав активну участь у антиєретичних соборах. «Житіє» було написане після його смерті константинопольським патріархом Каллістом I і пізніше перекладене болгарською мовою.

Якийсь чернець на ім'я Феодоріт прийшов з Царграда до Тирнова нібито для того, щоб займатися лікуванням. І коли він взявся за цю справу, почав сіяти плевели нечестивого [вчення]. А були ці плевели насправді огудами нечестивого Акіндіна і Варлаама¹. Не тільки [цим], але і чародійством і магією він принадував багато кого. І чинив це не тільки серед простого [народу], але, більш того, серед відомих і славних людей, і спочатку зло було таке, що чимала частина міста хилилася до цієї згуби. Він учив поклонятися дубу і від нього приймати зцілення. Тому багато хто приносив там у жертву овець і ягнят, вірячи в цей обман. Коли почалися сильні чвари і заворушення в народі, це не могло захватитися від божественного Феодосія. Тому, прийшовши, він зі старанністю викоренив зло, затвердив церковні постанови, вчив поклонятися єдиному Богу в трьох особах і виправив тих, хто був захоплений цим обманом, а окаянного обманщика і спокусника вигнав зовсім і вкрив вічним соромом...

У Солуні була якась черниця на ім'я Ірина. Вона чинила погані справи. Сидячи в Солуні, вона прикидалася, неначе живе непорочно, а таємно ж і приховано коїла усіляку скверну та паскудство. Коли про це дізналися, багато ченців стали часто збиратися в неї. А вона, оскільки вивчила уважно всю препогану месаліанську ересь, таємно проповідувала її всім, хто приходив до неї, щоб коїти погані справи. Поширившись... ця ересь охопила багато ченців. Ідучи на святу Афонську гору і розділяючись на групи, вони дуже сильно шкодили тамтешнім монастирям. Ця ересь поширювалася таким чином три роки і навіть більше. Святі отці цієї гори, не витримавши їхньої нечестивої ересі, а також численні їхні капості та безстидство, скликали собор² і викрили їхні лестоці й лукавство. І, вигнавши їх, вони піддали їх вічному прокляттю.

Двоє з них пішли до Тирнова: ім'я одного було Лазар, а іншого Кирило, на прізвисько Босота. І хоча тут вони жили недовго, вони не змогли приховати свою ересь. Лазар почав юродствувати. Абсолютно голим він бродив по всьому місту, прикривши сором гарбузом. Кирило ж, названий вище Босотою, почав поступово проповідувати свою нечестиву ересь. Іноді гудив святі ікони, а іноді топтав святі ікони і чесний та животворний хрест; крім того вчив, що сні є нібито божественними видіннями, що чоловіки і жінки повинні відмовитися від законного шлюбу, і ще багато такої скверни й огуди. У нього був учень, піп Стефан, який подібно до нього, був недобрим, ні в чому не поступався йому в злобіссі і був завзятим послідовником його брудної ересі. Коли все це поширилося надто сильно і зло стало відоме всім, патріарх, який тоді управляв церквою, розгубився і не знав, що робити. Він покликав божест-

венного Феодосія і повідомив йому про все. А той запропонував скликати собор і вигнати зло³...

[Був] один чернець на ім'я Феодосій, який і справою, і словом був невігласом і грубіяном. Він одягався в чернечий одяг, не став шукати собі якого-небудь наставника і самовільно проводив своє життя в суєті. Полюбивши стриманість і піст, він виснажував себе, поневіряючись по лісах і горах... Він провів там чимало часу і суворо дотримувався свого омилення. Неправильно розуміючи євангельські слова: «Хто бажає йти слідом за Мною, хай відмовиться від себе, і візьме свій хрест, і йде слідом за Мною», цей окаянний став наближатися до міст та сіл і проголошувати себе вчителем. Він учив дружин розлучатися зі своїми чоловіками, а також розлучав чоловіків з дружинами. Спочатку зло мало таку силу, що він примусив йти за собою натовп жінок, і не тільки їх, але навіть і хлопців, і декількох чоловіків. Одягнувши їх як монахів, він разом з ними блукав по пустелях, печерах та інших місцях, які не відвідує Бог. Мерзенне й огидне видовище являли вони! Він знімав одяг і абсолютно голим ішов перед іншими, наказуючи і їм йти голими, без жодного одягу. Він наказував їм йти не інакше як ступаючи по його власних слідах, один за одним, тому що, як він казав, так ходили Христові учні. Коли ця безчинна ганьба поширилася поміж багатьох, дізнався [про нього] і божественний Феодосій... Коли привели того, хто заблукав, він не сказав йому нічого жорстокого, не став його залякувати а солодкими і покірливими словами. Вказав йому на бісівський обман і привів його до пізнання істини зі всіма послідовниками його паскудного вчення.

¹ Болгарин Акіндін і грек із Калабрії Варлаам створили в першій половині XIV ст. релігійно-філософську течію — варлаамітство, що мало певні раціональні елементи; було оголошене церковною єрессю. ² Афон був головним центром антиєретичної боротьби, у 1340—1350-х роках тут збиралися собори, які засудили варлаамітство та інші єресі. ³ Собор відбувся 1355 р.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. С. 66—67.

ГРИГОРІЙ ЦАМБЛАК

5 Слово похвальне патріарху Євфимію Тирновському (кінець XIV — друга половина XV ст.)

Євфимій Тирновський (1327—1401/1402) — політичний і церковний діяч, письменник і реформатор мови. Близько 1350 р. прийняв

чернецтво, у 1375 р. обраний патріархом болгарської церкви. У 1393 р. з приходом османських завойовників був засланий до Родопських гір, де й помер.

Григорій (у миру — Гавриїл) *Цамблак* (*Саблак*, *Самвлак*, *Цамвлак*) — церковний, освітній діяч. Народився близько 1364 р. у Тирново, був учнем болгарського патріарха Євфимія. Від 1389 р. перебував на Афоні, пізніше — в Константинополі. У 1401—1409 рр. обіймав церковні посади в Молдові та Сербії, вів проповідницьку й літературну діяльність. У 1409 р. прибув до Києва. За підтримки литовського князя Вітовта 1415 р. на соборі руських єпископів без згоди константинопольського патріарха був обраний київським митрополитом. У 1416 р. константинопольський патріарх позбавив його сану і відлучив від церкви. Помер у Молдові 1419 р. (за іншими даними — 1420 або після 1450 р.). Автор понад 50 творів та проповідей.

Якийсь Пірон, котрий був палким прихильником ересі Нестора¹, Акіндіна і Варлаама², а крім того і прихильником іконоборства, покинувши Царград, приїхав до Тирнова... Пізніше він знайшов там якогось псевдомонаха Феодосія на прізвисько Фудул, свого однодумця... Насіння їх злості розклали церковне тіло розпусними вченнями, роз'єднали безліч людей і викликали обурення. Понад усе бісівськими чародійствами і вигадками вони вкинули в безумство придворних вельмож і можновладців. Вони вкинули у велику біду всіх православних, які звикли наслідувати начальників як у доброму, так і у злому. Дізнавшись про це, [Євфимій став] удень збирати людей по храмах, повчати і наставляти їх, розсіюючи непорозуміння і викриваючи злі плевели. А вночі молився зі сльозами і просив допомоги... від Бога. [Євфимій] вигнав [єретиків] далеко від церковних меж, як аравійських вовків... Біля міста Тирнова знаходилась місцевість, відокремлена від нього тільки річкою, яку було видно з усіх боків. Вона була наповнена злаками і рясно напоєна проточною водою... У цій місцевості був храм Богородиці. [Там] кожного літа збиралося населення всього міста разом з дружинами і дітьми на свято, яке звичайно тривало вісім днів. Зібравшись ніби заради свята і молитви, вони віддавалися гріху і всіляким порокам і накликали на себе Божественне обурення. [Євфимій] скасував свято, заборонивши такі збіговиська.

¹ *Ересь Нестора* (несторіанство) — єретичний рух, що виник у V ст. Він відкидав божественну природу Христа, Богоматері та шанування ікон. ² Вчення Акіндіна і Варлаама в Болгарії було оголошене ерессю в 1360 р. на соборі в Тирнові.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 68—69.

Тема 5

Друге Болгарське царство (1186—1396)

1 *НИКИТА ХОНИАТ* Історія

Никита Хоніат (середина XII ст. — 1213) — візантійський історик, письменник, високопосадовець. Його твір «Історія» є однією з найкращих пам'яток середньовічної прози та найважливішим джерелом з історії Візантії та сусідніх народів у XII ст. Наводиться уривок про повстання болгар під проводом Петра й Асеня та війну з візантійським імператором Ісаком II Ангелом (1185—1195, 1203—1204).

Цар¹ побажав взяти собі дружину з чужоземного роду, оскільки та, з якою він раніше був одружений, померла. Отже, умовившись через послів з угорським королем Белою², він побрався з його дочкою³, яка ще не досягла десятилітнього віку. Але через свою дріб'язкову скупість він вирішив святкувати шлюбне торжество⁴ не за державні гроші, а став збирати кошти по областях, стягуючи з них нові податки. Цією дріб'язковою скупістю, що важким тягарем лягла також і на міста, сусідні з Анхіалом⁵, він надзвичайно сильно налаштував проти себе та проти ромеїв варварів Емських гір⁶, яких раніше називали мізійцями, а тепер звать волохами. Надто покладаючись на свої гірські тіщини і сподіваючись на свої численні укріплення, що лежать на високих і крутих скелях, вони взагалі були норовисті у відносинах з ромеями, а тут підняли відкрите повстання, щоб помститись за відібрані стада та деякі інші утиски. Винуватцями цього зла і підбурювачами всього народу були два рідні брати: Петро й Асень. Не бажаючи починати повстання без жодного мотиву, вони прибули до царя, під час його перебування у Кіпселах⁷, з проханням прийняти їх до складу ромейського війська і царською грамотою подарувати їм одне майже неприступне місце в Емських горах. Але прохання їх не було задоволене... Тоді вони стали скаржитись на те, що їх нібито зневажають, і, марно наполягаючи на своєму проханні, говорили запальні та різкі слова, якими натякали на відділення від ромейської держави і на те, що вони будуть здатні зробити це, коли повернуться додому. Особливо зухвалим і грубим був Асень, так що севастократор⁸ Іоанн наказав від-

дупцювати його по щоках за його безстидство. Тож невдоволені та дуже ображені вони повернулися назад...

Коли, нарешті, мізійці вже явно наважилися відділитися від імперії під керівництвом цих людей... цар виступив проти них у похід. Волохи спочатку зволікали і не наважувалися на повстання, до якого їх підбурювали Петро й Асень, побоюючись несприятливих наслідків такого важливого кроку. Бажаючи вилікувати своїх земляків від явного боягузтва, рідні брати побудували молитовний будинок в ім'я всехвального мученика Димітрія і, зібравши у ньому безліч різного роду біснுவатих з налитими кров'ю і виряченими очима, з розкуйовдженим волоссям і взагалі людей, одержимих демонами, навчили їх говорити, що Бог нібито благоволив дарувати болгарам і волохам свободу, скинувши довготривале ромейське ярмо. Нібито з цією метою мученик Христовий Димітрій залишив Салоніки, кинув тамтешній храм, не захотівши більше жити з ромеями, прийшов до них, щоб бути їм помічником і співучасником у їхній справі. Після короткого відпочинку, коли ці божевільні ще більше набралися духу, вони... почали знову підбурювати народ. Натхненим і пронизливим голосом вони говорили, що зараз не слід сидіти, що настала рішуча хвилина взяти до рук зброю і разом піти на ромеїв. Коли ж під час війни трапляється полонені, то в жодному разі не треба нікого залишати в живих, однак убивати їх і разити нещадно, не звільняти їх за викуп, не піддаватися на вмовляння, не слухати благань тих, хто впав на коліна, залишатися міцними як найтвердіший алмаз і рішуче вбивати всіх без винятку полонених. Натхнений такого роду промовами, геть увесь народ озброївся. Оскільки справи бунтівників із самого початку пішли успішно, вони ще більш упевнилися, що Бог посилає їм свободу. Не задовольняючись лише образами і прокляттями, вони дійшли навіть до віддалених від Ему містечок і селищ. Один із братів, Петро, поклав на голову золотий вінець і надів червоні сандалії. Після цього бунтівники підступили до Преслава... Але, побачивши, що облога цього міста буде для них небезпечна, вони обійшли його стороною, спустилися з Ему і, несподівано кинувшись на інші ромейські міста, захопили безліч ромеїв, робочої худоби, биків та чималу кількість інших домашніх тварин. Тоді проти них виступив цар Ісак. Швидко зайнявши непрохідні й неприступні місця в горах, варвари довго чинили опір. Нарешті Господь... несподівано послав морок, що вкрив гори, які охоронялися варварами, котрі засіли в тісних ущелинах. Тож ромеї змогли непомітно підійти до них і розсіяти їх, вражених жахом. Винуватці зла і ватажки бунтівного війська, тобто Петро й Асень, кинулися до Істру⁹ і, переправившись через нього, з'єдналися з сусідніми скіфами¹⁰...

Цар же... спаливши хлібні скирти і піддавшись на лицемірне розкаяння волохів, які прийшли до нього, вирішив швидко повертатися, залишивши тамошні справи далеко не завершеними. Тож він лише викликав у варварів ще більшу зневагу до ромеїв і ще більше надихнув їх.

Тим часом Асень, який з натовпом своїх варварів переправився через Істр і з'єднався зі скіфами, поступово набрав там численне союзне військо і потім знову повернувся до Мізії, своєї вітчизни. Знайшовши її абсолютно порожньою і позбавленою ромейського війська, варвари увірвалися до неї з великим шумом, неначе привели з собою зі Скіфії цілі легіони демонів. Тепер вони вже не задовольнялися тільки збереженням власного панування над однією лише Мізією, але хотіли завдати якомога більше шкоди ромеям і об'єднати Мізію та Болгарію в єдине володіння, як це було колись давно. Можливо, для нас все і завершилося б щасливо, якби сам цар негайно виступив проти бунтівників. На жаль, він відклав свою особисту участь у війні до іншого часу і довірив командування військами своєму дядьку по лінії батька севастократору Іоанну... Через деякий час його довелося позбавити командування через підозру в зазіханні на царську владу. Його місце зайняв кесар Іоанн Кантакюзін, зять царя по лінії сестри. Це була людина досить приємної зовнішності й надзвичайно досвідчена в тактиці, але тодішню війну проти волохів він провадив безуспішно...

Тим часом цар, жалкуючи, що в перший свій похід проти мізіяців не розпорядився їхньою країною належним чином і повернувся з неї з такою поспішністю, неначе його по п'ятах переслідуював ворог, навіть не залишивши в її фортецях ромейських гарнізонів і не взявши у ворога належних заручників, тепер знову вирішив йти до Мізії. Не гаючи часу, він вийшов зі столиці з невеликим військом... Лазутчики доповіли, що вороги спустошують селища в околицях Лардеї¹¹ і що, побивши безліч народу, не менше забравши в полон і завантажившись багатою здобиччю, вони збираються назад. Тому цар вночі, під звуки сурми, сів на коня і погнався за ними, бажаючи перетнути їм дорогу. Досягнувши містечка Вастерни, він дав тут перепочинок війську, оскільки вороги ще не з'явилися. Потім, почекавши три дні, рушив звідси рано-вранці й попрямував на Верою¹², але не пройшов і чотирьох парасангів¹³, коли з'явився лазутчик зі звісткою про близьку небезпеку. Захекавшись, він доповів, що ворог знаходиться поблизу, він повертається зі здобиччю і йде вкрай повільно — з двох причин, по-перше, тому, що не чує жодного опору, а по-друге, тому, що обтяжений величезним вантажем усілякої здобичі. Негайно розділивши своє військо на загони і

вишикувавши у бойовий порядок, цар вийшов на дорогу, якою рухався ворог. Нарешті ми помітили і ясно побачили вороже військо, адже і я був тут, перебуваючи біля царя на посаді молодшого секретаря. Миттєво скіфи і волохи, доручивши здобич окремому загону, аби він пробирався найкоротшою дорогою і поспішно продовжував шлях до самих гір, зімкнули свої ряди і хоробро зустріли натиск ромейської кінноти, воюючи за своїм давнім звичаєм. Вони спочатку кидаються на противників, засипають їх тисячами стріл і атакують списами, однак через короткий час припиняють напади і починають тікати, замануючи ворога за собою. Потім раптом повертаються обличчям до тих, хто наздоганяє, кидаються на них швидше за птахів... і вступають знову в бій, кожного разу з більшою, ніж до того, мужністю і відвагою. І тепер вони повторили цей маневр багато разів. Тож коли ромеї стали слабшати, вони оголили свої мечі і зі страшним войовничим криком, швидше за блискавку, кинулися на ромеїв і почали різати всіх без розбору — і тих, хто нападав, і тих, хто тікав. Тоді на допомогу підійшов сам цар, який мав при собі ще абсолютно свіжу фалангу. Вирвавши тоді дещо з ворожої здобичі, цар попрямував після битви назад до Адріанополя¹⁴, зійшовши з дороги, якою перед тим збирався рухатися. Оскільки варвари не заспокоювалися, він знову звернув на дорогу, яку перед тим залишив... Коли цар поспішав до Агафополя¹⁵, щоб там зупинити набіги варварів, вони грабували селища поблизу Філіппополя¹⁶. Тоді цар кидався до того місця, яке страждало від них, а вони ж негайно рухалися туди, звідки прийшов цар. Їхніми набігами управляв один зі згаданих мною братів, Асень, людина надзвичайно спритна і дуже метка у скрутних ситуаціях. Отже, цар вирішив знову відправитися до загір'я і за будь-яку ціну підкорити мізійців. Тож, рушивши з Філіппополя, він пішов до Тріадіци¹⁷, припускаючи, що там дорога на Ем не дуже погана, а місцями навіть абсолютно відкрита, є там достатньо води і підніжного корму для в'ючної худоби, якщо тільки вчасно там проїхати. Однак сонце, зробивши поворот на зиму, спало дедалі нижче, річки від тамтешнього суворого і холодного клімату були сковані кригою, а сніг, що випав у величезній кількості, зовсім вкрив землю, не тільки заповнивши лощини, але навіть заваливши двері будинків. Тоді цар відклав справу до настання весни і наказав війську впродовж зими стояти табором у цій області. Сам же він поспішив до столиці тішитися кінськими перегонами і насолоджуватися театром. З початком весни він знову вирушив у похід на мізійців, але знову, витративши цілих три місяці й безліч зусиль на взяття фортеці Ловіца¹⁸, залишив свою справу незавершеною, згорнув табір і повернувся до столиці... Щоправда, цар

захопив тоді в полон дружину Асеня і взяв у заручники його брата Іоанна¹⁹, але, незважаючи на це, справи пішли ще гірше.

Справи на заході дедалі погіршувалися. Волохи разом з команамі²⁰ постійно вчиняли руйнівні та спустошливі набіги на ромейські області, тому цар знову пішов у похід проти них. Справді, пройшовши повз Анхіал, він в обхід проник до Ему. Однак швидко переконався, що не зможе зробити щось гідне царської присутності у війську і тому вирішив завершити похід за два місяці. Він побачив, що тамтешні укріплення і містечка були захищені набагато надійніше, ніж раніше, були обнесені новозбудованими стінами, які місцями увінчувалися баштами. Їхні захисники якщо і наважувалися виходити назовні, то, стрибаючи як олені по пагорбах і підіймаючись на круті схили подібно до диких кіз, рішуче уникали рукопашного бою. Більше того, побоювання щодо нападу скіфів (адже в цей час вони ще мали змогу переправитися) також спонукало царя скоріше вертатися звідти. На жаль, він не захотів рушити у зворотному напрямку тією ж дорогою, якою прийшов, а почав шукати іншу, коротшу, розраховуючи спуститися нею через тамтешні долини прямо до Вереї, чим занастив значну частину свого війська. Замість того, щоб іти широкою місцевістю, яка давала б можливість розгорнутися кінноті, він замкнув себе і своє військо у непрохідних ущелинах та гірських ярах, у глибині яких протікав струмочок. Тільки-но цар остаточно зайшов до цієї тісної ущелини, звідки зовсім нікуди було тікати, варвари миттєво обрушилися на нього всією своєю громадою... У жахливому сум'ятті, коли кожний піклувався тільки про свій особистий порятунок, вороги різали всіх, кого надзоганяли і хто потрапляв до їх рук, наче замкнуту в хліві забійну худобу. Нікому було захищатись, та ніхто й не міг захищатись. Сам цар, потрапивши немовби в тенета, багато разів намагався відбити спрямований проти нього напад варварів, але нічого не міг зробити і навіть втратив з голови шолом. Біля нього у великій кількості гуртувалася вся знать, яка була в загоні, і, щоб прокласти йому дорогу для виходу, довелося пожертвувати життям не тільки багатьох коней, але, як кажуть, і ромейських солдат, котрі, скупчившись, загороджували прохід²¹. Таким чином чимало людей було вбито заради того, щоб урятувати тільки його одного...

¹ Тут — візантійський імператор Ісаак II Ангел (1185—1195, 1203—1204). ² Угорський король Бела III (1172—1196). ³ Маргарита, дочка короля Бели III. Після одруження з Ісааком II Ангелом узяла собі ім'я Марія. ⁴ Шлюбна церемонія відбулася в січні 1186 р. ⁵ *Анхіал* — нині м. Поморіє у Болгарії. ⁶ Балканські гори. ⁷ *Кіпсели* — нині м. Іпсала у європейській частині Туреччини. ⁸ *Севастократор* — один із найвищих візантійських титулів, який отримували найближчі родичі імператора. Спочатку

був першим титулом після імператора, однак у XIII ст. поступився місцем титулу деспота.⁹ *Істр* — річка Дунай.¹⁰ Маються на увазі половці.¹¹ Місто *Лардея* знаходилося поблизу сучасного м. Крнбат у Південно-Східній Болгарії.¹² *Вероя* — нині м. Верія у Греції.¹³ *Парасанг* (*фарсанг*) — перська міра довжини, яка дорівнює приблизно 5,6 км.¹⁴ *Адріанополь* — нині м. Едірне у європейській частині Туреччини.¹⁵ *Агафополь* — нині м. Ахтопол у Південно-Східній Болгарії, на Чорноморському узбережжі.¹⁶ *Філіппополь* — нині м. Пловдив у Південній Болгарії.¹⁷ *Тридіца* — візантійська назва м. Средец (нині Софія, столиця Болгарії).¹⁸ *Ловіца* — тепер м. Ловеч у Центральній Болгарії.¹⁹ *Іоанн* (*Каляян*) — молодший брат Петра й Асеня. Болгарський цар у 1197—1207 рр.²⁰ Маються на увазі кумани.²¹ Описана битва відбулася 1190 р.

• Никиты Хониата история со времени царствования Иоанна Комнина / Пер. и ред. проф. Н. Чельцова. СПб., 1862. Т. 2. С. 18—24, 26, 51, 54—58, 99—102.

2 Листування болгарського царя Каляяна з Папою Римським Іннокентієм III (1202—1203)

Кореспонденція болгарського царя Каляяна (1197—1207) з Папою Римським Іннокентієм III (1198—1216) налічує близько 40 листів, які є важливим джерелом з політичної та дипломатичної історії Болгарії на початку XIII ст. Наводяться три листи, в яких ідеться про коронацію царя Каляяна.

Лист болгарського царя до Римського Папи

Передусім ми, як любимий син, просимо у нашої матері, Римської церкви, царську корону і царську гідність, котрі мали наші колишні імператори. Адже знаходимо записи в наших книгах, що один був Петро, а другий Самуїл та інші, які царювали перед ними.

Лист Римського Папи до болгарського царя

Ти, однак, покійно побажав, щоб Римська церква дала тобі корону, як дала вона її, про що записано у твоїх книгах, Петру і Самуїлу та іншим твоїм вікопомним предкам... Ми, втім, аби краще переконатися у цьому, наказали прочитати уважно наші реєстри, з яких точно дізналися, що у підлеглий тобі землі були короновані багато царів.

Лист болгарського царя Римському Папі

Після цього минулого місяця червня моя величність послала свого архієпископа і [главу] всієї болгарської землі й усієї святої та великої церкви в Тирново і велику людину моєї величності, нині призначеного примасом і архієпископом усієї Болгарії й Валахії на

ім'я Василь, котрий, прибувши до Драча¹, не був допущений предстати перед твоїм святійшеством, аби твоє святійшество виконали бажання моєї величності згідно зі звичаєм моїх попередників, царів болгар і валахів — Сімеона, Петра і Самуїла, прабатьків моїх і усіх інших царів болгар.

¹ *Драч* — слов'янська назва м. Дірахія; нині — м. Дуррес в Албанії.

- Македонія. Сборник документів и матеріалів. Софія, 1980. С. 75—76.

3 «Тирновський напис» царя Івана Асеня II (1230)

Напис зроблений на колоні в північній частині церкви святих 40 севастійських мучеників у місті Велико-Тирново. Присвячений завершенню будівництва храму, яке збіглося з перемогою болгар над епірським деспотом Федором Комніном у битві під Клокотницею 9 березня 1230 р. Текст напису був уперше оприлюднений у 1858 р. Х. Даскаловим.

Року 6738¹, індікту 3-го, я, Іван Асень, у Христі Бозі вірний цар і самодержець болгар, син старого царя Асеня², від початку спорудив і до кінця живописом прикрасив пречисту церкву цю в ім'я святих 40 мучеників, за допомогою яких у дванадцятий рік царювання мого, коли розмальовувався цей храм, вийшов на війну до Романії³ і розбив грецьке військо, а самого царя їх, пана Федора Комніна⁴, взяв у полон разом з усіма його болярами. І взяв усю землю його від Одріна⁵ до Драча, грецьку, а також албанську і сербську. А містами, розташованими біля Царграда, і самим цим містом володіли фризи⁶, але і вони підкорялися десниці моєї величності, оскільки немає іншого царя, крім мене, і завдяки мені продовжували своє існування, як Бог заповідає, адже без Нього жодна справа, жодне слово не здійснюється. Йому слава навіки, амінь.

¹ 1230 р. ² Болгарський цар Іван Асень I (1190—1196), брат першого царя Другого Болгарського царства Петра. Один із керівників антивізантійського повстання. ³ Мається на увазі Фракія. ⁴ *Федір Комнін Духа Ангел* — правитель Епірського деспотату (1215—1230). ⁵ *Одрін* — слов'янська назва м. Адріанополя; нині — м. Едірне в європейській частині Туреччини. ⁶ Маються на увазі латиняни (хрестоносці).

- История Болгарии. М., 2002. С. 154—155.

4 Грамота царя Івана Асеня II купцям із міста Дубровника (бл. 1230)

Грамота надавала дубровницьким купцям право вільної торгівлі на території Болгарії.

Дає моє царство цю грамоту Дубровницькій землі, люб'язним і найвірнішим гостям мого царства. Хай ходять вони усією землею мого царства з будь-якими товарами, ввозять і вивозять або перевозять будь-які товари. І до якої б області вони не прийшли: чи придуть вони до Бдіна, Браничева¹ і Белграда, чи ходитимуть до Тирнова² і всім Загор'єм³, чи придуть до Преслава, чи до Карвунської землі, чи до Кринської землі⁴, чи до Боруйської⁵, чи до Одріна, чи до Дімотики⁶, чи до Скопльської землі, чи до Прілепської, чи до Деволської, чи до землі Арбанської⁷, чи до Солуня підуть — нехай скрізь купують і продають вільно, без жодної шкоди. І не чинити їм перешкод у всіх краях мого царства, і в містах, і в гірських проходах, і хай вони ходять, купують і продають без ускладнень як люб'язні й найвірніші гості мого царства. Той же, хто їм у чомусь зашкодить, чи у гірському проході, чи на ринку, чи деінде, всупереч закону про торгівлю, нехай знає, що ворог він моему царству, і не буде йому милості, але відчує він великий гнів мого царства.

¹ *Браничев* — фортеця на Дунаї. ² *Тирново* — тогочасна столиця Болгарського царства; нині — м. Велико-Тирново у Північній Болгарії. ³ *Загор'я* — одна з назв Болгарії. ⁴ Область у південних передгір'ях Балканського хребта з центром у м. Крині. ⁵ Область, сусідня з Кринською, її центром було м. Боруй (нині — м. Стара-Загора в Болгарії). ⁶ *Дімотика* — фортеця у Фракії. ⁷ Албанська земля.

- Хрестоматія по історії южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 53.

5 ГЕОРГІЙ ПАХІМЕР Історія (друга половина XIII — початок XIV ст.)

Георгій Пахімер (1242 — бл. 1310) — візантійський політичний і церковний діяч, автор численних риторичних творів, віршів, листів. Найвідомішою його працею є «Історія», яка охоплює події у Візантії та Болгарії з 1255 до 1308 р. Наводиться уривок про селянське повстання в Болгарії під проводом Івайла в 1277—1280 рр.

Був у Болгарії якийсь селянин на ім'я Бордоква¹, котрий за гроші пас свиней. Ім'я ж його грецькою перекладається як «зелень», тому його і називали Лаханою². Опікуючись свинями, він сам був невибагливим — не турбувався ні про їжу, ні про одяг, харчувався одним лише хлібом і дикими плодами, і взагалі жив бідно і просто. Однак перед своїми... товаришами, з якими він часто розмовляв, він поставав людиною, котра надто багато про себе думає. Вони ж більше сміялися над ним, ніж вірили йому... Ставши розсудливим, він почав... підносити до Бога молитви... Замислюючись... багато над чим, але зовсім не над корисним, і розмірковуючи про захоплення якоїсь влади, він спілкувався з тими селянами і свинопасами, розказуючи, що йому з'являються святі і звеляють, щоб він виступив і правив народом. Оскільки він часто про це говорив, йому, нарешті, повірили і почали ставитися до нього вже інакше, ніж належало, бо він оголошував про близькість терміну виступу. Отже, одного дня він заявив, що отримав знамення до виступу і негайно привернув [селян] до [здійснення] своїх задумів. Вони пішли за ним, як люди, що сподіваються вчинити щось велике. Отже, вони розходяться по країні й виголошують ім'я свинопаса, який нібито отримав від Бога знамення для управління. Дружно кажучи про це, вони переконали і приєднували [до себе] щодня багато людей. Лахана перодягнувся у більш пристойний верхній одяг, озброївся мечем, сів на коня і наважився на справи, йому неприступні.

Оскільки Костянтин³ слабував, бо у нього була зламана нога... він був нерухомий, і, коли потрібно було кудись їхати, його везли на возі, як звичайний вантаж... Багато хто нехтував ним, особливо тохарці⁴, які живуть поблизу, скоюючи щоденні набіги... Зіткнувшись із загоном тохарців і напавши на них з тими, хто йшов за ним слідом, Лахана здобув повну перемогу, а наступного дня — ще одну. Так протягом кількох днів став ще більш відомим. Тепер області приєднувалися до нього, і люди покладали великі надії, що справи підуть добре під його владою. Лахану славили всюди. Справді, не було і дня, коли він не досягав більше колишнього і не демонстрував мужність у нападах. Усе це надзвичайно лякало Костянтина. Чутка, що донеслася, налякала і самого імператора⁵. Адже вони думали, що він не піднісся б настільки... якби його не підтримували якісь дуже могутні [люди]. Втім, тільки Костянтин, зняковівши, не давав собі ради перед несподіванкою... А імператор... стурбований чутками, поспішив передусім зайняти й укріпити [прикордонні] фортеці. Виступивши з Константинополя, він зі всією швидкістю рушив до Орестіади⁶... Коли він під'їжджав до Адріанополя, отримав звістку про загибель Костянтина. Оскільки Лахана щодня посилювався, багато хто,

зневажаючи свого царя, переходив до нього... З тих же, хто оточував Костянтина, частину було страчено через підступи Марії⁷, а з тих, що залишилися в живих, одні підозрювалися в злому намірі, інші ж — замишляли зло насправді. Залишившись один або, точніше, з небагатьма, Костянтин зважився напасти на Лахану, який уже з презирством ставився до царя. Зібравши війська, він сам поїхав [з ними] на возі... Лахана також виступив проти нього, і, тільки-но з'явившись, напав і наголову розгромив. Царя ж, який у цій битві не зробив нічого гідного царського сану, заколов, як жертвну тварину, а воїнів його одних перебив, а інших використав як своїх власних. Міцно тримаючи країну під своєю владою, він захоплював уже й міста, а, займаючи їх, не залишав аж до проголошення володарем і царем. Так ішли справи Лахани, так він щодня підносився дедалі вище, крокуючи від успіху до успіху. [Михайл VIII, щоб посилити свій вплив у Болгарії, спочатку збирався видати за Івайла свою дочку, але потім віддав перевагу Іванові, синові боярина Міца, що безуспішно оспорював трон у Костянтина Тиха, а в 1263 р. перейшов на бік імперії.] І багато кому сподобалося це рішення [імператора], бо, якщо син Міца стане зятем імператора, він за допомогою самого імператора посяде і [болгарський] престол, що належав йому раніше... Лахана ж, раптово обдурений долею, звичайно, ослабить свій натиск при появі в Болгарії ромейських військ і або визнає себе рабом, або втече й шукатиме, де сховатися, і не знайде місця, де міг би зміцнитися. Марію ж та її сина мешканці Тирнова охоче видадуть, бо не так мало вона наробила їм зла, щоб вони легко про це забули

Пославши за Іваном, [імператор]... переодягнув його і нарік зятем і царем болгар. Урочисто перед усією свитою було сповіщено і нове ім'я його — Асень⁸, на честь діда... Готових приєднатися до Асеня болгар імператор закликав, маючи намір негайно облагодіяти

[інших] заманював обіцянками дарів і зміцнював надіями, що вони виграють, прийнявши Івана як царя і відмовившись від Марії... Шлюб Ірини⁹ з Асенем, уже проголошеним царем болгар, відбувся з урочистістю і були укладені договори, що коли Іван з військом імператора благополучно вступить до Тирнова... і стане царювати над болгарам, він буде в усьому союзником ромейв; коли ж ні, то за клятвою вірності шануватиметься як деспот¹⁰ ромейської держави... Іван присягався бути в усьому союзником ромейв

Імператор хотів передусім захопити Марію, аби вона не встигла привести все в себе до ладу і не порушила його планів. Він поквапився відправити до неї багато послів... аби вони поволі переконали [болгар] видати Марію і прийняти дітей імператора¹¹. Втім, і Марія усвідомлювала, що опинилася у безвихідному становищі, коли їй за-

грожувала небезпека з двох боків: з одного — недавнє зло, Лахана, який спустошував країну і вже заволодів усією округою, а з іншого — велике військо імператора, яке просувалося все ближче, завдаючи збитків простому населенню довкола міста [Тирнова], а знатних осіб, котрі перебували всередині, всіляко потайки переманюючи. Тож вона переживала за себе і за сина, жажливі турботи посіли її душу. [*Спочатку вона хотіла шукати захисту в імператора, але зрозуміла, що той мріє лише про її повалення і про передачу трону Болгарії своїм ставленикам — зятю і дочці.*] [Поміркувавши] вона вирішила віддати себе цілком свинопасу, відкрити йому ворота царства і міста, бути з ним і жити разом, як цариця з царем. Обдумавши все це, вона негайно послала (а зволікати було не можна через послів імператора) людей, які повинні були сповістити варвара про її рішення та плани. Почувши про це, той спочатку загордився і величався перед посланцями... Втім, він прийняв умови шлюбу насилу і з небажанням, щоб хтось не сказав, що він охочий до жінок і до жіночих покоїв. Бо він остерігався, що його зніжать звичай тих, хто приймуть його і дуже зневажатимуть його, але все-таки погодився ради миру і для того, щоб не проливати кров у міжусобних війнах... Отже, коли взаємні клятви були принесені, вона відкрила йому ворота й... одружилася з ним, і вони разом прийняли регалії царства. [Так] вона готує, як вона думала, достатній захист від імператора. [*Імператор, дізнавшись про це, вирішив продовжувати боротьбу.*]... Тепер Лахана утримувався від ніжностей з дружиною і побажав жити по-варварському, всіляко привертаючи оточуючих його людей. Розуміючи, що перед ним стоять справи, які не терплять зволікання, він сам привертав болгарських вельмож і готувався до боротьби проти двох ворогів. Адже через те, що сталося, не можна було ані домовитися з тохарцями, ані схилити [на свій бік] якимсь чином людей імператора. Тож він щосили готувався до боротьби... Здобувши владу, якої навіть і не сподівався, він намагався не тільки її втримати, але і зміцнити. Оскільки зовні щодня нападали [вороги], він мимоволі був вимушений битися... Його відважні сутички закінчувалися успішно, його вороги не могли протистояти його нестримному натиску, і навіть хороші війська ухлялися від зіткнення [з ним], оскільки до вцілілих він ставився погано. Потрапити до рук Лахана було рівнозначно смерті через його надмірну кровожерливість..

Справи, таким чином, ішли поволі, і не можна було сподіватися на інше позбавлення від бід, окрім як на позбавлення від варвара. [*Поширилася чутка, що Івайло розбитий татарами, тирновські боляри вирішили видати Марію з сином імператору, до міста як цар Болгарії вступив Іван, син Міца*¹². Але незабаром у столиці визріла змова болгар на

користь *Георгія Тертера*¹³, тож *Асень* із дружиною втекли до *Константинополя*, захопивши найцінніше зі скарбниці держави. Трон посів *Тертер*.] Цього ж року *Лахана*, позбавлений *Тирнова* і дружини, не знав спокою. Зібравши достатньо війська, він оточив *Тирново*, коли там ще був *Асень*, і разом із протостратором *Касімбеком*¹⁴... завдав великої шкоди військам *ромеїв*. По-перше, коли на допомогу [обложеним] йшли 10 тисяч... на чолі з протовестіарієм¹⁵ *Мурином*, котрий стояв табором у *Діавені*¹⁶, *Лахана* з невеликим військом напав на його численне і дощенту розгромив, учинивши велику різанину — одних погубив у битві, а інших, захопивши, перебив згодом. Незабаром знову... він напав... на воїнів протовестіарія *Апріна*, який вів 5 тисяч, на голову розгромив їх, а самого [Апріна] убив мечем. Багато він тоді, люто б'ючись, здобув [перемог]. [Коли ж *Асень* утік і запанував *Тертер*, *Івайло* пішов до ставки темника *Золотої Орди Ногая* по допомогу. З тією ж метою з дарами від імператора до *Ногая* прибув і *Іван Асень*. Був тут і *Касімбек*, який ще раніше перейшов на бік *Івайла*. *Ногай* спочатку зволював із відповіддю, а потім на бенкеті наказав убити *Івайла*, а разом з ним і *Касімбека*].

¹ *Бордоква* — вид істівної зелені. ² *Лахана* — грецький переклад слова «бордоква». ³ Болгарський цар *Костянтин Тих* (1257—1277). ⁴ *Тохарці* — татарська орда *Ногая* на лівобережжі Нижнього Дунаю. ⁵ Візантійський імператор *Михайл VIII Палеолог* (1259—1282). ⁶ *Орестіада* — інша назва м. *Адріанополь*. ⁷ *Марія* — дружина болгарського царя *Костянтина Тиха*. ⁸ *Асень* — родове ім'я царів Другого Болгарського царства. ⁹ *Ірина* — дочка імператора *Михайла VIII Палеолога*. ¹⁰ *Деспот* — один із найвищих візантійських титулів, який давався тільки родичам імператора. ¹¹ Маються на увазі *Іван Асень* із дружиною *Іриною*. ¹² У лютому 1279 р. ¹³ *Георгій Тертер* — великий болгарський феодал *половешького* походження, болгарський цар (1280—1292). ¹⁴ *Касімбек* — охрещений татарин на візантійській службі, вшанований імператором високим військовим рангом протостратора. ¹⁵ *Протовестіарій* — зберігач особистих речей імператора в палаці; часто — євнух. ¹⁶ *Діавена* — суч. м. *Девня* у Північно-Східній Болгарії.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 61—64.

6 НІКІФОР ГРИГОРА Ромейська історія (друга половина XIV ст.)

Нікіфор Григора (бл. 1294—1359) — візантійський богослов, письменник і політичний діяч. Його твір «Ромейська історія» охоплює події з 1204 до 1359 р. Виклад Григори тенденційний щодо подій болгарської історії. Наводиться уривок про селянське повстання під проводом *Івайла*.

У той час¹ серед болгар висунулася одна людина, пастух за походженням, хитрий розумом і здатний на вчинення перевороту, на ім'я Лахана. Зібравши багато людей з простоліуду і з непогамовних, він став вести життя розбійника. Завдяки цьому незабаром зібрав багатство, а разом з ним і достатнє військо. Костянтин², що потерпав від його частих нападів і грабунків, вирішив зібрати свої війська, щоб вийти на битву з ним і ризикнути в цій небезпечі всіма справами [разом], оскільки вважав ганьбою, коли нічого не варта людина, зібравши за короткий час велике військо, не тільки постійно завдавала великих бід болгарам, але навіть уже загрожувала великою небезпекою всьому царству... Однак, напавши на того, він був переможений і втратив не тільки царство, а й саме життя. Всупереч сподіванням Лахана став володарем царства, а також другим чоловіком дружини Костянтина. Він задумав, утім... напасти із засідок на сусідні ромейські села і містечка, щоб, коли ромеї стануть слабими, він виглядав би сильнішим. Про це дізнався імператор³. Усе, що відбувалося, здавалося йому нестерпним, не гідним ані замовчування, ані зневаги... [Імператор говорив, що]... поступово просуваючись, той перетвориться на велику силу, так що згодом і ромеям буде важко його подолати. *[Далі — про дії імператора, пов'язані з планами посадити на престол Болгарії свого ставленика. Війська імператора були послані до Болгарії з Іваном Асенем, який хотів звільнити Болгарське царство від тиранії Лахана, а разом з тим і сам заволодіти царством, оскільки воно вже було закріплене за ним як законна спадщина. Лахана, який заради зміцнення своєї тиранії був тоді в поході проти скіфів [тобто татар], через такі дії імператора кров'ю відплатив за свій злочин...*

¹ 1277 р. ² Болгарський цар Костянтин Тих (1257—1277). ³ Візантійський імператор Михайл VIII Палеолог.

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 65.

7 Запис у «Свирлізьких аркушах» (1279)

«Свирлізькі аркуші» — частина середньовічного Євангелія, написаного староболгарською мовою у місті Свирліг. Збереглися 11 пергаментних аркушів, на одному з яких є літописна замітка («глоса»), що містить справжнє ім'я ватажка селянського повстання у Болгарії (у візантійських джерелах він виступає виключно під прізвиськами «Ло-

хана» і «Бордоква»). «Свирлізькі аркуші» зберігаються у бібліотеці Сербської академії наук і мистецтва у Белграді.

...Я, раб Божий Костандін, читець [Святого письма], на мирське ім'я Войсил Граматик, написав книгу цю пресвітеру Георгію, в миру попу Радославу в місті Свирліг¹, у дні царя Івайла і за єпископа нішавського² Никодима у рік 6787³, індикт 7-й, коли стояли греки під містом Тирновом. І прошу вас, батьки і брати, до кого потрапить ця книга, читайте і виправляйте, а мене, грішного, не кляніть, а краще поблагословіть, щоб і вас Бог пробачив і Пресвята Його Мати...

¹ Нині — м. Сврліг на півдні Республіки Сербії. ² Нині — м. Ніш на півдні Республіки Сербії. ³ 1279 р.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 65—66.

Розділ II

СЕРБІЯ ТА БОСНІЯ

Загальних юридичних пам'яток та наративних пам'яток місцевого походження періоду із VI до XII ст. немає (якщо не враховувати Дуклянський літопис). Але зберігся цінний актовий матеріал, що відобразив соціально-економічні процеси в Сербії та Боснії.

Особливості виникнення ранньофеодальної державності простежуються передусім на матеріалах наративних джерел іноземного походження. Акти дають нам уявлення про створення великої земельної власності, а також про шляхи формування залежного селянства.

З кінця XII до середини XIV ст. з'явилися великі та змістовні наративні пам'ятки місцевого походження (головним чином агіографія), велика кількість різноманітних юридичних пам'яток (грамоти, королівські декрети, статuti, законники або судєбники як локального, так і загальнодержавного значення). Численні грамоти, укладені в канцеляріях сербських та боснійських правителів, мають важливе значення для аналізу політичного устрою, фіксації станових норм і т. п. Цікавими та різноманітними за своїми жанровими ознаками й метою є розповідні джерела, серед яких найбільшу цінність становлять сербські біографії («життя»), твори іноземних авторів — візантійських історіографів та західноєвропейських публіцистів.

Законодавчі пам'ятки Сербської держави демонструють розвиток норм феодального права. Юридичні джерела зафіксували узагальнення правових норм, порядок використання нових постанов центральної влади, а також юридичних норм сусідніх держав, підтвердження давніх звичаїв та привілеїв місцевого населення і його повсякденної судової практики. Матеріали розділу дають змогу з'ясувати характерні риси політичного устрою в Сербії та Боснії, особливості становлення важливих пам'яток суспільно-політичної та історичної думки того часу. Юридичні документи висвітлюють стан законодавства Сербської держави, яке регламентувало становище селянства та інших суспільних верств, визначало розміри та форми феодальної ренти і повинностей. Аналізуючи ці юридичні джерела, доцільно з'ясувати, як пам'ятки визначають статус феодальної знаті, її політичні та соціально-економічні привілеї.

Тема 1

Сербські та боснійські землі за доби раннього Середньовіччя

КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ
Про управління імперією
(середина X ст.)

Візантійський імператор *Константин VII Багрянородний* (913—959) відомий своєю науково-літературною діяльністю. Зібравши навколо себе освічених людей, створював наукові праці енциклопедичного характеру: «Про церемонії», «Про феми», «Про управління імперією», біографію імператора Василя I Македонянина. У праці «Про управління імперією» наводяться відомості про прихід та розселення сербів і хорватів на Балканському півострові до X ст. Певні суперечності, які трапляються в праці (наприклад, опис узяття «варварами» Салони в розділах 29 й 30), пояснюються компілятивним її характером.

Хай стане відомо, що серби походять від нехрещених сербів, які також називаються «білими» і живуть по той бік Туркії [Угорщини] в місцевості Воїкі¹. З ними межує Франкія, а також Велика Хорватія, нехрещена, яка називається «білою». Там-то і живуть із самого початку ці серби. Коли два брати отримали від батька владу над Сербією, один із них, взявши половину народу, прибіг до Іраклія, василевса ромеїв². Приймавши його, сам василевс Іраклій надав йому місце для поселення у фемі Фессалоніки Сервії³, яка з того часу і дістала цю назву. Сербі ж мовою ромеїв означає «раби»... Цю назву серби отримали тому, що стали рабами василевса ромеїв. Через деякий час ці серби надумали повернутися до своїх місць, і василевс відіслав їх. Але коли вони переправилися через річку Данувій [Дунай], то, розгубившись, попросили василевса Іраклія через страига, який правив на той час у Белграді, щоб він дав їм іншу землю для поселення.

Оскільки нинішня Сербія, Паганія, так звана країна Захлуми [Хум], Тервунія [Травунія] і країна каналітів [Конавле] завжди були під владою василевса ромеїв, але ці країни стали безлюдними через аварів [вони ж вигнали звідти римлян, що жили в теперішній Далмації і Дірахії], то василевс і поселив зазначених сербів у цих країнах. Вони були підвладні василевсу ромеїв, який, привівши

пресвітерів з Риму, охрестив їх і, навчивши їх добре відправляти благочестя, виклав їм віру християнську⁴. Потім, коли... помер цей архонт-серб, що звернувся по допомогу до василевса, правили його наступники — син, згодом внук і т. д. — архонти з його роду. Через деякий час був у цьому роді Воїсеслав, а потім його син Радослав, син цього Просігоїс та його син Властимир⁵. До цього Властимира болгари були в мирних добросусідських відносинах із сербами, підкоряючись василевсу ромеїв і перебуваючи під його опікою. За правління цього Властимира Пресіам, архонт Болгарії⁶, пішов війною на сербів, жадаючи підкорити їх, однак після трирічної війни не лише нічого не досяг, а й занастив багато своїх воїнів. Після смерті архонта Властимира Сербією правили три його сини — Мунтімир, Строїмир і Гоїнік, які розділили між собою країну⁷. У їхні володіння вдерся архонт Болгарії Михайло-Борис, бажаючи помститись за поразку Пресіама, свого батька. Воюючи, серби виявилися настільки сильнішими, що взяли в полон сина Михайла — Володимира з дванадцятьма великими боїладами⁸. Тоді, рятуючи сина, Борис уклав мир із сербами⁹. Бажаючи повернутися в Болгарію та побоюючися, що серби заманять його в засідку по дорозі, він попросив для своєї безпеки дітей архонта Мунтімира — Борена і Стефана, завдяки чому неушкодженим досяг кордону, тобто Раси¹⁰. За це Михайло-Борис дав їм великі дари, а вони взамін подарували йому двох рабів, двох соколів, двох собак і 80 штук хутра, що болгари називають пактом¹¹.

Через деякий час згадані три брати, архонти Сербії, виступили один проти одного, і коли переміг один із них — Мунтімир, він, бажаючи одноосібно владарювати, схопив і віддав у Болгарію двох своїх братів. Лише Петра, сина одного з братів — Гоїніка, він залишив біля себе та опікувався ним. Але Петро, втікши, прибув до Хорватії. Раніше згаданий Строїмир, брат Мунтімира, що перебував у Болгарії, мав сина Клонімира, якому Борис дав у дружини болгарку. В Болгарії в нього народився син Чеслав. Мунтімир же, вигнавши двох братів та отримавши владу, породив трьох синів — Прибеслава, Брана і Стефана, а по його смерті владу успадкував син Прибеслав.

Через рік, виступивши з Хорватії, згаданий вище Петро, син Гоїніка, вигнав свого двоюрідного брата Прибеслава з двома його братами і сам став володарем, а ті втікли у Хорватію. За три роки Бран, пішовши війною на Петра, був розбитий, полонений і осліплений. Два роки потому Клонімир, батько Чеслава, також втікши з Болгарії, досяг Сербії і вступив із військом в одну з її фортець, Достініку, з наміром захопити владу. У бою Петро вбив його і правив ще двадцять років, владарюючи за царювання Лева¹², блажен-

ного і святого василевса, підкоряючись йому. Він уклав мир із Сімеоном, архонтом Болгарії...¹³

Це не сподобалося Михайлові, архонту Захлуми¹⁴, який повідомив Сімеону, архонту болгар, що василевс ромеїв шанував дарами архонта Петра, аби він об'єднався з турками [угорцями] і виступив проти Болгарії. В той час відбулася битва біля річки Ахелой¹⁵ між ромеями і болгарами. Тому Сімеон, розгніваний цим, послав проти архонта Сербії Петра Феодора Сигрицу і славного Мармаїна¹⁶, а з ними був і архонтопул¹⁷ Павло, син Брана, якого осліпив Петро, архонт Сербії. Таким чином, болгари, підступно напавши на архонта Сербії й домовившись із ним, що вони не завдадуть йому ніякої шкоди, обманом заманили його до себе. Негайно зв'язавши його, завезли в Болгарію, де він помер у тюрмі¹⁸. Замість нього до Сербії вступив Павло, син Брана, і правив три роки. Василевс Роман¹⁹, маючи в Константинополі архонтопула Захарію, сина Прибеслава, архонта Сербії, послав його, щоб він став архонтом Сербії. Однак, розв'язавши війну, той зазнав поразки від Павла. Павло схопив його і передав болгарам, які його тримали в кайданах. Через три роки, коли Павло ворогував з болгарами, вони відіслали Захарію, раніше посланого василевсом Романом, і він, вигнавши Павла, сам заволодів Сербією.

Захарії негайно нагадали про благодіяння василевса ромеїв. Коли Сімеон послав проти нього військо з Мармаїном і Федором Сигрицею, він їхні голови і зброю відправив з поля бою до василевса ромеїв як трофеї [бо між ромеями і болгарами ще тривала війна]. Він не переставав виряджати посольства до василевсів ромеїв, так само як і архонти до нього, підкорюючись і служачи їм. Але Сімеон знову послав військо на чолі з Кніном, Імніком та Ічбоклією проти архонта Захарії, відправивши з ними також і Чеслава.

Тоді Захарія, злякавшись, утік до Хорватії, а болгари, повідомивши жупанів, що прибув до них і прийняв владу архонт Чеслав, визвали їх. Але довели лише до першого села і, негайно зв'язавши їх, вступили в Сербію, захопили весь народ і повели в Болгарію. Дехто, однак, утік до Хорватії. Країна залишилася безлюдною. Тоді болгари вдерлися в Хорватію на чолі з Алоговотуром²⁰ і були всі перебиті хорватами.

Через п'ять років Чеслав, тікаючи від болгар, з чотирма іншими прибув із Преслава в Сербію, але виявив у країні лише 50 чоловіків, що не мали ні дружин, ні дітей і займалися полюванням, годуючи так себе. Заволодівши з ними країною, він повідомив про це василевса ромеїв, просячи його про допомогу і захист, обіцяючи служити і підкорятися його наказам, так само як і архонти до нього.

З того часу василевс ромеїв не припиняв опікуватися ним. Серби, яких Сімеон розсіяв по інших країнах, почувши про це, зібрались

до нього. Прибуло багато втікачів з Болгарії і в Константинополь, і василевс ромеїв послав їх до Чеслава. Він підкорився василевсу ромеїв; за сприяння василевса і через його великі благодіяння об'єднав цю країну і закріпився в ній як архонт²¹. Архонт Сербії спочатку, тобто з часу царювання василевса Іраклія, як раб підкорявся василевсу ромеїв, і ніколи не був підвладним архонтові Болгарії.

¹ Питання про те, звідки прийшли серби на Балкани, є спірним. Імовірно, «білі серби» жили у Верхньому Повісленні. Константин Багрянородний, мабуть, плуває по-лабських сербів із прикарпатськими. ² Візантійський імператор Іраклій правив у 610—641 рр. ³ У X ст. у фемі Фессалоніка було місто Сервінія. ⁴ Процес християнізації сербів був довготривалим. Завершився він, імовірно, в другій половині IX ст., коли у Візантії правив Василій Македонянин. ⁵ Джерела дають транскрипції Воїсеслав, Вишеслав, Воїслав. Точно датувати правління вказаних князів неможливо. ⁶ Болгарський князь (хан) Пресіам в інших джерелах не згадується. Болгарські історики вважають, що він правив у 836—852 рр. ⁷ Мова йде про Рашку, так звану Стару Сербію. ⁸ Термін «боїлади» (чи «боїлади») відповідає пізнішому бояри, тобто бояри. ⁹ Ця війна, імовірно, відбувалася між 852 і 867 рр. ¹⁰ Неясно, який географічний пункт має на увазі Константин Багрянородний. Можливо, це м. Рас на р. Рашка поблизу нинішнього Нові Пазара. ¹¹ Пакт — данина. ¹² Візантійський імператор Лев VI Мудрий (886—912), батько Константина Багрянородного. Історики вважають, що Мунтімир помер 891 або 892 р.; Прибеслав правив до 893 чи 894 р.; Бран намагався захопити владу у 895 чи 896 р., а Клонімир — у 897 чи 898 р. ¹³ Болгарський князь, потім цар Сімеон правив у 893—927 рр. ¹⁴ Ідеться про князя Хуму Михайла Вишевича. ¹⁵ 20 серпня 917 р. болгари розгромили візантійців біля р. Ахелой між Несебром і Анхіалом. ¹⁶ Про Федора Сигрицу і Мармаїна більше ніде не йдеться. ¹⁷ *Архонтопул* — син князя, тобто представник князівського роду. ¹⁸ Цей похід болгар проти сербів, імовірно, відбувся у 918 р. ¹⁹ Імператор Роман X Лакапін (920—944), тесть Константина Багрянородного, правив, відсторонивши зятя. ²⁰ Можливо, це власне ім'я, а можливо, і титул. ²¹ Коли князував Чеслав Клонімирович, встановити важко. Деякі історики вважають, що він утік з Болгарії близько 928 р., а помер близько 960 р. В його князівство, яке було першим великим державним об'єднанням сербів, входили Рашка, Травунія, можливо, і Боснія.

• *Константин Багрянородний*. Об управленни империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982. С. 189—191.

2 Літопис попа Дукляніна (друга половина XII ст.)

Про твір і автора див. розділ I, тему 1, документ 12. Анонімний автор розповідає про королів слов'ян, які пішли, за його словами, від готських владик V—VI ст. і завоювали землі Балканського півострова — Сербію, Хорватію, Боснію та Дуклю.

XIX. Після нього¹ правив Прибислав, син його, котрий часто вирізнявся надмірною строгістю... тому повстали магнати Боснії та ще дехто і вбили короля, а тіло його кинули у річку.

XXII. Після нього² правив Радослав... На той час бан³ землі Білої Хорватії зі своїм народом повстав проти короля. Тоді король Радослав, зібравши військо, частину його віддав своєму сину Чаславу, а частину повів самостійно. Після цього вони, виступивши, атакували бунтівників, а потім захопили та полонили їх. Але тих, кого захопив король, він відпустив на волю та дозволив їм піти; тих, кого захопив Часлав, він передав у рабство своїм рицарям. З цієї причини обурилися рицарі, котрі були з королем, і, залишивши його, перейшли до Часлава, його сина. Тоді Часлав, охоплений зарозумілістю, позбавив свого батька влади і за порадою рицарів розпочав його переслідувати.

...На той час у місцевості був юнак на ім'я Тихомил⁴, син священика з поселення Рабіки; він пас стада овець, що належали князю на ім'я Будислав. Оскільки Тихомил був сильним, вправним у полюванні, а також швидконогим, то князь, вирушаючи на полювання, завжди брав його із собою. Одного разу Тихомил на полюванні ненароком ударив собаку на ім'я Палузія... та вбив його. А тому він, дуже злякавшись [князь любив собаку], втік і прийшов до Часлава, котрий відразу ж його прийняв.

XXIII. ...Після цього⁵ король Часлав, зрадівши, дав Тихомилу жупанію Дріни, а дочку бана Рашки дав йому в дружини, тому що він переміг князя угорців Кіша...

XXIV. Після цього⁶ залишилася земля без короля, і бани стали правити своєю країною, кожний [установив свою владу] над провінціями та областями, та підкорили собі жупанів і збирають із них податки, як їх отримував король. Але титул короля ніхто не насмілювався присвоїти. Тихомил після смерті тестя володарював на Рашській землі, але не наважувався називати себе ні королем, ні баном, тільки великим жупаном, оскільки очолював інших жупанів Рашки. І так вони довгий час управляли своєю країною.

XXX. На той час помер болгарський імператор на ім'я Петро⁷, столицею якого було місто Велика Преслава, і грецький імператор⁸, зібравши могутні сили свого війська, захопив усю Болгарію... А ті, хто командував грецьким військом, зайняли всю Рашську провінцію. А жупан Рашки, тікаючи, прийшов до короля Прелімира з обома своїми синами, Пієном і Радиградом, та своєю донькою на ім'я Прехвала, і знайшли вони короля в жупанії Оногошт. ...Тоді король доньку його взяв у дружини і після весілля, відсвяткованого по-

королівському, дав своїм новим родичам володіння у Требеші, що латиняни називають спадщиною, а Радиграда призначив жупаном в Оногошт.

Після цього невдовзі помер імператор греків, і король Прелімир зі своїм тестем сповістили своїх друзів у Рашці, щоб вони без страху вбили греків, які панували над ними. І так було зроблено. Отже, коли всі греки були вбиті в один день, король зі своїм тестем та родичами прийшов та опанував усією Рашкою та призначив свого тестя, як було раніше, великим жупаном, а своїх родичів (своjakів) під керівництвом батька — жупанами, щоб правили провінцією та володіли нею, але зберігаючи за ним права короля.

Після цього в короля Прелімира народилося чотири сини, імена яких такі: первісток Хвалімир, другий Болеслав, третій Драгіслав, четвертий — Спеланх (Превлад), між ними поділив землю таким чином: Хвалімиру дав область Зети з містами і такі жупанії: Луска, Подлугія...⁹ Будву з Кучевом і Грипули; Болеславу він дав Трибунію з такими жупаніями: Любомир... Драчевіца, Канали, Жерновіца; Драгіславу дав Хумську область та жупанії: Стантанія, Попово... Дубраву та Дебре; Превладу дав область, що по слов'янському називається Подгорія, по-латинському Субмонтана, і жупанії: Оногошт, Морача... Неретва і Рама; і названі чотири області називав тетрархіями. Жив король Прелімир багато років і побачив синів своїх синів, а помер у добрій старості та похований у єпископії Рашки, у церкві св. Петра, з повагою та славою.

XXXI. ...Сини ж короля Прелімира не пішли по стопах свого батька, стали жорстоко ставитися до народу, яким правили. Тому... повстали жителі й переслідували синів короля Прелімира і всіх їх від молодшого до старшого вбили. Врятувався лише один, на ім'я Сільвестр, син Болеслава, який утік... у Лаузій, який тепер називається Рагузій...

¹ Тобто після легендарного короля Толімира, який, судячи з контексту, правив на початку X ст. ² Тобто після легендарного короля Світозара, правління якого можна датувати приблизно серединою X ст. ³ *Бан* — намісник області чи правитель напівсамостійного князівства, землі; у розділі IX літопису бан ототожнюється з дуксом, тобто герцогом. ⁴ У пізніших сербських літописах і родоводах Тихомил також названий серед предків сербської династії Неманичів (XII—XIV ст.). ⁵ Тобто після битви з угорцями і вбивства в бою угорського князя Кіша Тихомилом. ⁶ Тобто після вбивства угорцями Часлава; у розповіді літопису про Часлава, можливо, відбилися певною мірою перекази про однойменного сербського князя, відомого нам із найдавнішої сербської хроніки, яку в літературі називають «Хронікою сербських князів». ⁷ Болгарський цар Петро (927—969) — син Сімеона. ⁸ Візантійський імператор Іоанн

Цімісхій (969—976).⁹ Тут далі при переліченні надлів синів Прелімира вилучено назви багатьох жупаній.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 73—75.

3 Свідчення трірського архідиякона Вільгельма (XII ст.)

В цей час [1108 р.] імператор Мануїл перебував у Сербії. Це — гориста і вкрита лісами, важкопрохідна країна, що лежить посередині між Далмацією, Угорією та Ілліриком. Серби повстали, покладаючи надії на кручі понад дорогами, які ведуть до них, і на непрохідність своєї країни. Це народ неосвічений, без усякої дисципліни, живе в горах і лісах, не знає землеробства; серби багаті на стада домашньої і в'ючної худоби, молоко, сир, масло, м'ясо різних тварин, мед і віск. Вони мають правителів, які зветься жупанами, іноді служать імператорові, а іноді, виходячи з гір і лісів, спустошують усю сусідню країну. Саме через те, що їх сусідам не було життя від них, імператор дуже хоробро пішов на них, взявши з собою численне військо.

- Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 187.

4 Локрумські грамоти (XII ст.)

Грамоти різних правителів Сербії, Боснії і Захум'я, пожалувані бенедиктинському монастирю на острові Локрум (біля Дубровника), написані латиною та не датовані. Документи дають уявлення про політичний устрій та соціально-економічні відносини в Сербії та Боснії в XI—XII ст.

[Грамота захумського правителя Хранка]

Печатка Хранка з усіма своїми жупанами Захолмії — дана тобі, пану Гробе, абату, та іншим братам монахам у липні місяці сьомого індікту¹. Вищевказаний вельмишановний абат... і його братія прохали в нас потвердити права на церкву св. Панкрасія з усім Бабиним полем, що на Млеті², оскільки вони мають її у своїх володіннях. Ми ж, переконавшись, що вони законні власники, а та-

кож прагнучи до спасіння людей, вирішили у відповідності з їхнім проханням віддати їм це священне місце, щоб не терпіли вони знущань ні від людей Захолмії, ні від рагузинців і ні від будь-яких інших людей, але щоб мали та управляли цією власністю. Той, хто насмілиться перешкоджати названому абату та його прибічникам, понесе прокляття Отця і Сина і Святого Духа, а також Богоматері-Діви і блаженного Панкращія та всіх святих.

[Грамота дуклянського короля Георгія (серпень 1115 р.)]

Георгій Божою милістю король разом із матір'ю моєю панною Яквінтою королевою³ і Грдом, моїм двоюрідним братом⁴, наказуємо про церкву св. Мартина, яку колись подарували наші батьки та пани з усіма її округами монастирю св. Бенедикта, що його називають Локрумським; ми потверджуємо її, щоб локрумські монахи вільно володіли вищевказаною спадщиною⁵, яку дали їм вишеназвані наші предки. Щоб ніхто з наших родичів не посмів перешкоджати, а якщо хтось спробує, впаде на нього гнів Божий і всіх його обранців.

І я, Андрій, абат із обителі св. мучеників Сергія і Вакха, за наказом короля писав це у присутності Петра архієпископа та інших ноблів Рагузи, у серпні місяці, індікту восьмого.

[Грамота боснійського пана Борича (середина XII ст.)]

Колись мала місце скарга на ченців св. Бенедикта з Локрумського острова, що несправедливо вони володіють церквою св. Панкращія на острові Млет, і звинувачення це було переді мною, паном Боричем. Я ж не повірив брехливим промовам скаржників, поки не прийшов хто-небудь із братів цього монастиря. Оскільки пан Вінцентій, абат згаданого монастиря, прийшовши з братами, показав мені справжні й надійні акти, що написані протоспафарієм Лотавітом⁶, та інші документи від наших давніх попередників, панів цієї землі, згідно з якими названа церква св. Панкращія належить вищевказаному монастирю св. Бенедикта, що навіки затверджено печаткою. Тому я, пан Борич, зі своїми синами та родичами перед усім народом моєї країни з великою радістю потверджую цю церкву на Бабиному полі, що на острові Млет, з усіма землями і поверхнею монастиря св. Бенедикта цією грамотою пану Вінцентію, абату цього монастиря, затвердженою моєю печаткою, щоб вони володіли та

управляли без перешкод. Я і мої сини хочемо бути їх захисниками, покровителями та помічниками; той, хто їм перешкоджатиме, накличе на себе прокляття і буде покараний судом нарівні з беззаконними. Видана в серпні місяці, індікту сьомого⁷

Грамота, вочевидь, видана 1054 р.; менш вірогідним є датування 1069 чи 1084 р. Про князя Хранка немає відомостей у інших джерелах.² *Млет* — острів поблизу Дубровника; на ньому досі збереглося с. Бабине поле.³ Про Георгія, Яквінту та їхню боротьбу за владу з суперниками відомо з «Літопису попа Дуклянина». ⁴ Збереглася інша грамота (1114) про цю церкву, яку дарував суддя Грд (очевидно, це родич короля Георгія). ⁵ У грамоті вжито термін, близький до середньовічного сербського позначення «дідизна», «баштина» — повна земельна власність. ⁶ Грамота Лютовіта, правителя Сербії й Захум'я, видана, ймовірно, у 1024 чи 1039 р. ⁷ Тобто, ймовірно, у 1159 р.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 75—77.

Тема 2

Сербська та Боснійська держави у XII — середині XIV ст.

1 Хіландарська грамота Стефана Немані (1198)

«Хіландарська грамота» є не тільки одною з найдавніших пам'яток слов'янської писемності в Сербії, а й важливим джерелом з історії держави і права.

Споконвіку створив Бог небо і землю та людей на ній, і благословив їх... і призначив одних царями, других — князями, інших — володарями, і кожному доручив пасти своє стадо... Тому, брати, Бог затвердив греків царями, а угорців королями і, відокремивши кожен народ і давши закон, звичаї їм установив і володарів над ними за звичаєм і за законом своєю премудрістю розставив.

І тому з його великої та незмірної милості й любові до людини дарував він нашим прадідам та дідам володіти цією землею Сербською... і Бог... поставив великим жупаном мене, на ім'я Стефан Неманя, і я обновив свою ділзну і ще більш утвердив з Божою допомогою і своєю мудрістю, дарованою мені Богом. І обновив я занедбану свою ділзну та здобув від Приморської землі Зету з містами, а від албанців — Пілот, а від грецької землі — Лаб із Липляном, Дубочицу, Рекі, Заграту, Левче, Беліцу, Лепеніцу. І з Божою допомогою та своєю працею все це здобувши, коли мир та спокій запанували у моєму володінні, розпочав... піклуватися за свою душу... Одного разу я залишив моє володіння... і залишив я на престолі моєму і в дарованому Богом мені володінні улюбленого мого сина Стефана, великого жупана і севастократора¹, зятя Богом вінчаного Алексія, царя грецького...

Пішов я із батьківщини своєї на Святу гору [Афон] і знайшов старий монастир, під назвою Хіландар... і я відновив його... і попросив у царя париків у Прізрені, щоб дати від них монастирю на Святій горі... Хіландарю... села Непробища, Момушу... Хочу та іншу Хочу, і їхню торгівлю, і два виноградники там посадив, і пасіки чотири... за кожною пасікою по дві людини, і гірське пасовище Богачу, а від влахів — Радове судство і Гюргево, а влахів всього 170. І дав я скільки міг худоби, і в Зеті кобил...

Якщо хтось утече з монастирських людей або влахів під владу великого жупана або когось іншого, нехай повертаються знову у володіння Хіландаря. Якщо ж хтось із людей жупана прийде до монастирських людей, нехай знову повертається. І все, що я дав монастирю Хіландар на Святій горі, — нехай не знадобиться ні моєму сину, ні моєму внуку, ні моєму родичу та нікому іншому. Якщо ж хтось порушить це, нехай його судить Бог і нехай супротивницею йому буде св. Богородиця на тім Страшному суді і я, грішник Сімеон.

¹ *Севастократор* — один із найвищих візантійських титулів.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. 1987. Т. I. С. 78—79.

2 Житіє Стефана Немані (1216)

Стефан Неманя (великий жупан з 1165 р.) відіграв надзвичайно важливу роль у галузі державотворення і зміцнення православ'я. Саме за його правління виникла перша середньовічна сербська держава, яка охоплювала більшість земель, населених сербами. Стефан Неманя увійшов в історію як засновник династії Неманичів, яка правила Сербією понад 200 років. Біографія Стефана Немані, закінчена його сином та наступником Стефаном Першовінчаном у 1216 р., є цінним джерелом із внутрішньої та зовнішньополітичної історії Сербії кінця XII ст. Документ містить важливу інформацію про стан господарсько-економічних відносин того періоду.

Прийшов один із вірних воїнів Немані і, впавши на коліна... промовив йому: «Пане, я, найменший із найгірших служителів тобі... хочу сповістити твоїй державі, що неприйнята тобою віра і проклята ересь запанувала у твоєму володінні». Неманя... поспішно призвав свого архієрея на ім'я Євфимій і ченців із ігуменами своїми, і чесних ієреїв, старців та вельмож своїх від малого і до великого, і сказав святителю Євфимію і ченцям та всім присутнім: «Прийдіть і побачите, отці та брати, якщо я навіть найгірший із братів, але Бог... сподобив мене, найгіршого... доглядати це довірене мені ним стадо...»

І коли він говорив це, була велика чвара на соборі, прийшла дочка одного з вельмож його правовірних, що була одружена з одним із тих невірних; вона, перебуваючи між еретиками та оберігаючи себе від нечистої їхньої гидоти і не підкоряючись їхній вірі, впавши до ніг святого Немані, сповідалася, говорячи йому: «...насправді, пане мій, була я віддана за шлюбним законом батьком моїм... і я була в тих, що

переступали закон віри, і бачила, воістину, пане, що служать вони... самому бісу. І не могу терпіти смороду... огидної ересі... і прийшовши до тебе, благаю, — покарай хрестом тих, хто бореться з нами...»

Святий Неманя, привівши її у свій собор, створений проти цієї лукавої ересі, викрив їх невіру і, порадившись із святителем своїм єпископом Рашським Євфимієм та чесними ченцями і з вельможами своїми... відіслав проти еретиків вірних своїх слуг... Неманя викрив їх безбожжя, і одних спалив, інших покарав, ще інших вигнав із свого володіння, житло їх і майно зібрав та розділив між бідними. Їх учителю та керівнику він відрізав язика... і книги його нечестиві спалив, а його вигнав, заборонивши згадувати прокляте ім'я. І взагалі знищив цю прокляту віру, так що не панувати їй у його володінні...¹

Тоді повстав у Константинополі цар, лютий і кривавий², і порушив мир із преподобним і святим Неманею... Прийшов преподобний святий Неманя з угорським королем і дійшов до міста під назвою Средец... Приєднав до рідної землі область Нішську... Липлян і Мораву та область під назвою Вране, Прізренську область та обидва Пологи³ до кінця з їх межами... Діоклітію і Далмацію, батьківщину і місце народження свого, дідизну свою, що витримала знущання від роду греків, і міста, що збудовані їх руками у ній, імена яких: Дань... Скадар... славне місто Бар, Котор...

¹ Судячи з тексту, цей собор та придушення еретиків відбулися не пізніше 1182—1183 рр., проте і в XIV ст. у Сербії богомилство було поширеним (див. у цьому розділі тему 3, документ 1). ² *Лютий цар* — Андронік Комнін (1182—1185). ³ Під двома Пологами маються на увазі Верхній і Нижній Пологи.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 79—80.

3 **Договір сербського короля Стефана Уроша з Дубровником (1254)**

Під час правління Стефана Уроша I (1243—1276) сербські землі економічно зміцнилися завдяки розвитку гірничої справи, ремесла та торгівлі. Збільшення державних прибутків дало королю можливість вести війни з метою захоплення нових територій. Проте війни проти Дубровника виявилися для нього невдалими.

Я, Стефан Урош, з поміччю Божою краль усієї сербської землі і Помор'я, обіцяю князю дубровницькому Злату Андрію, що перебуває тут, і всім властелям дубровницьким та всій общині градській...

1) Як тримали землі і виноградники до смерті господаря батька мого, так і тримайте. А що виявиться засадженим виноградом, або які землі зайняті після [його смерті], то має бути виправлене судом, і що суд визнає належним моїй королівській величності, буде моє, а що скаже ваше — те вам.

2) Суд нехай збирається від Михайлового дня до Юрійового дня, де буде потрібно, і збирається нехай там, де й раніше, за часів батька мого.

3) Обидва судді нехай складають присягу, що будуть судити по правді.

5) І якщо де-небудь станеться злочин між людьми мого королівства і вашими людьми — нехай судом встановлена буде правда.

6) Якщо війська мої де-небудь зустрінуться з вашими людьми, — чи то будуть вони з товарами чи без товарів, — хай не чинять їм ніякого зла.

7) Це я зробив, щоб жили за законом, як у дні господаря батька мого.

10) І ви поважайте мою королівську величність, як поважали господаря батька мого.

12) Торговці ваші нехай ідуть на Бресково і, сплативши там десятину з солі, після того нехай проходять через усю землю мого королівства вільно.

І як хоче все це зберегти моя королівська величність, так Бог хай збереже мене в цьому віці і майбутньому.

Стефан Урош, з поміччю Божою король усієї Рашської землі і Помор'я.

- Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 189—190.

4 ІОАНН КАНТАКУЗИН Історія

Іоанн Кантакюзин — візантійський імператор. Автор «Історії» в 4-х книгах. У цьому творі він виклав події, які відбулися в межах імперії з 1320 до 1356 р. У даному уривку йдеться про сербські завоювання в Македонії.

[Калінік повідомляє], що він є надійним і безсумнівним союзником короля¹, тільки би він розмістився поблизу Македонії... Прото-

стратор Феодор Синадін, як тільки звільнив його Захід², прибув у Візант³. Він правив Прілепом, сусідніми районами та іншими містами Македонії.

¹ Мова йде про сербського короля Мілутіна (1282—1321). ² Феодор Синодін був прихильником Андроніка III і діяв у ранзі візантійського намісника в Епірі та Салоніках. ³ Тобто Константинополі.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство: В 2 т. Скопье, 1985. Т. 1. С. 130.

5 АРХІЄПИСКОП ДАНИЛО Біографії сербських правителів

Наведені частини біографій сербських правителів стосуються періоду сербсько-візантійського протистояння за володіння Македонією. Вони тривали від 1282 до 1334 р. Болгарія зробила спробу втрутитися в цей конфлікт, але її військо зазнало поразки в битві під Вельбуждом у 1330 р.

...І потім король (Мілутін) наказав зібрати всіх його солдатів... і підняв усі свої сили і рушив до держави проти грецького царства, в навколишні місця, про які я розповім: спочатку він зайняв два Пологи з їхніми містами¹ та з областями і славне місто Скоп'є, Овече Поле, Злетово і Піянец². Усі ці землі він прийняв у його перший прихід [до влади] і приєднав їх до своєї батьківщини...

...І так із такими силами він піднявся і рушив і зайняв дебарську землю зі всіма містами³ та їхніми державами; також зайняв кічевську землю з містами⁴ та їхніми областями; захопив також борецьку землю з містами⁵. Такі землі їхніх держав він приєднав до своєї батьківщини...

І так піднявся [Стефан Дечанський]⁶ зі своєї батьківщини і пішов проти того царя грецької держави. І коли почув грецький цар про те, що прибуває государ король зі своїми силами, він почав тікати. І господарю королю передались міста, імена яких: місто славне Белес, місто Просік, місто Штіп, місто Чрещче⁷, місто Добрун⁸...

...А інші міста і грецькі землі, які він захопив [Стефан Душан]⁹, приєднав до своєї батьківщини. І їх назви такі: по-перше, славне місто Охрид, славне місто Прілеп, у якому король побудував царський двір для тимчасового перебування... і славне місто Костур, місто Струмїца, місто Хлерїн, місто Железнец¹⁰, місто Воден, місто Чемрен¹¹...

¹ З інших історичних джерел відомі назви таких міст: Тириново, Полох, Градец, Лешок, Собри. ² *Піянец* — район у верхній течії річки Брегалниці. ³ В писемних пам'ятках указуються назви міст Дебар і Модрич. ⁴ В історичних джерелах збереглися дані тільки про місто Кічево. ⁵ Від середньовічних міст у Боречі залишилися тільки сліди матеріальної культури. ⁶ *Стефан Дечанський* — сербський правитель (1321—1331). ⁷ *Чрешиче* — місто в нижній течії річки Брегалниці. ⁸ *Добрун* — місто, яке, імовірно, знаходилося в штіпській Лакавиці. ⁹ *Стефан Душан* — сербський правитель (1331—1355). ¹⁰ Місто *Железнец* знаходиться у верхній течії річки Црна. ¹¹ Місто *Чемрен* розташоване в середній течії річки Црна.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. I. С. 132.

6 Сербські грамоти про феодальне землеволодіння (XIII—XIV ст.)

Грамоти, пожалувані сербськими правителями різним монастирям, містять детальні свідчення про земельні володіння духовенства, поіменний перелік залежного селянства, детальні «законои» з вказівками конкретних повинностей та поборів на користь монастиря.

[Грамота короля Владислава I монастирю Богородиці на річці Бістріці, 1234—1243]

Мій дід святий Сімеон [Неманя], який був ктитором¹ багатьох монастирів на Сербській землі... та цієї церкви... Богородиці в Бістріці, дарував їй села та людей...[і] я, король Стефан Владислав [спадкоємець батька свого], підтверджую раніше їм надані села... Бістріці біля церкви, Невизраки обидві, та цьому селу межа [*дали йде перелік сіл та їхніх меж.*] А от праця сокальникам: ...сокальник нехай оре півдругої мьті² будь-якої оранки, сіно нехай косить нарівні з меропхом... і коли приходить король чи володар, чи гість, нехай доплачує у вигляді оброку, як і меропх... А от праця меропха: меропх нехай оре піввосьмої мьті, сіно нехай косить дошенту; жатву нехай жне та інші, крім своїх, мьті; три дні потому нехай жне та молотить, і тоді хай їм дадуть їжу [від монастиря]; і солод насипають, скільки потрібно; до Різдва нехай дають хмелю по мірці, по оберемку лучини та по шість жердин; та кабл³ жита, очистивши... та ловити рибу до свят і королю, і архієпископу, скільки йому скажуть. І скільки є людей у церкві, кожен хай дає десятий вулик...

**[Грамота царя Стефана Душана
Архангельському монастирю (біля Прізірена),
1352]**

...Я, Стефан... цар і самодержавний [володар] усіх Сербських і Поморських і Грецьких земель... почав будувати [Архангельський монастир]... і сказав... дати храму цьому... села і метохії⁴ і катунів⁵ власких, що записані в цьому... хрисовулі⁶ царства мого.

...Закон сербам. Нехай працюють на тиждень два дні з диму, що їм наказує ігумен... і сіно церкви нехай косять, скільки треба, і виноградник нехай кожен обробляє за законом, як у Студеніці [Студеніцькому монастирі]... і нехай носять до свята дрова і до приїзду царя і патріарха, також і на Різдво, а села Средської і Рабча нехай дають лучину. І всі гірські села і Шикля — нехай стоять у монастирі на сторожі, скільки велить ігумен.

...І нехай не буде війська [воїнської повинності] жодній людині церковній, ні влаху, ні сербу. І нехай не виконують ніякої роботи царської, ні оранки, ні копання, ні жаття, ні молотьби, і не [годувати] сокольничого, ні псаря [царського], ні гужової повинності, ні поборів... І де-небудь, [якщо] буде суд, нехай глоба [судовий штраф] буде на користь церкви.

...Закон влахам. Нехай дають від 50 — вівцю з ягням, а іншу [вівцю] ялову і з руном, і нехай дають через рік коня або 30 перперів, як давали царству моему, а після цього царю [це] нехай не дають... А влахи, котрі убогі, нехай обробляють вовну церковну, що їм повеліває ігумен. А інші влахи нехай... сіль возять... і жито возять і вантажі з ігуменом.

Ктитор — засновник. ² *Мить* — середньовічна сербська міра площі, дорівнювала 1/2 чи 1/14 га. ³ *Кабл* — середньовічна міра ваги, величина якої не була сталою.

⁴ *Метохія* — володіння церкви чи монастиря. ⁵ *Катун* — спільнота влахів чи албанців.

⁶ *Хрисовула* — грамота із золотою печаткою.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 81—82.

7 Анонімний опис Східної Європи (1308)

Твір, імовірно, написаний одним із клериків Анжуйської династії Неаполя або дому Валуа — французом чи італійцем за походженням. Автор мав на меті обґрунтувати майбутні завоювання цієї династії на Сході, зокрема плани підкорення Візантії та слов'янських країн на Балканах.

Королівство ж [це], а саме Расія¹, має дві частини; перша, яка є головною, називається Расія, іменується [вона] так за назвою якоїсь річки, що зрощує її, яка і зветься Расія². Охоплює ж ця частина [держави] три провінції, а саме Кельмію³, Діоклу [Дуклю], звідки вів своє походження й імператор Діоклетіан, і Приморський край. Прозивається ж ця провінція Приморським краєм, бо [там] міста і фортеці лежать або безпосередньо поблизу моря, або ж достатньо близько [до моря]; і ця область доволі сприятлива та багата.

Столиця її — місто Бар, яке іменується Антивари, адже [воно] розташоване навпроти Барі, де зберігаються моші св. Ніколая, і з названого Барі можна за одну ніч пропливти морем до Антивар. Антивари ж стоїть від берега моря на одну левку [милю].

У цьому Приморському краї жителі є істинними католиками і навіть немовби латинянами. Інші ж [мешканці] цього королівства і король — підступні схизматики, і тому [вони] жорстоко переслідують названих католиків і вельми сильно розорюють церкви латинян, знищують їх і нападають на прелатів, захоплюють їх і взагалі завдають надзвичайно багато зла, і тому-то згадані церкви [католиків] бідні⁴; і крім того, що вони схизматики і найгірші еретики, вони заражені еретиками, які втікають у ті землі від інквізиторів⁵, тим-то вони вельми небезпечні для християн і католиків.

Зрощується ж ця провінція однією великою судноплавною річкою, котра називається Дрін, і є там озеро⁶, ширина якого дорівнює 40 левкам, і з цієї причини в цій області надзвичайна кількість риби — як з моря, так і з річки, також і з озера. Всі ці провінції разом з Расією, яка є головною, безпосередньо примикають до [земель] Константинопольської імперії.

Друга частина даного королівства зветься Сервія. Це найменування пов'язане зі становищем [місцевого] населення, оскільки майже всі [жителі її] рабського стану⁷. Вона має три провінції, а саме Босну, Мацію⁸ і Маркію. І розташована ця частина королівства поблизу Угорщини, так що нічого немає між нею та Угорщиною.

В усім цім королівстві немає жодного міста, крім як у зазначеному [вище] Приморському краї, де є шість міст; однак там багато фортець, укріплень та великих поселень на 300 і 400 домів, побудованих з колод і дошок, без усяких мурів. Це королівство багате на срібло, свинець і залізо; король Расії має у своїй державі, і [притому] поблизу Приморського краю, сім діючих срібних копалень. В іншому ж це королівство багате хлібом, м'ясом і молочною їжею, але там бракує риби і вина. Тому-то там взагалі вина не п'ють, а [п'ють] пиво та молоко. Правда, король і барони вживають у великій кількості вино, привезене з Приморського краю. Жителі цього

королівства мають високий зріст і красиву будову тіла, як чоловіки, так і жінки, але чоловіки не вирізняються хоробрістю в бою, так що один доблесний воїн в обладунку відіб'є з них п'ятдесят.

...Зрошується [ця країна] двома великими річками, а саме Нарентою⁹ і Бістріцею. Земля цього королівства деінде гориста і неприступна, але загалом рівнинна, з невеликими пагорбами.

У цьому королівстві завжди був один король, але тепер два королі; один, що править у Расії, і він головний [правитель], і зветься він Урош¹⁰, — цим же ім'ям зветься всі королі Расії¹¹, а інший іменується Стефан¹², і цей править у Сервії, яка лежить із боку Угорщини. Обидва королі — рідні брати, але первонароджений — король Сервії Стефан. Він після смерті батька правив у тій та іншій частині країни і в усьому королівстві два роки. Але якось він сказав на якійсь коняці, впав з неї і ганебно зламав гомілку. Думаючи, що скоро помре, і не маючи тоді нащадків, він передав королівство своєму молодшому братові, який на той час іменувався Меколім¹³, а тепер зветься Урош.

Одні говорять, що він [Стефан] йому [Мілутіну] передав королівство просто¹⁴ та об'явив державу в його руках, інші ж стверджують — і так каже [сам] король Стефан — що він не передав і не возвістив [його владу] беззастережно, але з тією умовою, щоб, якщо [Стефан] буде живий, йому повернути королівство; але якщо ж він помре, тоді [Мілутін] отримає державу. Але молодший брат, вступивши у владарювання королівством, взагалі не повернув його своєму братові, хоча [той] видужав, але має [владу] вже 26 років і, правду кажучи, тримає [державу] до цього дня, через що виникла війна і незгода між згаданими братами аж до сьогодення.

Названий же король Стефан — людина справедлива, добра, за свою поведінку часто вважається святим, любить і поважає католиків, у дружини взяв собі доньку короля Угорщини¹⁵... Король же Урош, який присвоїв більшу частину королівства [і] править [землями, що прилягають] до Греції, — це людина лукава і брехлива; він не зберігає та не тримає ніякої клятви або договору, скільки б він не клявся на святому Євангелії Господньому і на тілі Христовому та реліквіях святих, і водночас було у нього багато дружин. Серед яких у нього тепер донька імператора константинопольського, за яку він отримав величезну землю в Греції поблизу Фессалоніки¹⁶.

...Він завзято переслідує католиків й ненавидить їх. Але, боячись пана Карла¹⁷, він намагається виказувати деякі знаки вірності й відданості римській церкві, щоб римська церква утримала пана Карла від нападу на нього. З цієї причини він уже давно домагається дружби пана Карла. Але насправді все це — лише вигадка, і він

нічого не виконає з обіцяного ним, якщо тільки не буде наляканий великим жахом.

Адже він боїться пана Карла з двох причин: по-перше, через Приморський край, оскільки всьому військові пана Карла корисно було б пройти через цю землю; а тоді, якщо схоче [Карл], він вельми легко оволодіє всією цією країною, рясною й багатою, а також зазначеними вище срібними копальнями, і люди цієї країни, оскільки вони католики і називають себе латинянами, це охоче схвалили б, і якщо б він [Мілутін] втратив це [Примор'я], то збувся би кращої частини свого королівства. По-друге, тому, що це королівство Расії безпосередньо прилягає до Греції і не стоїть [далеко] від Фессалоніки.

Бачачи, що військо названого пана Карла знаходиться поблизу нього і вже немовби нависає над країною, яку він отримав у спадок від імператора... він [Мілутін] просить миру і злагоди [в Карла Валуа], хоча, втім, чинить усілякі перешкоди¹⁸.

¹ Расія — Сербія, походить від назви внутрішніх областей — Рашки. ² Річка Расія — сучасна Рашка в Центральній Сербії. ³ Кельмія — Захум'я, Хумська земля. ⁴ Тут, як і нижче, оцінки становища католиків дуже тенденційні. ⁵ Мова йде про богомилів з Боснії. ⁶ Скадарське озеро. ⁷ Етимологія слова «серб» виводиться від «сєвр», тобто «раб» (див. також тему 1, документ 2). ⁸ Мація — Мачва. ⁹ Нарента — Неретва. ¹⁰ Стефан Урош II (Мілутін) правив у 1282—1321 рр. ¹¹ Ім'я Урош мав також батько Мілутіна. ¹² Король Стефан (Драгутін) правив у 1276—1316 рр. ¹³ Меколім — те саме, що і Мілутін, сімейне ім'я Уроша II. ¹⁴ Тобто без будь-яких умов. ¹⁵ Катарина — донька угорського короля Іштвана (Стефана) V. ¹⁶ Посагом Сімоніди — доньки Андроніка II вважалися завойовані Мілутіном візантійські провінції. ¹⁷ Карл Валуа, який намагався на початку XIV ст. створити коаліцію проти Візантії. ¹⁸ Мілутін 1308 р. уклав з Карлом договір про союз, проте похід Карла так і не відбувся.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 82—84.

8 НІКІФОР ГРИГОРА Ромейська історія (друга половина XIV ст.)

Про автора та твір див. розділ I, тему 5, документ 6. Твір Н. Григори містить багато свідчень про Сербську державу та візантійсько-сербські відносини, зокрема про політику та правові норми за доби правління сучасного авторові князя Стефана Душана.

...Тоді¹ Краль [Степан Душан], піднісши самого себе і засвоївши надмірну пиху, думав, що вже ніщо не зупинить збільшення його могутності й верховної влади над іншими грецькими землями аж до самої

Візантії. Оголосив себе царем ромеїв і варварський спосіб життя змінив на звичай ромеїв та урочисто взяв на себе тіару й увесь особливий одяг, що належать цьому високому сану, і користується ним до цих пір.

І звелів він сину [Урошу] керувати за сербським законом країною від Іонічної затоки річки Істру [тобто Дунаю] до міста Скоп'є, визначивши кордоном його володіння велику річку Аксій [тобто Вардар]; собі ж узяв грецькі землі та міста до Христопольських проходів для керування ними за встановленими звичаями ромеїв.

¹ Тобто після завоювання візантійського м. Серра 24 вересня 1345 р.

Флоринский Т. Д. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков. К., 1888. С. 8—9.

9 ЛАОНИК ХАЛЬКОНДІА Історичні розповіді

Лаонік Халькондіа — візантійський історіограф. У творі «Історичні розповіді» міститься важлива інформація стосовно подій у Македонії від 1298 до 1467 р. У наведеному уривку йдеться про завоювання Македонії Стефаном Душаном (XIV ст.).

Степан став царем трибалітів¹. З тих пір як він пішов до Іонічного моря, вогнем зруйнував Епідамн², повернувся в Македонію і зробив Скоп'є своєю столицею³...

Цар покинув Скоп'є, взяв із собою дуже досвідчених у військовій справі людей і велике військо, підпорядкував своїй владі сусідні з Касторією⁴ місця. Потім... усе підкорив у Македонії. Крім Терми⁵, він розширив війну навіть до Сави і, здійснюючи великі справи вздовж річки Істар⁶, завоював цю область у цілому. Потім по Європі⁷ розмістив, де це було необхідно, своїх підлеглих⁸ і набрав великої сили, так що напав і на еллінів⁹, намагаючись відібрати у них їхню державу¹⁰, але оскільки послав військо в області Бізантіона¹¹, він відступив і повернувся... Области в Македонії, вздовж річки Аксій¹², він довірив Жарко¹³, людині за гідністю першому у нього. Територію ж від Фері¹⁴ до річки Аксій [він дав] Богдану, чесній людині і досвідченому воїну. Територію від Фері до Істару він надав братам Кралу¹⁵ й Углеші¹⁶, з яких один був царським погрібником, а інший конюхом. Области біля Істару він довірив Вулку Елеазару, сину Бранко, а [області] біля Тріки¹⁷ і Касторії — жупану Ніколі і біля Етолі¹⁸ — Прелюбу¹⁹. Територію біля Охріда і так звану Прілепську область він довірив Плакіді — людині видатного роду.

¹ Стефан Душан правив як сербський цар від 1346 до 1355 р. ² *Епідамн* — нині Драч. ³ У Скоп'є Душан був проголошений царем 16 квітня 1346 р. в присутності найвищих світських і церковних осіб. ⁴ *Касторія* — нині Костур. ⁵ *Терма* — нині місто Салоніки. ⁶ *Істар* — р. Дунай. ⁷ Мова йде про балканські володіння Візантії. ⁸ Йдеться про намісників. ⁹ Тобто візантійців. ¹⁰ Плани Душана були мегаломанські. Ще після захоплення Сера 22 вересня 1345 р. він повідомив Венеції, що став «володарем майже всього Ромейського царства». Проте всі спроби Душана отримати допомогу Венеції для захоплення Константинополя були безуспішними. ¹¹ *Бізантійон* — суч. Стамбул. ¹² Тобто Вардар. ¹³ Йдеться про так званого «барона», який після смерті Душана як великий і впливовий помічник достатньо наблизився до царя Уроша V. ¹⁴ *Фері* — суч. місто Сер. ¹⁵ Мова йде про короля Волкашина (1365—1371). ¹⁶ Угleshа після смерті Душана правив Сербським князівством. ¹⁷ *Тріка* — нині Трікала. ¹⁸ Йдеться про Епір. ¹⁹ Мова йде про Бранко Младеновича, батька Вука Бранковича, про якого Хальканділі говорить як про «володаря Касторії та Охріда» в Македонії.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 136.

10 Сербсько-копоринський літопис (кінець XIV ст.)

Зміст «Літопису» складають різні акти, які були видані правителями Боснії (банами, а пізніше королями) за часів правління династії Котроманичів. У документі містяться свідчення про політичний устрій держави, земельні володіння знаті, пожалувані привілеї та торговельні відносини з Дубровником.

Життя та набутки королів і царів сербських, хто після кого або скільки царював. ...Найвищий і благочестивий Степан [Душан], перший цар, народився у рік 6820¹ і, будучи королем, також досягнув грецької землі і, завоювавши її, призначає себе у ній царем в рік 6856². Прославляючи і шануючи свою батьківщину, землю сербську, розширив її, прилеглі народи підпорядкував, розпочав битви і перемоги здобув, тишу та мир приніс своїй батьківщині. Божественні храми творив та відбудовував, прикрашаючи свою батьківщину, і володарів своїх наділяв красивим одягом, царськими золотими поясами. І тоді, коли він був шанований у царстві своїм, задумав і створив великий дім архістратигу Михаїлу і Гаврилу в місті Прізрен, куди після смерті були перенесені його моші. Помер у рік 6864, 20 грудня, у неділю, залишивши жалобу і плач сербській землі.

Мав він сина прекрасного Уроша, що народився у рік 6845. Цей же Урош насправді прекрасний і достойний на вигляд, молодий же розумом, занадто милостивий і лагідний виявився, не прислухався до порад старців, а приймав та любляв поради молоді, те ж саме

отримав [на свою долю], як і Ровоам, або ж як Михайл, цар грецький, від свого раба Василя потерпів, подібно ж і цей Урош... потерпів, і багато обід і знущань перетерпів, [все це], — кажу я, — [він терпів] від Вукашина й Углеші.

Цей же Вукашин, увійшовши в довіру, отримав від Уроша деспотський сан, потім Вукашин вінчав його, а згодом він же скинув [Уроша] з престолу, взявши на себе вінець королівства сербського, брату же своєму Углеші віддав країни грецької землі і сан деспотський. Цей же Урош праведний, хоч і потерпів вигнання зі свого царства, але серед своїх земель у своєму царському сані славно до Бога відходить. У рік 6879 загинули Вукашин і Углеша в Македонії в п'ятницю³ вдень.

Із продовження сербського літопису. [Печський список]: після всіх їх керівництво приймає благочестивий князь Лазар, [але] не син і не внук попередньо названих царів того плем'я, але на цій землі був народжений і вихований від своїх прабатьків зовсім не простих. Батьки його були вельможами, і навіть першими у царських палатах попередніх царів, мали достойний сан і були начальниками у царському домі. Близькими вони були навіть самодержцям, перебуваючи у родинному зв'язку, хоч, як трапляється, віддалилися [в наступних поколіннях], і так сталося тоді, а дружина його була царської крові... Він же, прийнявши державу сербської землі, був чоловіком лагідним, мирним, благим... піднісши, він не старався поставити себе царем або королем або деспотом...

¹ Тобто в 1312 р. ² Тобто в 1348 р.; насправді Душан проголосив себе царем наприкінці 1345 р., а коронованим був 16 квітня 1346 р. ³ Битва на річці Маріца, в якій Вукашин і Углеша були розбиті османами, відбулася 26 вересня 1371 р.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 85—86.

11 Боснійські грамоти (XIII—XIV ст.)

Акти, видані правителями Боснії (банамі, а потім королями) з династії Котроманичів, містять відомості про політичний устрій країни, земельні володіння світської знаті, про торгівлю Боснії з Дубровником.

Я, раб Божий Матвій, на прізвисько Нінослав, великий бан боснійський, клянусь князю дубровницькому Жану Дандоло і всій общині дубровницькій, — такою самою клятвою, як і бан Кулін клявся¹: нехай ходять влахи² вільно і їхня худоба, так, як у бана Куліна ходили,

без усяких перешкод та образ... І ще — якщо серб дає віру влаху, нехай суд буде перел князем; якщо влах дає віру сербу, нехай суд буде перед баном, а іншому влаху нехай не буде ізму³.

[Дарча грамота бана Стефана князю Вукославу Хрватінічу, 1324]

Я... бан Степан, син бана Степана, милістю Божою пан усім землям Боснійським і Солі⁴ й Усори⁵ й Дольним краям⁶ і Хумській землі⁷ пан, і мій брат князь Владислав.

Була милість наша князю Вукославу, сину князя Ключьського Хрватіна, оскільки залишив він хорватського государя і Балтичів⁸ для нашої милості, і надали ми князю Вукославу за його вірну службу дві жупи: Баніце і Врбану від межі до межі і в них — два гради: Ключ і Котор; віддали йому в дідизну... йому і його останньому потомку, доки наше потомство в Боснії й поки вірний нам Вукослав, і жодному його брату не дали, ні племіннику його, а лише князю Вукославу...

Нехай... він служить бану і там не буде жодного прибутку для нас... хіба що коли забажає Вукослав; і немає там іншого управителя, хіба що будуть управителі князя Вукослава. [Нехай] служить пану зброєю, як зможе в найкращий спосіб. Саме тому надали князю Вукославу ці жупи за його вірність, а ці жупи були [нам] не вірні — стали проти нас разом із хорватами.

Свідками дарування були добрі Бошняни: тепчія⁹ Радослав із братством, князь Дабіша... від Загорія¹⁰ жупан Познан із братією, від Рами¹¹ князь Остоя... від Ускопля¹² Хрватін Вучкович... від Усори воєвода Войко із братією... від Солі... челник¹³ Хлап... А тому є пристав — від двору Вук Штіткович, воєвода боснійський, а інший — Вітан Тихорадич.

А хто зажадає це порушити... нехай буде проклятий Батьком і Сином і Св. духом... А грамоту написав Прибоє, дяк вельмишановного бана Степана, на Мілех.

[Жалувана грамота бана Твртка і князя Владислава князю Влатку Вукославичу, 1354]

Я... великий князь Владислав, пані княгиня Олена, наш син бан Твртко та його брат князь Вук дали віру свою панську, і присягнули на цьому дванадцять добрих Бошнян князю Влатку Вукославичу та його сину... Передусім з приводу Ключа... і тих сіл, котрі віддані під Ключ, а саме — Іг... ці села дав бан Степан князю Влатку від межі до межі під Ключ. І в усьому іншому володінні... на все [йому]

віра, означає, те що тримає в Земуніці два села — Ліпницю і Стенице, й у Врбані два Латичича з трьома селами... і в усьому іншому... в будь-якому володінні, — нехай йому в усьому буде віра.

І хай ніхто в нашому володінні не може прийняти Влаткову людину, ні сам бан Твртко, ні його брат князь Вук, без волі князя Влатка, на це йому дали віру і присягли.

А свідками тієї присяги: добрі Бошняни — передусім воевода Пурча із братією... Від Дольних країв — Нінослав Новакович... А тому пристав від двору — Богдан Белханич... Відбулося все це на Сухій Прозрачці, коли бан Твртко йшов передусім у Хумську землю. А написав це дяк Дражеслав, бана Твртка писар, а перед тим дяк вельмишановного бана Степана. І коли я це писав, бан Твртко дав мені випити великий келих вина на добру волю.

[Дарча грамота короля Твртка I Дубровнику, 10 квітня 1378 р.]

...Слід похвалити справжньою вірою і бажане слово сказати своєму благодійнику Христу... котрий обрав мене, щоб володіти обома володіннями: спочатку... на Богом дарованій нам землі Боснії, потім... успадкувати престол моїх прабатьків, володарів сербських, оскільки ці мої [предки]... поселилися у небесному царстві; я ж, дивлячись на землю моїх прабатьків, що залишилася після них і не має свого володаря, пішов у Сербську землю... і, прийшовши туди, я був вінчаний... на королівство моїх прабатьків, а тому бути мені... благовірному та Богом обраному Степану — королем Сербії й Боснії та Помор'я і Західних країн; і розпочав я... керувати по-королівському та тримати престол Сербської землі, прагнучи зруйноване поставити і розорене укріпити. І прийшов я на землі Поморські, і прибув я до славного та шанованого міста Дубровник, вийшли тут до мене шановані володарі дубровницькі зі славою і повагою, нагадали вони королівству моему про свої закони та умови договору, які вони мали із прародичами мого королівства, з володарями боснійськими, а також про що домовлялися з королівством моїм такі володарі [Дубровника]. *[Далі йде перелік володарів.]*... І бажать ці володарі підтвердити в королівства мого свої закони й умови і повелі¹⁵ які мали з прабатьками і батьками королівства мого, з володарями боснійськими і з паном баном Степаном.

І. За порозуміння... і наших перших [предків], яке ми мали спочатку з містом Дубровником та його володарями, моє королівство записує і утверджує, крім того, виправляє усі закони і торговельні свободи, які мали з панамі боснійськими.

2. Потім нагадали моєму королівству вишеназвані володарі про... закони і договір, які мало місто Дубровник з володарями сербськими і рашськими, і... показав я милість королівства мого, записав, поновив і, крім того, [повелів, аби]... мали ці... закони та торговельні свободи тверді, непорушні та ніким не від'ємні.

¹ Мова йде про боснійського бана Куліна (1180—1204), дарча грамота якого в Дубровнику збереглася. ² *Влахи* — тут романські жителі міст Далмації, зокрема Дубровника. ³ Мова йде про надання кредиту і борги (зокрема дубровницьких купців у Боснії), причому у разі несплати одним городянином не мало бути «ізму», тобто репресалій, — арештів, штрафів, конфіскації товарів тощо з боку боснійської влади щодо інших дубровницьких купців. ⁴ *Солі* — область у Північно-Східній Боснії (поблизу сучасного міста Тузла). ⁵ *Усора* — область у Північно-Східній Боснії (поблизу річки Сава). ⁶ *Дольні краї* — область у Західній Боснії. ⁷ *Хумська земля* — Захум'я, Захумська земля. ⁸ *Балтичі* — один із родів боснійських феодалів. ⁹ *Тенція* — титул одного з придворних сановників. ¹⁰ *Загор'я* — одна із середньовічних областей Боснії. ¹¹ *Рама* — область на кордоні Боснії із Захум'ям та Хорватією, назва походить від назви річки Рама. ¹² *Ускоплє* — область у Південно-Західній Боснії (по верхній течії р. Врбас). ¹³ *Челник* — один із придворних сановників. ¹⁴ *Пристав* — судовий виконувач, у даному випадку — свідок, необхідний для підтвердження клятви, договору. ¹⁵ *Повеля* — грамота, дарчий чи договірний акт.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 86—89.

Тема 3

Сербське загальнодержавне та міське законодавство (XIV—XV ст.)

1 **Законник царя Стефана Душана (1349)**

«Законник Стефана Душана» — історична пам'ятка сербського феодального права і цінне джерело для вивчення відносин, які склалися в сербському суспільстві в середині XIV ст. До появи цього зводу адміністративних, церковних, цивільних, кримінальних та процесуальних норм сербське звичаєве право не було кодифікованим. «Законник Стефана Душана» слід розглядати як першу спробу кодифікації сербського права. Він містить положення сербського звичаєвого права, зокрема закріплені в жалуваннях грамотах королів, а також низку норм, запозичених із Візантії, але пристосованих до сербських умов. «Законник благовірного царя Стефана», як він офіційно тоді йменувався, був прийнятий у 1349 р. в місті Скоп'є на соборі сербської феодальної еліти.

Закон благовірного царя Стефана, року 6857, індікту 2, у свято Вознесіння Господнього, місяця травня 21 день.

Цей Законник прийнятий православним собором нашим, з превелебним патріархом Іоаннієм та всіма архієреями і церковниками, малими й великими, та мною, благовірним царем Стефаном і всіма володарями мого царства, малими й великими.

Законів цих такі настанови:

1. **Про християнство.** Передусім про християнство. Нехай таким чином очиститься християнство.

10. І якщо виявиться єретик, що живе серед християн, нехай поставлять йому клеймо на обличчі і проженуть; той, хто прикритиме єретика, буде заклеюваний.

26. **Про звільнення церков.** Усі церкви, розташовані на землях мого царства, звільняються від усіх робіт малих і великих.

34. **Про меропхське село.** І де є меропхські села у моєму царстві, у Загор'ї¹ або ще десь, церковні люди нехай не ходять на меропши-

ну², — ні на сінокіс, ні на оранку, ні на виноградники, ні на одну роботу, ні малу, ні велику; від усіх робіт звільняє їх моє царство, нехай працюють лише на церкви. Якщо знайдеться той, хто відправив метохію на меропщину і порушив закон мого царства, він буде позбавлений майна і покараний.

39. Про володарів і підлеглих. Володарі та підлегли, що знаходяться у державі моєї царської величності, серби і греки, що кому пожалувала моя величність в баштину і за хрисовулами, і тримають до нинішнього собору, нехай баштини будуть тверді.

42. Про вільну баштину. Всі баштини нехай будуть вільні від робіт і податків мого царства, лише дають сік і згідно із законом служать у війську.

46. Про отроків. Отроки, яких мають володарі, нехай будуть їм у баштину. Лише коли сам володар звільнить або його дружина чи син; той нехай буде вільний, але ніяк інакше.

50. Про образу. Володар, який образив і осоромив підлеглого, нехай сплатить 100 перперів, а підлеглий, який образить володаря, нехай сплатить 100 перперів і буде битий ціпками.

55. Про образу володарів. Якщо володар або підлеглий образить серба, нехай сплатить 100 перперів; якщо ж серб образить володаря або підлеглого, нехай сплатить 100 перперів і нехай у нього обпалять бороду й волосся.

59. Про пронию. Пронию ніхто не може ні продати, ні купити. Хто не має баштини, від прониарської землі не може ніхто віддати церкві; якщо ж віддасть, цей дар не буде твердим.

67. Про отроків і меропхів. Отроки і меропхи, які є в одному селі, всю плату за них нехай платять усі разом, по людях; як сплачують плату і працюють, так нехай тримають землю.

68. Меропхам закон на всю землю: хай два дні на тиждень працюють на прониара³ і дають йому за рік царський перпер; і хай один день разом косять траву, другий день — на винограднику, а хто не має виноградника, вони один день виконують йому інші роботи; і те, що напрацює меропх, то все нехай отримає, і нічого іншого, що суперечить закону, у нього не віднімають.

69. Про зібрання сербів. Хай у сербів не буде зібрань; якщо ж знайдеться хтось, хто їх збере, нехай йому відріжуть вуха та обпалять обличчя нижче очей.

81. Про планини. Планини, що знаходяться на землі мого царства і є царськими, належать царю, церковні — церквам, панські — володарям.

85. **Про бабунське⁴ слово.** Хто скаже бабунське слово, якщо це буде володар, то сплатить 100 перперів; якщо ж це буде серб, сплатить 12 перперів і буде битий ціпками.

94. **Про вбивство.** Якщо володар уб'є серба в місті або в жупі, хай заплатить тисячу перперів. Якщо серб уб'є володаря, хай йому відрубують дві руки і хай він сплатить 300 перперів.

103. **Про суд отрокам.** Усі отроки судяться перед своїми панами з їх волі за свої провини; за вбивство, крадіжку, розбій і притулок утікачам нехай стануть перед суддями.

122. **Про купців.** Якщо володар затримає купця, сплатить 300 перперів; якщо його затримає царинник⁵, сплатить 300 перперів.

123. **Про саксів⁶.** Про торги, де рубали сакси ліс до цього собору, нехай цією землею і володіють. Якщо в будь-кого з володарів вони несправедливо забрали землю, нехай судяться з ними володарі за законом святого короля⁷, а віднині і на майбутнє сакс не повинен рубати ліс, а де зрубає, нехай там не заселяє людей, нехай земля пустує і виросте ліс; нехай ніхто не забороняє саксу рубати ліс, скільки потрібно для торгу, стільки нехай і рубає.

Року 6862, індікту сьомого⁸.

136. Грамоти моєї царської величності нехай ніхто не порушить, хоч до кого б вона надійшла: до цариці, до краля⁹, до володарів великих і малих і до всякої людини, ніхто не сміє порушити того, що написано у грамоті моєї царської величності; якщо ж виявиться така грамота, яку той, хто отримав її, не зможе виконати або не має чого дати, нехай миттю іде знову із грамотою до моєї царської величності, щоб повідомити про це.

139. **Про меропхів.** З меропхів мого царства жоден пан нічого не може вимагати, що суперечить закону; лише згідно з указаним моєю царською величністю у Законнику нехай на нього працюють і йому віддають. Якщо ж пан вчинить меропху що-небудь незаконно, моя величність наказує, що всякий меропх може судитись зі своїм паном, зі мною, царицею, церквою, володарями мого царства або з будь-ким іншим; ніхто не має права утримувати його від суду мого царства, і йому гарантують судді мого царства, що пан сплатить меропху вчасно; і після цього не може пан заподіяти зло меропху.

140. **Про притулок для чужинця.** Наказ царя: чужинця ніхто не може прийняти — ні цар, ні цариця, ні церква, ні володар, ні будь-яка інша людина; ніхто не може прийняти будь-яку людину без грамоти царя; того, хто прийме чужинця, буде покарано як зрадника.

142. **Про володарів, які грабують державу**¹⁰. Якщо знайдеться хтось із володарів або підлеглих, котрі отримали від моєї величності землі й міста, які грабують села або людей, порушуючи закон мого царства, який утверджений моєю царською величністю на соборі, у нього буде відібрано державу і той, хто це зробив, має сплатити все зі свого дому і буде покараний як перебіжчик.

152. **Про закон**. Яким був закон у мого діда, святого короля, таким і залишиться: у великих володарів нехай будуть великі володарі поротниками¹¹, у середніх людей — рівні їм, у сербів рівні їм нехай будуть поротниками, і не буде в пороті жодного родича, жодного ворога.

168. **Про золотих виробів майстрів**. Золотих виробів майстрів у жупах на царській землі ніде не буде, крім торгів, де цар визначив карбувати динари.

172. **Про суддів**. Усі судді нехай судять за законодавством, справедливо, як там записано, і нехай не судять через страх переді мною.

176. **Про міста**. Всі міста на землі мого царства в усьому нехай живуть за законами, які були при перших царях; що стосується судових справ, які мають між собою, хай судяться перед міськими правителями і церковним кліром; якщо ж хтось із жителів жупи має позов до міщанина, нехай подасть його правителю міста, церкві та клірові згідно з законом.

194. **Закон про глоби**¹² з церковних людей. Штрафи з церковних людей, що судяться перед церквою і кефаліями¹³, і штрафи, які присуджуються, усе отримує церква, як написано у хрисулах; штрафи ці хай стягуються з церковних людей, як постановив... закон...; із церковних людей будуть призначені глобарі, які будуть збирати ці штрафи і передавати їх церкві, а цар і кефалії хай нічого не беруть.

198. **Прибуток царський**: сік, намет і арач¹⁴, хай дає будь-яка людина кабл жита, наполовину чищеного, наполовину простого або перпер динарами, а термін тому житу — нехай зсипають у день св. Дмитра, другим термін — Різдво Христове; якщо володар не зробить цього в указаний термін, той володар буде зв'язаний у царському дворі, і його триматимуть доти, поки він не віддасть усього двічі.

201. Якщо меропх утече від свого пана на іншу землю або інше царство, де його буде знайдено, йому обпалять голову і бороду, розпорють ніс, і він має поклястись, що повернеться, а нічого іншого пан із нього не візьме.

[З післямови Стефана Душана до Законника]

Я... благовірний цар Стефан... з улюбленим сином царства моего королем Урошем та царицею Оленою, здобувши доброчесності, згідно з православною вірою бажаємо встановити закони, які потрібно мати... у землях і містах, і нехай не поширяться у державі царства нашого злоба, обман і лукава ненависть, і заживемо у спокої... і в православної вірі з усіма людьми нашого царства, малими й великими.

¹ *Загор'я* — внутрішні області Сербської держави (Рашка). ² *Меропщина* — барщина, відробіткові повинності на користь царя. ³ *Проніар* — феодалний землевласник, який мав пронию. ⁴ *Бабунами* називали єретиків (богомилів). ⁵ *Царинник* — збирач торговельного мита. ⁶ *Сакси* — німецькі колоністи, рудокопи і ремісники. ⁷ Тобто Уроша II Мілутіна. ⁸ Тобто з 1 вересня 1353 до 1 вересня 1354 р. ⁹ Син Душана Урош мав титул короля сербів. ¹⁰ *Держава* — тут області, налані на утримання феодалам. ¹¹ *Поротники* — співприсяжні на суді. ¹² *Глоба* — судовий податок. ¹³ *Кефалія* — управитель міста чи області. ¹⁴ *Арач* — данина Османській Порті. Слово «арач», очевидно, було дописане пізніше, після визнання залежності сербських правителів від османів, у текст статті, котра (як і всі ст. 190—201) входить у склад доповнень до початкового Законника 1349 р.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 90—93.

2 Статути Котора і Будви

Автономні міста Південної Далмації мали свої статути, складені за часів входження їх до Сербської держави. Однак збереглися лише статут Котора (кінець XIII — початок XIV ст.), написаний латиною, та Будви, який відомий за редакцією тексту італійською мовою і датується серединою XIV ст. Документ містить доповнення, зроблені за часів панування Венеції.

[Статут міста Котор]

Розділ 1. ...Ми, громада міста Котор, для поліпшення стану й управління нашого міста розумно та передбачливо постановляємо: щоб завжди щорічно, коли під час дзвону зазвичай скликаються Малі Збори, судді й радники цих Зборів, а також самі Збори... вибирали судьями цього міста трьох чоловіків — вибраних і чесних мужів, однак слід обирати так, щоб батько із сином, дід із внуком, брат із братом, тесть із зятем, родич з родичем не могли бути разом судьями...

Розділ 281. Про заборону посадки виноградників на землях св. Георгія. 28 грудня 1315 р. Ми, громада м. Котор, зібравшись, постановляємо і визначаємо, щоб... із цього часу жоден которанин або посадник¹ не міг посадити виноградники на землі св. Георгія; за винятком лише, якщо в якогось которанина виноградник виявиться запущеним, він може його обновити й... отримати для насадження лози; якщо ж хтось посадить виноградник, ці насадження будуть передані монастирю, а порушник заплатить штраф 200 перперів, з яких десять — пану, інше — громаді, так зробили за проханням абата і монахів.

Розділ 282. Щоб ніхто з посадників не мав виноградників у «камерах». Ми зазнали великих втрат через крадіжки, котрі скоювали посадники у виноградниках, тому постановляємо і визначаємо, щоб жоден із посадників не мав виноградників у «камерах», а лише розводив лозу по землі, тобто «поземлюх»...

Розділ 416. Про людей жупи, щоб не носили рибу лану королю. Жаднаємо і визначаємо для полегшення посадникам із Гребля, щоб ніхто з них не носив рибу королю з частки, переданої у володіння громади, яку досі повинні були носити, і хай кожен двір цієї жупи, де є чоловік законного віку, сплачує громаді щорічно чотири гроші за цю службу...

Розділ 429. Про заборону посадки виноградників у визначених місцевостях. 18 квітня 1346 р. ми, громада м. Котор... побачивши, що виноградники збільшуються, а прибутки від них зменшуються, а багато громадян бідують, заради доброго і мирного стану нашої землі постановляємо, щоб... ніхто не смів і не міг посадити виноградник... якщо тільки там раніше не було виноградника, у такому випадку виноградник можна обновити; якщо будь-хто порушить це рішення, сплатить штраф нашій громаді 50 перперів за кожен квадратнийол², а посаджені лози мають бути викорчовані, і з того часу на цьому місці не повинно бути виноградника... за тим винятком, що без будь-якої кари будь-який селянський дім нашого громадянина, який не має виноградника, може розбити і посадити два квадратнийоли виноградника... поблизу свого «села»³...

[Статут міста Будви]

Такі звичаї і статuti міста Будви, дані й постійно підтверджені Синьорією (Венеції) відповідно до того, що міститься у привілеях наших попередніх володарів.

*Розділ 1. Регалії кнеза*⁴. Передусім, коли пан цар прибуде до нашого міста, наша земля повинна вшанувати його трьома обідами,

або ж якщо посланець або посол буде виряджений паном царем до нашого міста, місто зобов'язане надати йому три обіди.

Коли кнез прибуде вперше взяти [під своє управління] округ, місто повинно надати йому три обіди, і він має отримати частку з кожної риби, яку продають іноземці... Також ми повинні давати щорічно у свято св. Івана царю сто перперів без чотирьох динарів.

Крім того, місто має дати царському скарбнику 10 перперів, коли збирається акростик⁵... Іще повинна наша земля давати військо кількістю 50 чоловік до Скутари, до Зети і до Котора, коли прибуде особисто цар; а якщо він сам не прибув, то наша земля нікуди не повинна відправляти жодного воїна. І якщо наше військо захопило будь-яку здобич, то цар повинен отримати десяту частину здобичі; і якщо хтось із наших воїнів вкраде якусь річ із здобичі, він піддається суду царя, щоб був покараний як злодій. І якщо хтось був записаний громадою до війська і не захоче піти, сплачує штраф — 10 перперів, половина — громаді, а інша — кнезу. ...І кнез повинен отримати одного воїна, і ватак і сеніцій⁶ повинні мати одного воїна... Крім того: жоден громадянин або іноземець не може бути позбавлений волі у місті без причини...

Розділ 2. Про волю того, хто прибув жити на нашій землі. Якщо будь-яка людина царя або якогось його барона чи нашого громадянина прийде жити до нашого міста, вона не повинна служити нікому іншому, крім громади... І кожен із наших громадян повинен захищати прибульця будь-яким шляхом.

Розділ 3. Про що повинен судити цар. Кожен громадянин має знати, що цар дозволив нашому місту, щоб будь-яку справу міг вести суддя нашої країни за нашими статутами — як місцевих людей, так і іноземців... — за винятком [того], якщо йдеться про зраду, вбивство людини, про раба, про рабіню або про коня, украденого або вбитого; у цих справах сам цар бажає судити.

Розділ 31. Про пекарів. Постановляємо, щоб кожна пекарня не сміла брати замість своєї оплати більше чотирьох буханок із кожної печі добре випеченого хліба. Хто порушить заборону, сплатить 12 динарів штрафу: половину — кнезу, а іншу — скарбнику.

Розділ 32. Про садження виноградника. Постановляємо, що кожен, хто хоче посадити виноградник на своїй землі, якщо він не отримує зауважень з боку будь-кого в місті протягом восьми днів, або протягом одного року, якщо він не перебував у провінції царя, по закінченні цих термінів не може більше будь-хто суперечити йому в саджанні, ні сам, ні зі свідками.

Розділ 62. Про заборону ввозити в нашу країну іноземне вино. Постановляємо, що ніхто не може привезти іноземне вино в нашу країну, ні маслинової олії, ні смокв під страхом штрафу 50 перперів, половину — кнезу, а іншу — громаді, і хай його позбавлять товару, який він привіз...

Посадник — кріпосний селянин у Которському окрузі. ² *Квадраньйо* — міра площі для виноградників. ³ *Село* — тут садиба, наділ селянина. ⁴ *Кнез* (чи конте — італ.) — намісник міста. ⁵ *Акростик* — податок, який місто Будва сплачувало сербському царю. ⁶ *Ватак* — вочевидь, чиновник; *сеніцій* — імовірно, сотник.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 94—96.

3 Закон Стефана Лазаревича (1389—1427)

У документі містяться свідчення про правові норми різних міст внутрішніх районів Сербії та про привілеї міщан, які були підтверджені князем Лазарем (1371—1389) та його сином Стефаном.

Законник благочестивого і христолюбного царя Стефана деспота про цехи, і про баштини, і про віру, і про коло¹, і про різні потрібні суди.

...Молитвами... родича мого князя Лазаря довелось правити мені — його потомку, деспоту Стефану після його смерті на землі моєї батьківщини, і розпочалося нашествя іноземних племен на християн; побачивши поразку моєї землі, я вислухав пораду від патріарха кир-Спиридона... і від матері моєї, княгині Милиці... і від всього собору і поїхав на Схід у Велику Севастію² до великого еміра Баязіта, що володіє Сходом і Заходом, і... я звільнив цю землю і міста моєї батьківщини від великого еміра Баязіта, і повернувся я на свої землі й прибув у своє місто Ново Брдо, і зібрався весь собор міста, і попрохали вони в мене, щоб я повернув їм закон про рупи³, який вони мали за перших володарів і... князя Лазаря, і моя величність, порадившись із володарями, наказала, щоб відшукали 24 гідних людей з інших місць, які мають руду, щоб їм надати закон, який був раніше...

I. Закон про вітер. Нехай не забороняють пробити вітер [душник] із рупи в рупу, а цим вітрам не можна вимагати міру...

4. Про створення руп. Рупа поблизу іншої рупи не може бути пробита, якщо не відміряти 8 сажнів.

II. Закон про вино. Винний псун⁴, і від нього одна частина воеводі, і кнезу — інша частина, а пургарам⁵ третя частина, а псун стягується з того, хто не з міського округу...

4. **Про суд воєводи і кнеза.** Воєвода і кнез мають право судити, якщо щось коштує одну літру,⁶ а якщо судяться за баштини і за інше, нехай кнез із протопопом іде до воєводи з пургарами і добрими людьми цього міста, і нехай судять разом.

16. **Про майстрів підкови.** Підкова для коня [хай продається] по 5 динарів, і інші підкови по одному, і кожен коваль має давати воєводі на Різдво по одній підкові для коня...

21. **Про баштини.** Ніхто з громадян не може свою баштину продати, а ні в заставу віддати, ні в посаг передати, ні заповідати церкві без грамоти номика⁷ і свідчення протопопа і добрих людей цього міста...

22. І нехай жодна людина не бере в борг у жителя міста Ново Брдо заради золота, або якщо хтось працює в місті, нехай не буде звільненим від панської роботи⁸...

¹ Коло — коловорот та інші механізми, які використовувались у гірничорудній справі. ² Севастія — Сивас. ³ Руна — шахта чи штрск. ⁴ Псун — мито. ⁵ Пургар — представник міської ради. ⁶ Літра — міра золота чи срібла. ⁷ Номик — міський чиновник, нотарій. ⁸ Тобто від повинностей і поборів деспота Сербії.

• Хрестоматія по історії южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 96—97.

Розділ III

ХОРВАТІЯ ТА СЛОВЕНІЯ

Джерельна база з історії Хорватії та Словенії в ранньому Середньовіччі характеризується відсутністю юридичних документів та джерел місцевого походження. Так, тема 1 представлена переважно наративними джерелами іноземного походження. Активізація загарбницької політики франків у Центральній Європі на Балканах із середини VIII ст. дістала відображення в іноземних джерелах, у яких можна знайти інформацію з історії Словенії та Далмації. Для характеристики суспільства Хорватії цього періоду використовуються грамоти хорватських правителів IX—XI ст., хоча їхня достовірність піддається сумніву й тому потребує критичного підходу.

У вивченні соціально-економічних відносин епохи феодалізму раннього Середньовіччя важливе місце належить монастирським картуляріям, які фіксували права монастирів на землі та майно залежного населення.

Окрему групу джерел становлять документи, що стосуються взаємин Далмації та Хорватії з Римською імперією. До них передусім належать листи. На особливу увагу заслуговують хроніки, які висвітлюють історію Хорватії XIII ст., зокрема розвиток релігійно-філософських ідей, та містять версії про прихід слов'ян на Балкани.

З XIII ст. з'являються написані іноземцями твори з історії словенських земель, які можна поділити на кілька типів відповідно до їхнього правового статусу. Важливою групою документів з історії Далмації періоду іноземного панування є грамоти, що закріпили привілеї далматинським містам. Найдавніша з них датується 1107 р.

Уже в другій половині XIII ст. у Хорватії здійснюються кодифікації законів, створюються статути. Ця група документів дає змогу дослідити соціально-економічні відносини на території Дубровницької республіки, а також систему управління та тенденції до виділення окремих станів. Означені джерела засвідчують наявність у хорватському суспільстві трьох основних станів: духовенства, «племінних людей» та

кметів («залежних селян»). Досить важливу інформацію для вивчення географічного розташування, зовнішньоторговельних зв'язків та державного устрою далматинських міст дають історично-географічні твори («описи»).

Офіційне та приватне листування стало невід'ємною складовою джерельної бази з вивчення історії Хорватії та Словенії. Серед них на-самперед необхідно виділити донесення дипломатів, що є головним джерелом з історії міжнародних відносин та містять цінну інформацію про суспільний устрій південних слов'ян.

Тема 1

Хорватія та Словенія

за доби раннього Середньовіччя

1 **Аннали королівства франків** (середина VIII — 20-ті роки IX ст.)

«Аннали королівства франків» — офіційний придворний літопис перших Каролінгів, автори якого могли користуватися матеріалами двірцевої канцелярії. Звідси широка обізнаність із політичними реаліями Франкської монархії та перекручення цілої низки фактів в інтересах Каролінгів. Розповідається про події 741—829 рр., причому особливо цінні відомості стосуються воєнної й дипломатичної історії. Крім основного тексту анналів, до нас дійшла ще й друга редакція («Переробка»). У наведених частинах джерела містяться відомості про взаємини хорватів із франками.

796 рік. ...Ейрик, маркграф фріульський, пославши своїх людей під начальством Войномира слов'янина [cum Vonomygo Slavo] у Паннонію, розграбував там хринг¹ племені аварів, що довгий час жили спокійно, але потім були виснажені громадянською війною між власними проводирями. Під час цієї міжусобної боротьби загинули хаган і югур², убиті своїми. Скарби давніх королів, накопичені аварами протягом багатьох сторіч, були відіслані королю Карлу³ в Палац на водах [Ахен]⁴.

799 рік. ...У цьому ж році плем'я аварів, що обіцяло бути вірним [імператору франків], порушило свою обітницю. І Ейрик, маркграф фріульський, після багатьох здобутих ним перемог був убитий поблизу міста Тарсатіка в Лібурнії, потрапивши в засідку, влаштовану йому городянами. І Герольд граф, правитель Баварії, загинув, зав'язавши бій з аварами.

812 рік. ...Імператор Нікіфор, після багатьох славних перемог у провінції Мезії, загинув, зав'язавши бій з болгарами⁵. А Михаїл⁶, його зять, що став імператором, прийняв у Константинополі послів, відправлених імператором Карлом до Нікіфора. Відпустивши їх, Михаїл разом із ними вирядив своїх послів, а саме: єпископа Михаїла, а також протоспафаріїв⁷ Арсафія й Феогноста та через них

затвердив мир, укладений Нікіфором. Прибувши в Ахен до імператора [Карла], послаи Михаїла одержали в церкві від Карла договір про мир⁸ і за своїм звичаєм грецькою мовою виголосили йому хвалу, називаючи його імператором і василевсом. Повертаючись додому і досягши Рима, послаи Михаїла знову одержали у святого апостола Петра той же документ або список договору від папи Лева⁹

818 рік. ...Повертаючись на зиму в Ахен через Руан, Ам'єн і Камбре, імператор¹⁰ досяг Геристаля, куди до нього на зустріч прибули послаи беневентського герцога Сіго. Вони піднесли імператорові подарунки й розповіли, виправдовуючи свого герцога, про вбивство його попередника Гримольда. Були там послаи й інших народів, а саме: абодритів¹¹, від Борни, князя гудусканів¹², і від тимочан¹³, які незадовго до приходу послів відпали від союзу з болгарами й переселилися до наших кордонів. Крім того, були тут і послаи від Людевіта¹⁴, князя Нижньої Паннонії, який, замишляючи переворот, намагався обвинуватити маркграфа Кадолаха¹⁵, правителя Фріульської марки, у жорстокостях і зарозумілості. Вислухавши послів і відпустивши їх, імператор вирушив зимувати в Ахен.

819 рік. ...У липні місяці імператор удруге скликав раду в палаці Інгельгеін і послав з Італії військо в Паннонію у зв'язку з повстанням Людевіта. Однак справи посланого війська йшли недостатньо добре, і воно майже безрезультатно повернулося назад. Загордившись [своїми успіхами], зарозумілий Людевіт відправив до імператора послів, щоб просити миру, але висував певні умови, у випадку згоди на виконання яких обіцяв зробити все, що йому буде наказано. Коли ж імператор цих умов не прийняв і запропонував через своїх послів інші, віроломний Людевіт, начебто обговорюючи [ці умови], розіслав тим часом послів до навколишніх сусідніх племен, підбурюючи їх до війни [проти франків]. Так само народ тимочан, що відмовився від союзу з болгарами й хотів звернутися до імператора, щоб прийняти його владу, не зробив цього, тому що Людевіт фальшивими обіцянками залучив тимочан на свій бік. Відмовившись від свого наміру, [народ тимочан] зробився союзником [Людевіта] і помічником його віроломства.

Коли ж військо [франків] повернулося з Паннонії, маркграф фріульський Кадолах занедужав лихоманкою й помер у самій марці. Бальдрик, що спадкував Кадолаху, відправився в землі карантанців [Каринтію], що була доручена його турботам, і натрапив там на військо Людевіта. Коли воно рухалося уздовж річки Сави, Бальдрик

напав на нього з невеликим загоном, багатьох перебив, а інших вигнав із цієї провінції [Каринтії].

Борна ж, князь Далмації, відправився з більшим військом до річки Купи назустріч Людевіту, що йшов до нього з великими силами. У першій сутичці гудускани покинули Борну, й він урятувався лише завдяки своїй дружині. У цьому бою загинув Драгомоз, тесть Людевіта, що на початку війни залишив свого зятя й пристав до Борни. Коли гудускани повернулися додому, вони знову були скорені Борною. Тим часом у грудні місяці Людевіт, скориставшись нагодою, із сильним загоном вдерся в Далмацію й став усе спустошувати вогнем і мечем. Коли Борна побачив, що сили не рівні, він залишив усе своє майно у фортеці, а сам з обраним загоном то з тилу, то з флангу нападав на військо Людевіта й уночі й удень, де тільки міг шматував його й не давав йому спокою у провінції [Далмації]. Зрештою, знесиливши військо Людевіта тяжкими втратами, Борна примусив його піти з Далмації. Три тисячі воїнів із війська Людевіта були вбиті, триста або навіть більше коней захоплено, не рахуючи награбованого спорядження та різноманітної зброї. Про ці події Борна через своїх послів повідомив імператора.

820 рік. У січні [в Ахені] були скликані збори, які у зв'язку з відходом Людевіта ухвалили рішення: направити одночасно із трьох сторін три війська для спустошення землі Людевіта й приборкання його зухвалості. І Борна, спочатку через посла, а потім з'явившись особисто, радив, що, на його думку, слід робити.

...Коли скінчилася зима й перша трава змогла служити кормом для коней, три зазначених війська були відправлені проти Людевіта. Одне з них рушило з Італії через Альпи Норика, інше — через Каринтію, третє — через Верхню Паннонію. Двом з них, а саме правому і лівому, вдалося вдертися [у землю Людевіта] лише із запізненням, тому що загін ворогів, пручаючись, перешкоджав одному перейти Альпи, інше ж затрималося через тривалість шляху й річку Драву, яку потрібно було подолати. Середнє ж військо, що йшло через Каринтію, хоча воно в трьох місцях натрапило на опір, виявилось шасливішим. Завдяки фортуні воно тричі здолало ворога й, переpravившись через Драву, швидше за інших досягло призначеної мети. Людевіт нічого не вживав проти ворога, але засів зі своїми у фортеці, що він вибудував на крутій горі. Розповідають, що ні він сам, ні через послів не починав ніяких переговорів із супротивником ні про війну, ні про мир. [Послані ж імператором] війська, після того як вони зібралися разом, спустошили вогнем і мечем майже весь край і, не зазнавши жодних тяжких втрат, повернулися

додому. Однак те військо, що прямувало через Верхню Паннонію і річку Драву, потерпало від шлункового захворювання, викликаного кліматом і поганою водою, і значна його частина загинула від цієї хвороби. Зазначені три війська були набрані із Саксонії, зі Східної Франції й Алеманії, а також з Баварії й Італії. Коли вони повернулися додому, то жителі Крайни, що жили поблизу ріки Савм і майже співіснували із фріульцями, перейшли на бік Бальдрика; так само вчинила й частина жителів Каринтії, що [раніше] відійшла від нас на бік Людевіта.

821 рік. Були збори в лютому місяці в Ахені. На них обговорювалося питання про війну з Людевітом й було ухвалено рішення організувати три війська, які наступним літом мали по черзі спустошувати поля віроломних зрадників.

...Тим часом помер Борна, князь Далмації й Лібурнії. На прохання народу й за згодою імператора наступником Борни був поставлений його племінник на ім'я Владислав [Ladasclavus].

...Фортунат, градський патріарх¹⁶, одержав наказ з'явитися в палац до імператора після того, як якийсь священик на ім'я Тіберій обвинуватив свого патріарха перед імператором у тім, що той підбаворював Людевіта, що завзято брав участь у зраді й надавав йому допомогу, посилаючи майстрів-ремісників та мулярів для побудови фортець. [Фортунат зробив вигляд, що підкорився наказу й попрямував у Істрію, але відтіля таємно повернувся в Градо й через Задар утік у Константинополь.]

...[У середині жовтня була скликана генеральна рада в Діденгофі з нагоди одруження Лотаря, старшого сина Людовіка Благодетельного. На цю раду] прибули й графи, що тоді вже повернулися з Паннонії. Вони спустошили весь край зрадників і прихильників Людевіта й, оскільки ніхто не вступав з їхніми військами в бій, повернулися додому.

822 рік. ...З Італії було виряджено в Паннонію військо, щоб завершити Людевітову війну. З його приходом Людевіт залишив місто Сісак й, тікаючи, вирушив до сербів [ad Sorbos] — народу, що як говорять, займає значну частину Далмації¹⁷. Тут Людевіт підступно вбив одного із сербських князів, що дав йому притулок, а місто цього князя підкорив своїй владі. Відправивши, однак, своїх послів до імператорського війська, Людевіт пообіцяв, що він вирушить у дорогу й з'явиться перед імператором.

823 рік. ...[Після ради в травні у Франкфурті] до імператора дійшла звістка про смерть Людевіта. Залишивши сербів, він прибув у Далмацію до Людемисла, дядька князя Борни й, проживши в нього якийсь час, був підступно вбитий.

¹ Хринг — аварська фортеця. ² Югур — перша особа в Аварському каганаті.
³ Карл Великий. ⁴ Наприкінці тексту під 796 р. розповідається про те, що Карл Великий послав проти аварів війська під командуванням свого сина Піпіна, короля Італії. Цей похід був також успішним. Утім, деякі дослідники вважають, що похід Войномира відбувся не в 796, а в 795 р. ⁵ Нікіфор I, візантійський імператор із 802 р., загинув у 811 р. у битві з військами болгарського хана Крума. ⁶ Михайл I Рангове був імператором з 811 до 813 р. ⁷ Протоспафарій — візантійський чиновник першого класу. ⁸ Йдеться про так званий Ахенський мир, текст якого не зберігся. Ним затверджувалися завоювання Карла Великого на південному сході. ⁹ Папа Лев III (795—816). ¹⁰ Людовік Благочестивий (814—840). ¹¹ Абодрити — плем'я полабських слов'ян. Їх часто називають бодричами, але в джерелах така назва не трапляється. ¹² Борна — далматинський князь (810—821). Можливо, син або тільки наступник князя Вишеслава, що правив близько 800 р. у Ніні й одним з перших прийняв християнство. *Гудукани* (хорват. — гачани) — жителі Лібурнії (Хорватське примор'я). ¹³ *Тимочани* — сербське плем'я, що жило по р. Тимок. ¹⁴ *Людевіт* — князь посавських хорватів (близько 810—823 рр.). Його резиденцією було м. Сісак біля річок Сави і Купи. ¹⁵ *Кадолах* — наступник Ейрика. ¹⁶ Аквилейський патріарх, місцеперебуванням якого після лангобардської навали стало місто Градо на півночі Адріатики, південніше Аквилеї. ¹⁷ Найімовірніше Людовік відправився до сербів, що жили або в долині річки Уни, або в басейні річки Врбаса.

• Москаленко А. Е. Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян. Хорваты и сербы. М., 1978. С. 24—28.

2 Грамота князя Трпімира (852)

Грамота була надана хорватським князем Трпімиром (845—864) християнській церкві міста Спліт. Цей документ є найдавнішим з відомих нам джерел з історії Хорватії. Грамота збереглася в кількох копіях. Одна з редакцій датується 1568 р.

...Під час царювання в Італії благочестивішого Лотаря¹, короля франків у XV індикт², 4 березня... я, грішний, Трпімир, князь хорватів³, покладаючись на милість Божу, не знаючи [свого] останнього дня і часу, про який не знає людина, переживаючи за свою душу, я, за спільною згодою зі всіма своїми жупанами, побудував монастир і поселив там братів [монахів], чиї старанні обітничі та молитви звільнять нас від гріха перед Господом; я вирішив також подарувати церкві цього монастиря що-небудь із начиння. Коли ж не вистачало срібла для посуду, дав нам Петро, архієпископ Салонської церкви⁴ і коханий кум [наш], одинадцять лібр⁵ срібла. Тому ми з радістю сказали [йому]: «Що ти забажаєш, і ми не відмовимо дати [це] милості твоєї». На що архієпископ відповів: «Хочу, володар

і кум, щоб, передусім, те, що я купив за свої гроші, або те, що надано святій матері церкві — як рухоме, так і нерухоме [майно], тобто в Лазані й Тутарі, з рабами і рабнями Степушем, Зеголем і Хортином, будучи в присутності вашої світлості передано у власність грамотою як привілей названої Салонської церкви, залишилось [за нею] навечно, і потім, щоб на користь названої матері церкві, яка поширює архієпископську владу до берега Дунаю і майже на всю країну хорватів⁶, щоб урятувати душу вашу, батьків і вірних ваших і за позику срібла ви затвердили б церкві святого Георгія в місці, яке називається Пугале, все, що в неї є: [земельні] володіння, рабів і рабниць⁷ Ця сама церква, яка була освячена при князі Миславі⁸, отримала ці пожертви від вищезгаданого князя в такий самий спосіб, через привілей [даної грамоти]. Ми дуже просимо, щоб саме цей дар був вами надійно затверджений». Так... ми обіцяли і заповіли, щоб думки наші були зафіксовані в грамоті для юридичного закріплення [вказаного], аби надбане в наших межах у згаданих місцях було надане святій церкві навечно, щоб вона володіла [цим] без завади з чийогось боку. Врешті-решт ми щедро даруємо вищезгаданій церкві [ділянку] нашої території, від сходу до заходу, від гірської скелі до моря, з обох боків кордонів [наших], позначених камінням і залізними мітками, в середині яких лежить нічия земля; і підтверджуємо це для посилення святої Салонської церкви. І щоб кожний рік від усього, що народиться в нашому помісті, яке називається Кліс, віддавалася б згаданій церкві десятина, яку почав надавати попередник Мислав. Якщо ж хто-небудь що-небудь з вищевказаного благочестиво, за волею Господа і через любов до святих [надать] монастирю святих мучеників Домнія, Анастасія, Косми і Даміана, ми поступилися і вирішили, щоб це згодом залишалось непорушно підтвердженням; і якщо хто-небудь намагатиметься забрати силою або вкрати [надане], то хай здійсниться над ним гнів Господа Спасителя і прокляття всіх трьохсот вісімнадцяти святих отців, і хай буде зв'язаний міцними путами відлучення, відділений і відчужений судом Божим від роду [свого] і вітчизни, від дружини і дітей. [Також буде покараний той], хто нерозсудливо наважиться забрати наше надання у святої матері церкви...

Дано в місці, названому Біхач, у вищезгаданий час і скріплено свідками, які присутні, знають [все вищевикладене] і разом з тим бажають [цього]. Підписано мною самим, князем Трпімиром, що справу цю задумав і узаконив. Підписано свідком Комичаєм, жупаном. Підписано Претілією, жупаном. Підписано свідком Немустлом, жупаном. Підписано свідком Зарсатою, жупаном. Підписано свідком Людовіком, жупаном. Підписано Озапулом з братом. Підписано свідком

Негуцієм, камерарієм. Підписано свідком Зулом. Підписано свідком Потекарієм. Підписано Зугімуством. Підписано свідком Дамаєм. Підписано свідком пресвітером Домміком, капеланом. Підписано свідком пресвітером Киприяном, капеланом. Я, пресвітер, Мартін, капелан, за наказом мого володаря, вищезгаданого князя, написав і власноручно завершив працю [свою], [і ї] підписав.

Ось імена рабів із Мосора, які належать святій матері церкві святого Домнія. Знайте їх імена: це передусім Нарент, Постеллій, Насезай, Дамачай, Ібена, Трубуза зі своїми дружинами. Решта ж сім [?] імен: Лютамир, Стрехемил, Недамустл, Тешина, Лютечай, Цеузтіз.

¹ *Лотар* — франкський імператор (840—850), був також італійським королем. Згадування його імені в грамоті свідчить про залежність хорватів від імперії франків та Італійського королівства. ² В середині століття існував відлік часу за п'ятнадцятиліттями. Порядковий номер року в п'ятнадцятилітті називався індіктом, або індіктином. ³ Перша згадка назви «хорвати» у відомих нам писемних джерелах. ⁴ Тобто Сплітської церкви, або церкви святого Домнія. ⁵ Близько 3,5 кг. ⁶ Влада сплітського архієпископа поширювалася лише на далматинські міста та на їхні околиці. ⁷ Мова йде про передання церкви святого Георгія у повну власність сплітському архієпископу. ⁸ Далматинсько-хорватський князь Мислав правив близько 835—845 рр.

• *Москаленко А. Е.* Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян. Хорваты и сербы. М., 1978. С. 59—61.

3 Лист Людовіка II до Василя Македонянина (872)

Лист франкського імператора Людовіка II (855—875) візантійсько-імператорові Василю I (867—886) входить до Салернської хроніки. Достовірність документа піддається сумніву.

Людовік, божественним провидінням імператор август римлян, улюбленому й духовному братові нашому Василю, славному й благочестивішому імператорові нового Риму... Втім, ми просимо тебе [заради] братньої любові [до нас] не заподіювати ніякої неприємності Нікіті¹ за те, що він так нахабно скривдив нас. Адже хоча він був настільки зухвалий і свавільний стосовно нашої імперії, що безліч вірних наших людей рішуче виступила б проти нього, якби ми його не втихомирили² з поваги й любові до тебе, однак відповісти злом за зло ми не вважали за потрібне і не повинні [цього робити]...

Адже [не слід було так обходитися] з апокрисаріями апостольського престолу... слід твоїй світлості відправити їх з такою охороною, щоб не піддалися б ніякому нападу піратів або інших лиходіїв¹. І справді, це викликало проти тебе гучне невдоволення як нашого духовного батька — Папи, так і всієї римської церкви, — те, що їх, прибуття яких ти так настійливо домагався від апостольського престолу, безтурботно вирішив відправити [без охорони]. Нікіта ж патрицій, призначений із флотом охороняти Адриатичне море, скориставшись із нагоди, у цих самих слов'ян, нібито за подібні справи, захопив велику здобич і, розграбувавши деякі їхні селища, повів у полон людей; однак те, що згадані поважні апокрисарії втратили, дотепер не було повернуто. Ми не хочемо забувати наше духовне братерство через те, що були зруйновані наші селища й що так багато жителів нашої Славенії були поведені в полон без усякої пощади, через [усе], що могла б висловити наша вражена душа. Адже не слід було [так] робити, щоб у цих слов'ян наших так нечестиво були розграбовані їхні домівки, коли вони розташувалися зі своїми кораблями в Барі⁴ в бойовій готовності заради спільної вигоди і не думали, що вороги наступають на них з іншого боку; і з ними трапилося [те], що, якби вони передбачили, безумовно, зовсім не відбулося б. У зв'язку з цим звертаємося із закликком до бажаної [для нас] любові твоєї, щоб [ти] наказав якомога швидше виправити вчинене й наказав відпустити цих самих полонених з усім, що в них є; якщо не хочеш ні в якому разі, щоб любов, котра нас сполучає, припинилася.

¹ *Nikita* Оорифа — друнгарій (адмірал) візантійського флоту на Адриатиці від 867 до 871 р. ² Про втихомирення Нікити нічого невідомо. ³ У 869—870 рр. у Константинополі відбувався церковний собор. Папські послы (апокрисарії), повертаючись із собору, були пограбовані й узяті в полон піратами-неретвянами; послы повернулися додому лише в грудні 871 р., а майно їх пропало. Під приводом покарання піратів Нікіта спустошив і територію хорватів. ⁴ Італійське місто Барі з 840 до 871 р. належало сицилійським арабам. Людовік II облягав його за допомогою хорватського флоту.

• *Москаленко А. Е.* Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян. Хорваты и сербы. М., 1978. С. 29—30.

4 КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ Про управління імперією (середина X ст.)

Про автора див. розділ II, тему 1, документ 2. У праці наводяться цінні, хоча й суперечливі відомості з історії сербів і хорватів (до X ст. включно).

Глава 29

...Імператор Діоклетіан побудував також фортецю Аспалаф¹... і спорудив у ній палаци... Крім того, побудував той же імператор Діоклетіан фортецю Доклею², що тепер перебуває у володіннях діоклетіанів, від чого й прізвисько «діоклетіани» залишилося як назва жителів тієї країни... біля моря, нижче тієї ж самої фортеці [Аспалаф], є фортеця під назвою Салона, розміром уполовину Константинополя, в якій всі ромеї сходяться, озброюються, виступають звідси й відправляються до клісури³, що віддалена від цієї самої фортеці на чотири милі і нині зветься Кліса, тому що закриває прохід тим, хто йде з того боку. Відтіля ж вони йдуть до річки. І так ця зміна військ здійснювалася багато років, і слов'яни по той бік річки, названі також аварами, поміркувавши, сказали: «Ці ромеї, які переправилися й взяли здобич, відтепер не перестануть переправлятися проти нас. Тому боротимемося з ними». Потім слов'яни, вони ж — авари... улаштували засідки й, борючись, перемогли їх. Взявши їх зброю, прапори та інші військові знаки й переправившись через річку, названі слов'яни прийшли до клісури... Прийшовши ж, слов'яни негайно ж вигнали ромеїв та опанували вищезгадану фортецю Салону⁴. Поселившись там з тієї пори, вони почали потроху розоряти ромеїв, що жили в долинах і на височинах, знищувати й завойовувати їхні міста. Інші ж ромеї рятувалися у фортецях узбережжя й донині володіють ними, якими є Декатера [Котор], Раусій [Рагуза, Дубровник], Аспалаф [Спліт], Тетрангурій [Трогір], Діадора [Задар], Арва [Раб], Векла [Крк] і Опсара [Црес], жителі яких і тепер називаються ромеями⁵.

Із царювання Іраклія⁶, василевса ромеїв [про що буде сказано при описі хорватів і сербів], уся Далмація й навколишні її народи: хорвати, серби, захлуми, тервуніоти, каналіти, діоклетіани й арентани⁷, йменовані також пагани⁸... Коли ж царство ромеїв через недбалість й недосвідченість правителів у той час занепало..., жителі фортець Далмації стали самостійними, не підвладними ні василевсу ромеїв, ні будь-кому іншому. Крім того, тамтешні народи хорвати, серби, захлуми, тервуніоти, каналіти, діоклетіани й пагани, також збунтувавшись проти царства ромеїв, стали незалежними й самовладними, нікому не підлеглими. Архонтів⁹ же, як кажуть, ці народи не мали, крім старців-жупанів¹⁰, як це в правилах у інших слов'ян. Крім цього, більшість цих слов'ян були нехрещеними й довгий час вони залишалися нехристиянами. За христілюбного василевса Василія¹¹ вони відправили апокрисаріїв [послів], благаючи його про те, щоб нехрещені з них були хрещені й вони були б, як і спочатку, підвладними царству ромеїв. ...Тоді, після хрещення, він поста-

вив для них архонтів, яких вони самі хотіли й вибирали з роду, шанованого й улюбленого ними. З тих пір і донині архонти в них з'являються з тих же самих родів, а не з якого-небудь іншого. Що ж стосується паган, названих ромейською мовою арентанами, то вони, живучи в непрохідних і обривистих місцевостях, залишилися нехрещеними. Адже «пагани» мовою слов'ян означає «нехристі». Але після цього й вони, відправивши послів до того ж вічної пам'яті василевса, просили, щоб хрестили і їх, він хрестив їх також.

...Фортеця Раусій не має такої назви мовою ромеїв, але оскільки вона стоїть на скелях, її йменують по-ромейському «скеля-лава», тому її жителі прозиваються лавсіями, тобто «поселенцями скелі». У просторіччі ж, що нерідко спотворює назви перестановкою літер і зміною найменування, їх називають раусеями. А самі раусеї володіли давньою фортецею Пітавра [Епідавр]¹². Коли слов'яни, що живуть у фемі, захопили інші фортеці, вони оволоділи також і цією фортецею. Одних вони вбили, інших зробили рабами. Ті, хто зуміли втекти й урятуватися, оселилися на обривистих місцях, де нині перебуває фортеця, яку вони вибудували спочатку невелику, потім заново — побільше; а після цього знову подовжили стіни через поступове збільшення кількості [жителів], поки не виникла [нинішня] фортеця...*[Далі Константин Багрянородний описує палац Діоклетіана, фортеці Трогір, Котор, Задар, перелічує деякі острови, де є населені фортеці, а також і такі, на яких фортеці занедбані.]* ...Інші ж фортеці, що розташовані на материкових частинах фемі й захоплені названими слов'янами, стоять безлюдними й порожніми, тому що ніхто не живе в них.

Глава 30

...З давніх-давен Далмація брала початок від меж Дірахія [Драча], а саме — від Антибари [Бара], і простягалася до гір Істрії, а завширшки сягала річки Данувію¹³. Вся ця область підкорялася владі ромеїв, і ця фема була найзначнішою з інших західних фем. Але її захопили племена слов'ян... Хорвати ж жили за Багіварією [Баварією], де з недавнього часу перебувають білі хорвати¹⁴. Один з родів відділився від них, а саме п'ять братів: Клока, Ловел, Косенціс, Мухло й Хорват і ще дві сестри: Туга й Вуга, разом з їхнім народом прийшов у Далмацію й виявив, що авари заволоділи цією землею¹⁵. Тому кілька років вони воювали один з одним, і здолали хорвати; одних аварів вони вбили, інших примусили підкоритися. З тих пір ця країна перебуває під владою хорватів.

...Від річки Зендіна [Шетіни] починається країна Хорватія. Вона простягається від моря до меж Істрії, а саме — до фортеці Алвуна

[Лабіна], а з боку гір тягнуться ще далі, до якогось місця феми Іст-рія. Межує вона біля [жуп] Ценціни й Хлевіани з країною Сербією. Країна Сербія прикриває з материка всі інші країни [з названих], на півночі вона межує із Хорватією, а на півдні — з Болгарією. Відтоді як названі слов'яни оволоділи всім простором Далмації, мешканці римських фортець живуть землеробством на островах. Але оскільки пагани [неретвляни] постійно полонили їх і винищували, вони покинули острови, маючи намір обробляти землю на материк. Однак цьому перешкоджали хорвати, тому що вони [romeї] ще не платили податі хорватам, а все, що з недавнього часу віддають слов'янам, вони вносили своєму стратигу¹⁶. Будучи не в змозі прожити, вони прийшли до вікопомного василевса Василія, повідавши йому про все викладене. Тому блаженний цей василевс Василій ухвалив, щоб вони все, що дають стратигу, віддавали слов'янам і жили з ними в мирі, а стратигу лишали якусь малість, щоб тільки показати своє підпорядкування й залежність від василевса ромеїв та свого стратига. З тих пір узалежнилися ці фортеці від слов'ян і сплачують їм пакт, фортеця Аспалаф [Спліт] — у 200 номісм [золотих монет], фортеця Тетрангурій [Трогір] — у 100 номісм, фортеця Діадора [Задар] — у 110 номісм, фортеця Опсара [Црес] — у 100 номісм, фортеця Арва [Раб] — у 100 номісм, фортеця Векла [Крк] — у 100 [номісм], тобто разом 710 номісм, крім вина та інших різних продуктів, а все це ще більше, ніж сума в номісмах. Фортеця Раусій [Дубровник] лежить між двома країнами, Захлумами [Хумом] і Тервунією [Травунією]. Виноградники жителів фортеці знаходяться в обох цих країнах, і вони сплачують архонтові захлумів 36 номісм і архонтові Тервунії також 36 номісм.

Глава 31

...Та країна, у якій оселилися хорвати, спочатку перебувала під владою василевса ромеїв, тому й збереглися донині палаци й іподроми імператора Діоклетіана в країні хорватів, у фортеці Салоні, біля фортеці Аспалаф [Спліт].

...Архонт Хорватії спочатку, тобто із царювання василевса Іраклія, [був] під владою василевса ромеїв і ніколи не підкорявся архонтові Болгарії. Але й болгари не ходили війною проти хорватів, крім архонта Болгарії Михайла-Бориса, який, розв'язавши проти них війну й не спромігшись досягти успіху, уклав з ними мир, наділивши хорватів дарами й одержавши дарунки від них. Однак і ці хорвати ніколи не платили пакту болгарам, хоча обидві сторони частенько наділяли одна одну дарунками із прихильності.

В хрещеній Хорватії є населені фортеці: Нона [Нін], Белєград [Біоград], Беліцін [?], Скордона [Скрадін], Хлевена [Лівно], Столп [середньовічна Стелпона біля нинішньої Рогозніци], Тенін [Кнін], Кори [Карін], Кловока [Гламоч].

Велика Хорватія, називана «білою», залишається нехрещеною до цього дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінноти, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більше доступною для грабежів і франків, і турків [угорців], і печенігів. Вона не має ні довгих суден, ні торговельних кораблів, тому що лежить осторонь від моря — шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, якого вони досягають через 30 днів, називається «Чорним».

Глава 33

Країна захлумів перебувала раніше під владою ромеїв, тобто римлян, яких імператор Діоклетіан переселив з Риму.... Ця країна була підкорена василевсу ромеїв, але цілком спустошена аварами, а її населення знищено. Захлуми, що нині живуть там, є сербами з часу того архонта, котрий перейшов до василевса Іраклія. Назву ж «захлуми» вони отримали від гори — Хлума [Хума], інакше кажучи, слов'янською мовою це означає «люди, що живуть за пагорбом», бо в цій країні є великий пагорб, на якому розташовані дві фортеці — Бона і Хлум, а за тим пагорбом протікає річка Бона, що означає «хороша»¹⁷.

Глава 34

Країна тервуніотів і каналітів — та ж сама¹⁸. Тамтешні жителі походять від нехрещених сербів, живучи там з часів того архонта, який з нехрещеної Сербії перейшов до василевса Іраклія, аж до архонта Сербії Властімира. Отже, цей архонт Властімир видав свою доньку за Країну, іна Бели, жупана Тервунії. Бажаючи догодити своєму зятю, він назвав його архонтом і зробив його самовладним. Від нього народився Фалімер, а від нього — Чузімер. Але архонти Тервунії завжди підкорялись слову архонта Сербії. Тервунія слов'янською мовою означає «укріплене місце», бо ця країна має багато фортець.

Цій країні підкорялася інша, яка мала назву Каналі. Слов'янською мовою «каналі» означає «вторована», адже через рівнинність тієї місцини там будь-яку справу робили з допомогою возів.

[Далі перелічуються п'ять населених фортець, про місцезнаходження яких, за винятком Требіне, можна тільки здогадуватися.]

¹ У її стінах у VII ст. виникло місто Спліт. Залишки палацу Діоклетіана донині збереглися в центрі міста. ² Руїни Діоклеї знаходяться в районі злиття річок Зети й Морачі, біля Подгоріци. Навколишня область («володіння Діоклетіанів») теж називалася Діоклея, по-сербськи Дукля, пізніше Зета, з XIV ст. — Чорногорія. ³ *Клісура* — гірський прохід. ⁴ Салона була здобута слов'янами близько 614 р. ⁵ Питання про час остаточної асиміляції слов'янами (хорватами) романізованого населення Далмації не

з'ясоване. Ймовірно, цей процес тривав і в X ст. ⁶ Іраклій царював із 610 до 641 р. ⁷ *Захлуми* — жителі Хуму (Хум — сучасна Герцеговина), *тервуніоти* — Травунії (область навколо сучасного Требіне), *каналіти* — Конавлі, *ареттани*, або *пагани* — неретвяни, що жили між річками Неретва й Цетіна, а також на прилеглих островах. ⁸ У рукопису твору Константина фраза не закінчена. Вважають, що далі йшло: «були під владою імператора ромеїв». ⁹ *Архонт* — тут, мабуть, князь. ¹⁰ *Жупан* — тут, мабуть, племінний старійшина. ¹¹ Василій I Македонянин (867—886). ¹² На місці теперішнього Цавтата, приблизно в 15 км на південний схід від Дубровника. ¹³ Римська провінція Далмація не доходила до Дунаю. ¹⁴ Деякі вчені пов'язують походження цієї назви з німецькою річкою Ельбою. ¹⁵ Тут автор спирається на народну легенду. ¹⁶ *Стратиг* — візантійський намісник у Далмації. ¹⁷ Ідеться про річку Буну, що впадає до Неретви біля Мостара. ¹⁸ У творі Константина Багрянородного «Про церемонії» князі Тарвунії та Конавлі згадуються як самостійні.

• *Москаленко А. Е.* Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян. Хорваты и сербы. М., 1978. С. 31—41; 46; 47.

5 *ФОМА СПЛІТСЬКИЙ* Історія архієпископів Салони та Спліта (бл. 1260)

Фома Сплітський (1200—1268), архідиякон Сплітської церкви, професійний хроніст, був людиною освіченою і добре інформованою у політичних подіях. У хроніці «Історія архієпископів Салони та Спліта» точно зобразив внутрішнє та зовнішнє становище міста Спліт. Перша частина твору Фоми, присвячена історії Далмації та Хорватії від періоду її завоювання Римом до XIII ст., є достовірним джерелом щодо історії цього регіону Балкан.

Розділ 7. Про те, як була здобута Салона. Тим часом місто Салона внаслідок сусідства варварів, що тривожили його щоденними набігами, з кожним днем засмучувалося ще більше. У ньому відбувалися громадянські усобиці; управління містом було недостатньо твердим.

...Салона була зруйнована під час нашествия готів, які під керівництвом Тотілі¹ з'явилися з Тевтонії та Полонії; адже цей вождь, перш ніж піти війною на Італію, пройшов територією Далмації, спустошуючи її, і частково розорив місто Салону.

...З Полонії прийшли разом з Тотілою сім чи вісім знатних племен, що звуться лінгонами². Побачивши, що земля Хорватії буде зручна їм для життя, оскільки в ній залишалось мало поселенців, вони випросили й отримали її від свого вождя³. Оселившись там, лінгони почали гнобити місцевих жителів і поневолювати їх. Хор-

ватія — гірський край, з півночі до неї прилягає Далмація. Ця область у давнину звалася Курецією, і народ, що тепер називається хорватами, йменувався раніше куретами чи корібантами⁴, а тому в Лукана читаємо: «Тут, підкоряючись військовим ордам куретів, яких живить земля, оточена морем». [*Марк Антей Лукан. Фарсалия.*] Звалися ж вони куретами, бо нібито були прудконогими та непосидючими⁵ і, блукаючи горами і лісами, вели життя дикунів. Увібравши в себе дикість рідної природи, вони відчували звірячу радість, використовуючи зброю, чинячи набіги і спустошення. Украй войовничі і немов не знайомі зі страхом смерті, вони були готові з великими руками протистояти ворожим загонам. Багато поетів відмічають у них один забобон. Під час місячного затемнення вони думають, що місяць поглинається злими духами, і б'ють по всіх мідних предметах домашнього побуту; вони вірять, що від шуму демони тікають, і таким чином можна допомогти страждаючому місяцю; звідси у Вергілія: «Стукають міддю курети» [*Вергілій. Сільські поеми.*]

Отже, вищезгадані народи перемішувались і стали одним народом зі схожим способом життя і звичаями, однією мовою. У них з'явилися власні вожді. І хоча вони були зіпсовані й злі, все-таки були християнами, проте грубими. До того ж вони були заражені аріанською ерессю⁶. Багато хто їх називав готами, але були вони слов'янами, судячи з їхнього власного імені, з яким вони прийшли з Полонії чи Богемії⁷.

Вказані народи нападали на латинян, що населяли приморські області, а особливо на Салону, головне місто провінції. Місто це перебувало в стані повного занепаду своєї сили і повного виснаження грошей. Не було правителя, корисного за таких обставин; внаслідок цього місто можна було легко взяти, спустошити. Готський ватажок, що очолював всю Славонію⁸, зосередивши велике військо, кінноту і піхоту, спустився з гір і став табором на схід від міста; в той же час він наказав іншому загону свого війська отаборитися на захід від міста над морем і з усіх боків почав атакувати Салону, вперто закидаючи її стрілами і дротиками. Нарники зі схилу випнутої вперед гори із жахливим шумом з розмахом кидали каміння на міські стіни і намагались вибити міську браму. Але жителі Салони, розсіяні по стінах, мужньо опиралися, відбиваючи ворожі дротики за допомогою оборонних споруд і щитів. Крім цього, захисники міста скидали на ворогів величезне каміння, а на тих, хто вів бій з далекої відстані, одні метали каміння, діючи машинами, а інші пускали хмару стріл, використовуючи балісти і луки, і так впродовж довгого часу точилася безуспішна боротьба з обох боків. ...Жителі Салони, втомившись і

виснаживши сили, не витримуючи натиску ворогів, зневірилися у можливості опору і не обороняли з мужністю в серці навіть стіни міста; вони настільки злякались, що в заціпенінні кожен думав лише про втечу з міста.

Трапилось так, що кілька багатіїв з міста таємно винесли своє майно до моря і квапились завантажити його на судна. Побачивши це, простий люд з усіх боків міста і жінки з малими дітьми, зібравшись усі в один великий натовп, намагались потрапити у гавань і сісти на кораблі, щоб урятуватись з міста, хто куди. Випереджаючи один одного, вони тягли все, що могли, з домів, жажливі крики жінок і дівчат неслись до неба. Марно поспішали до гавані бідняки, сподіваючись теж потрапити на судна; одні з них змогли потрапити на човни лише напівголі і з пустими руками; другі допливли до кораблів; треті після невдалої спроби добратися гинули у хвилях серед шумної флотилії.

А вороги, раптово увірвавшись у місто, з тилу розбили тих, хто біг на смерть, відбирали здобич, не жаліли нікого з тих, хто траплявся, підпалювали хати. І незабаром, як тільки нещасне місто, що залишилося без захисту своїх синів, наповнилось масою ворогів, не було вже нікого, хто жалів би храми, античні будови та прекрасні палаци, але люті вороги скрізь підпалювали місто, перетворивши його за короткий час на обуглені руїни та попіл. Адже від такої здобичі вони забрали собі лише малу частину, вважаючи за величезну нагороду те, що змогли знищити таке славетне місто майже без жодних втрат у своєму війську.

Кому було під силу підрахувати, скільки недруг взяв у полон нещасних громадян, сумних дівчат і дітей? Хто розповість про масу тих, кого згубив меч, винищила пожежа, поглинуло море під час утечі? А нещасні громадяни, що вдивлялись в палаючу у вогні милу серцю батьківщину, не могли горювати, їм не було часу її оплакувати, адже кожний, побоюючись за своє життя, поспішав відвести судна. Не було часу створювати міську раду, аби вирішити, що треба зробити для рятування, але кожний, переживаючи за свою родину, розмірковував над тим, куди спрямувати свій шлях з речами, які він міг врятувати при загибелі батьківщини.

Розділ 8. Як утікали до островів жителі Салони. Після того, як вони від'їхали на судах уже далеко від берегів, вони взяли курс на різні острови; дехто ж уважав, що і на островах не буде достатньої безпеки і пливли далі. Урешті-решт деяка частина втікачів залишилась на острові Шолта, інші припливли до берегів островів Брачу і Хвару, інші ж до гаваней островів Віса і Корчули.

Отже, спустившись із кораблів, деякі втікачі стали шукати свої родини, дізнаватися про них на інших островах і встановлювати зв'язки зі своїми родичами; хто відшукувався — радів, що позбувся такої великої небезпеки, а за тими, хто не знаходився, горювали, як за небіжчиками. Але шойно скорбота і туга від такої біди трохи затихли, стали підбадьорювати один одного. Тоді ж почали плести курені з гілок і лозини і ставити їх у потрібних місцях. Потім почали займатися різними справами, хто чим: одні стали обробляти землю, інші займатися торгівлею, плаваючи на суднах морем. О горе, о горе! Скільки багатих і зніжених людей було в Салоні, які тепер жалюгідним чином випрошували хліба від чужого столу. А дехто з молоді, спорядивши лібурни⁹, почали плавати вздовж берегів Далмації та влаштовувати ворогам засідки. Вони щоденно чинили такий розбій і пограбування, що ніхто зі слов'ян не мав сміливості спуститися до моря. Ведучи таке нещасне життя, жителі Салони залишалися на островах протягом тривалого часу.

В цей самий час Папа Іоанн¹⁰, верховний первосвященик апостольського престолу, будучи далматинцем за національністю та почувши про варту співчуття загибель своїх одноплемінників, дуже засумував і послав одного абата на ім'я Мартін з великою сумою грошей для викупу полонених. Коли він прибув у Далмацію, то викупив багато полонених у слов'ян і відправив їх до родичів... [*Далі Фома розповідає про те, як Мартін отримав у Далмації та Істрії «моці багатьох святих і переправив їх у Рим».*]

Приблизно в той самий час припливли на суднах до берега, недалеко від Епідавра, якісь прибульці, як кажуть, вигнані з латинського [романського] міста. Епідавр був єпископським містом, а його єпископом був вікарний єпископ салонської церкви... Отже, вищезгадані прибульці, оселившись в тих краях, вчиняли часті напади на місто Епідавр і до краю розорили його, а потім захопили та перетворили на пустелю. Епідавряни ж змішалися з ними та утворили один народ. Вони побудували Рагузу [Дубровник] і оселилися в ньому...

Розділ 9. Як жителі Салони розселилися по різних місцях. Тим часом прибульці на острови із Салони потерпали від неродючості ґрунту та нестачі води і ждали повернутися на батьківщину. Але хоча Салона була покинута і ніхто з ворогів не наважувався в ній залишатися, салонці все ж таки побоювалися знову оселитися там; пожежа — справа рук ворожих — певна річ, усе знищила; вежі й стіни лежали в руїнах; уціліла одна лише будівля театру, спорудженого в західній частині міста. Таким чином, нещасні громадяни на островах потерпали від бідності, а повертатися в Салону не могли,

пригнічені страхом перед ворогами. І так більша їх частина розселилась по різних країнах, і їх залишилось небагато, і до того ж бідних, вони і не думали порушувати питання про відновлення міста. Тому дехто з них, залишивши острови, шукав собі в різних частинах Далматинського узбережжя зручні для поселення місця... [Далі розповідається про те, як частина жителів Салони оселилась у старій фортеці і так виникло місто Задар.]

Розділ 10. Як ті, хто повернулися з островів, досягли Спліта. Серед салонців, які переселилися на ближні острови, був якийсь муж на ім'я Север, чий будинок розташовувався над морем, біля колони палаци Діоклетіана. Оскільки він, порівняно з іншими, мав великий авторитет, то його називали великим Севером. Він став переконувати своїх співгромадян, щоб вони повернулися у вітчизну. Але з огляду на небезпеку побудови житла серед руїн античного міста він радив їм знайти притулок поки в Діоклетіановому палаці, де вони, перебуваючи в безпеці, могли б обробляти хоча б яку-небудь частину своєї землі без великого страху, доки не створяться більш сприятливі умови для відбудови Салони. Врешті-решт ця порада сподобалася нобілям і всьому простому люду, і вони уклали між собою таку угоду, що більш багатші побудують собі будинки за власний рахунок; інші, бідніші, нехай оселяться в розташованих навкруги вежах, решта ж знайде притулок у підвалах і підземеллях.

Тоді, забравши все, що в них було на островах, і завантаживши на судна, вони переправилися з жінками і малолітніми дітьми, але без тварин, і коли прибули, зайшли всередину вищеназваного палацу, побудованого не для громадян Салони, а для царського двору. І оскільки палац був просторий, його почали називати Сплато. Розмістившись на території палацу, вони побудували там поганенькі житла, змушені до того своїм становищем.

...Згодом вони стали потроху виходити за межі поселення й обробляти ближні землі. Але щойно ватажки готів почули, що громадяни Салони повернулися з островів, негайно почали виступати з військом проти них і розорювати їхні посіви, не випускаючи їх за межі міських стін. Тоді громадяни, порадившись, відправили посольство до константинопольських імператорів, благаючи про те, щоб їм було дозволено проживати в Спліті й володіти на попередньому праві територією свого міста Салони. Так воно і сталось. Адже вони повернулися до своїх співгромадян, домігшись усього, чого вони хотіли, і принесли священний рескрипт володарів-імператорів¹¹.

Ватажкам готів і слов'ян було надіслано суворе попередження, щоб вони не турбували громадян Салони, що проживають у Спліті.

Отже, отримавши це попередження імператорів, слов'яни не на-смілювалися в подальшому підіймати зброю проти поселенців Спліта. Після укладання зі слов'янами миру сплітчани почали встановлювати відносини з ними, укладаючи торговельні угоди, брати законні шлюби і жити з ними в мирі і дружбі.

*Розділ 11. Про Іоанна — першого архієпископа Спліта*¹². Тим часом верховний понтифік направив одного легата на ім'я Іоанн родом з Равенни, щоб він, об'їжджаючи землі Далмації й Хорватії, просвіщає християн спасенними повчаннями. У Салонській же церкві з часу руйнування пресул не призначався. Тому високоповажний Іоанн почав переконувати клір і народ обов'язково відновити в себе архієпископство стародавнього міста, що було розцінене ними як знак вдячності й схвалення. Тоді, згідно зі звичаєм, на зборах кліру всі одностайно вибрали названого Іоанна. Отримавши висвячення від пана Папи, він прийшов як добрий пастир..., прагнучи не до накопичення грошей, оскільки церква в той час була вкрай бідною, але добиваючись багатства духовного, він усім серцем опікувався спасінням душ. Папським престолом йому було дано дозвіл, за яким Сплітська церква отримала всі належні привілеї, що були колись у Салони.

Тоді він почав облаштовувати церкву і клір, упроваджувати вчення, проповідувати і з особливою ретельністю виконувати справу пастирського служіння. Обходячи землі Далмації й Славонії, він відновлював церкви, наставляв єпископів, розподіляв церковні приходи, потроху схиляв варварські народи до католицького учення¹³.

У той час вищеназваний Север передав церкві своє житло, яке після повернення з островів дісталось йому в Спліті, разом з кутовою баштою і двором, призначивши його для єпископії; і там першим став жити високоповажний пресул Іоанн. Помітивши, що в народу зростає любов до богослужіння, він негайно приступив до похвальної справи, і святилище Юпітера — видатну споруду, збудовану в палаці, очистив від зображень ідолів, зробивши в нім двері й замки. Коли було призначено торжество освячення, звідусіль зійшлася велика кількість народу. Так він зробив із відомого святилища церкву, освятив її при великому благоговінні й захопленні всіх присутніх на честь Бога і преславної Диви Марії.

Розділ 14. Про навалу угорців. Майже в той самий час частина народу масагетів, що покинула свою землю, яка називається Магерією, рушила грізним численним натовпом, змітаючи все на своєму шляху, і зайняла всю Паннонію обабіч Дунаю. Винишивши одних її жителів, а інших зробивши рабами, вони оселилися на цій рівнині, оскільки завдяки малонаселеності вона була зручною для

скотарства, чим головно ця орда і жила. Говорять, що в давнину ця область була пасовищем римлян. Отже, вони почали частими військовими набігами розоряти навколишні землі, руйнувати церкви, знищувати християн. А були вони вкрай жорстокими язичниками, які раніше йменувалися гунами, а пізніше були названі угорцями. Говорять, ще раніше з названої країни вийшов вождь Аттіла, найлютіший переслідувач християн¹⁴.

Петро був архієпископом у 990 р. при королях Трпімирі і його синові Мунцімирі. Павло був архієпископом у 1015 р. при імператорах Василії й Константині та Крешимирі, їх патрицієві і королеві хорватів¹⁵. Батько ж цього архієпископа звався Престанцій і був він у цей же самий час примарієм, тобто правителем міста Спліта¹⁶.

В той же час Геза¹⁷, четвертий князь угорців, ставши християнином, почав потроху привертати свій народ до обряду християнського сповідання, надавши християнам свободу будувати церкви і публічно проповідувати ім'я Христа. А після смерті архієпископа Павла на його місце в 1030 р. під час правління вищеназваних государів був поставлений Дабрал¹⁸.

Розділ 17. Як розпочалося панування угорців над Далмацією і Хорватією. У цей час король Свімір помер, не залишивши наступника¹⁹. Отже, зі згасанням королівської крові в королівстві хорватів уже більше не було нікого, хто міг би піднятися по праву.

Зважаючи на це, між усіма знатними людьми королівства почалася велика ворожнеча. І коли то один, то інший, спонукуваний честолюбством, заявляв про свої претензії на володіння країною, починалися незліченні грабежі, розбої, вбивства і всілякі лиходійства. Не проходило жодного дня без взаємних переслідувань, нападів, биття.

В ті часи один з магнатів Славонії... відправився до Угорщини. З'явившись тоді до короля Владислава, він повів з ним розмову, переконуючи його виступити для завоювання королівства Хорватії й підпорядкувати його своїй владі; він цілком запевнив його, що це можна зробити без зусиль, оскільки престол королівства був не зайнятий і воно опинилося без надійного королівського піклування.

Король Владислав, захоплений цими порадами, без зволікання зібрав численне військо. Виступив у похід і безперешкодно зайняв усю землю від річки Драви до Альп, які звуться Залізними. Після цього він перейшов через Альпи і почав облягати укріплення та фортеці і затівати битви з народами Хорватії. А оскільки вони не надавали один одному допомоги і були роз'єднані, король зміг здобути легку перемогу. Проте він не дійшов до приморських країв; а

почувши, що якийсь народ вдерся в межі його королівства, повернувся до Угорщини.

...Коли ж король Владислав переселився до Господа, королівський престол успадкував Коломан. Будучи людиною войовничого духу, він вирішив підпорядкувати своїй владі всю країну до Далматського моря. І він прийшов з добре озброєним військом і зайняв частину Славонії, яка не була завойована Владиславом.

Таким чином, він дійшов до моря, маючи намір зайняти приморські міста²⁰. Тоді, насамперед, він підступив до міста Спліта, бажаючи миром добитися, щоб [жителі] із власної волі підкорилися його владі й не допустили б, щоб він знищив їх самих та їх місто. Проте сплітчани, міцно замкнувши ворота і розташувавшись зі зброєю в руках по колу стін, не пішли на угоду з королем, побоюючись потрапити під владу невідомого і чужоземного народу; адже вони не знали, що замишляв король відносно міста і городян. Тоді король та його князі, обурюючись і вважаючи, ніби сплітчани нехтують ними, стали погрожувати громадянам; і, отаборившись недалеко від міста, спустошували поля і грабували все, що могли. Так і вийшло, що сплітчани, набравшись духу, всі разом зважилися скоріше винести всі випробування і втрати, ніж допустити панування угорців. Коли ж минув якийсь час, вони нарешті дізналися через посередників, що ті — християни і що король хотів би з ними обійтися по-доброму, якщо тільки вони мирно підкорятимуться його владі. Тоді сплітчани, порадившись, направили архієпископа Кресценія до короля Коломана виклопотати у нього мир. Той прихильно прийняв його і погодився зі всіма вимогами, які виставили сплітчани для укладення мирного договору. І, записавши все, що було встановлено за домовленістю, король разом зі своїми князями присягнувся все неухильно виконувати. А наступного дня присягнули сплітчани — спочатку старші, потім молодші, а потім усе простолюття — в тому, що вони на всі часи залишаться вірнопідданими короля Коломана, його нащадків та королівства Угорщини. Тоді король увійшов до міста і був зустрінутий кліром і народом з великою шаную. Того ж дня, прийнявши від громади всілякі знаки уваги, склавши і видавши імунітетні привілеї, він відбув.

По дорозі звідти він відвідав Трогір, а потім Задар; прийнятий цими містами схожим чином, він видав їм привілеї на свободу.

І так він повернувся до Угорщини в 1103 р. від Різдва Господня.

Розділ 18. Про коміта Петра. Коли помер шановний архієпископ Кресценцій, за вимогою мирян був обраний клірик із двору короля Коломана на ім'я Манасес²¹, що перебував у милості короля. Він, посвячений Папою, зостався в місті і, часто бувавши в Угорщині, відвідував королівський двір.

Сплітчани ж віддали королю Коломану башту на східному боці. Король призначив там якогось вождя з чималим загоном воїнів, котрий був у Хорватії збирачем королівських податків²².

Трапилося так, що тоді цей же вождь захотів захопити місто і дошенту його розграбувати. Він порадився зі своїми спільниками, і вони вирішили, що краще було б це зробити, якби архієпископ приєднався до них. Закликаний архієпископ прийшов, дав згоду, призначив день, у який весь народ, як зазвичай, зійдеться на свято посвяти якоїсь дзвіниці, а угорці, що знаходяться у башті, заберуться на стіни міста, інші, що перебувають за межами міста, побачивши знак, збіжаться; і пообіцяв, що місто, позбавлене допомоги своїх городян, легко може бути захоплене. І порада сподобалася вождю та всім його прибічникам. І все було підготовлене з волі архієпископа.

В цей час могутній чоловік на ім'я Адріан, родом латинянин²³ із Тревізо, був гарним князем і правителем міста. Він, більше турбуючись про благо і волю городян, ніж про своє становище, відкрив їм ницість лиходійств і через деякий час утік та повернувся на батьківщину. Сплітчани, поставивши всюди варту, таємно вжили заходів перестороги. Коли було оголошено святкування освячення дзвіниці, що розташовувалася в ущелині гори під назвою «Господи помилуй», усі зробили вигляд, що покинули місто, бажаючи перевірити, чи слухним є те, що їм сказав князь Адріан. Відразу близько третьої години ті, що були в башті, почали сурмити в сурми, піднімаючи знамена, розсіявшись по міських стінах. Сплітчани, вийшовши з прикриття, швидко бігли до башти, підпалювали її, скидаючи тих, хто вже на неї вибрався... Архієпископ, побачивши, що його ганебні дії викриті, неславно виїхав, щоб ніколи сюди більше не повернутися.

Розділ 21. Про архієпископа Райнерія. ...Був же Райнерій чоловіком досить стійким і безстрашним і не допускав ніякої втрати церкви в її правах і матеріальних засобах. Так сталося, що одного разу він вирушив до гори Мосор для дослідження деяких маєтків церкви, які захопили й утримували у своїх руках слов'яни. І коли він здійснював обхід разом з людьми, які добре знали ці землі, і відмежовував їх з усіх боків, якийсь Миколай з братами та іншими родичами з роду Кацітів дуже засмутився через дії архієпископа. І, скликавши людей, вони оточили Райнерія і стали з великою люттям наступати на нього та вигукувати: «Що ти, дурний та несправедливий пастире, намагаєшся тут проти нас робити? Невже ти думаєш, що зможеш вигнати нас із землі, якою володіли наші батьки та прадіди? Якщо ти негайно не підеш із цих володінь, то цей день буде ос-

таннім днем твого життя». Але Райнерій, який був дуже стійким, анітрохи не злякався їхніх погроз, але твердим і гучним голосом відповів: «Не ваша це земля, як ви стверджуєте, а володіння церкви святого Домнія, яке ви до сих пір незаконно тримаєте». Почувши ці слова, весь натовп слов'ян став хапати каміння, і всі разом почали його закидати, поки не завалили бездиханне тіло купою каміння. Після цього вони пішли геть.

Мужі, що супроводжували первосвященника, побоюючись, що лють слов'ян ще більше спалахне після смерті архієпископа, побігли до міста повідомити городянам про такий великий злочин. Городяни, вражені раптовою звісткою, відразу ж кинулися до зброї й поспішили, одні морем, інші суходолом до гори Мосор, де було скоєно злочин. Коли вони прибули на місце, перед ними лежав нібито похований під камінням, вартий співчуття архієпископ, а вороги всі вже розійшлись... [Після похорону Райнерія] сплітчани, здійснивши розслідування про вбивство архієпископа, відшукали деяких з них і негайно повісили. Але всевладний Бог недовго залишав непокараною таку безбожну справу, адже всі, хто підняв нечестиву руку для пролиття безневинної крові, через деякий час загинули: одні від голоду, інші від меча, треті від чуми разом зі своїми нащадками. Помер же поважний Райнерій напередодні серпневих нон року від Різдва Христового 1180. А церкву він очолював протягом п'яти років.

Розділ 32. Про коміта Григорія. ...Усе місто перебувало в найгіршому стані, був такий розгром, що, як це часто буває, не залишилося майже нічого, і навіть у того, хто не боровся на тому або іншому боці²⁴. Тоді батьки почали боятися за дітей, за майно і навіть за своє життя. Адже всі до такої міри були схильні до злочинів, що, здавалося, городянам загрожує повна загибель.

Усе це спонукало до роздумів про латинське правління²⁵. Тоді благочестиві брати-мінорити²⁶ почали у своїх проповідях переконувати городян призвати подесту²⁷, родом латинянина. А особливо Фома-архідиякон, коли був скликаний клір, неодноразово переконував народ, пропонуючи багато доказів на те, що не інакше як через латинське правління місто зможе повернутися до належного стану. І нарешті всі погодилися на обрання подести латинського роду. Коли ж були скликані загальні збори, пролунало запитання: з якого міста Італії має бути обрано подесту? І тоді всі вирішили, що за подестою відправляться до міста Анкона...

Розділ 33. Про подесту Гаргана. Гарган²⁸, зібравши всіх необхідних для виконання своїх обов'язків, ступив на корабель. При

собі він мав одного рицаря та одного нотаріуса, чималий почет, двоє коней та велику кількість зброї²⁹. Його супроводжувало багато нобілів-родичів; інших комуна відправила як послів для шанування його персони. Пливли вони довгий час, на п'ятнадцятий день травня місяця вони, задоволені, пристали до сплітської гавані. Коли містом поширилася новина, що прибув подеста, через деякий час жителі міста відправились до гавані; і кого тут тільки не було, всі хотіли побачити того, на кого так довго очікували. Зійшовши з корабля, він був прийнятий великою кількістю кліру і народу з великою радістю і покірною шанобою.

На другий день послав людей і звелів наглянути будівлю, в якій краще буде виконувати службу, що на нього покладена. І нарешті обрав для палацу і житла дім князя Грубеші³⁰. На третій день наказав зібрати всіх жителів міста; і коли спочатку була скликана курія, виступили послі... Після цього Гарган чудово виголосив промову, бо був чоловіком красномовним. І присягнув відносно свого правління, зв'язавши як нобілів, так і городян узами клятви в тому, що будуть у всьому вірні й покірні його наказам. Наказав усіх, хто склав присягу, занести у список, і в результаті список той налічував дві тисячі людей³¹. Потім привів у належний стан курію³², призначив суддів, камераріїв та глашатаїв. Усе правління організував так, як у містах Італії, що управляються подестою. Коли ж не виявив у скарбниці коштів, своїми зусиллями... швидко її наповнив, нікого не прохаючи... А поважали його не лише городяни, а й мешканці всієї провінції³³ приходили вислухати його роздуми, неначе Божі. І опікувався найбільше тим, щоб бути з усіма в мирі, а встановлений мир твердо охороняти, войовничих утихомирювати, а мирних зігрівати як дітей. І таким чином через деякий час місто, неначе вийшовши з темряви, попрямувало до світла.

Розділ 34. Про правління Гаргана. Крім того, Гарган, дуже обережний та уважний у справах управління, поведився мудро щодо розгляду справ на зборах, розпоряджень на майбутнє, судочинства...

Було тоді проведено збори городян і здійснено оцінку всієї рухомості та нерухомості, і кожен повинен був [сплатити] три із сотні³⁴. В результаті вийшло чотири тисячі перперів. З цих коштів, були виплачені борги комуни і викуплені золоті й срібні глеки, взяті із церковних скарбів і вже давно заставлені.

...Гарган хотів, щоб не тільки в його час, а й після нього сплітська громада управлялася правильно і справедливо. А тому наказав створити книгу, названу ним капітулярієм, у яку наказав записати всі добрі звичаї, які мало місто з давніх часів, додавши багато інших положень, що були необхідні в суспільних і приватних справах, тоб-

то в судових процесах, аби всі були наділені рівними правами³⁵. Цю книгу курія завжди мала під руками, і без неї ні суддя, ні адвокати не приступали до розгляду справ. Цей капітулярій переписали і трогіряни.

...Нарешті, коли річний термін наполовину минув, було розпочато підготовку до виборів наступного року³⁶. І коли з цього приводу зібралися загальні збори, не було ніяких суперечностей: всі кричали, що той же Гарган повинен прийняти правління наступного року. Однак були й такі, котрі не хотіли ні його подестою, ні будь-кого іншого, щоб жити без страху перед правителем і коїти звичні неподобства; але не наважилися відкрито виступити проти, побоюючись викликати гнів народу. Було встановлено і скріплено клятвою, щоб надалі нікого, крім подести з іншого міста, не брати в князі; і влада одного з них має тривати доти, поки не прийде інший. Гарган зажадав, аби плата йому була підвищена до тисячі лібр у нашій монеті. У такий же спосіб обраний на третій рік, прийняв правління, але без великого захоплення, і отримав плату 1300 лібр, але збільшив кількість своїх підлеглих...

¹ Остготський король Тотіла правив з 541 до 542 р. Найімовірніше, тут Фома розповідає про боротьбу за Салону між Остготським королівством і Східною Римською імперією за правління Юстиніана (527—565). ² *Лінгони* — плем'я кельтського походження, що жило в пониззі річки По, на її правому березі. ³ Викладена в цьому розділі версія етнології хорватів на Балканах спирається на хорватську історичну традицію і має кілька часових пластів, що відображають певні етапи соціально-політичного, етнічного та культурного розвитку населення Далматинської Хорватії в Середні віки. Повідомлення про прихід на Балкани з території Польщі — «з Полонії» лінгонів представляє найбільш стародавній пласт. ⁴ *Курети* — жителі острова Курікти, нинішнього Крка. В Малій Азії куретами називали жерців святилищ «матері богів» Реї — Кібели, які у Фрігії звалися корібантами. Звідси у Фоми пішло змішання обох назв. ⁵ Назва «*курети*» нагадує за звучанням латинське дієслово *bigati* — *сигтеге*. ⁶ *Аріанська ересь* — особлива течія у християнстві, названа за ім'ям александрійського священика Арія (IV ст.), який учив, що Христос не вічний, оскільки створений Богом Батьком і тому не є рівним останньому, а тільки подібний до нього. Духовенство в ариан не було привілейованою групою. Засуджене офіційною церквою, арианство поширилося серед варварів. ⁷ Фома називає слов'ян готами, імовірно, під впливом Дюклейського аноніма. ⁸ Славонією в XIII ст. іноді називали Далмацію і Хорватське Примор'я. ⁹ *Лібурна* — швидке судно з однією мачтою і кількома парами весел. ¹⁰ Папа Іоанн IV (640—642). ¹¹ Можливо, тут іде мова про імператорів-співправителів, синів імператора Іраклія, які правили разом у 641 р., Константина III та Іракліона. ¹² Описуються події, пов'язані з руйнуванням Салони в VII ст. З Іоанна починається список сплітських архієпископів, які правили в IX ст. Можливо, хроніст навмисно затемняє датування діяльності Іоанна, прагнучи удавнити історію Сплітської архієпископії. Дослідники не сумніваються в історичності фігури Іоанна Равенського, але пропонують різні датування його діяльності в широкому хронологічному діапазоні з VII до X ст. ¹³ Твердження Фоми дали підставу деяким авторам бачити в Іоанні Равенському хрестителя хорватів і вважати, що їх хрещення здійснили

священики з далматинських міст незабаром після появи хорватів на Балканах (так звана «далматинська теорія» хрещення хорватів).¹⁴ Усі відомості про ранню угорську історію, що подаються хроністом у цьому розділі, мають відповідності в різних угорських джерелах, і передусім в офіційній угорській історіографії — середньовічному зведенні хронік Угорщини «Діяння угорців» (*Gesta Ungarorum*). Згадка Фомою масагетів як предків угорців, очевидно, заснована на поширеному в Середньовіччі уявленні (що бере початок від Прокопія) про тотожність масагетів і гунів. Ототожнення угорців і гунів трапляється у західноєвропейських авторів X—XII ст. Під їхнім впливом у XII ст. в Угорщині створюється міф про спорідненість або навіть тотожність угорців і гунів і про Аттілу як вождя і тих, і інших. Вживання хроністом назви Магерія (від самоназви мадяри) свідчить про знайомство з уміщеним в угорських пам'ятках переказом про те, що угорці вийшли з тієї частини Скіфії, яка зветься Магерією. Мотив «Паннонія — пасовище римлян» з'являється в угорських пам'ятках з XI ст. і набуває великого поширення до середини XIII ст.¹⁵ Василій II (Болгаробійця) (976—1025), Константин VIII (співправитель Василя — 976—1025; самостійне правління — 1025—1028), Крешимир III (бл. 1000—1039).¹⁶ Престанції згадується у сплітських документах після 1020 р. у зв'язку з переданням у спадок своєму синові церкви св. Марії.¹⁷ *Геза* — угорський князь (972—997).¹⁸ Остання з відомих грамот, де згадується архієпископ Павло, справді належить до 1030 р., але у Візантії тоді співправили Роман III Аргір (1028—1034) та імператриця Зоя (1028—1050).¹⁹ Свімір помер 1089 р. Наступником його на хорватському королівському престолі був Стефан, що згадується у низці сплітських документів 1088—1090 рр.²⁰ Можливо, Коломан отримав дозвіл приєднати до свого королівства далматинські міста від візантійського імператора Алексія Комніна.²¹ Найімовірніше, епізод датується 1111—1116 рр.²² Від початку XII ст. Хорватія, як і Далмація, перебувала під управлінням угорської корони.²³ *Латиняни* тут і далі — італієць.²⁴ Мається на увазі тривала ворожнеча кількох сплітських патришанських родів, яка точилася впродовж 1230-х років.²⁵ Тобто про правління за типом італійських комун.²⁶ *Мінорти* — францисканці.²⁷ *Подеста* — найманий градоначальник походженням із іншого міста.²⁸ *Гарган де Аршиндіс* — перший сплітський подеста (1239—1242).²⁹ Подеста, згідно зі звичаєм, привозив із собою військовий загін і кілька адміністраторів-спеціалістів.³⁰ *Грубеша* — князь Спліта в кінці XII ст.³¹ Ймовірно, тут маються на увазі дорослі чоловіки — жителі не одного Спліта, а й міської округи.³² *Курія* — один із вищих органів міського самоуправління.³³ Тобто Далмації.³⁴ 3% оподаткування.³⁵ Сплітський статут дійшов до нас у запису 1312 р.³⁶ Подеста в далматинських містах обирався тільки на один рік на відміну від князя, строк правління якого був невизначеним.

• *Фома Сплітський*. История архиепископов Салони и Сплита. М., 1999. С. 34—42, 44, 52—54, 61—64, 90—99.

Тема 2

Хорватські та словенські землі у XII — на початку XVII ст.

1 Супетарський картулярій (початок XII ст.)

Документ був створений на початку XII ст. у монастирі св. Петра (є пізніші доповнення), між Омішем та Сплітом. Місце розташування монастиря у документі називається Село, а жителі його називали Супетар. У другій половині XI ст. багатий хорватський нобіль Петро Чорний побудував церкву, а потім заснував монастир, щедро обдарувавши його землями з населенням. Значна частина актів картулярію належить до кінця XI — початку XII ст.

І. В ім'я Господа нашого Ісуса Христа року Його втілення 1080, індікту 8-го, в часи архієпископа сплітського шановного пана Лаврентія¹, короля хорватів Звонімира², а також пріора Баліци³.

Я, Петро Чорний, син Гумая, разом зі своєю жінкою пані Анною, дочкою Майї Фави, за вказівкою божественного милосердя, підтримувані розумною радою численних священнослужителів, за звичаєм віруючих, надаємо відповідно до наших можливостей деяку частину нашого майна Всемогутньому Господу заради спокути вчинених нами гріхів. І вирішили це зробити з Божою допомогою.

Отож у місці, що називається Село, біля церкви св. Стефана, яка підкорена владі нашого блаженного Домнія⁴, ми почали споруджувати церкву на честь глави всіх апостолів і з Божого дозволу закінчили її стараннями майстрів. Завершивши це і запросивши вищезгаданого архієпископа та інших священнослужителів у п'яті жовтневі іди (11 жовтня), ми попросили освятити побудовану церкву. На це святкування заради відпущення гріхів зібралось багато людей — сплітчан і хорватів. Потім вищезгаданий архієпископ з іншими священнослужителями почав нас запитувати про дари на користь цієї церкви. Ми ж відповідно до наших можливостей та сил усе необхідне пожертвували і розповіли про це.

Передусім про те, що стосується церковної служби: І молиговник, срібна чаша з тарелем та всім приладдям для меси; І книга страждань святих; І книга нічних антифонів [церковних пісень]; І псалтир.

Ми віддали також усі землі, які були в околицях церкви. Від межі землі згаданої церкви св. Домнія до місця, що називається Саліни, і все, що знаходиться нижче, гору і долину від берега моря аж до виноградника Тіліста Косси. Бо все це було придбане за наші кошти, тому і віддано Божому дому.

2. А саме, по-перше, землю, на якій стоїть церква, я придбав у Прибістрія за 2 соліди⁵, модій зерна та інший модій⁶ солі, який ми дали йому «про фіне»⁷. І це ...було в присутності Стефана, сина жупана Прибини і пресвітера Продана, пресвітера Драгсана, а також Гірги із Тугар⁸.

3. Також біля цієї землі ми купили землю у Зули за 4 модії зерна та один срібний динарій⁹ «про фіне». В присутності Йогана Месагаліна, Стефана Курано і Боледруга із Тугар.

4. Крім того, ми викупили Семіана [Сем'яна] у його недругів за сорок солідів; сам же він, не маючи можливості викупити себе, дав мені землю, успадковану ним від батька, щоб я розділив її всю порівну з його сином; в мою частку він віддав наділ вище церкви, а собі залишив наділ у Мальцині; і те, що ми розділили, залишається незмінним; і так він пішов від мене вільним. І ця угода та визначення було здійснено перед церквою в Наклі¹⁰ в присутності таких нобілів: пресвітера Ласка та іншого пресвітера Ласка, пресвітера Продана, пресвітера Пікни; крім того, в присутності Гірги з Тугари і Драганеги й Авраама, і брата його Андрія та всіх віланів¹¹ цієї місцевості і зрештою інших свідків, яких я привів з собою із Спліта: Іоанна, сина Гастана, Петра, сина Салати і Більца, сина Гірдео.

7. Та інші землі я придбав за річкую в Іванича за один солід і пару сандалій «про фіне», в присутності Ніколи та його брата Гірги.

8. І ще одну землю, що розташована вище земель [церкви] св. Стефана, під крутою скелею, я придбав у Добровіта та сина його Дідомира за 6 галет вина і половину галети «про фіне», в присутності пресвітера Урса і диякона Дабро, Іоанна Месагаліна і Петра Карбона.

9. Ще ми придбали мис, що називається Піссі Ріт (Рат), у синів Стефаніці, Петрація і Следруга, за 2 соліди і 2 пари сандалій «про фіне», в присутності Месагаліна і Петра Карбона.

10. Там же, біля виноградника Ніколи, ми придбали виноградник у Гірги, брата Ніколи, за 2 соліди і 1 модій зерна «про фіне», в присутності Григорія Цимплі та Іоанна Котіні.

11. Там же ми придбали виноградник у пресвітера церкви св. Максима за 1 солід і 1 срібну монету «про фіне», в присутності Міхи Мазітуло та Андрія із Тугар.

12. Я придбав землю у Зули нижче наших земель за 1 солід і 2 старії¹² солі «про фіне». Свідок — пресвітер Мадій Барбазані.

13. Ми купили землю в Іваніза, поряд із землею Зули, за 4 модії зерна і половину модія «про фіне». В присутності таких свідків — Павла Ацини і Фуска Пеце, сина Мінга.

14. Потім придбали ми землю в Зули недалеко від моїх земель за 3 старії зерна, та іншу землю, нижче земель церкви св. Максима, я купив у цього ж Зули за 7 галет вина й 1 обід «про фіне». Свідки — пресвітер Грга та Продан, брат Марка.

15. І купив я землю у Зули, що знаходиться вище земель [церкви] св. Домнія, біля моїх земель за 4 сири і 4 хліби «про фіне». Свідок — Занні, син Календула.

16. Ми купили землю, яка належала козичанам¹³ і знаходилась поряд з нашою територією, у Боза та його брата, а також усіх його родичів за жирну свиню і 300 цибулин «про фіне». В присутності таких свідків: Боледруга, Продана, сина Семідрага; Бояна, сина сотника; Бези та брата його Вільшана (Вукана).

17. Я, Петро, придбав землю в день св. Бенедикта у Драгана та брата його Бояна, що належала церкві св. Максима, нижче території [монастиря] св. Петра; бо згадані Драган і Болан [Боян] обміняли свою землю, яку вони мали нагорі, на землю церкви св. Максима, а мені продали ту, яка знаходиться внизу, за 4 соліди і один модій солі «про фіне». Свідок пресвітер Йоан Рагузький, свідок пресвітер Анастасій і свідок інший Іоанн, син Йоана Паулле. Були там від рагузинців також: іподиякон Сабатій, син Цепуци і Велконіза, син Добрача, пресвітер Андрій, келар Дретилло.

19. Я купив 3 *pezze*¹⁴ землі — вищезгаданій землі брата його Драгана за 1 модій зерна і 2 старії солі «про фіне». Свідок — двірник Драганег.

20. Також я придбав землю в місці, яке зветься Гребені, у синів Семідрага — Продана і Друга за 20 овечих шкур і 2 соліди «про фіне». Свідок — Урсана, син Юнки.

22. Тут же я купив землю у Вітаза за 3,5 модіїв зерна і 1 сир «про фіне». Свідки — магістр, син Календула і Боледруг та Зула.

28. І я купив землю у майстра Грубаца, яка починається від Стільниці і йде вгору до земель трогірського пріола за 3 кози і 1 модій зерна «про фіне»; в присутності нашого абата і пресвітера Павліна, і сина Календули і Зурили.

32. І я купив землю в Прасизі, що належала моєму дідові Міхачу, яку продала його жінка, а я викупив її у тих племінників, які її

придбали, а саме: Враскана [Врашкана], Метацца [Метала] і його двоюрідного брата Вілкаї, і Міхача, сина Андрія, за 10 солідів і 2 динарії і 2 галети вина «про фіне»; в присутності Осріцца піджупана, і Тогедрага ключаря¹⁵, і Вулкана браваря¹⁶ і крім того Петрана, сина Скурпуни, Балла, Дуйма, сина Драговіта.

35. І в цьому місці я поставив вітряк і в цьому ж господарстві [domo] я купив землі у сина Кривіза — Несну та його племінника за 2,5 соліда і галету вина «про фіне»; в присутності Якова Морського, Велиака з його сином, піджупана Григорія, Вука і Котіна.

40. Я придбав половину вищезгаданого наділу в старого пресвітера, який служить месу біля олтаря святого Іоанна в Кремені, за 2 соліди й 1 галету вина «про фіне». В присутності свідків Продана, внука Маттана, пресвітера Марка, диякона Дабро і Дуйма, сина Тули.

41. Ще я придбав серва на ім'я Кипріян з його синами і дочками, і виноградниками, що розташовані по інший бік стежки, нижче церкви св. Максима у Ніколи, за 15 солідів. В присутності Петра Цеганта, Іоанна з Порта, Дабро Лаудула, Фуска Пуципані.

44. Так само я придбав серва на ім'я Драгаза у пресвітера з Оріхова за 5 солідів у присутності Базиліо Стассуко і Лампредія Цибріула. Драгазу ми дали сто голів дрібної худоби, 2 корови і пару волів для потреб цієї ж церкви; хай він буде там.

45. І ми купили ще маленького хлопчика на ім'я Слоба у його батька; ми навчили його наук, звільнили і підвищили до почесної посади пресвітера для потреб цієї ж церкви, в якій за нашим бажанням він мав залишатися назавжди.

48. Я придбав серва на ім'я Андріул, бо дав його батьку в борг 40 солідів, а оскільки він не міг віддати борг, то натомість я отримав його сина; я придбав його за солід і 1 старій зерна «про фіне» з такою умовою, що якщо він дасть серва, до нього подібного, то піде вільним, якщо ні — то навіки залишиться рабом церкви; це було закріплено в присутності всіх братів монахів та його сестри.

52. Потім я придбав серва на ім'я Дедона та його сина у жінки Касари та її синів за 3 соліди «про фіне»; перед церквою в присутності всіх монахів і всіх тугарян.

53. Ще я придбав серва на ім'я Маракуз у Радосласа з Наренти за одного коня.

57. Я купив серва на ім'я Микола і сестру його на ім'я Марина у монаха монастиря св. Варфоломія¹⁷ за 3 соліди «про фіне».

59. Потім я придбав серва на ім'я Лубізо у Груби, сина Пурци за 1 анцилу¹⁸ і 1 хлопчика раба, бо його батько просив мене, щоб я його

викупив. У присутності Русина Морського¹⁹ та його племінника Грубізи; батьки хлопчика були поручниками.

61. Я придбав серва на ім'я Лутізі, бо він сам винен був мені 3 соліди і, не маючи можливості повернути мені борг, продав себе в рабство, в присутності двох синів Следрага та Стігліза.

68. Свинар так само віддав себе згаданій церкві, бо його лікував абат з великою старанністю від паршів на голові.

69. Я придбав за 25 ліктів полотна і 1 галету вина «про фіне» у Братаза, брата Зузані, півмлина, що дав йому король Кривалі²⁰; в присутності Мадія Лонга та Форміна Салато.

70. А друга половина належала святому Петру²¹, і мені віддав її пресвітер і всі монахи святого Петра, щоб я на ній працював, і щоб половина прибутку йшла мені, а інша — їм; у присутності двох синів Какаунти та двох синів Ривели.

70а. Все, що тут перелічено, ми вирішили віддати навіки церкві. Нашим же синам ми доручаємо всім цим керувати таким чином, щоб усе, що тут показано, вони зберігали та захищали від усяких змін. Нехай вони щоденно виконують свій обов'язок, хай працюють невтомно не для своїх потреб, а для церкви і зберігають все для тих, хто в ній служить. Коли ж хтось із синів наших зробить щось наперекір нашій пересторозі чи щось прибере для своєї користі, то нехай впаде на нього гнів Господа нашого Триєдиного і 318 святих отців, а також наше прокляття навіки.

74. Після цього прибув король Славіз [Славац] і підтвердив передавання земель; в присутності бана Петра і жупана Сарубби, і Діла, сина Клімівна, і сотника Вулкана і Ювана, сина браваря, і Зура, сина Трипума; пресвітер Панеса, тепчія²² Будимир і пресвітер Вількан.

77. Після цього в цей же монастир віддали землі Павло та Петро, сини Паландзули, за спасіння своєї душі. По-перше, виноградники в Зунані та Каламіті, вище виноградника Петраци, і виноградники в Санкт-Ісидорі, в Баллі, і земельний наділ у Санкт-Касіані, в Спалазулі ж 2 петії землі, а також 1 земельний наділ у Спінуті, і в Спліті півбудинку, що належав Анзулу. Все записане вище вони дали за спасіння душ своїх і четвертину земель своїх.

96. Я, Григорій, абат монастиря святого Петра, повідомляю про те, як я сперечався з Теобальдом, препозитом Лаврентія Острогонського архієпископа на суді в Задарі в присутності архієпископа Кресценція²³ і Григорія, єпископа Задарського, а також в присутності Лупи, єпископа Рабського, Осорського єпископа Петра, Кркського єпис-

копа Домініка, Трогірського єпископа Іоанна, Дуйма, абата монастиря святого Стефана, Десси, абата монастиря святого Хризогона, Доміана, абата Трогірського, та багатьох інших присутніх. І Теобальд казав там, що всі землі від Єсеніци до Тешемілова Дуба належать монастирю святого Мойсея. Я протестував так: «Це неправда. Бо там розташовані землі монастирів святого Домнія і святого Мартіна, і святого Григорія та інші землі хорватських нобілів та ігнобілів та пріора Баліци». І Теобальд зі свого боку спитав: «Маєте свідків?» І я відповів: «Маю дуже багато свідків, пресвітерів та світських людей». Зрештою згаданий архієпископ та інші єпископи так вирішили справу, оскільки пресвітери та інші сеньйори²⁴ сказали: «Так твердо вирішено і зроблено». Після цього ми обидва, я і Теобальд, прийшли до свідків і почали питати їх так: «Ці всі землі належать [монастирю] святого Мойсея, чи ні?» Вони відповіли: «Не всі, а лише острів, який знаходиться нижче Монте Грассо, належить святому Мойсею». Ось свідки, які це підтвердили: пресвітер Ронеса і брат його Бельцо, Продан двірник, пресвітер Климент із Среніни і всі сренінци. Вони засвідчили перед архієпископом Кресценцієм і дияконом Дабром і пресвітером Іоанном, сином Керни, і пресвітером Єльциною, і суддею Фуско, перед Нікіфором, сином Цини, і Лукаро, сином Венесія, і Гаудіо Фрущі.

97. В ім'я Христа. Року від утілення Господа нашого Ісуса Христа 1176, дев'ятого індікту. Складено за царювання Мануїла²⁵, святого імператора, і в той час, коли на престолі святого Домнія сидів архієпископ Райнерій... Я, Іоанн, сукриста²⁶ [монастиря] святого Домнія і прокуратор [монастиря] святого Петра Гомайського, разом з Робертом, препозитом цього монастиря, і жупаном Толмазо, за згодою всіх братів вищезгаданого монастиря і за бажанням всіх його керівників написали цей меморіал. Так сталося, що в цей час слов'яни адріаніки, а саме: Продан зі своїми родичами слов'янами, і деякі латиняни, а саме: Яків, син Априци, їх адвокат, Забралі, син Каскара, Продан, син Цикли, Павло і Миколай, син Калоіоанна, і всі їх родичі піднялися проти монастиря святого Петра Гомайського і почали домагатись земель, які знаходяться в Стілпіці, зазіхаючи на родинні землі, якими вони хотіли б володіти спадково. Ми дійшли до судової тяганини, і в присутності Райнерія, архієпископа Сплітського та інших нобілів згадані адріаніки жалілись на згаданий монастир, що він насильно захопив та утримує згадані землі. Жупан Толмазо, наш адвокат, за бажанням і за дорученням усіх нас так їм відповів: «Монастир святого Петра Гомайського довгий час володів цими землями. Ці землі Русин, князь Морський, перший

подарував монастирю, а після смерті самого Русина Морського його син Петро Славянин і його дядько Славіз підтвердили вищезгадані землі на користь вищезгаданого монастиря...». Ми показали грамоту, яка підтверджувала це, і прочитали в присутності всіх засідателів. Вислухавши докази обох сторін і одночасно бачачи цю грамоту, справедливий пан Райнерій, архієпископ Сплітський дійшов висновку: оскільки я, Іоанн, сукриста [монастиря] святого Домнія і прокуратор монастиря святого Петра, і жупан Томазо підтверджуємо, що згадана грамота є справжньою, то вищезгадані землі, як вони надані й підтвержені згаданому монастирю, нехай і залишаться назавжди [за монастирем] і хай він ними володіє завжди. Вказані землі описуються і розмежовуються: з північного боку знаходиться гора, з півдня вони починаються від Стілпідци, спускаються до великого каменя і від цього каменя спускаються аж до моря; із заходу знаходяться землі Серекли, прилеглі до цих земель, починаючи від цієї гори аж до моря. Для цієї тяганини від згаданих земель були виділені два пристави: Дабро, син Оттоли, й Олександр, служитель архієпископа Райнерія. Свідки цієї справи, по-перше, Дуйм, приміцерій [монастиря] святого Домнія, пресвітер Радде, Міха, син Малли, Врата і жупан Драг. І я, Гвалтерій, міський нотаріус, написавши цю грамоту, теж є свідком.

¹ Лаврентій був архієпископом у Спліті в 1066—1099 рр. ² Хорватський король Звонімир правив у 1075—1089 рр. ³ *Пріор* — голова міської виконавчої влади в далматинських містах X—XII ст. Баліца був пріором у Спліті в 1069—1075 рр. ⁴ *Домній* (святий Дуйм) вважався покровителем Спліта. ⁵ *Солід* — золота монета. ⁶ *Модій* — міра сипучих тіл = 8,75 літра. У Венеції дорівнював 10 гектолітрам, у Флоренції — 5,5 гектолітрам. ⁷ «*Про фіне*» позначало закінчення договору і надбавку, яку давав покупец до договірної ціни, можливо, як моторич. ⁸ *Тугари* — село на північний захід від Оміша. ⁹ Срібна монета = 1/12 соліда. ¹⁰ *Накля* — суч. Накліца біля Оміша, на захід від нього. ¹¹ *Вілани* — імовірно, вільні селяни. ¹² *Старій* — міра рідких та сипучих тіл = 1/16 модія, або 0,54 літра. ¹³ *Козичани* — жителі с. Козиці на пагорбі Мосора. ¹⁴ Міра землі, розміри якої не встановлено. ¹⁵ Завідувач винарні. ¹⁶ Старший серед пастухів. ¹⁷ Цей монастир знаходився в м. Кніні. ¹⁸ *Анцила* — раба, служниця. ¹⁹ *Русин* — князь неретвянський, правив після Якова. ²⁰ Король Кривалі в жодному іншому документі не згадується. ²¹ Очевидно, мова йде про монастир святого Петра в Солуні. ²² *Тепція* — мабуть, член княжої курії, що відав судовими справами. ²³ *Кресценцій* — сплітський архієпископ, що змінив Лаврентія. Був архієпископом у першому десятилітті XII ст. Згадується в грамоті 1103 р. ²⁴ Тут *сенйор* вживається в значенні «старійшина». ²⁵ *Мануїл I* Комнін — візантійський імператор (1143—1180). ²⁶ *Сукриста* (лат. *sacristia*) — доглядач церковного начиння.

• Москаленко А. Е. Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян. Хорваты и сербы. М., 1978. С. 62—78.

2 Напис угорського короля Коломана (1105)

Напис зроблено на стіні дзвіниці церкви св. Марії в м. Задар у 1105 р. за наказом угорського короля Коломана (1095—1118), який і збудував цю дзвіницю. Напис закріплює акт приєднання Далмації до Угорського королівства.

У рік від утілення Господнього тисяча сто п'ятий Бог допустив [моє] вторгнення в Задар[.] Після перемоги¹ [як] нагороду миру король Угорщини, Далмації, Хорватії Коломан наказав збудувати та поставити цю дзвіницю [у монастирі] св. Марії² за свій рахунок.

¹ Як такої перемоги Коломан під стінами Задара не здобув, справа закінчилася мирною угодою. ² Монастир св. Марії був пов'язаний з аристократичною верхівкою.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 112.

3 Трогірський диплом (1107)

Документ закріпив домовленості, які стали результатом угоди між містом Трогіром і угорським королем Коломаном після захоплення Трогіра мадярами. Міста Спліт і Задар також уклали подібні угоди.

В рік від утілення Господнього 1108¹, місяця п'ятого, двадцять п'ятого дня. На дванадцятий рік мого правління. Я, Коломан, король Угорщини, Хорватії й Далмації, присягаюся на святому хресті в міцному мирі вам, трогірянам, моїм вірним громадянам; а також у тому, що не будете моїми підданими², ні мого сина, ні моїх наступників; призначу я єпископа або князя, котрого вибере клір, і дозволю вам користуватися здавна установленим законом, за винятком того, що від входу в міський порт³ дві частини матиме король, третю — міський князь⁴, а єпископ — десятину. У вашому місті не дозволю жити нікому з угорців або чужоземців. Коли ж прибуду до вас для коронування або для того, щоб обговорити з вами справи королівства, то при вході у дім будь-кого із громадян не буде застосовуватись сила... І якщо раптом колись виявиться, що моя влада когось-небудь обтяжує і він має намір переїхати до іншого міста, то піде у безпеці з дружиною та дітьми і всім своїм майном, куди побажає.

[Підписи короля Коломана, архієпископа Лаврентія Естергомського, угорських феодалів.]

¹ 1107 р. ² *Піддані* — обкладені даниною. ³ Мова йде про поділ данини, яку отримували з кораблів, які входили до міського порту. ⁴ *Міський князь* — градоначальник, який обирався городянами на визначений термін.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 112.

4 Привілеї угорського короля Гейзи II місту Спліт (1142)

Кожен угорський король після сходження на престол, як правило, підтверджував своїм дипломом певні права містам Далмації. Привілеї, надані королем Гейзою II, децю різняться з тими, що закріпив «Трогірський диплом» від 1107 р.

У рік від утілення Господнього 1142... травня місяця, на другий рік мого правління. Я, Гейза, король Угорщини, Хорватії та Далмації, присягаюся на святому хресті проводити місто Спліт, обіцяючи міцний мир та волю; а також те, що не будете підданими ні моїми, ні моїх наступників, і не будете зобов'язані сплачувати перевізну повинність; єпископа або князя, котрого обере клір або народ, буду затверджувати і дозволю вам користуватися здавна встановленим законом¹ з вашим суддею за винятком того, що від портового мита, що стягується з іноземців, дві частини матиме король, а третю міський князь. У вашому місті не дозволю оселятись будь-якому угорцю або іноземцю, якщо на те не буде вашої волі. Коли ж прийду до вас для коронування або для того, щоб обговорити з вами справи королівства, при вході у дім будь-кого з громадян не буде застосовуватися сила... Бажаю, щоб суддя, призначений мною для розгляду справ між вами й іноземцями, завжди залишався у вашому місті, і забороняю йому взагалі зі своєї волі виїжджати за межі міста для розгляду судових справ. Якщо хтось із вас буде вести справи на території мого королівства, на морі або на суші, не повинен давати нічого від своєї комерції ні мені, ні будь-кому з моїх людей; в жодному разі не братиму від вас заручників і прийму тих, хто забажає служити при моєму дворі, і вони матимуть можливість залишитись або піти на свій розсуд, і не буду чинити їм ніяких перешкод. І якщо кого-небудь моя влада не влаштовує, і він має намір залишити ваше місто, то піде у безпеці з дружиною, дітьми і сім'єю, куди забажає...

[Підписи угорських архієпископів і єпископів.]

¹ Закон — міське звичаєве право.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 113.

5 Дубровницька грамота Івана Асеня II (1230)

Грамота болгарського царя Івана Асеня II надавала торговцям міста Дубровника право на безмитну торгівлю у Болгарії.

Моє царство надає цю грамоту Дубровницькій землі, люб'язним і вірним гостям мого царства. Нехай ходять вони по всій землі мого царства з будь-яким товаром, ввозять, вивозять або перевозять різні товари. І хоч у яку б землю або край вони прийшли: чи прийдуть вони в Бдін, Браничево¹ і Белград, або йдуть у Тирново² і по всьому Загір'ю³, або прийдуть в Преслав, або в Карвунську землю, або в Кринську⁴ землю, або в Боруйську⁵, або в Одрін⁶, або в Дімотіку⁷, або в Скоплську землю, або в Прілепську, чи в Девольську, чи в землю Арбанаську⁸, або в Солунь⁹ підуть — нехай скрізь купують і продають вільно, без жодної перешкоди. І не чинити їм опір у всіх краях мого царства, і в містах, гірських проходах, нехай вони ходять, купують і продають без перешкод, як люб'язні та вірні гості мого царства. Той, хто їм перешкоджатиме в будь-чому, чи в гірському проході, чи на ринку, або будь-де інде, всупереч закону про кумерк¹⁰, нехай знає, що він ворог моєму царству, і не буде йому милості, і відчує він великий гнів мого царства.

Браничево — фортеця на Дунаї. ² *Тирново* — столиця Болгарського царства. ³ *Загір'я* — одна з назв Болгарії. ⁴ *Кринська земля* — область у південному передгір'ї Балканського хребта з центром у м. Крине. ⁵ *Боруйська земля* — сусідня з Кринською область із центром у м. Борує (нині Стара-Загора). ⁶ *Одрін* — Адріанополь. ⁷ *Дімотіка* — фортеця у Фракії. ⁸ *Арбанаська земля* — Албанія. ⁹ *Солунь* — Фессалоніка. ¹⁰ *Кумерк* — торговельне мито.

• Хрестоматія по історії южних и западних славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 53—54.

6 Грамота бана Степана про заснування словенського міста Крижевці (1252)

Ми заснували нове і вільне місто в Крижевцях¹, надавши його поселенцям таку саму свободу, якою користуються гості в Градці — Новому місті Загреба. Встановили ми, щоб були [поселенці] цілком звільнені з-під влади крижевацького жупана, а тому жупан не має права ні засуджувати їх, ні з'являтися у них. ...Згадані поселенці не зобов'язані сплачувати ніякі податки. За свою ж свободу впродовж

трьох років із сьогоднішнього дня повинні платити з кожних воріт 40 динарів бану... І нехай у них буде ринок, зі зборів якого впродовж тих же трьох років дві частини отримуватиме бан, третя ж частина [надійде жителям міста]. Всі ж судові справи... повинен буде судити... міський голова, якого обирає [терміном на один рік] народ. Ті, хто не має спадкоємців, все своє майно можуть заповідати будь-кому. І громадяни в походах ні бану, ні королю, ні судді... служити не зобов'язані... Якщо ж хто надумає прийти в це місто, нехай вільно приходить [і] йде спокійно, продавши своє майно... Ми також наказуємо, щоб люди, які за звичаєм платять мартурину, у це місто не приймалися. Якщо когось звинувачено у грошовому злочині, має сплатити 40 динарів на користь правосуддя. Громадяни не сплачують ринкового збору зі свого товару. Надали ми їм також землі...

¹ *Крижевці* — в Північно-Східній Славонії.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 121—122.

7 Дубровницький статут (1272)

Дубровник був середньовічним містом-комуною, влада якого поширювалася на материкову територію, що прилягала до міста, і довколишні острови. Розквіт Дубровника припадає на XIII—XV ст., і хоча в XIII ст. він потрапив у залежність від Венеції, але фактично ця залежність була лише номінальною. Ускладнення економічних і соціальних відносин у Дубровнику привело в XIII ст. до необхідності складання першого зведення законів міста, внаслідок чого і виник Статут 1272 р., до якого в XIV ст. було додано додатки. «Книга статутів Дубровника» написана латиною.

Ремесло і промисли

Книга I, розділ 8. Усі мірошники Рагузи зобов'язані спільно молоти на своїх млинах без якої-небудь плати весь хліб, який доставить пан князь на млин на своїй барці й зі своїми слугами для себе особисто та своєї сім'ї...

Книга II, розділ 22. *Присяга ремісників усіх спеціальностей.* Клянись... що сумлінно і без обману займатимуся своїм ремеслом... І якщо хто-небудь передасть мені зі своєї майстерні що-небудь для обробки, я не обдурю ні в чому, але як умовилися з ним, так і вчиню.

І якщо я дізнаюся, що хтось із моїх слуг виконує свою роботу нечесно, з махінаціями, то я якнайскоріше доповім про це панові князю...

Книга V, розділ 8. Якщо хто-небудь захоче прибудувати свою майстерню до спільної стіни, то він зобов'язаний сплатити власникові іншого боку цієї стіни за зайняте місце біля цієї самої стіни, згідно з оцінкою, яку проведуть добросовісні люди, виділені паном князем та його курією...

Розділ 21. Якщо хто-небудь має крамницю або таверну на землі комуни, він не має права спорудити крім неї ще якусь майстерню з дерева або з каменю.

Книга VI, розділ 23. Той, хто викине в порту піщаний баласт або чинбарну кору, або шебінь, або нечистоти без дозволу пана князя, сплачує два перпері!...

Розділ 55. Ніякий швець не має права виробляти або кип'ятити на вогні шкіри всередині стін міста. І жодного дублення шкір не можна проводити навколо фортеці. Той, хто порушить [постанову], сплачує 25 перперів.

Розділ 56. Ухвалюємо, щоб будинки, які чинбарі шкір побудували або побудують собі поза містом, у районі, де зазвичай проживають прокажені, належали б їм твердо, і ні комуна, ні які-небудь інші особи не повинні їх турбувати. А прокажені не можуть залишатися там, але хай ідуть для мешкання далі від міста.

Книга VIII, розділ 51. Щоб перешкодити слов'янам² мати безліч барок та інших суден, з яких вони, плаваючи морем, часто завдають збитків [нашим купцям], ухвалюємо, щоб ніякий конопатник або тесляр з міста або всієї округи Рагузи не міг би відправитися для спорудження, оснащення або ремонту якої-небудь барки або якого-небудь судна для якого-небудь слов'янина...

Розділ 60. До місця, де виникла... пожежа, зобов'язані бігти всі шевці і кушніри зі своїми відрами, конопатники і теслярі з їхніми сокирами..., з відрами або глеками води...

Розділ 65. Усі особи, які добуватимуть або доручатимуть добувати сіль, повинні шороку привозити або доручати привозити в Рагузу всю сіль, яку добули, до 1 серпня. І сіль, яку добудуть пізніше протягом місяця серпня, хай доручать також привезти в Рагузу до 1 вересня... І всю сіль, яку пізніше добудуть, хай привозять або доручають привозити аж до того дня, в який припиняють добувати сіль кожного року. І вказану сіль вони не можуть продавати яким-небудь обманним чином ніякій особі в Рагузі або в її окрузі або в якому-небудь забороненому місці ні оптом, ні вроздріб, окрім як комуні Рагузи або комерк-

луму³. Але якщо ж з комуною або комерклумом вони не дійдуть згоди, вони можуть відвезти цю саму сіль у незаборонені місця.

Сільське господарство

Книга II, розділ 19. *Присяга тих, хто поставлений завідувати (складом) пшениці та всякого іншого зерна.* Присягаюся ...що не дозволю понести яке-небудь зерно або боби, окрім як у межах округи Рагузи, і також у межі цієї округи не віддам [зерна], окрім як у певній кількості, а саме: одну копелу хліба на 3 людей на тиждень; якщо хто-небудь попросить ячмінь, [то дам] одну копелу на 2 людей на тиждень; і якщо хто-небудь побажає бобів, [дам] одну копелу на 4 людей, і не більше; і якщо хто побажає відвезти зерно для посіву в окрузі або поза округою Рагузи, то візьму з них запевнення, що це зерно засіватиме, а під час жнив привезе в місто Рагузу... Той рагузець, який відвезе або примусить відвезти зерно, порушуючи цей порядок, втрачає один перпер і все це зерно...

Книга III, розділ 14. Ми бажаємо, щоб з нагоди збору винограду аж до дня св. Михайла виклики на суд відбувалися якомога рідше...

Книга V, розділ 23. Бажаємо, щоб кожен власник виноградників мав дорогу, якою він міг би пройти до свого виноградника, згідно зі старим звичаєм... Дороги ж, які існували за старих часів, слід залишити. А дороги для возів, що належать комуні, повинні мати таку ширину, щоб дві в'ючні тварини, навантажені поклажею, йдучи назустріч одна одній, могли на ній розійтись. Під час збору винограду кожен може йти тією дорогою, яка видасться йому зручнішою і коротшою у напрямку до берега або міста.

Розділ 29. Той, хто свою порожню, тобто необроблювану, землю здасть іншому для обробки до отримання повністю третього урожаю, не може вже відняти її в того, хто її обробляє, і той, хто її обробляє, не може її залишити аж до зазначеного терміну. І якщо трапиться, що наймач захоче залишити землю, він повинен повернути її такою, якою отримав, а саме обробленою або необробленою. Сказано про власника, що він не може відняти землю у наймача до збору третього урожаю, але [цей закон] не має сили, якщо власник захоче продати цю землю або віддати в посаг своєї дочки або обробити сам, тоді він може відняти її у наймача в будь-який час після першого року або навіть протягом першого року, відшкодувавши всі витрати...

Розділ 30. Той, хто отримав виноградник, що належить іншому, для обробки з частки урожаю, зобов'язаний правильно і чесно обробляти його, згідно зі звичаєм міста, а саме: розпушити землю до

половини березня місяця, повторно сумлінно скопати її до свята св. Віта і після цього підрізати [лози]. І якщо наймач виконає яку-небудь з указаних робіт недобросовісно, і це може бути доведено, власник виноградника має право відняти в наймача сам виноградник... У винограднику [який зданий для обробки] не можуть бути посіяні ні пшениця, ні ячмінь, ні овес.

Книга VI, розділ 47. Якщо вільновідпущеник оброблятиме чи захоче обробляти чию-небудь землю або чий-небудь виноградник за плату в якому-небудь місці округи Рагузи, а [господар цього вільновідпущеника або хто-небудь з його сім'ї] захоче мати його на своїй службі за таку саму плату, яку він отримує від іншого, то вільновідпущеник зобов'язаний залишити всяку роботу в іншого і йти до господаря, а якщо від іншого вже отримав плату, то зобов'язаний повернути її без збитку...

Книга VIII, розділ 49. Ухвалюємо, що всі, хто в майбутньому купуватиме, а також продаватиме виноградники або землі, можуть зажадати, щоб вони були виміряні протягом одного року, рахуючи з того дня, коли продаж здійснений і оголошений для загального відома. І якщо [в кого-небудь із них виявиться надлишок], той зобов'язаний його повернути... Всі виноградники і землі повинні бути повністю зміряні пертикою⁴, а не мотузком.

Розділ 73. Для того щоб надалі зник усякий привід для розбрату, чвар і судового розслідування між жителями міста Рагузи та його округи [з одного боку] і слов'янами Склавонії [з іншого] і встановився мир між ними, [ухвалюємо], щоб відтепер і надалі ніхто з міста Рагузи або його округи не смів... жодним чином або способом орати або примушувати орати землю або землі, що межують із слов'янськими, якщо спочатку не звернеться до князя та його Малої ради з проханням і поясненням, як і де і в якій кількості він має намір розорати землю, що межує із слов'янською. Пан же князь, вислухавши прохання охочого розорати [землю] і розглянувши його права, виділяє йому трьох членів своєї Малої ради, які відправляються перевірити [місце], де він має намір орати. Після того, як князь розгляне повідомлення названих осіб з Малої ради, він ухвалює рішення, яке буде бажане йому та його Малій раді...

Торгівля

Книга I, розділ 6. Пан князь, який зараз буде в Рагузі, хай отримує від [кожної] м'ясної лавки цього міста за всякого бика або корову, яких ріжуть для продажу, 16 фоларів⁵, за кожну свиню — 8 фоларів, за іншу тварину — барана, козла, козу... по 4 фолари...

Розділ 12. І всі ті люди, які доставляють дрова в Рагузу для вогнища як на конях, так і на в'ючних тваринах суходелом, дають панові князеві одне середнього розміру поліно від кожної в'язки. І ті люди, які припливають морем на барках для доставки дров і привозять дрова в Рагузу, самі виділяють панові князеві одну в'язку з цих дров від кожної барки...

Розділ 14. Усі рагузинці й чужоземці, які придбають раба або рабиню⁶ і вивозитимуть їх з Рагузи морем, мають сплатити за кожного раба або рабину зростом вище двох ліктів⁷ одну третину перпера і менше з відома пана князя. І якщо раб або рабиня буде зростом менше двох ліктів, панові князеві нічого не сплачується, за старим звичаєм.

Розділ 23. Ухвалюємо і вирішуємо, що відтепер і надалі всі господарі товарів, що посилають суходелом і морем для вивозу в землі Склавонії, зобов'язані платити церкві св. Марії один великий денарій за кожного коня [навантаженого товарами]. За осла ж платять вполовину менше...

Книга II, розділ 11. *Присяга хранителів мір і ваги.* Присягаюся ...що сумлінно без обману стежитиму за проведенням усіх вимірювань і зважувань, а також за мірами для смоли і вапна... Якщо в кого-небудь виявлю підроблену міру або вагу або міру для вапна і смоли, меншу за ту, яка була встановлена, то якнайскоріше доповім про це князеві, а порушник заплатить один перпер і буде позбавлений ваги і мір.

Розділ 27. *Присяга тих, хто має стягувати морське мито.* Присягаюся ...що сумлінно, без обману приводитиму до присяги всіх купців, які відправляються з Рагузи морем у Романію⁸ і стягатиму з них модій з центінарія всього, що вони везуть з собою, а також приводитиму до присяги всіх капітанів корабля або кораблів, які йдуть з Рагузи в Романію, щоб вони повідомляли правду про купців і про все майно, яке везуть на своїх кораблях...

Книга VI, розділ 16. Усякий, хто вивезе сіль із Рагузи, чи то іноземець, чи то громадянин Рагузи, не може вивантажувати цю сіль або продавати кому-небудь, окрім комуни Рагузи, без згоди і дозволу князя. Той, хто не зможе дійти згоди з комуною і не отримає дозволу від вищеназваного пана князя продати цю сіль іншому, а не комуні, може вивезти цю сіль поза Рагузу, куди захоче. Якщо якийсь іноземець без дозволу пана князя продасть сіль якому-небудь рагузцю, то він сплачує 10 перперів, а рагузець, який придбав сіль, сплачує 10 перперів і понад те позбавляється солі...

Розділ 31. Ніякий рагузець або чужоземець без дозволу пана князя не може продавати яке-небудь зерно в будинку і ніде в іншому місці, окрім зерносховища, під загрозою штрафу в 5 перперів...

Розділ 39. Рагузець або чужоземець не може привозити в Рагузу для продажу оцет. Проте для потреб свого будинку рагузець може везти оцет...

Розділ 41. Дозволяємо островам Шипану, Далафоту і Каломоту те вино, яке виробляється на кожному з цих островів, продавати на тому ж самому острові в таверну. Але це вино не може вивозитися для продажу з одного острова на інший... Якщо хто-небудь побажає вивезти вино з міста Рагузи і доставити його на один з цих островів для продажу його в таверну, може це зробити з дозволу пана князя, повідомивши його про кількість цього вина...

Розділ 67. Також ухвалюємо й указуємо, що відтепер і надалі ніякий рагузець або той, хто виступає від імені жителя Рагузи, не може мати частки в плаванні з яким-небудь чужоземцем або надавати частку [якому-небудь чужоземцеві] під загрозою штрафу в 500 перперів від кожного порушника за кожен випадок [порушення].

Книга VII, розділ 6. Ухвалюємо, що якщо на будь-чиєму кораблі буде завдано якогось збитку товарам унаслідок поганого вантаження і судновласник з його матросами не зможуть довести, що цей збиток відбувся через умови погоди, то цей збиток має бути відшкодований судновласником і матросами. І якщо при розвантаженні корабля товарів виявиться менше, ніж було записано писарем, то цей збиток також повинен бути відшкодований судновласником і матросами. Якщо ж корабель відправляється з командою, що одержує плату за службу, і буде заподіяно вищеназваного збитку, то його відшкодовує судновласник або капітан, або уповноважений з власного майна, що перебуває на кораблі.

Розділ 8. Ухвалюємо, що судновласник або його уповноважений повинні бути у згоді з купцями Рагузи як відносно матросів, керма, щогл, [які] фрахтуються купцями Рагузи як у Рагузі, так і поза нею; ця угода хай буде записана корабельним писарем і [потім] вона повинна бути пред'явлена князеві та консилиаріям за 8 днів до виходу з Рагузи, і якщо чого-небудь бракуватиме згідно з угодою, укладеною між ними, князь із більшістю Малої ради повинен зобов'язати судновласника виконати угоду. Якщо судновласник не виконає цієї самої угоди, а корабель вийде з Рагузи, то судновласник зобов'язаний виплатити один перпер за кожен тисячу модіїв вантажу цього корабля. З цього половина надходить комуні, інша половина купцям...

Розділ 14. Кожен власник (або його уповноважений) корабля має повне право продати корабель, де йому заманеться..., окрім таких місць: у землі сарацинів, татар та в Оміші. І якщо корабель буде проданий усередині Адріатичного моря, судновласник або його уповноважений повинні видати кожному матросові для повернення в Рагузу по одному перперу. Якщо ж судно буде продано в Романії або Сицилії, вони повинні дати по два перпери кожному матросові, а якщо буде продано в заморських краях, кожному матросові необхідно видати по три перпери, як було сказано, на витрати для повернення в Рагузу... Якщо ж [корабель] буде проданий рагузцям і судновласник побажає утримати за собою одну четверту або одну п'яту або ще яку-небудь частину вказаного корабля, то, як було сказано, матросам на витрати для повернення в Рагузу нічого не дається, але вони зобов'язані закінчити все плавання, якщо це було домовлено з судновласниками. І якщо більшість судновласників побажають продати корабель або пустити з аукціону в своєму середовищі, меншина не може заперечувати. Якщо ж корабель був проданий у названому забороненому місці, то судновласник або [його] уповноважений зобов'язані віддати третю частину тієї суми, за яку був проданий корабель. Якщо він був проданий в Оміші, то власник втрачає отриману суму.

Розділ 36. Ніякий рагузець не може зафрахтувати корабель чужоземців під загрозою сплати штрафу, удвічі більшого за ту суму, яку сам заплатить за фрахт. Цей штраф надходить на користь нашої комуні...

Розділ 59. Ухвалюємо, що якщо яка-небудь особа зафрахтує корабель або барку без матросів для перевезення товарів, то цей корабель або барка відправляються під відповідальність того, хто їх зафрахтував, якщо тільки не буде укладена між ними ніяка інша угода. Барки, які відправляються за вином під час збору винограду... повинні плавати під відповідальність власників, яким належать барки.

Розділ 62. Ухвалюємо, що кожен, хто фрахтує баркас, барку або човен для перевезення під час збору винограду... має право передавати їх іншим для збирання винограду і може використовувати вказані судна аж до свята св. Михайла. Після закінчення робіт зі збирання винограду він може на цих судах зробити одне плавання для перевезення води і одне плавання для перевезення дров...

Книга VIII, розділ 50. Оскільки дедалі частіше трапляється, що слов'яни, які з'явилися в Рагузі з їстівними запасами та іншими товарами на судах і барках рагузців, безчинствують, що є вельми

небезпечним для міста, ми, бажаючи припинити все це, ухвалюємо: ніхто з міста і всієї округи Рагузи не повинен давати для плавання по морю, а також продавати, дарувати або будь-яким іншим чином або способом надавати якому-небудь слов'янинові гондолу, барку, баркас або яке-небудь інше судно, більше ніж на три пари весел, а той, хто порушить цю [ухвалу], сплатить комуні за кожен раз 25 перперів.

Розділ 77. Будь-яка особа, будь-якого становища і стану, що бажає продати або купити в Рагузі золото, срібло, віск та інші подібні товари як великої, так і малої ваги... зобов'язана щорічно вимагати перевірки ваг і приведення їх у відповідність з вагами комуні, а також зажадати затаврувати їх знаком св. Власія... Золото, срібло і перли повинні бути зважені за допомогою малих мір ваги. Віск, шовк, шафран та лікарські товари... повинні бути зважені за допомогою великих мір ваги...

Розділ 83. Також ухвалюємо і стверджуємо, що від кожної торговельної операції, яка здійснюється в Рагузі на суму від 20 перперів і вище..., сплачується комуні один з половиною гріш з кожної сотні перперів як продавцями, так і покупцями вказаних товарів.

Розділ 92. Ухвалюємо і стверджуємо, що той, хто є або може бути членом Великої Ради, починаючи із сьогоднішнього і на майбутнє, не повинен займатися м'ясною торгівлею або знімати шкури з туш тварин, або зважувати м'ясо, або стояти за прилавком для зважування, рубання м'яса та отримання грошей за продане м'ясо під загрозою сплати штрафу в 25 перперів кожним порушником і за кожен випадок порушення... Крім того, порушник повинен бути завжди вигнаний з Великої Ради, і він втрачає право посідати посади і мати бенефіції в Рагузі.

¹ *Перпер* — найпоширеніша монета в Дубровнику в XII—XV ст. ² Тут маються на увазі жителі сусідніх з Дубровником земель. ³ *Комерклум* — спеціальний орган, що видав продажем солі. ⁴ *Пертика* — палиця для вимірювання землі завдовжки 10 футів. ⁵ *Фолар* — найдрібніша мідна монета Дубровника, дорівнювала $\frac{1}{30}$ гроша. ⁶ Відомо, що з Дубровника вивозилися раби, головним чином боснійці. ⁷ *Лікоть* — міра довжини, дорівнювала 44,4 см. ⁸ Під Романією дубровчани розуміли, імовірно, ті краї, які раніше належали Візантії.

• *Мананчикова Н. П.* Ремесло, сільське господарство и торговля в Дубровнике по данным Статута 1272 г. // Славянский сборник. Выпуск исторический. Воронеж, 1958. С. 43—57.

8 Закон Винодольський (1288)

«Закон Винодольський» — збірник хорватських законів, одна з найдавніших пам'яток феодального права південних слов'ян. Був утверджений 6 січня 1288 р. за правління угорського короля Ладислава представниками винодольських громад за участі князів і знатних людей у головному місті Винодолу — Новому граді. В XIII ст. Винодол склався з автономних громад, кожна з яких групувалася навколо свого міста. Закон містить 77 статей.

V. Пан князь, перебуваючи у Винодолі¹, або... єпископ, якщо хто з них обох поїде по винодольському князівству, мають право у всякому місті, хоч у яке приїде хтось із них, піймати й через сотника того ж міста до себе брати для їжі своєї та своєї родини биків і баранів, яких тільки можна знайти, кому б худоба ця не належала — кметам² чи дворянам, попам або якій-небудь іншій людині. Однак пан князь зобов'язаний заплатити за те, що він піймав і взяв через своїх прманів³ для себе, своєї родини та для всього свого двору...

VI. Якщо грабіж [розбій] трапився на шляху [дорозі] або де-небудь інакше [поза містом], розбійник [грабіжник] повинен платити князеві 50 лібр⁴...

VII. Якщо хтось розбив хороми [крамницю, льох] уночі в місті або украв [що-небудь] у них, а хтось кричав «допоможіть», розбійник повинен платити князеві 50 лібр. Свідчення тих, хто кричав «допоможіть», вважаються достовірними, якщо під присягою підтвердять те, що вони довідалися про того лиходія.

Однак якщо крику не було, лиходій не повинен платити більше 40 сольдинів і відшкодувати збиток, як сказано вище [удвічі].

Коли ж це злодіяння було скоєне вдень, лиходій не повинен платити більше сорока сольдинів, якщо [він може довести це], привівши надійного свідка.

VIII. Якщо хтось украв яку-небудь худобу в осеці [хліві] вночі або хліб на гумні, або мед на пасіці, повинен також платити князеві 50 лібр, якщо тут був крик «допоможіть».

XI. Хто скоїть насильство в гавані винодольській, повинен платити князеві 50 лібр...

XVII. Жоден кмет або проста людина, що живе в якій-небудь громаді [винодольській], не сміє піти в яку-небудь церкву або в абатство, або в монастир, щоб там жити чи ж одержати призначення

обарительника [охоронника, сторожа], інакше як з дозволу князя й громади.

XXI. Якщо хтось запитує когось перед судом [у палаці, у палаті], говорячи йому: «так чи ні?» або ж звертається до нього із запитанням про який-небудь злочин, той має право сказати або змовчати [відповідати або відмовитися].

XXII. Якщо хтось з'явиться в палац із доносом про злочин, він повинен привести свідків, аби підтвердити, що злочин справді скоєно.

XXV. У разі бійки, ран і побоїв між кметами стягується пеня понад сорок сольдинів, які винний має платити князеві, побитому же — два барани й ліки.

XXIX. Якби хтось убив кого-небудь із числа підкняженів або слуг домашніх, що належать князівському двору, із прманів, і втік так, що не можна було піймати його, князь має право взяти ворожнечу, тобто пеню грішми — якими йому завгодно — з родичів лиходія, у розмірі половини, тому що рід не зобов'язаний вносити більш ніж половину, сам же лиходій має сплатити іншу половину.

Якщо ж піймають лиходія [убивцю], йому може мстити [тобто його може покарати] князь або хто-небудь інший [кому князь це право надав] таким покаранням, яке буде йому завгодно, але з роду його [тобто вбивці] пеня не стягується.

XXX. Якщо хтось здійснить замах із засідки на життя кого-небудь зі згаданих князівських людей, тобто підкняженів, слуг або прманів, і це можуть довести надійні свідки, винний має сплатити князеві 50 лібр.

Також якщо били або ранили кого з них [згаданих князівських людей], винний має сплатити за рани [побої] половину [вищезгаданої пені].

Якщо комусь із них [тих же людей] відрубали якийсь член тіла або завдали йому таких ушкоджень, що він не міг би ніколи цілком видужати від цього, у такому випадку винний засуджується на пеню, яку князеві завгодно призначити.

XXXI. Якщо хтось убив кмета чи людину кметського роду, він сплачує пеню 100 лібр родичам убитого й 2 лібри громаді.

Половину цієї сотні лібр повинні одержати діти вбитого, якщо в нього є діти, іншу ж половину — його родичі.

Цю пеню [штраф] сплачує злочинець [винний].

Якщо ж він утік, родичі його повинні сплатити половину, іншу ж половину — його спадкоємці, якщо в нього є такі.

Якщо ж удасться піймати його, перш ніж ворожнечу сплачено, або ж буде укладено полюбовну угоду, в такому випадку обмежуються покаранням убивці, родичі ж його від пені звільняються.

XXXII. Дочки по смерті батька й матері мають право на спадщину у випадку, коли в них не має братів, тобто спадок батька й матері залишається дочкам; вони ж зобов'язані [виконувати] усі повинності, які доти їхні батьки й матері несли перед двором...

XXXV. Якщо хтось украв річ, [належну] князеві або його двору, або ж підкняжену, або кому-небудь із вищезгаданих чиновників [служителів], він повинен сплатити князеві пеню, як сказано, татьбу ж винагородити тому, в кого він вкрав її, всіляко.

XXXVI. Для кметів і попів... той самий закон; але якщо хтось украв деяку річ, що належить церкві або монастирю або абатству, він підлягає пені такій самій, як коли б річ належала князеві або кому-небудь із вищезгаданих його чиновників.

XXXVIII. Де не було позову, не може бути й пені, і ніхто не повинен бути примушений подавати позов [скаргу] хоч би з якого предмета перед двором або де-небудь в іншому місці, позов учиняється лише з доброї волі. Хто позов почав, той повинен довести його до кінця.

XL. Жодне виправдання або вирок до пені не можуть бути ухвалені без ведена [волі, участі] князя або тієї людини, яку князь призначив для виконання цієї справи.

XLVII. Якщо хтось привів у суд свідків і говорить: «такий-то знає, що це так», противна ж сторона скаже: «а от такий-то знає, що не так»: тоді свідки того, котрий говорить «так», допускаються, ті ж, які говорять «ні», — відкидаються.

LI. Якщо пристав виявився людиною помилковою [брехливою], то відповідає князеві всім своїм рухомим і нерухомим майном.

Якщо хто-небудь обвинуватить його в неправді перед двором чи в чомусь іншому, а не зможе довести, підлягає покаранню — 40 сольдинів пені для князя, приставові ж одного вола або 8 лібр. Але якщо пристав виявиться винуватим, відповідає [він] вищезгаданою пенею й не може бути більше приставом без дозволу князівського; сторона ж, проти якої він говорив неправдиво, якщо повинна була піддатися в чому-небудь покаранню, так буде вільна чи виправдана в тій справі, в якій відбувся позов. Однак аби довести, що він [пристав] бреше, потрібні три надійні свідки.

LII. Хто виявиться помилковим свідком, відповідає князеві одним волом чи 8 лібрами, сторона ж, проти якої він свідчив, звіль-

нена від усякого збитку, якого зазнала б, якби була присуджена до чого-небудь. Той не може бути відтепер надалі свідком без дозволу двору.

Але якщо хтось обвинуватить кого-небудь і не зможе навести доказів, той, котрий обвинуватив, платить князеві 2 лібри, свідкові ж одного вола або 8 лібр. А щоб довести, що свідок помилковий, потрібні три надійні свідки.

LIII. ...Якщо на користь кого-небудь дали показання свідки перед двором у якійсь справі, але яка-небудь зі сторін хоче спростувати його свідчення, вона може це зробити, коли в неї є на це свідки...

LIV. Жоден захисник не може брати за захист більше 10 сольдинів у великій справі, а 5 сольдинів у маленькій справі.

LVI. Якщо хтось вчинив насильство якій-небудь жінці, згвалтувавши її або наміряючись згвалтувати, він повинен сплатити князеві 50 лібр і стільки ж тій жінці, якщо він не домовився з нею інакше.

Навіть якщо в тієї жінки немає свідків про згадане насильство, вона все-таки заслуговує віри, але в такому разі повинна присягнути, кладучи руку на книги⁵ і вимовляючи при цьому обвинувачення в згвалтуванні проти того, на кого вона скаржиться. Співприсяжних [поротників] нехай знайде собі та жінка на свій розсуд. Якщо в неї співприсяжних зовсім немає або вона не в змозі мати їх стільки, [скільки треба], у такому випадку ця жінка сама повинна присягнути замість тих, кого їй бракує.

...Все-таки співприсяжні її повинні бути жінки. Та, котра зважиться на присягу, має свого заступника, який повинен говорити від її імені, що вона готова присягнути тими ж словами, вона ж нехай присягне, як вище сказано.

Якщо та жінка або яка-небудь із її співприсяжних погіршила в чому-небудь вищезгаданому [схибила], у такому випадку той, проти якого вона говорить, хай буде звільнений [виправданий] від кар за вищезгаданий злочин.

LVII. Жодна нарада [віче] не може відбутися ні в місті, ні в іншому місці у справах громади, якщо не є присутньою князівська людина. Вирішуючи будь-які справи всупереч цьому приписові, вони втраять усе своє майно, що дістанеться вищезгаданому князеві.

LIX. Якщо виявилось, що якась жінка займається готуванням отрути і можна довести це достовірним свідченням, за перший злочин — 100 лібр князеві або ж спалити її, якщо вона не в змозі сплатити пеню.

Якщо вона надалі займатиметься тим же, пан князь нехай покарає її зі своєї волі.

Так само буде покараний також чоловік, що виявиться винним у тім же злочині.

LX. Якщо хтось хоче донести на кого-небудь перед двором із приводу злочину або щодо якоїсь іншої справи, він повинен доповісти двору в такий спосіб: «я доношу тобі на такого-то з такого-то приводу» чи ж: «я говорю тобі, що такий-то зробив таку-то справу». Інше повідомлення вважається недійсним.

Якщо ж хто-небудь донесе на кого-небудь у двір, але не зможе довести свій донос, буде присуджений до сплати тієї ж пені двору, до якої присудили б того, котрий був обвинувачений, а обвинувачений хай буде вільний.

LXII. Якщо хто-небудь підпалив будинок чий-небудь чи крамницю, чи хлів, за перше підпалювання хай платить двору пеню в 100 лібр, а також відшкодує шкоду тому, кому він завдав збитків пожежею; чи ж хай буде засуджений на живіт, якщо не має змоги сплатити.

Якщо ж удруге зробить [підпал], буде засуджений до страти.

LXVI. Поза містом пастухи й землероби та інші люди з добрим ім'ям уважаються надійними свідками з приводу грабежу, насильства та інших злодіянь.

LXVII. Батько про сина, син про батька та дочка про батька не можуть свідчити, брат же для сестри і сестра для брата можуть бути свідком, якщо живуть окремо, кожний осібно.

LXVIII. Якщо свідків убивства немає, обвинувачений повинен захистити себе сам, знайшовши собі соприсяжників.

Якщо він не має соприсяжників, нехай сам присягне стільки ж раз або замість тих, кого бракує йому.

LXX. Якщо хтось виявився зрадником пана князя... хай має той же пан князь повну владу над ним та його майном, щоб покарати його на свій розсуд.

LXXI. Якщо застану розбійника, що заподіює мені шкоду, в моєму власному [будинку, землі] уночі й не можиму піймати його живого або ж не знатиму його й не матиму засобу скажитися на нього і тому вб'ю його, за те не підлягатиму я ніякому осуду й ніхто не може... загрозувати мені судом.

LXXIV. Якщо присуджені до пені або штрафу не мають коштів сплатити згадані пені й штрафи, пан князь може розпоряджатися їхнім життям, як йому буде завгодно.

LXXVI. Викладені закони минулого вимовлені й затверджені всіма вищезгаданими представниками наведених громад винодоль-

ських, які ухвалили й затвердили їх як стародавні випробувані закони Винодолу, згідно з якими завжди жили й вони самі, і їхні діди й батьки, й усі інші предки.

¹ В той час Винодол був заселеною хорватами прибережною областю, яка розташовувалася біля Адриатичного моря і простягалася від Фіуме за Новий град. ² *Кмети* — селяни. ³ *Прмани* — придворні слуги князя. ⁴ *Лібра* — назва монети; 1 лібра дорівнювала 20 сольдинам. ⁵ Людина, що клялася, мала класти руку на Євангеліє.

• Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы. М., 1961. С. 916—926.

9 Урбарій Брежицького і Севніцького маєтків у Словенії (1309)

Урбарій вільних утримань Зальцбургської церкви в Брежиші й Севніці... У Столовнику 8,5 хуби¹ на половинному праві², з яких 4 заселені; з них 2 має жупан³ і служить: 1 модієм пшениці, 1 модієм вівса, 1 свинею вартістю в 40 динаріїв⁴, 0,5 міри солі, 1 ягням вартістю 6 динарів у день св. Трійці, за льон 3 динарїями, 1 мірою пшеничної крупи, 1 хлібом до меси і 1 хлібом з 1 курчам на Різдво. Із решти двох хуб кожна служить 1 модієм пшениці, 1 модієм вівса, 0,5 вівці або 20 динарїями, 2 хлібами з одним курчам, мірою пшеничної крупи, в піст 1 курчам, за льон 2 динарїями, двома роботами. Також село, яке повинне виконувати оранку, працює на управляючого три дні — один весною і два восени, і все село дає 4 пригошення управляючому. ...Всі села, які записані зі службою на половинному праві, в цілому служать тим же, що і село Столовник.

...В Дрожане 6 хуб на повному праві, з яких 5,5 заселені. З цих жупан має 2 і служить: 2 модїями пшениці, 2 модїями вівса, 2 свиньми, кожна по 40 динарїїв, 1 мірою солі, 1 ягням [до дня] Трійці в 6 динарїїв, за льон 4 динарїями. Із решти 3,5 хуби кожна служить 2 модїями пшениці, 2 модїями вівса, 2 хлібами з 1 курчам, у піст 1 курчам, 1 мірою пшеничної крупи, за льон 2 динарїями. І все село сплачує в рахунок косовиці 10 динарїїв, за собак 5 динарїїв, і якщо це село повністю заселене... І всі села, що записані зі службою на повному праві, служать у такий самий спосіб, що і назване село Дрожане, і ні в чому не будуть змінені — ні у вівцях, ні у вині.

¹ *Хуба* — від нім. *Hufe* — земельний наділ. ² Тобто виконують половину повинностей. ³ *Жупан* — тут сільський староста. ⁴ *Динарїй* — дрібна срібна монета.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 105—106.

10 Трогірський статут (1322)

Статути, або міські конституції, в містах Далмації поряд із цивільним або кримінальним правом визначали також адміністративний устрій комуни. Трогірський статут був укладений у 1322 р., коли місто перебувало під владою Венеції.

Книга 1, розділ 53. Постановляємо, що всі трогірські нобілі, у яких дід по батьку або батько входили або входять до ради міста Трогір... утворять Велику раду цього міста¹... Рада або більша її частина може здійснювати, встановлювати і розглядати усі... справи комуни та міста Трогір і те, що необхідно зробити... повновладно... і що буде цією радою визначено, буде міцно і назавжди... Крім того бажаємо, щоб син... будь-якого трогірського нобіля, що походить від законного шлюбу, у якого дід по батьку [і батько] входили до ради міста Трогір або входять до неї, міг увійти до складу цієї ради; представлений своїм родичем князю та суддям² і Великій раді, він присягає, що досягнув шістнадцятилітнього віку, і таким чином допускається князем і суддями до цієї ради... і може отримати посаду, як інші, що входять до її складу...

Розділ 23. Постановляємо, що четверо суддів і четверо радників міста³ обирають 15 виборців, [людей] добрих і порядних, для [головування] кулями й урнами⁴ відповідно до звичаїв... їм повинно бути не менше 25 років, і ніхто з них не повинен бути з названими суддями та учасниками і між собою ні дядьком з племінником, ні зятем з тестем... [Потім виборці обирають нову курію із 4 суддів і 4 радників], які мають бути з... князем і виконувати все як належно, відповідно до договору між Венеційською комуною і нами і відповідно до наших статутів... і той, хто буде обраний, не може відмовитися від посади і може бути відсутнім [на засіданнях] лише з дозволу князя та його курії або її більшості... судді повинні й зобов'язані приходити кожен день із дзвонами або за оголошенням глашатая у [комунальний] палац або лоджію⁵, де буде засідати князь або його товариш⁶ для розгляду судових справ і справ [нашої] землі, під загрозою штрафу... за будь-яке порушення; радники ж повинні приходити до курії тоді, коли їм буде наказано через комунального глашатая... не дозволяється нікому з названих суддів або радників виїжджати в округу міста Трогір без дозволу князя і його товариша; якщо ж хтось так зробить і протягом 20 днів не виконуватиме свою службу, позбудеться своєї посади, і князь та його курія можуть обрати іншого на місце відсутнього, а може обрати і Велика рада.

Розділ 8. Постановляємо, щоб князю міста Трогір, теперішньому і майбутньому, [давати] плату, що становить за весь рік 1200 лібр, у три строки, а саме: третю частину річної плати він отримує за перші три місяці, третю частину — за другі три місяці, а наступні три місяці — ще третю частину. Так що протягом дев'яти місяців буде повністю сплачено річну плату.

Розділ 9. Постановляємо, що князь міста Трогір не може просити й отримувати сам або через підставну особу будь-що, крім своєї плати, з будь-якої причини чи наміру, з приводу плавання або іншої поїздки, затримки або повернення, крім того, що йому дозволено приймати, тобто свіжі плоди та інше, відповідно до договору⁷

Розділ 63. Було вирішено, що князь міста Трогір разом з курією, [тобто із] судьями і радниками та з дванадцятьма іншими нобілями, що названі на днях Радою двадцяти й отримали... владу в тому, що стосується зловмисних дій⁸ слов'ян чи хорватів⁹, дістануть назву «Рада двадцяти»... і те, що буде зроблено ними... буде міцно, так, неначе це було б зроблено Великою радою, і що ця Рада двадцяти повинна діяти, доки тривають ці зловмисні дії...¹⁰

Розділ 65. ...Постановляємо, щоб віднині судді й радники обирали двох розумних чоловіків, добрих і порядних, які повинні будуть захищати загальні права під час обговорень у Раді, тобто: якщо хтось захоче [виступити] проти загальних прав і доброго стану міста Трогіра і князь зі своєю курією змушений буде поставити це питання на голосування, то ці [люди] повинні вмішатися у [хід] засідання, а служба їх триває три місяці; і вони повинні... розслідувати та повідомити князю, якщо виявлять будь-які порушення¹¹.

Розділ 68. Постановляємо, щоб кожен рік було шість екзаменаторів, які повинні будуть перевіряти всі документи, складені присяжним нотаріусом комуни Трогіра, а інші документи¹² [вони] перевіряти не повинні...

Розділ 71. Постановляємо, що князем і курією Трогіра будуть обрані два комунальні масарії на один рік, кожен з яких отримає плату в 5 великих венеційських солідів¹³, і їх служба триватиме один рік, і не більше; ці масарії повинні записувати в одну книгу... прибутки комуни, які надходять до них, а в іншу книгу — всі витрати, зроблені на потреби комуни; ці книги [вони] мають тримати при собі...

Розділ 58. Постановляємо, що медик, нотаріус, аптекар та інші посадові особи-іноземці¹⁴, прийняті на платну службу¹⁵ трогірською комуною, повинні обиратися Великою і загальною радою міста

Трогір... і не інакше. Інші ж посадові особи міста повинні обиратися князем, судьями та радниками...

Додатки¹⁶ до розділу 32. Оскільки часто траплялося, що дефензори комуни при зміні курії обиралися адвокатами... а адвокати обиралися дефензорами, і таким чином ці адвокати і дефензори постійно перебували на цих посадах, що не годиться, постановляємо..., що дефензори, коли термін їх служби закінчився, не можуть бути обрані адвокатами... упродовж шести місяців, так само адвокати — дефензорами...

¹ Велика рада — вищий орган комунального самоврядування. ² Судді — вищі посадові особи комуни. ³ Радники — члени курії, в яку також входили і судді. ⁴ Цей спосіб голосування полягав у такому: дві урни з'єднувалися спільним раструбом; таким чином, ніхто не бачив, в яку з урн голосуючий опускає затиснуту в руці кулю. ⁵ Комунальний палац і відкрита лоджія — головні місця зборів і засідань міських адміністративних органів. ⁶ Товариш князя — замісник князя, у цьому випадку князь-венесієць привозив його із собою в Трогір із Венеції. ⁷ Статут у низці статей застережує можливість чітко фіксованих продуктових підношень князю. ⁸ В латинському тексті вжито термін «нововведення». ⁹ Маються на увазі спроби хорватських і боснійських магнатів із роду Шубичів захопити далматинські міста. ¹⁰ Тобто Рада двадцяти є тимчасовим органом, створеним у зв'язку із зовнішньою небезпекою. ¹¹ Цих розумних чоловіків статут далі йменує дефензорами, тобто захисниками. ¹² Інші документи, тобто складені нотаріусами, які не перебували на комунальній службі. ¹³ В Далмації у XIV ст. існувало співвідношення, яке було прийняте по всій середньовічній Європі: лібра (суч. ліра) чи фунт складалися із 20 звичайних солідів, солід — із 12 малих динариїв. Великий сольдин був не карбованою монетою, а лише розрахунковою одиницею високої вартості. 5 таких сольдинів дорівнювали 3 золотим дукатам. ¹⁴ Спеціалісти, яких наймала комуна, як правило, були італійцями. ¹⁵ Більшість комунальних службовців не отримувала плати за виконання своїх обов'язків. ¹⁶ Додатки, або реформації — складова частина міських статутів. Вони містили статті, які уточнювали і доповнювали зміст статей основних книг.

• Хрестоматія по історії южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 117—119.

11 **Постанова Дубровницької комуни про заборону работоргівлі (1416)**

27 січня 1416 р. Багато сусідніх правителів часто... скаржаться на наших торговців у Неретві¹ та інших дубровчан за те, що вони купують і продають їх підданих. Вважаючи таку торгівлю принизливою і жорстокою... постановляємо... щоб віднині ніхто... з дубровчан жодним чином не смів купувати або продавати раба чи рабину, не бути посередником такої торгівлі... а той, хто [порушить] наказ,

буде покараний шістьма місяцями в'язниці... і нехай сплатить за кожного проданого або купленого раба 25 перперів. ...[Але] якщо дубровчанин купить раба або рабиню для своїх власних потреб, цьому покаранню не підлягає...

¹ В гирлі річки Неретви в Далмації був великий торг Дрієва.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 120.

12 Поліський статут (XV ст.)

Поліський статут — одна з пам'яток феодального права південних слов'ян. Перша з частин статуту, що дійшли до нас, датована 1440 р., надалі він не раз перероблявся, і статті в ньому розташовані не в хронологічному порядку. Статут написаний кирилицею на давньохорватській мові й містить 278 статей. У ньому закріплено норми кримінального права, судового процесу та судоустрою, а також цивільно-правові норми. Значна увага приділена питанням приватної власності.

4а. І є закон поліський: не може обвинувачувати один полічанин іншого в жодній справі інакше, як тільки насамперед перед поліським столом. І ніяка інша людина не може обвинувачувати полічанина ніде, як тільки перед поліським столом. Це стосується території, що перебуває в межах Поліци¹.

4в. Якщо хтось був незадоволений рішенням суду в Поліці, можна апелювати хоча б до третього судового строку, а хто не апелює, робиться його апеляція недійсною з того строку, який визначено ви роком.

5а. І хто хоче судитися з іншим, повинен його покликати тричі, взявши пристава від князя або від суддів. Покликаний у суд повинен з'явитися в той судовий строк, на який він був покликаний. Якщо він не з'явиться, його виклик у суд на цей судовий строк вважається недійсним.

5в. Якщо викликаний у суд не подасть заперечення [не опротестує] строку суду, він штрафується в 30 баланч²..., у другий строк, якщо його не опротестує, в 1 лібру. Якщо ж він не з'явиться в третій судовий строк, не зважаючи на те, що виклик застав його вдома, він втрачає процес, якщо процес і не стосується племінщини³.

6. І коли на третій строк прийде той, кого викликають, обвинувач викладає предмет своєї скарги. Якщо ж той, хто відповідає [об-

винувачуваний], користується допомогою прокуратора⁴ і скаже: «його тут немає», чи якщо він скаже: «нехай буде мені дозволено знайти прокуратора, один я не можу виступати», надати йому строк для знаходження прокуратора до третього строку. Якщо він за цей термін знайде прокуратора, він [прокуратор] повинен виступати за нього [обвинувачуваного]. Якщо він не знайде [прокуратора], повинен сам відповідати на суді. Закон не дає подальшого строку.

8. [231]. [І хто б виявився зрадником нашого місця, тобто хто б передав сам собі й наше місце іншому панові проти згоди інших племінних людей, — нехай буде виданий як зрадник нашій господі й нашому місцю, нехай буде викинутий геть, а племінщина його нехай буде взята в Поліцьку громаду, а він сам хай не буде більше полічанином.]

9. [232]. [Якщо хто перед князем і перед судьями покладе застава на випадок насильства [розбою, пограбування], у випадку прострочення застави, від застави половину — князеві, а іншу половину — громаді Поліцькій, з якої частина належить общинному приставові.]

10. [233]. [Якщо хто подасть скаргу про яке-небудь злодіяння [«силу»] перед князем і перед судьями, справа про злодіяння не може бути залишена без уваги, і покараний має бути або той, на кого надійшла скарга, або той, хто безпідставно подав скаргу.]

11. (234). [І є закон, щоб Поліцька громада ставила трьох прокураторів⁵ від трьох племен, по одному від кожного племені, як і суддів, на один рік, щоб вони виконували общинні обов'язки.]

12. (234). [Насамперед десятину, щоб її збирали у свій час і давали б вчасно. Якщо хто не дав її вчасно, штраф 5 лібр і десятину повинен дати.]

20. (14). А хто є воевода поліцький, не повинен давати ніякої податі, за винятком [десятини], ворожнечі й хараджу⁶, коли дається туркам. Від цього він не може бути звільнений, а від усього іншого воевода вільний.

22. (16). Якщо хтось обвинуватив кмета, він [позивач] повинен перед цим обвинувачувати його перед паном, якому кмет належить. Якщо ж пан цієї людини розбере справу не згідно із законом, він [позивач] вільний апелювати до цих суддів і ротників⁷. Якщо ж пан цієї людини не захоче вчинити суд, той, кому заповідано збиток, нехай іде до ротників і покличе свого обвинувачуваного.

26. (21). І прийняла Поліца, що коли якийсь полічанин уб'є людину, що йшла на Поліцу з явним наміром заподіяти зло, за того

[убивцю] — вся Поліца платить. Або якщо хтось знайде злодія біля свого майна чи біля майна якого-небудь полічанина і вб'є злодія під час крадіжки або під час викрадення — за нього платить Поліца. Або якщо хтось вб'є розбійника, що його хотів пограбувати, — і за нього платить Поліца. Якщо ж полічанин у сварці вб'є полічанина, за нього Поліца не платить.

27. (22). І прийняли полічани всі заодно, що коли процес буде вестися про племінщину, жоден полічанин не може виступити за не-полічанина проти полічанина. Якщо хтось виступив — платить 50 лібр.

28. (23). І прийняли полічани всі одразу, що коли якийсь полічанин учинить напад на іншого полічанина, а той, на кого вчинено напад, обороняючи себе, ранить нападника, той, котрий поранив, платить за рану; а той, хто вчинив напад, платить громаді поліцькій стільки, скільки він отримав за рану.

29. (24). І прийняли полічани між собою: якщо полічанин учинив який-небудь грабіж, як про це вище сказано, а його хто-небудь схопив або вбив з полічан, за нього заступається вся Поліца; а якщо хто-небудь загрожував цьому полічанину за нього [тобто за вбитого], нехай платить такий самий штраф, як і винуватий, і з ним нехай буде зроблено так само, як і з тим.

[У літо від Різдва Христового 1482 у день 14 лютого...]

33. (29—31). Якщо діляться брати, ближні або далекі, або сини від батька, чи інші «ближики»⁸, кому захочеться розділитися, тоді якщо це майно рухоме, то його легко справедливо розділити. Однак якщо мається на увазі сплата або винагорода «від господі», то воно йде тому, кому призначене.

Якщо є племінщина, то ділити треба по головах, а молодшому «старе вогнище»; а коли розділяться справедливо, тоді кожний своє повинен тримати. І якщо потім будуть ділитися чи перемірювати, кожний вільний ділити й перемірювати, як кому завгодно. Саме собою, кожен має право володіти своїм жеребом.

Якщо брати або інші, що беруть участь у поділі, поки ще не розділилися, то в них все спільне: і добро, і зло, і прибуток, і збитки, і борги, кому вони повинні і хто їм повинен. Все це спільне, поки не розділилися; а коли розділилися, тоді кожному своя частина.

А сестри в поділі не беруть участь, якщо мають братів чи від них діти, але одяг і посаг залишаються за ними.

37в (56). Якщо хтось убив кого-небудь у розбої чи по-зрадницькому, або потайки, або вбив через яке-небудь майно ...або користь, чи, вбивши, пограбував, то засуджується на ворожечу.

І якщо змогли такого розбійника піймати, його варто повісити або четвертувати, чи то полічанин, чи неполічанин.

37c (57). Якщо вб'є один іншого в боротьбі за відсутності помсти або якого-небудь іншого приводу, цю кров — мертву чи живу — оплачує Поліца.

37d (58). І ще якщо хтось учинив кров мертву чи живу при своєму майні чи при будинку, або вбив би того, хто його грабував, — такий же закон; або в худоби, або деінде — такий же закон; або при житі, або при винограді, чи у фруктових деревах — такий же закон, Поліца за нього платить.

Якщо ж злодій буде схоплений під час злочинства — має бути повішений, як це нижче сказано про злодійство.

39a (62). Якщо хтось із полічан схопив племінну людину за волосся й повалив не з помсти й без будь-якого злого наміру, за такий сором винен живою ворожнечею⁹, що є 120 лібр. Зрозуміло, щоб іншому не унадно було тягати за волосся. Якщо ж його хто-небудь потягне за волосся, той, хто почне, того і є провина. Це стосується відносин між людьми племінними.

39b (62). Якщо кмет учинив такий сором племінній людині, — тому [кмету] іде більше.

39c (63). Якщо кмет на свого пана підняв руку, втрачає праву руку.

44. (68). ...Штраф за образу словом. З того, хто образив свого друга будь-де без поважної причини, — 5 лібр. Якщо кмет образив племінну людину — подвійно. Якщо кмет образив свого пана, кмету відрізати язика чи він повинен відкупитися 100 лібрами.

46 (70). Була в колишні дні дуже велика й важка заборона та закон про «надвір'я», щоб ніхто не міг відбутися легким штрафом. Тепер Поліца про те ухвалила більш м'який закон — 100 лібр. Крім усього іншого, хоч би що при цьому трапилося, стягується цей штраф тільки за саме вторгнення в чужий будинок.

Про спадщину

49a (73—74). Закон про племінщину такий: якщо це стара баштина, успадкована від предків, ті, хто нею володіють, повинні її обробляти й користуватися нею. Не годиться її віддати без крайньої потреби, як велить старий закон і звичай: нехай вона залишається там, де вона перебуває.

Якщо яка-небудь людина* придбає, або додасть, або прикупить і за службу одержить, або в який-небудь інший спосіб власними зу-

силями здобуде й своєю працею, — закон приписує: нехай буде над цим вільний і протягом життя й при смерті розпорядитися або за грішне тіло, або за душу, або що йому завгодно із цим учинити, тобто щодо того, що він знайшов, придбав або додав після розділу з тими, з ким він ділив племінщину, однаково, з одною особою або їх було більше, він вільно, як придбав, так може й розпорядитися вільно, як йому завгодно.

49в (75). ...Якщо людина при смерті й має дітей або спадкоємців, кому залишається майно, тоді вона вільна все вчинити, але не потрібно при смерті одного перед усіма наділяти, а іншого зовсім відстороняти, а зробити треба як гідно і «як годиться». Це, зрозуміло, при смерті. Поки людина непошкоджена й здорова, можна розпоряджатися вільно всім своїм майном.

Закон про синів і батьків

49с (281). Є 13 підстав, за якими батько може за заповітом позбавити своїх синів спадщини: 1) коли син підняв руку на батьків; 2) коли він учинив їм якесь безчестя; 3) коли він обвинуватив батьків у вчинку, що не стосується ні віри, ні начальників мирських; 4) коли він злочинець або спілльник злочинців; 5) коли він отрутою або в який-небудь інший спосіб робив замах на життя батьків; 6) якщо він опоганив батьківське ложе; 7) якщо через обвинувачення батьків завдав їм великих збитків; 8) якщо не хоче поручитися за батька, що потрапив у полон; 9) коли перешкоджає батькам скласти заповіт; 10) якщо він займається принизливою справою, якою батьки не займалися, наприклад став комедіантом, тобто «цавом»; 11) якщо дочка або внучка, що не досягла 25 років і має можливість вийти заміж, обере ганебний спосіб життя; 12) коли він не піклується про своїх батьків, що втратили розум; 13) коли не намагається викупити батька, що потрапив у полон.

Це є підстави, за якими батьки можуть позбавити своїх дітей спадкоємного чи придбаного майна.

Про продаж племінщини

51а (78). Старий закон постановляє, що племінщину не можна ні продати, ні заставити таємно, особливо таємно від ближнього. Можна продати відкрито, явно і передусім запропонувати ближньому своєму.

Є старий поліський закон: той, хто має намір продати, повинен сповістити про це на трьох зборах або в князя в три строки, гово-

рячи: я хочу продати це. Якщо хто-небудь з родичів хоче купити, — нехай виступить, а якщо ні, то я продаю, кому хочу.

51в (79). А той, хто продав, уже не може викупити назад. Тепер Поліца узаконила: якщо є ближній, він вільний викупити протягом року.

51с (80). Нарешті, щоб по праву й за законом здійснювався продаж, потрібно оцінити, чого коштує племінщина, гідними оцінювачами, які оцінюють по совісті.

Про племінщину

62. (114). Хто володіє племінщиною, не може бути позбавлений права володіння без суду.

Якщо він володів нею протягом 30 років без протесту, ніхто не може йому ні подати протест, ні оскаржити в суд. А якщо мова йде про братів ближніх або далеких, або вірвних, тоді неможливо ніколи, але між вірвними братами треба завжди взяти «вірв» і переміряти, де кому несправедливість бачиться, аби правда панувала там, де мова йде про вірвну племінщину¹⁰.

63а (115—116). Якщо хтось когось залучає за законом про племінщину, мала вона або велика, повинен насамперед залучати за законом і звичаєм поліцьким, коли князь приходить до гори [робить об'їзд]; тому що без згоди обох [що спорять] сторін не можуть втручатися в справу про племінщину інші судді, крім князя... Позивач із приставом позиває відповідача в будинку, говорячи так: «викликаю тебе на такий строк, і ти повинен мені відповідати на те, що я буду на тебе говорити». Якщо відповідач погодиться на позов, це його воля.

Якщо ж він [відповідач] скаже: «викликай мене за законом», тоді його треба викликати до трьох разів. ...Ці три строки визначив закон, і нікому закон у цьому відмовити не може.

78а (163). Якщо полічанин виявився злодієм, який крав у Поліці: хто украв курку — повинен віддати козу; а хто украв козу або вівцю — повинен віддати вола або відповідну вартість. А якщо вартість краденого перевищує 100 лібр — повісити.

78в (164—165). Якщо полічанин украв де-небудь в іншому місці, не будучи в розмирі¹¹, — платить подвійно.

Якщо неполічанин буде пійманий у Поліці на злодійстві — підлягає повішенню.

78с (166—168). Якщо злодій виявився «меусобцем»¹², він карається не тільки повішенням, але й конфіскацією всього, що має. Якщо він має племінщину, залишає ближньому, а інше майно — общині.

Якщо це кмет — половину майна панові, а половину — общині.
Якщо обікрав свого пана, відповідає головою і майном.

Якщо б обікрав пана, у якого перебуває в найманні, відповідає подвійно.

1576, день 6 серпня.

88. (188). Між іншими поліцькими законами Поліца прийняла й затвердила і нижченаведений закон, тому що виникли між полічанами якісь різні незгоди, і неспокій, і або через різні справи, або через кров, або через спірні питання й скандали, також з'явилися деякі об'єднання й партії, багато між багатьма. Ось чому Поліца в день вищевказаний, зібравшись на загальні збори, одностайно й спільно вчинила й узаконила так: нехай буде єдність, і мир, і братерство, і єднання, як було раніше, твердо й нерушимо прийняте, тобто там, де мова йде про общинну справу, нехай кожний стоїть на ґрунті закону відкрито, нехай кожний шукає свого за звичаєм і законом. Що стосується скандалів і різних заворушень, то нехай кожний по праву й за законом спокійно й мирно вирішує свої справи; і нехай ніхто з полічан не починає смут або розбратів, не створює об'єднань або партій, із чого можуть у Поліці відбутися скандали, заворушення, смути або непотрібні наклепи, вбивства чи нововведення. Цього не треба робити під страхом порушення вірності панові й Поліці і втрати всього свого майна, що в такому випадку відійде: рухоме — общині, племінщина — родичеві («ближньому»), а його будинок буде спалений, а він сам засуджений на вигнання.

Коли кмет іде від пана свого

89а (189). Коли кмет задумає йти від свого пана, він повинен насамперед зібрати у своєму дворі або будинку все майно, що має: і тварин, і інше майно рухоме, і «баштину», що при ньому [у нього] придбав, запросити свого пана й сказати йому: «пан! усе це Боже й твоє, ти вільний що-небудь залишити або не залишити». І коли кмет усе це зробить, пан вільний у нього взяти чи все чи якусь частину; якщо ж [пан] йому що-небудь дасть, то після вже не може [у кмета] забрати назад те, що він йому вже один раз дав.

89в (190). Якщо ж кмет утік таємно [від пана], хоч би де пан його наздогнав, він вільний у нього все відібрати і його зв'язати, як порушника вірності.

89с (191). Нарешті, на закінчення потрібно розглянути, чи пан змусив кмета [до втечі], або кмет від пана біжить без підстави. Потрібно розцінювати це по-різному. Людина вільна бігти від зла, якщо до цього примушена.

Полиця — область у Далмації, розташована на березі Адріатичного моря між містами Спліт (Сплет) і Оміш (Альмісса). До часу складання Поліцького статуту тривала боротьба за володіння далматинським узбережжям між угорсько-хорватськими королями й Венеційською республікою, закінчилася перемогою останньої, і Поліца була змушена визнати заступництво Венеції, зберігши при цьому свою внутрішню автономію. ² *Баланча* — дрібна монета. ³ *Племінщина* — родова вотчина, спадкова земля разом зі спадковим майном, отриманим від предків. ⁴ *Прокуратор* — посадова особа, в даній статті — захисник обвинувачуваного. ⁵ На відміну від прокураторів, що виконували функції захисників (див. ст. 6 Поліцького статуту), тут мова йде про прокураторів із зовсім іншими функціями. Ці прокуратори обиралися із трьох головних родів поліцької знаті строком на один рік і посідали в Поліці третє місце після князя й воєводи. ⁶ *Харадж* — подушний податок, який турки стягували з усіх чоловіків немагометанського віросповідання, починаючи з 12 років. ⁷ *Рота* — присяга; *ротники* — присяжні. ⁸ *Ближики* — родичі. ⁹ Поліцький статут розмежує «живу ворожнечу» і «мертву ворожнечу». В першому випадку пеня становить 120 лібр, а в другому вона подвійна — 240 лібр. ¹⁰ *Вірана племінщина* — найімовірніше обшинна земля. ¹¹ *Розмиря* — війна, розбрат, сварка. ¹² *Меусобаць* — злодій у селі.

• Хрестоматія пам'яток феодального господарства и права стран Европы / Под. ред. В. М. Корещкого. М., 1961. С. 925—945.

13 *ВІНКО ПРИБОЄВИЧ* Про походження та історію слов'ян (1525)

Вінко Прибоєвич — далматинський гуманіст (сер. XV ст. — після 1532). У даному уривку описано острів Хвар, розташований в Адріатичному морі.

...Найближча до материка частина острова знаменита руїнами двох міст, які розташовані поруч одне біля одного і спустошені не знаю з якої причини. У них у багатьох місцях видніються підлоги з картинами із мармурових камінчиків або мозаїкою. Зараз на цій рівнині п'ять сіл, здебільшого населених пастухами... У середині острова... 11 сіл, з яких найменше має 40 будинків, середнє 120, а то і 230, а найбільше — 500. Будинки в них високі й просторі, дивно оздоблені балками та іншими міськими прикрасами, так що бракує лише стін, щоб кожне село набуло вигляду добре розпланованого міста, немає сумніву, що на цьому місці було розташоване прекрасне місто, тому що день у день бачимо, як знаходять давні криниці, забиті міськими руїнами і дорогіцінними предметами із золота і срібла... які лежать в землі садів і виноградників... І знаходять рештки давніх будівель.

...Потрібно згадати і їх [жителів Хвару] швидкі судна... призначені для ловлі риби [лише влітку], як і приблизно 180 малих суден із сітками... від риболовлі вони отримують щорічно велику суму грошей... Тому в ці краї приїжджає багато купців з різних країн купувати рибу. У спілкуванні з ними наші земляки набувають не тільки великого багатства, а й лукавства.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 126—127.

14 ФІЛІПП ДЕ ДІВЕРСИС Опис Дубровника (1440)

«Опис місцеположення, будівель, державного устрою і похвальних звичаїв знаменитого міста Дубровника» Філіппа де Діверсиса де Квартіджіаніса, більш відоме під короткою назвою «Опис Дубровника», є одним із найважливіших письмових джерел з історії Дубровника першої половини XV ст.

Частина I

Розділ I. Про сприятливе розташування щодо морських і суходільних доріг. Улаштувачі і засновники упорядкованих міст зазвичай радіють їх сприятливому розташуванню щодо суходільних і морських доріг, оскільки місто за наявності зручних шляхів сполучення володіє багатьма перевагами... На все це багата Рагуза, бо вона прилягає до землі, звідки щодня стікаються жителі її областей і прибульці майже в неймовірній кількості, доставляючи на конях і на інших тваринах, а також і на власних плечах усе необхідне і корисне для життя людей та для торгівлі. Саме жителі міста, що живуть поблизу, піддані рагузьких або інших магнатів, приносять і привозять овочі, мед, плоди, курчат, яйця, свиней, зайців та інше з того, що необхідне для їжі людей. Жителі з віддалених місць привозять стільниковий мед, рибу, дошки, деревне вугілля, шкіри, матерії з грубої вовни, дерев'яні інструменти для розтирання тіста, для миття полотняних тканин і, нарешті, численних тварин, м'ясом яких харчуються люди. Інші ж, такі, що прибувають із боку суходолу, більшість яких є купцями, привозять золото, срібло, свинець, пурпур і перець, віск та багато інших предметів високої цінності з Адріанополя, з Рашки¹, особливо з Нової гори², та з Боснії.

Місто Рагуза має також і зручне морське положення, завдяки чому воно має численні переваги, бо, будучи густонаселеним, не має

можливості прогодувати жителів плодами власної області або тим, що привозиться, і не в змозі отримати будівельні матеріали. На судах же підвозяться хліб, пшоно, овес, горох і боби, маслинова олія, солоне м'ясо і риба, маслини, горіхи, яблука, каштани, сири, ароматні речовини, ліки, вовна, тканини, льон, мідні, скляні та глиняні сосуди, корали, сіль, і, зрештою, майже незліченні товари, а також у великій кількості золоті дукати. Численні товари привозяться з Італії, яку я вважаю найбільш квітучою і багатою на всілякі блага країною, з Венеції, Марки³, Апулії, Аbruццо, Фермо, Пенсаро, Реканато, Анкони, Ариміна, а також з Тоскани й особливо з Флоренції доставляється багато товарів, і вони вивантажуються в Рагузі. З Манфредонії, Ортони, Лідії, Риміні, Барі, Барули, Трано і навіть із Неаполя, із Сицилії, саме з Палермо або Панормо, з Сиракуз та інших міст Сицилії, з королівства Арагонського, саме з Барселони і Валенсії та з інших місць цього королівства, з Греції, як наприклад з Арти⁴ і Патрасса, Авалони⁵ та багатьох інших областей привозяться також ліс, колоди, будівельний камінь, цегла, залізо, цемент, черепиця та інші будівельні матеріали. Ті, хто привозять з боку суходолу продукти і товари, з Рагузи відвозять у великій кількості сіль, вовняні тканини, шовкові тканини й одяг і багато що інше, вельми корисне для життя і для отримання доходів. Ті ж, хто морем привозять із собою золото, срібло, олово, віск, шкіри, перець, тканини, корали та золоті дукати, роблять це кожен так, як йому видається корисно, вигідніше або зручніше. Ось чому зручно розташовано місто Рагуза.

Частина II

Розділ III. Про красу міста, прикрасу стін та кількість брам у Рагузі і про бруковані вулиці. Місто Рагуза оточене горами і морем, захищене могутнім укріпленням з товстих стін, що високо піднімаються, щоб забезпечити місто від ворогів. Численні башти тощо, сприяючи спокою і безпеці громадян, належним чином побудували господарі самого міста. Воно має порт, замкнений товстими залізними ланцюгами, в який ніхто не може увійти, якщо не отримає заздалегідь дозволу у правителів міста. Ті, хто опиниться в порту, тобто за ланцюгами, не бояться ні жителів міста, ні ворогів. Місто має четверо щонайміцніших брам; через дві брами входять і виходять з боку суходолу, через дві інші — з боку моря. Широка площа, належним чином влаштована відповідно до величини міста, подібна до довгої раковини і вся вимощена цеглою... Хоча це місто прикрашають багато прекрасних і розкішних будов, проте більш гідні по-

хвали і схвалення громадські будівлі, про які треба розповісти. З них одні... призначені для богослужіння, інші ж для занять суспільними справами...

Розділ VI. Про громадські світські будівлі, і передусім про палац. Подібно до того, як у місті повинен бути головний собор, від якого залежать інші храми святих, так само необхідно, щоб серед громадських будівель був один головний палац, де б розташовувалася резиденція правителя міста, збиралися всі, хто бере участь в управлінні, а також чинився б суд та відбувалися урядові наради.

Отже, в 1435 р., вночі, відразу за святом мученика Святого Лаврентія, був винищений вогнем палац Рагузи, обширний і прекрасний, який у давнину був фортецею, з декількома баштами, а також майже всі укріплення та вся зброя, яка тут же зберігалася для захисту міста і спорядження галер. Після того, як всі ці засоби оборони та озброєння були відновлені впродовж небагатьох місяців у більшій кількості, чудово і багато, уряд Рагузи ухвалив перебудувати цей палац пишніше, не шкодуючи коштів, і, крім того, відновити велику частину колишньої фортеці, яку вогонь знищив не вщент, поклавши це на протомагістра, колись магістра Онуфрія Йордана де ла Кава з Королівства Неаполітанського. Стіни будувалися з чудово обробленого і витончено висіченого каменя, з високими покрівлями, укріпленими на товстих високих колонах, які морем привезли з Корчули. Верхівки цих колон були висічені з великою ретельністю. П'ять товстих колон є гладкими, дві ж інші серединні, з яких одна примикає до однієї башти, інша — до іншої, не гладкі; на першій вирізьблений Ескулап, відновлювач лікарського мистецтва. Це переконав зробити чудовий поет і учений Ніколай де Лазіріс Кремонський, нобіль. Саме коли він дізнався завдяки своїм науковим заняттям, що Ескулап був родом з Епідавра, який тепер називається Рагузою, він доклав багато зусиль до того, щоб було вирізьблено зображення Ескулапа, до якого він написав епітафію у віршах, і вона була висічена на стіні. На іншій з колон біля входу в палац видно зображення першого справедливого суду Соломона. Біля головних дверей міститься зображення ректора, що вислуховує скарги. Біля входу в приміщення Малої ради, про яку мова буде нижче, стоїть статуя Справедливості...

Буде в цьому палаці великий зал для зборів усіх нобілів Рагузи та Великої ради, де ухвалюються урядові рішення про майбутнє, буде приміщення в цьому палаці і для Сенату, і для Малої ради. Відведено прекрасне приміщення для пана ректора, місце для консулів, які вирішують цивільні справи, і для суддів, що призначають пеню за

лиходійства. Матимуть власне місце і секретарі, які називаються нотаріусами, і ті, що йменуються канцеляристами. Будуть приміщення для лікторів, фасцій, для полонених, які будуть захоплені, і злочинців, які повинні піддаватися тортурам, приміщення для зберігання зброї, боєприпасів та інших засобів захисту і оборони...

Тут до палацу примикає якийсь громадський будинок, який вони називають Фонтікум⁶, розділений на тераси і нижні кімнати, де зберігаються і продаються хліб у зерні та стручкові рослини. Суміжним з ним є морський арсенал — приміщення, в якому будуються прекрасні триреми і біреми. Рагузці їх споряджають кожного разу, коли це необхідно або для надання почестей якому-небудь впливовому правителеві, або для піймання і вигнання піратів, які вельми охоче грабують багатющі кораблі рагузців, або, нарешті, для того, щоб тримати піратів у страху і жаху.

Найближче до арсеналу... розташовано місце, де стягується мито за зважування всіх товарів, які продаються у великій кількості. Звідси широка дорога веде до місця, яке називається Габелла, або Велика Доана⁷, і до будівлі, що підносилася колись над міськими воротами. Там поблизу є й інше місце, яке всі називають... Спонгія

Ця обширна будівля з цистерною, окремими кімнатами та галереями, яку спорудили стародавні жителі, відокремлена від сусідніх будівель як готель для чужоземців. Ось такі громадські будівлі сполучені до певної міри з головним палацом.

Частина III

Розділ I. Про державний устрій Рагузи. ...Коли управляє весь народ, це називається демократією, це влада народу. Звідси зрозуміло, що всі, хто населяє Рагузу, діляться на прийшлих і громадян, вживаючи слово «громадянин» у широкому сенсі, тоді як власне громадянином називається тільки той, хто має право участі в урядових та судових органах. Про іноземців я умовчую, оскільки вони не є громадянами, бо вони тільки отримують доходи в Рагузі; з громадян же одні живуть поза містом, інші — в місті. Перші є землеробами і моряками, що обробляють поля, виноградники, сади та інше, що дає їжу. Вони такі, якими повинні бути землероби і мореплавці — сильні тілом, але слабкі розумом — будучи немічні духом, вони не в змозі ні замишляти підступи проти міста, ні піднімати заколоти. Зазвичай вони готові за наказом уряду померти і наразитися на небезпеку для захисту батьківщини, і це здається досить дивовижним.

З громадян, що живуть у місті, одні є особами духовного звання, інші — купцями і треті — ремісниками. Перші й останні не стоять

на чолі управління містом. Бо особи духовні присвячують себе служінню Богові, ремісники ж, що обробляють вовну, будівельники, золотих справ майстри, каменярі, ковалі, черевичники та інші майстри займаються своїми ремеслами. З купців же одні називаються плебеями, інші — нобілями. З перших деякі є роздрібними торговцями, вони продають у Рагузі найпростіші товари, як-то яйця, кури і подібне. Інші купці середнього достатку, звані комардаріями, продають і купують сир, свіже і солоне м'ясо та подібні товари. Найбагатші купці покупають і продають золото, срібло, олово, віск, пшеницю, корали, перець, тканини вовняні, шовкові і золототкані, а також одяг з шовку, пурпуру та інші численні товари великої вартості. Всім цим займаються також нобілі, яких я називаю вищим шаром купецтва, хоча деякі живуть тільки на доходи від сільського господарства, але вони нечисленні. Ці нобілі зобов'язані піклуватися не тільки про торгівлю, а й управляти містом, розширювати і захищати його, а також охороняти області, залежні від Рагузької республіки.

Щоб вирішити, яким загальним ім'ям повинен бути названий уряд Рагузи, важливо знати і те, що місто Рагуза щорічно сплачує певну дань священній королівській величності Угорщини, збільшуючи її в певні періоди, визнаючи світлого короля Угорщини паном. Отже, якщо розглянути сказане коротко, то немає сумніву, що державна влада в Рагузі повинна бути названа королівською, яка краще за інших до тих пір, поки існує добродійний король. Але оскільки його величність унаслідок прихильності або за договором нікого від свого імені не присилає для управління, то влада ця може бути названа королівською тільки відносно. Бо ті купці, які мають почесне звання нобілів, посідають усі державні посади в місті. Вони радяться про поповнення своїх рядів, розподіляють посади і видають ухвали. Крім того, вони розбирають справи, чинять суд, керуючись своїми указами і міськими статутами. Тому державна влада скоріше повинна бути названа... владою вільних і рівних...

Розділ XV. Яким чином зберігають рагузці свій спокій і незалежність без війни. ...Рагузці невтомно піклуються про збереження миру і згоди зі всіма тією мірою, якою можуть, за допомогою винахідливості, грошей і терпіння, щоб їх не штовхнули на шлях війни і захисту. Вони, звичайно, вельми розсудливо і правильно вважають, що краще всіма способами зберігати справжній мир, чим домагатися знов миру, який був зруйнований і розбитий правопорушеннями і поразками. Оскільки сусідами рагузців є боснійські правителі, звані воєводами, тобто герцогами, і оскільки Рагуза, як відомо, багатюща республіка, то деякі з них прагнуть до розбрату і до порушення

миру, йдучи шляхом війни, або через зарозумілість і тупоумство, а швидше через пристрасть до грошей (такі люди більш служать пристрасті, ніж розуму). Коли рагузці відчувають, що мир під загрозою, вони негайно ж, згідно зі стародавнім звичаєм, уживають разом з їх Малою радою, з Сенатом та з Великою радою всіх способів, усіх запобіжних засобів, щоб задовольнити прагнення порушника миру й усунути всякі непорозуміння. Вони виряджають послів, які шляхом добрих переконань і щедрих подарунків угамовують то розгніваного правителя, то його радників, на яких, здається, легше покластися, стримують їх бажання і зміцнюють мир і дружбу...

...Рагузці мирно і спокійно, без зброї, нарешті, без будь-якого насильства або обману приєднують до своїх володінь міста та області сусідніх володарів, і до того ж за їх згодою та бажанням. У той час, як майже всі інші народи прагнуть збільшити свої володіння шляхом війни, силою зброї і підступністю, Рагузька комуна мирно і подружньому збільшує свої багатства. Саме вона купила Канавле, Нові землі, Слан та інші численні землі за рахунок громадської скарбниці і розділила їх між нобілями і плебеями, призначаючи кожному відповідну частину. І такі володіння, і ті, які розташовані на півострові Стон, з жодної причини не можуть бути продані, хіба що видається заміж дочка, але й у такому разі необхідна особлива ласка Великої ради. Хтось може запитати: чому сусідні правителі продають свої землі Рагузі? Відповідь: завдяки любові й великій і тривалій прихильності, яку до них весь час зберігають нобілі Рагузи. І вони стараються правити справедливо і догоджати рагузцям, оскільки за будь-якої небезпеки благополуччю республіки Рагузи саме місто є для кожного з них гаванню тиші, безпеки та надійного спокою. Бо той, хто живе в місті, не боїться ворогів, живе безтурботно і без небезпеки для життя і майна, навіть свого ворога, якщо він перебуває в місті, він бачить очима. Звідси, як я чув, у слов'ян виникло прислів'я, вони говорять: заєць, якого переслідують під час полювання, втікає в безпечне місце — в Рагузу...

Розділ XXI. Про трояку монету Рагузи і про спосіб продажу істивних запасів вроздріб, який є зручним для всіх, а надто для бідних. Звичайно, у всякій належним чином влаштованій державі вельми піклуються про благо і спосіб життя нужденних, бо кількість таких дуже велика. І оскільки грошова одиниця, що ділиться на кілька частин, корисна і необхідна для всіх, але головним чином для нужденних, тому гідно схвалення те, що в Рагузі карбується трояка монета, перша і друга — срібні, третя ж мідна. Перша називається «ґріш» вартістю

в три венеційських соліда, на одній стороні якого зображення Бога, а на іншій — св. Власія, покровителя міста. Окрім гроша, в Рагузі немає монети вищої вартості, за винятком золотого венеційського дуката або дуката якої-небудь іншої держави. Друга монета називається медіаніум, оскільки вона дорівнює половині гроша, вартістю в 1,5 венеційського соліда. На одній його стороні викарбована голова Ісуса Христа, на іншій — св. Власія. Ці дві монети як доброякісні поширені по всій Боснії, і ціна їх і вартість там такі самі, як у Рагузі. Третя монета мідна, вона називається фолар. На одній її стороні зображена буква «К», на іншій виразно видно голову людини. Такі монети карбувалися в давнину константинопольськими та римськими імператорами. Саме цих монет зазвичай є велика кількість в Рагузі, і найчастіше ними розплачуються. Монети меншої вартості немає. 30 фоларів обмінюються на гріш, 15 складають медіаніум, 10 складають один венеційський солід. Ця монета найзручніша для всіх жителів Рагузи й особливо для нужденних, котрі, як сказано, купують усе необхідне вроздріб. Опишемо зручний спосіб продажу їстівних запасів: той, хто має 30 фоларів, може купити хліба, м'яса, овочів, олії та вина... Вина хороші, гіршої якості та гіркі продаються завжди невеликою кількістю і за ціною, відповідною їхній якості. Для ясності: хліб продають по 4 фолари, фунт розрубаного м'яса коштує 10 фоларів, а іноді 12, за цією ж ціною продається м'ясо ягнят, м'ясо ж волів, козлів, дрібної худоби, кіз та баранів продається по 8, а іноді по 10 фоларів за фунт, і м'ясники зазвичай продають фунт або кілька фунтів з цих сортів м'яса за бажанням покупця. Овочі — капуста, шпинат, салат, петрушка, рута, шавлія та інші — приносяться селянами і продаються в пучках, один пучок цієї зелені продається за фолар. Подібним же чином продаються вишні, мирта. Завдяки такому продажу кожен чудово бачить, якої зрілості овочі й плоди і може купувати без будь-якого обману з боку продавця, який дає покупцеві приємну свободу вибору. Яблука і груші, свіжі й сушені, свіжі боби, смоква, карійська фіга, горіхи, мигдаль та інші подібні плоди продаються невеликими кількостями. На один фолар можна купити один з цих плодів. Так само масло можна купити на 1, 2, 3 і більше фоларів, і тому бідні жінки в пізню годину купують на 1, 2 обола олії для ліхтаря, щоб уночі, не спавши, працювати, або кладуть її також у страви. Так продаються також гірчиця, лимони, майоран, огірки, і кожен, коли хоче, купує поштучно. Хлопчикам же — розношикам таких їстівних припасів — кожного разу, коли хто-небудь із них посилається додому, дається один фолар. Але чи можна забути про продаж дров? Ні, звичайно, оскільки він гідний схвалення і прибутковий. В'язка дров, іноді

велика, іноді менша, відповідно купується за 1 гріш, що є її ціною, крім того, 3 або 4 оболи даються носильникові. Самі ж дровноси, зваливши дрова на плечі, ходять по всьому місту, викрикуючи в пошуках покупця, тому той, хто потребує дров, може не відриватися від своєї роботи. Ці продавці дров простягаються по землі подібно до верблюдів, щоб можна було легко зняти вантаж, потім за допомогою інших вони піднімаються. Служницям-рабіням, котрі, як правильно зазначає Іоанн Равеннський⁸, є вельми розбещеними, не дозволяється давати вино, окрім як у пасхальні свята, і то помірно. Якщо яка-небудь втече від господаря, то громадський глашатай публічно за велінням пана ректора, який наказує зробити це на прохання господаря, повідомляє про неї, і тоді ніхто не наслідуються дати їй притулок. Її ув'язнюють або звільняють із волі господаря...

¹ *Рашкою* у Середні віки називали центральну і південну частину сучасної Сербії. Рашка була центром Сербської ранньофеодальної держави. ² *Нова гора* — Ново Брдо. ³ *Маркою* (Анконською маркою) в Середні віки називалася область у центральній Італії, прилегла до Адріатичного моря. ⁴ *Арта, Латра* — місто в Епірі. ⁵ *Авалона* — місто в Албанії, нині Влора. ⁶ *Фонтікум* — житниця комуни. ⁷ *Велика Доана* — назва місця, де бралося мито з товарів, що вивозяться і ввозяться, велика митниця. ⁸ *Іоанн Равеннський* (1347—1420) — учитель у Дубровнику, написав «Історію Рагузи».

• *Москаленко А. Е., Рыкова С. А.* Избранные отрывки из «Описания Дубровника» Филиппа де Диверсиса // Славянский сборник. Выпуск исторический. Воронеж, 1958. С. 59—64.

15 **Доповідь венеційського провідителя¹ Балеона Малатести (1524)**

Донесення венеційських чиновників у містах Далмації склалися переважно після закінчення служби, вони адресувалися дожу. Цей документ є достовірним свідченням з історії Хорватії.

...Спершу [скажу] про забудовану частину міста Задара. Що стосується передмістя, я сподіваюся, що Ваша світлість затвердить спосіб забудови згідно з моїм планом і [виготовленою мною] моделлю [міста]², щоб включити [передмістя] до кільця міських стін, бо [інакше]... в маленькому і тісному місті довелося б руйнувати більше третини жилої забудови... Якщо виникне необхідність розмістити всередині міських стін жителів передмістя, а їх зараз 1500 чоловік, то жителів самого міста доведеться виселити з нього. І взагалі не буде місця в місті для жителів округи [щоб сховатися тут] або для солдатів, виряджених для оборони міста.

Якщо в передмісті викопати новий рів, як показано на плані, ми отримали б не тільки простір, де можна було б розмістити населення з округи і солдатів, надісланих для оборони міста, але місто отримало б зручне місце для будівництва укріплень... Все це добре і точно відмічено у моделі...

Що стосується задарської округи, дуже доброї і дуже плодючої та повної всього, якби тільки ще її жителі не повинні були боятися турецьких набігів... Потрібно негайно вжити необхідних заходів, оскільки судячи з того, що я сам бачив або що мені розповіли, ця округа та її нобілі і громадяни вже роками зазнають тяжких втрат у худобі та в прибутках, а крім того, ворог забирає й людей... Тому гадаю, що ці люди, якщо їм найближчим часом не допомогти, у відчай скоріше перейдуть до турків, аніж далі житимуть за таких умов... Я бачив, як вони по-справжньому зраділи, коли я прибув у Задар і повідомив про мету мого об'їзду [міста], тобто про пошуки засобів проти турецьких нападів. І коли вони побачили, що... я їду [нічого не зробивши], важко описати, як вони були обурені...

Проведітор — венеційський намісник.² Такі моделі міст виготовлялися венеційськими інженерами, деякі з них зберігаються у венеційських музеях.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 130.

16 Присяга жителів міста Любляни (1599)

У ході турецько-габсбурзького протистояння кінця XV—XVI ст. хорватські та славонські дворяни наполегливо шукали підтримки у Габсбургів. У 1527 р. королем Хорватії та Славонії було обрано ерцгерцога Фердинанда Габсбурга. Мешканці міста Любляни підтвердили своє підданство Габсбургам.

Я присягаюся в тому, що хочу бути вірним городянином пана австрійського ерцгерцога, нашого найласкавішого государя і земського князя, а також славного міста Любляни, що бажаю захищати його [міста] вигоду і діяти згідно з його постановами вдень і вночі, наскільки можу... а також не допомагати жодним чином ніякому прибульцю порушувати права міста... Крім того, присягаюся, що буду шанувати та слухатися пана жупана¹, суддю і раду, а налто не піддаватися впливу будь-якої неправої віри і вчення й належати тільки до християнсько-католицької церкви; при цьому також уникати всіх еретичних сект та інших зібрань, де діють та виступають проти католицької віри².

¹ *Жупан* — тут бургомістр. ² Фразу про необхідність городянину належати до католицької церкви введений у присягу в зв'язку з переслідуванням протестантів, що розпочалося в Крайні (Словенія).

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 122.

17 Доповідь намісника Венеції в Задарі (1616)

Святий Доже! Зараз у Задарі мешкає 6000 осіб різного віку і статі, вони поділені на два стани, одні — нобілі, інші — громадяни і народ. До цих же шести тисяч входять і священники... а також воїни, кінні й піші... Ці два стани, нобілі і городяни, були в цьому місті в давнину, і в суспільних інтересах ваша милість їх зберегла, а проте в багатьох інших відношеннях, порівняно з минулим, особливо з часів Угорського королівства, відбулися зміни; тоді нобілі мали всю владу в місті, окрім тих функцій, які належали королю; але тепер ваша світлість... дала громадянам різні привілеї і ввела спільні адміністративні посади, цілком однакові для громадян, простолюду та нобілів, і це стало причиною зростання населення і торгівлі міста... Там з'являються різні люди, які, отримавши можливість торгувати, легко отримують громадянство, проживши незначний час у місті. А оскільки всі вони італійці і піддані вашої світлості, Ви можете вважати, що маєте в цьому місті постійну колонію, віддану Вам. На цей час як одному, так і другому станові керувати важко... тому що нобілі бідні і місто доволі занедбане, інші ж, займаючись торгівлею і ремеслом, живуть досить мирно.

Нобілі й громадяни здебільшого люди бездіяльні, живуть у ліношах і мають дуже малі прибутки, які вони могли б збільшити, як це роблять інші, за рахунок торгівлі зерном, малим і великим скотом, кіньми, сиром та іншими товарами, що привезені на кораблях, які часто прибувають з італійського берега, — цю торгівлю ведуть іноземці з Туреччиною. Але вони не беруться ні за що... Через це потерпає ремесло, тому що не оброблюється сировина, головню вовна, що надходить із Туреччини або інших місць. Унаслідок цього немає роботи для бідних людей...

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 130—131.

РОЗДІЛ ІV

ВЕЛИКА МОРАВІЯ

Велика Моравія (833—906) — перша в Центральній Європі держава слов'ян, яка складалася з частин територій сучасних Чехії, Моравії, Словаччини, Сілезії (Німеччина), Південної Польщі, Угорщини та Румунії. У X ст. візантійський імператор Константин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» вперше назвав цю державу Великою Моравією. Це була країна з площею до 350 тис. км² і майже мільйонним населенням.

Діяльність першого великоморавського князя Моймира I (830—846) дістала відображення в писемному джерелі «Про навернення баварів і хорутан на віру» (70-ті роки IX ст.). Про вторгнення Франків до моравських земель (кінець X ст.) оповідають «Фульдські аннали», складені ченцями Фульдського монастиря.

Цінними джерелами з моравської історії є «життя» християнських місіонерів Константина, Методія, Наума. В цих творах мова йде про християнізацію цього регіону Європи, що відбувалася з поширенням слов'янської писемності. Діяльність духовників із Візантії викликала рішучу протидію римської курії та франкських королів, які замірялися загарбати моравські землі. Про жорстокість протиборства між слов'янами та франками свідчать булли римських пап: Адріана II (867—872), Іоанна VIII (872—882), Стефана V (885—891).

Джерельна база з історії Великої Моравії охоплює аннали (літописи), хроніки, біографії, «життя», панегірики, літургійні тексти (молитви, служби), грамоти (дипломи), трактати, полемічні праці, пам'ятки юридичного характеру та інші історичні, географічні та етнографічні твори. Нині відомо близько 500 писемних джерел (історичних та географічних праць, описів, трактатів — 35, «житій» — 33, грамот — 119, епістол — 132, юридичних пам'яток — 26), які містять прямі або опосередковані свідчення про цю державу. Більшість джерел має іноземне походження. Чимало пам'яток написано давньослов'янською мовою. Особливе місце серед джерел належить агіографічним творам,

тобто «життям» або легендам. Найціннішими з них є ті, що були написані учнями та послідовниками Кирила і Методія.

Специфіка наявних джерел з історії Великої Моравії полягає в тому, що вони дають лише уривчасті свідчення про її економічний розвиток та життя її населення, проте доволі докладно висвітлюють політичну історію та культурні реалії.

I **Навернення баварів і хорутан на віру (70-ті роки IX ст.)**

У документі «Навернення баварів і хорутан на віру» обґрунтовується право Зальцбурзького архієпископату на Паннонію¹. Це джерело оповідає про зазіхання на моравські землі Баварського єпископату, який шукав підтримки Ватикану з метою створення там паннонсько-моравської церковної провінції, а також про Моравію та її першого князя. Документ зберігся в рукописах XI—XIII ст.

10... Прибіна², вигнаний Моймиром, князем мораван на Дунаї, прийшов до Ратибода³. Той його негайно представив нашому пану королю Людовіку⁴, і за його наказом Прибіна був навчений віри й охрещений у костьолі св. Мартіна на місцевості під назвою Траїсмаер⁵, яка належить Зальцбурзькому округу. Він і надалі був доручений Ратибоду і якийсь час жив у нього. Проте між ними виникла якась незгода, і Прибіна, злякавшись, пішов зі своїми, а з ним його син Коцел, до країни болгар. Невдовзі він покинув болгар і пішов до країни князя Ратимира⁶. В певний час⁷ послав баварський король Людовік Ратибоду з численним військом, аби вигнав князя Ратимира. Він не наважився оборонятись і втік зі своїми, котрі уникли смерті, і згаданий Прибіна відступив і перейшов річку Саву, а там, прийнятий графом Салахом⁸, помирився з Ратибодом.

11. Коли ж трапилася нагода, на прохання вірних згаданого короля дав король Прибіні як бенефіцію⁹ лише частину нижньої Паннонії біля річки під назвою Зала¹⁰. Потім він почав там жити і будувати фортецю¹¹ в якомусь гаї та болотах річки Зала. А з усіх боків приходили люди, і на цій землі стало дуже багатолюдно. Йому колись висвятив архієпископ Адалрам¹² костьол за Дунаєм на його власних володіннях у місті Нітра. Коли побудував згаданий град, спорудив у ньому костьол, котрий висвятив на честь святої Марії Богородиці архієпископ Лупрам.

12. Було тоді повідомлено богоугодного короля Людовіка, що Прибіна віддався на службу Богу і йому. Після частих нагадувань деяких своїх вірних [король Людовік] передав йому у власність усе, що він мав перед тим у бенефіції, за винятком власності, яка належала Зальцбурзькому єпископату.

грек на ім'я Методій... завдяки нововинайденому слов'янському письму сприяв тому, що [слов'яни] стали менше цінувати латину і римське вчення, так само як і месу і латинську церковну службу.

13. Тоді року 865 вельмишановний зальцбурзький архієпископ Адалін славив народження Христа в граді Коцела, новіша назва Мосабург¹³, що йому перейшов у спадок після смерті батька Прибіни, котрого моравани вбили...

14. З того часу, коли на основі донації¹⁴ за наказом пана імператора Карла почали для люду Східної Паннонії вести службу зальцбурзькі священники, аж до сьогоднішніх днів минуло 75 років, під час яких, крім зальцбурзьких служителів, жоден священник, який прийшов з іншого місця, не мав церковного права в цьому прикордонному краю...

Так там усе зберігалось до того часу, поки не з'явилася нова наука філософа Методія...

¹ Паннонія — область на правому березі Дунаю. Від IV—VI ст. заселена слов'янами. ² Прибіна — нітранський князь (бл. 833—836). ³ Ратибод — маркграф Східної марки. ⁴ Людовік Німецький, король Східнофранкської імперії (843—876). ⁵ Траїсмаєр — нині містечко в Австрії. ⁶ Ратимир — славонський князь. ⁷ 838 р. ⁸ Салах — маркграф Корутанської марки. ⁹ Бенефіція — земля, власність, надані в користування. ¹⁰ Річка Зала — в районі озера Балатон. ¹¹ Мова йде про Блатенський град (сучасний Залавар). ¹² Адалрам — зальцбурзький архієпископ (821—839). ¹³ Мосабург — нині м. Залавар. ¹⁴ Передавання в дар.

- Ratkos P. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. Bratislava, 1964. S. 80—91.

2 Фульдські аннали (846—894)

«Фульдські аннали» написано у Фульдському монастирі. Автори літопису були наближені до двору монарха Східнофранкського королівства, тож віддзеркалюють точку зору та інтереси франків. Документ є достовірним джерелом про характер експансії німців до Великої Моравії та її історію у 846—902 рр. «Аннали» написані латиною. Відомі у трьох редакціях та збереглися в кодексах X—XI ст.

846 р. ...Людовік... у середині серпня напав із військом на моравських слов'ян, які намагалися відділитися від нього. Коли встановив порядок, він улагодив відносини і поставив князем Растислава¹, племінника Моймира².

855 р. ...Людовік повернувся без перемоги, тому що малоуспішно вів військо на землю моравських слов'ян проти князя, який повстав проти нього... При відступі Растислав переслідував його.

864 р. Король у місяці серпні виступив з могутньою військовою силою за Дунай, оточив Растислава у фортеці Девін³. Однак він [Растислав] не наважився битися з королівськими військами і, пересвідчившись, що можливості втечі немає, мусив видати заручників, яких і скільки наказав король. Окрім того зі всіма своїми вельможами гарантував присягою, що збереже [вірність] королеві на вічні часи, хоча її взагалі не дотримався.

865 р. Графа Верінгара⁴, одного з франкських вельмож, засудженого королем Людовіком за підбурення проти нього Растислава, [король] позбавив його громадських прав.

869 р. Слов'яни, котрі називаються чехами, часто вторгалися за баварські кордони і після спалення деяких поселень забирали з них жінок у полон. Король Людовік вислав проти них спочатку тільки охоронців цих країв...

Карломан⁵ у бою з Растиславом... став переможцем, отримавши при цьому немалу користь, про що повідомив у листі свого батька.

...поставив на чолі війська Карломана, найстаршого зі своїх синів... Коли [Карломан] підтягнувся зі своїм військом до великого укріплення Растислава, яке з усіх стародавніх укріплень залишилося, з вірою в Божу допомогу спалив всі міста цього краю, а все, що знайшов сховане в містах або захоплене на полях, зі своїми воїнами забрав і всіх, хто з ним став до бою, примусив тікати або побив; подібно Карломан вогнем і мечем спустошив державу Святополка⁶, племінника Растислава.

870 р. Святополк, племінник Растислава, дбаючи про свою вигоду, здався Карломану і перейшов на його бік з державою, на чолі якої був. Розгніваний Растислав таємно плів інтриги проти племінника і наказав [Святополка] вбити. Однак з Божої милості [він] уник смерті. Перед тим, як увійшли в будинок ті, котрі хотіли вбити його, на знак [поданий] йому кимось, хто знав про напад, встав з місця трапези і, начебто зайнявшись полюванням із соколами, уник підготовленої пастки. Растислав, побачивши, що його задум викритий, з воїнами переслідував свого племінника, намагаючись взяти його в полон; проте

завдяки Божій справедливості сам потрапив у пастку, яку поставив; був племінником взятий у полон і переданий Карломану, котрий відіслав його до Баварії під охороною воїнів, щоб не втік, і той був ув'язнений аж до приходу короля. Карломан потім вторгався в його державу і, не натрапивши на жодний опір, усі замки і фортеці покорив. Коли ж державу підкорив і з допомогою своїх навів порядок і збагатився королівськими скарбами, повернувся...

А невдовзі, близько 1 листопада, вирушив до Баварії, тут під час наради наказав привести Растислава, закованого в тяжкі кайдани, і в присутності франків, баварів та слов'ян, які прийшли з різних провінцій з дарами королю, дав наказ осудженого до смерті підготувати, але тільки осліпили його.

871 р. ...Святополк, племінник Растислава, обвинувачений перед Карломаном у зрадництві, був кинутий до в'язниці. Моравські слов'яни, думаючи, що їх князь загинув, поставили своїм правителем якогось родича князя, священика Славомира, загрожуючи йому смертю, якщо він не прийме владу над ними. Він мусив погодитися і спробував боротися з воєводами Карломана... і вигнати їх із захоплених фортець. Вони ж..., вбивши декількох з його війська, його [Славомира] примусили тікати.

Тим часом Святополк, оскільки ніхто не зміг довести його винність у злочинах, що в них його звинувачували, був відпущений Карломаном. Вшанований королівськими дарами [Святополк] повернувся до своєї держави, ведучи із собою війська Карломана, адже лестиво обіцяв Карломану воювати проти Славомира, якщо йому дозволять повернутися на батьківщину.

...Святополк, коли військо облаштувало табір, увійшов до старої фортеці Растислава і за слов'янською звичкою вмить порушив клятву і, забувши про свою присягу, всі свої зусилля доклав не до поразки Славомира, а до помсти за образи, завдані йому Карломаном. Зрештою, на баварів, які нічого злого не чекали й виставили слабку охорону, з великим військом напав [Святополк]. У таборі багатьох з них живими взяв у полон, решту, принаймні тих, які втекли з табору, скоро всіх побив, і вся радість [баварів] від попередніх перемог змінилася смутком і риданням. Коли Карломан почув про це, він був охоплений жахом від втрати свого війська і мусив зібрати всіх заручників, котрих утримував у своїй державі, і повернути їх Святополкові, сам же дістав від нього одного мужа, ім'ям Ратибод, і то напівмертвого.

885 р. Мир на сході між Арнульфом⁷ і Святополком був надовго засвідчений присягою в присутності баварських вельмож.

890 р. У середині Великого посту король [Арнульф] відбув до Паннонії і з князем Святополком правив загальним сеймом... Тут, крім іншого, згаданий князь на прохання Папи гордовито нагадував королеві, щоб у місті Римі відвідав храм святого Петра.

891 р. Король вирядив своїх послів до Моравії поновити мир...

893 р. Король тоді рушив у дорогу, знову вдерся з військом до країни князя Святополка і, розоривши більшу частину цієї країни,...із великими труднощами на дорозі повернувся у Баварію.

894 р. Авари, котрі називаються угорцями, в цей час перейшли Дунай і спричинили багато нещастя. Повністю знищили чоловіків і старих жінок, а молодих дівчат, як худобу, для задоволення пристрастей волочили за собою і цілу Паннонію дощенту спустошили.

Восени Баварія і Моравія уклали мир.

¹ *Растислав* — моравський князь (846—870). ² *Моймир* — моравський князь (бл. 830—846). ³ Залишки фортеці Девін розташовані в Словаччині. ⁴ *Верінгар* — маркграф у Паннонії до 865 р. ⁵ *Карломан* — старший син Людовіка Німецького. ⁶ *Святополк* — великоморавський князь (870—894). ⁷ *Арнульф* — східнофранкський король (887—896), імператор (896—899).

• *Ratkoš P. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. Bratislava, 1964. S. 93—114.*

3 Житіє Константина Філософа (869)

«Житіє» було підготовлено за участі Методія після смерті та урочистого поховання у Римі Константина (св. Кирила). Згодом текст було доповнено. Він є цінним джерелом з історії Великої Моравії. Налічується майже півсотні різних варіантів «Життя», які датуються XV — поч. XVIII ст.

XIV. Тоді як Філософ радувався в Богові, знову інша справа постала й праця не менша за першу. Адже Растислав, князь моравський, з Божої волі радився з князями своїми та мораванами, а [потім] послав до cesаря Михайла¹, говорячи: «Хоч люди наші язичництво відкинули й тримаються закону християнського, немає в нас такого вчителя, щоб нам мовою нашою виклав праву християнську віру, щоб і інші землі, дивлячись на це, уподібнилися до нас. Так пошли нам, владико, єпископа й учителя такого. Адже від вас іде в усі землі закон добрий».

І cesар, зібравши собор, призвав Константина Філософа, сповістив йому про цю справу й сказав: «Філософе, знаю, що ти стомлений, але треба тобі туди йти, тому що справи цієї ніхто зробити не може, крім тебе». Відповідав Філософ: «Тіло моє стомлене, і я хворий, але піду туди з радістю, якщо є в них літери для їхньої мови». І сказав cesар йому: «Дід мій, і батько мій, і багато інших шукали їх і не знайшли, як же я можу їх знайти?». Філософ же сказав: «Хто може записати на воді бесіду й [хто захоче] бути еретиком?». Відповідав же йому знову cesар з дядьком своїм Вардою: «Якщо захочеш, то може тобі дати Бог, що дає всім, хто просить без сумніву, і відкриває тому, хто стукає».

Пішов же Філософ, і за старим звичаєм став на молитву з іншими помічниками. І незабаром відкрив йому Бог, що слухає молитви рабів своїх, і тоді склав письмена, і почав писати слова Євангелія: «Спочатку було Слово, і Слово було в Бога» та інше. Зрадив же cesар, і прославив Бога зі своїми радниками, і послав його [Філософа] з великими дарунками, написавши Растиславові таке послання: «Бог, який хоче, щоб кожний прийшов до пізнання істини й досяг більшої досконалості, побачивши віру твою й старання, створив і нині в наші роки — оголосивши букви для мови вашої — те, чого не було дано [нікому] після перших часів, щоб і ви були залічені до великих народів, що славлять Бога своєю мовою. І так тобі послали того, кому Бог оголосив їх, мужа чесного й благовірного, книжника й філософа. Прийми ж дарунок [цей], що цінніший за все срібло, і золото, і коштовні камені, і [все] минуше багатство, і піди з ним спішно усталити [цю] справу й усім серцем шукати Бога. І не відмовся від загального спасіння, але навчи всіх, щоб не лінувалися й стали на шлях істини, щоб і ти, привівши їх старанням своїм до пізнання Бога, отримав за це нагороду в цьому столітті і в майбутньому, за всі ті душі, що увірують у Христа Бога нашого віднині й до кінця [часів], і залиши пам'ять про себе в майбутніх поколіннях, як великий cesар Константин».

XV. І коли дійшов до Моравії, прийняв Растислав його з великою честю і, учнів зібравши, віддав їх [йому] на вчення. І незабаром переклав увесь церковний чин і навчив їх і ранньої, і годинної, і обідньої, і вечірньої, і повечірньої, і таємної молитви. І відчинилися за пророчим словом вуха глухих, щоб почути слова книжні, і ясною стала мова недорікуватих. І Бог зрадив, [бачачи] це, а диявол був осоромлений.

Коли ж стало поширюватися Боже вчення, споконвічний злий задрісник, диявол, не бажаючи терпіти це добро... став підбурю-

вати багатьох [проти святого], говорячи їм: «Не служить це прославленню Божому. Якби Він хотів цього, то хіба не міг би так створити, щоб [вони] з самого початку, записуючи письменами мову свою, прославляли Бога? Однак Він обрав лише три мови: єврейську, грецьку та латинську, на яких личить віддавати хвалу Богові». Говорили ж так латинські й франкські архієреї з ієреями й учнями, і коли [Філософ] боровся з ними, як Давид з іноплеменниками, перемагаючи їх словами книжними, назвав їх тримовниками [і пілатниками], тому що Пілат так написав на [хресті] Господньому.

І так 40 місяців провів у Моравії й пішов рукопокласти учнів своїх. Прийняв же його на шляху Коцел, князь паннонський, і дуже полюбив слов'янські літери, і навчився їх, і дав [йому] до п'ятдесяти учнів, щоб навчилися їх, і велику честь йому віддав, і провів його далі. І не взяв ні в Растислава, ні в Коцела ні золота, ні срібла, нічого іншого за словом євангельським, крім їжі. Тільки випросив в обох дев'ятсот полонених і відпустив їх [на волю].

XVI. Коли ж був він у Венеції, зібралися проти нього латинські єпископи, і попи, і чорноризці, як ворони на сокола, і створили тримовну ересь, говорячи: «Скажи нам, як ти тепер створив для слов'ян письмена й учиш їм, хоч не знайшов їх раніше ніхто інший, ні апостол, ні Папа Римський, ні Григорій Богослов, ні Ієронім, ні Августин? Ми ж знаємо лише три мови, на яких личить Бога [особливими] письменами славити: єврейська, грецька і латинська». Відповідав же їм Філософ: «Чи не йде дощ від Бога рівно на всіх, чи не сяє для всіх сонце, чи не рівно ми всі вдихаємо повітря? Як же ви не соромитеся лише три мови визнавати, а іншим всім народам і племенам звелєте бути сліпими й глухими? Скажіть мені, навіщо робите Бога німим, неначе не міг дати [народом свого письма], чи заздрісним, наче не хотів би дати? Ми ж знаємо багато народів, що володіють мистецтвом письма й віддають хвалу Богові кожний своєю мовою. Відомо, що це: вірмени, перси, абхазі, грузини, согдійці, готи, авари, турки, хазари, араби, єгиптяни, сирійці та багато інших. Якщо цього зрозуміти не хочете, то нехай будуть вам суддею [слова] Книг. Давид адже каже: «Співайте Господу вся земле, співайте Господу пісню нову» І знову: «Вигукуйте Господу, вся земле, співайте й звеселіться й оспівуйте». І в іншому місці так: «Уся земля нехай поклониться й співає Тобі, нехай співають імені Твоєму, всевишній». І знову: «Хваліть Бога всі народи, хваліть його всі люди». І: «Всякий подих нехай хвалить Господа». В Євангелії [Іоанн] же говорить: «Скільки їх прийняло [його], дав їм владу бути дітьми Божими». І знову той же: «Не про цих тільки прошу, але й про тих, хто увірував у мене за словом їх, так нехай

буде все єдино, як і ти, батько, — у мені, а я — у тобі». Адже Матвій сказав: «Дана мені всяка влада на небі й на землі. Отже, ідіть і вчіть усі народи, хрестячи їх во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа й навчаючи їх зберігати все, що заповів вам, і от я з вами повік віків. Амінь». І Марко так само говорить: «Ідіть по усьому світу і проповідуйте євангеліє всій тварі. Хто увірує й охреститься, врятований буде, а хто не увірує, засуджений буде. А для тих, хто увірує, придуть такі знамення: ім'ям моїм будуть виганяти бісів, будуть говорити новими мовами». Говорить також і про вас: «Горе вам, книжники, фарисеї, лицеміри, що закриваєте перед людьми царство небесне, тому що ви [самі] не входите й тих, що хочуть увійти, не впускаєте». І знову: «Горе вам, книжники, що взяли [собі] ключ до пізнання. Самі не входите й тим, що увійти хоче, забороняєте». Коринф'янам же Павло сказав: «Бажаю, щоб усі говорили мовами, ще краще, щоб пророкували; тому що той, хто пророкує, вищий за того, хто говорить мовами, хіба що він притім буде й пояснювати, щоб церква отримала повчання. Тепер же, браття, якщо прийду до вас, говорячи мовами, яку вам користь принесу, якщо не буду говорити вам або одкровенням, або пізнанням, або пророцтвом, або навчанням?»

І бездушні [речі], що видають звук, чи то сопілка, чи гуслі, якщо не роблять різних звуків, то як розпізнати, що пищить, що гуде? Бо якщо незрозумілий звук видасть труба, хто стане готуватися до бою? Так і ви, якщо скажете незрозумілі слова, як стане зрозумілим те, що говорите? Тому будете говорити в повітря. Адже стільки звуків у всьому світі, і жоден із них не безмовний. Адже якщо не знаю сили голосу, то буду для того, хто зі мною говорить, чужоземцем, і він для мене буде чужоземцем. Так і ви, шукачі духовного, просите, щоб було воно у вас у надлишку для творення церкви [вашої]. А тому той, хто говорить [незнайомою] мовою, нехай молиться про [дар] тлумачення. Бо коли молюся [незнайомою] мовою, то дух мій молиться, а розум мій залишається безплідним. Так що ж? Помолюсь духом, помолюсь і розумом, співаю духом, співаю ж і розумом. Якщо благословиш [тільки] у дусі, як той, хто не знає [твоєї мови], скаже після твоєї хвали — амінь, адже він не знає, що ти говориш. Ти ж добре хвалиш [Бога], а інший не ухилиється [у вірі]. Хвалю Бога, що більше всіх вас говорю мовами, але в церкві [краще] скажу п'ять слів своїм розумом, щоб інших навчити, ніж безліч слів [незнайомою] мовою. Брати, не будьте діти розумом, а будьте на зле дітьми, розумом же досконалими. У законі ж, знаєте, написано: «Іншими мовами й іншими вустами будуть говорити людям цим, але й так не послухають мене», — говорить Господь. Тому мови — знамення не для вірних, а для невірних, а пророцтво —

не для невірних, а для вірних. Якщо зійдеться вся церква разом і всі стануть говорити [незнайомими] мовами й увійде незнаючий або невірний, чи не скаже, що зло чините? Якщо ж усі пророкують і увійде якийсь невірний або незнаючий, то він відкриється перед усіма, випробується всіма й таємниці серця його відкриються, і так впаде він на землю і поклониться Богові, говорячи, що воістину є у вас Бог. То що ж, брати? Коли сходитеся, у кожного з вас є псалом, є повчання, є одкровення, є мова, є тлумачення — все це нехай буде для творення. Якщо хто говорить [незнайомою] мовою, то нехай говорять по двох або щонайбільше по трьох і поступово, а один [нехай] пояснює. Якщо ж не буде тлумача, то нехай мовчить у церкві, говорить із самим собою та з Богом.

Пророки ж нехай говорять [по] двох і [по] трьох, а інші нехай тлумачать. Якщо комусь буде одкровення, то перший нехай мовчить. Адже можуть по одному всі пророкувати, щоб усім повчатися й усім одержувати розраду. І всі духи пророчі пророкам коряться, тому що Бог є бог не безладдя, а світу. Це — заповідь Господня. А хто не розуміє, нехай не розуміє. А тому, брати, намагайтеся пророкувати і не забороняйте говорити мовами... І кожна мова нехай виголосить, що Господь — Ісус Христос во славу Бога отця. Амінь».

І цими словами й багатьма іншими соромив їх і залишив.

XVII. Коли довідався про нього Римський Папа, послав за ним. А коли дійшов він до Рима, вийшов сам апостолік² Адріан назустріч йому з усіма городянами, несучи свічки, тому що довідалися, що несе моцї святого Климента, мученика й Папи Римського [90—99]. І тоді Бог почав творити чудеса, безсила людина тут зцілилася, а багато інших позбулися різних недуг. Так само й полонені, призвавши святого Климента, вивільнилися. Папа ж, прийнявши слов'янські книги, освятив і поклав їх у церкві святої Марії, що називається Фатне³. Співали ж над ними літургію. А потім звелів папа двом єпископам, Формозе і Гаудеріху, посвятити учнів слов'янських. І коли посвятили їх, тоді співали [вони] літургію в церкві святого Петра слов'янською мовою, а в другий день співали в церкві святої Петроніли, в третій день співали в церкві святого Андрія, а потім ще у великого вчителя народів, Павла апостола, в церкві вночі співали святу літургію слов'янською мовою над святою труною, маючи собі в допомогу Арсенія єпископа, одного з семи єпископів, і Анастасія бібліотекаря. Філософ же та його учні безперервно за це гідну хвалу воздавали Богові.

XVIII. Спіткали ж його муки, і почав хворіти. І коли вже багато днів терпів свою тяжку недугу, побачив один раз видіння Боже, і

почав співати так: «Коли сказали мені: увійдемо в будинок Господній, звеселився дух мій, і серце зраділо». І одягнувся в чесні свої ризи, й пробув так увесь день, радіючи й говорячи: «Тепер я не слуга ні цесареві, ні будь-кому іншому на землі, тільки Богові Вседержителеві. [Не був] і був і буду повік. Амінь». Наступного ж дня убрався у святий чернечий образ і, прийнявши світло до світла⁴, дав собі ім'я: Кирило. Й у цьому образі пробув п'ятдесят днів.

І коли наблизився час його з миром перенестися в життя вічне, підніс до Бога руки свої й створив молитву зі сльозами, говорячи так: «Господи Боже мій, Ти, що створив ангельські всі чини й безтілесні сили, і розгорнув небо, і заклав землю, і все суще привів з небуття в буття, Ти, що завжди й скрізь вислуховував тих, хто творить волю Твою, хто боїться Тебе й хто заповіді шанує Твої, почуй мою молитву й збережи вірну Твою череду, до якої Ти приставив мене, нездатного й невартого раба Твого. Ти, що рятуюєш усіх від усякої безбожної та язичницької злості й від усякої мови еретичної, просторікуватого й злослівного, що злословить проти Тебе, погуби тримовну ересь і дай своїй церкві зрости безліччю [людей] і, сполучивши всіх у єдності, створи [з них] людей досконалих, єдиних у думці про ширю віру Твою й праве сповідання. Вдихни ж в серця їхні слово Твого вчення. Адже Твій це дар, що Ти прийняв для проповіді Євангелія Христа Твого нас, недостойних, що готові на добрі справи й чинять те, що бажане Тобі. Тих, що Ти мені дав, як Твоїх Тобі віддаю. Скеровуй їх сильною десницею Твоею, покрий покровом крил Твоїх, і нехай усі хвалять і славлять ім'я Твоє, Отця і Сина й Святого Духа повік. Амінь».

І, поцілувавши всіх святим поцілунком, сказав: «Благословенний Бог наш, що не віддав нас, як здобич, зубам невидимих ворогів наших, але зруйнувалася сітка їх, і врятував нас від погібелі».

І так почив у Господі, а було йому сорок два роки, в чотирнадцятий день місяця лютого, в індікт 2-й, у літо від створення всього світу 6377⁵.

Звелів же апостолік усім грекам, які були в Римі, а також римлянам усім, зібравшись, зі свічками співати над ним, і такий похорон улаштувати йому, який роблять самому Папі. Так і зробили. Методій же, брат його, просив апостоліка, кажучи: «Мати взяла з нас клятву, щоб того з нас, хто перший на [Божий] суд піде, переніс брат у свій монастир і там його поховав». Повелів же Папа покласти його в раку й забити її цвяхами залізними, і так тримав його сім днів, поки готувалися в дорогу. Сказали ж апостоліку римські єпископи: «Оскільки Бог, хоча ходив він по багатьох землях, сюди його привів і тут душу його взяв, тут личить йому лежати, як чесному мужу». Сказав же апостолік: «Так за святість його й любов поховаю

його в моїй труні, в церкві святого апостола Петра, порушивши римський звичай». Відповідав же брат його: «Якщо вже мене не послухали й не дали мені його, якщо [буде] вам завгодно, нехай буде покладений у церкві святого Климента, з яким сюди прийшов».

Звелів же апостолік зробити так, і коли зібралися знову єпископи всі, і ченці, і всі люди, щоб з почесстю проводити його, і хотіли покласти його [у могилу], сказали єпископи: «Вийміть цвяхи з раки, подивимося, чи цілий він і чи не взята [яка-небудь частина] його». І дуже силкувалися, але не змогли з Божою волею виїняти цвяхи з раки. І так з ракою поклали його в труну, з правого боку від вітваря в церкві святого Климента⁶, де почало тоді відбуватися багато чудес. Побачивши це, римляни стали ще більше шанувати святість його і, написавши ікону його над труною, почали палити [лампаду] над ним день і ніч, хвалячи Бога, що прославляє так тих, хто славить його, тому що йому й слава, і честь повік. Амінь.

¹ Михайл III (842—867), візантійський цар. ² *Апостолік* — рівний апостолам Папа Римський. ³ Переклад з грецької — ясла, тепер — церква Санта Марія Маджноре. ⁴ Є кілька версій тлумачення. Ось одне з них: світлом у візантійських пам'ятках називають обряд хрещення, а обряд постригання в монахи — другим хрещенням; прийнявши ім'я Кирила, Константин до світла свого імені додав світло імені св. Кирила. ⁵ Лютий 869 р. ⁶ *Церква святого Климента* — пізнюантична базиліка, збереглася до наших днів як підземна частина пізнішої побудови.

- Сказание о начале славянской письменности. М., 1981. С. 86—92.

4 Булла Папи Римського Адріана II (869)

Булла Папи Римського Адріана II (867—872) наводиться в «Житті Методія» та в «Похвальному слові Кирилові і Методію», які існують у кількох варіантах рукописів.

Адріан єпископ, раб усіх рабів Божих Растиславові, Святополку й Коцелу. Слава Всевишньому Богові, і на землі мир, і в людях ласка. Почувши про вас духовну радість, що маєте для [свого] спасіння, посилаємо брата нашого чесного Методія, посвяченого в архієпископи, в землі ваші, як ви просили в нас, щоб учив вас, перекладаючи книги вашою мовою, щоб здійснилося слово пророків, які казали [Хваліть Господа всі народи і похваліть його всі люди] і [Всяку мову нехай сповідує, що Господь — Ісус Христос во славу Богові Отцю] амінь.

І в Євангелії говорить Господь, посылаючи учнів своїх: «Ідіть і навчіть усі народи, хрестячи їх в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, навчаючи їх дотримуватися всього, що я заповів вам, і се я з вами в усі дні довіку. Амінь»

«Ви ж, чада кохані, коріться вченню Божому, що було дано в останні часи заради вашого спасіння, щоб, повчаючись розумно, плід гідний створили й прийняли вінець нетлінний і в цьому столітті й у майбутньому з усіма святими навіки. Амінь».

- Сказание о начале славянской письменности. М., 1981. С. 196.

5 Булла Папи Римського Іоанна VIII про утворення Нітранського єпископату (880)

Булла Папи Римського Іоанна VIII (872—882) мала на меті підтримку Методія, якого піддали звинуваченням баварські церковнослужителі. Документ зберігається в Таємному ватиканському архіві в Римі.

Любимому синові Святополку, славному володарю. Тобі, ревнителю [віри], хочемо повідомити, що коли наш співбрат Методій, найдостойніший архієпископ святої церкви моравської, прийшов разом з твоїм вірним Семіжизньом на поріг [храму] святих апостолів Петра і Павла і [став] перед нашим папським обличчям і заговорив... Відчули ми щирість твоєї відданості і бажання всього твого люду, котрі звертаються до апостольського престолу...

...Вислухали ми Методія, вашого вельмишановного архієпископа, перед нашими братами єпископами, чи визнає віросповідання правої віри і на святих богослужбах співає так, як свята церква римська зберегла і так, як на шести святих вселенських синодах святі отці ухвалили, відповідно до Євангелія... Він публічно визнав, що веде себе і говорить відповідно до вчення Євангелія й апостолів, як свята Римська церква вчить... Після встановлення істини, що [він] у всьому християнському вченні є правовірним, і в службах церкви успішним, відправляємо ми вам його назад, щоб він знову управляв ввіреною йому Божою церквою. Даємо вам наказ, щоб ви його прийняли як особистого пастиря з гідною пошаною і повагою та радісною думкою... Згідно з рішенням нашого апостольського авторитету ми йому привілей його архієпископства підтвердили і

постановили, що з Божою допомогою залишитись навіки дійсним, так, як владою наших попередників установлено і як підтверджені всі права і обов'язки Божою церквою... І того попа, на ім'я Віхінг, котрого ти до нас направив, висвятили ми як обраного єпископа святої церкви Нітранської; наказали ми йому, щоб він свого архієпископа в усьому слухав, як святі канони вчать... Бажаємо теж, щоб ти нам так само за згоди і схвалення самого архієпископа в зручний час і іншого здібного священника або диякона [направив], котрого ми теж висвятили б єпископом для іншої церкви... Згаданий ваш архієпископ міг би з тими двома, нами висвяченими єпископами, за апостольськими правилами висвячувати [єпископів] для інших місць, у яких єпископи могли жити достойно. Священникам, дияконам, духовним служителям різних рангів, слов'янам або представникам інших племен, котрі проживають на землях твоєї держави, наказуємо, щоб в усьому підкорялись і слухали нашого вже згаданого співбрата, вашого архієпископа, щоб без його відома взагалі нічого не робили...

Письмена слов'янські, винайдені покійним Константином Філософом, щоб з їхньою допомогою лунали належні хвали Богові по праву, схвалюємо і зобов'язуємо, щоб цією мовою виголошувалася слава діянь Христа нашого... щоб віддавали хвалу Господу не тільки трьома мовами, а й іншими говорили...: «Вихваляйте Господа всі народи і ушануйте його всі люди»... Про це й св. Павло [казав]: «Нехай словами кожної мови шанують нашого Ісуса Христа та славлять Бога Отця». Про мови ясно нагадує нам і перше послання до коринтян, щоб ми за допомогою мов розбудовували Церкву Божу. І ніщо ні у вірі, ні у вченні не повинно перешкоджати на тій же слов'янській мові співати меси, читати святе Євангеліє або божественні читання зі Старого й Нового завіту... Тому що той, хто створив три головні мови, тобто єврейську, грецьку і латинську, той створив і всі інші до своєї хвали й слави.

Наказуємо, щоб у всіх церквах Вашої землі Євангеліє для більшого поширення читалося латинською, а потім перекладене на слов'янську мову лунало для вух людей, які не розуміють латини, як це зараз у деяких церквах і робиться. А якщо тобі [Святополку] і твоїм вельможам більше подобається слухати месу латинською, наказуємо, щоб для тебе обряди меси відправляли латиною.

- *Ratkos P. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. Bratislava, 1964. S. 190—192.*

6 Булла Папи Римського Стефана V до моравського князя Святополка I (885)

Папа Римський Стефан V (885—891) у буллі на прохання князя Святополка висвітлює своє ставлення до конфлікту між Методієм і Вікінгом у питанні вживання слов'янської мови в богослужінні. Документ зберігся лише в копіях та в кодексі (X—XIV ст.), складеному в монастирі Heiligenkieuз (Австрія).

Стефан, єпископ, слуга слуг Божих Святополкові, королю слов'ян. Оскільки ти в обстоюванні віри зі своєю відданістю присвятив життя святим апостолам, а також св. Петрові, ключникові небесного королівства та його намісникові, ти перед усіма князівствами цього короткочасного світу обрав [його] за головного покровителя і з вельможами і рештою людей країни одночасно віддався до його охорони, постійними молитвами просимо у Бога, в руці котрого зберігаються всі права королівств, щоб тебе зміцнював своєю приязню, щоб апостольські князі Петро і Павло уберігли тебе від інтриг диявольських і щоб ти мав тілесне здоров'я, щоб ти без вад на душі і тілі за добрі вчинки вічним суддею був уславлений і отримав вічне блаженство.

Дізналися ми, що Вікінг, шановний єпископ і дорогий співбрат, є знавцем богословської науки, і тому ми вам його знову посилаємо, аби управляв єпископатом... Ми пересвідчилися, що він тобі вірний, і про тебе в усьому дбає. Прийміть його, шануйте та поважайте з відкритим серцем як духовного отця і власного пастиря...

Коли ми довідалися, що Методій віддається блуду та сваркам — ми дуже здивувалися... Всі ці наклепи на Церкву Римську та ганьбу католицької віри ми відкидаємо... Месові служби... той же Методій наважився служити слов'янською мовою, хоча при найсвятішій тілі благословенного Петра присягався, що цього більше не робитиме...

Непокірних і неслухняних, що спричиняють сварку і погіршення, якщо після першого і другого нагадування зовсім не виправилися, наказуємо з церкви викинути, і щоб жодна паршива вівця не зіпсувала ціле стадо, нашою владою наказуємо їх затримати і вигнати далеко від ваших кордонів¹.

¹ Це формулювання було використане для вигнання Методійових учнів з країни. Вони переселилися до Болгарії, Хорватії та інших країн і продовжили справу поширення слов'янського письменства, літератури, мови богослужіння.

• *Ratkos P. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. Bratislava, 1964. S. 196—200.*

7 Житіє Методія (886)

«Житіє» було складено у Великоморавському церковному училищі у 885 — на початку 886 рр. Відомо 15 варіантів рукопису, які датуються XII—XVIII ст. Наведені фрагменти тексту «Житія» належать до кінця XII ст.

V. Трапилось у ті дні, що Растислав, князь слов'янський, зі Святополком пішли з Моравії до цесаря Михаїла, говорячи так: «Ми Божою милістю здорові, і прийшли до нас багато вчителів від італійців, і від греків, і від німців, і вчать нас по-різному, а ми, слов'яни, люди прості, і немає в нас [нікого], хто б нас навчив істини й дав нам знання. Так, добрий владику, пошли такого мужа, який нас навчить всякої правди». Тоді цесар Михаїл сказав Філософові Константинові: «Чуєш, Філософе, що кажуть? Ніхто це зробити не зможе, крім тебе. Ось даю тобі дари великі і йди, взявши [з собою] брата свого ігумена Методія. Адже ви солуняни, а солуняни всі чисто говорять слов'янською».

Тоді не сміли відмовитися ні перед Богом, ні перед цесарем за словом святого апостола Петра, який сказав: Бога бійтеся, цесаря шануйте. Але, вислухавши про цю велику справу, почали молитися й з іншими, хто були тої ж думки, що й вони. І тут дав бог Філософові слов'янське письмо. І той, швидко створивши письмена й склавши [з них] бесіду [євангельську], відправився до Моравії разом з Методієм. І почав він з покірністю служити Філософові й учити [разом з ним] слова Божого. Через три роки вони повернулися з Моравії, залишивши там своїх учнів.

VI. Коли довідався про таких мужів апостолік Ніколай¹, послав за ними, бажаючи бачити їх, як ангелів Божих, [і] освятив вчення їхнє, поклавши слов'янське Євангеліє на вівтарі [собору] Святого Петра Апостола. І висвятив у попи блаженного Методія.

Було ж багато всяких людей, що паплюжили слов'янські книги, говорячи, що не личить ніякому народу мати літер своїх, крім євреїв, греків і латинян, за написом Пілата, що [він] написав на хресті Господньому. Апостолік [же] прокляв їх, назвавши пілатниками й тримовниками, а одному єпископові, що був хворий на ту ж недугу, звелів висвятити з учнів слов'янських трьох у священники...

VII. Прошло багато днів, і Філософ, йдучи на суд [Божий], сказав Методію, братові своєму: «Ось, брате, були ми з тобою парою в одній упряжі й орали одні [і ту ж] борозну, і я на поле падаю, закінчивши день свій. Ти ж дуже полюбив гору², але не смій заради

гори полишити учительство своє, тому що чим іншим зможеш ти краще заслужити спасіння?»

VIII. Коцел же звернувся до апостолика з проханням, щоб до нього відпустили блаженного Методія, вчителя нашого. І сказав апостолік: «Не тобі одному, але й всім тим землям слов'янським, посилаю його вчителем від Бога й від святого апостола Петра, першого намісника [Христа на землі] і власника ключів від царства небесного». І послав його, написавши: «Адріан³, єпископ і раб Божий, — Рагиславові й Святополку й Коцелові...»

Прийняв же його Коцел з великою честью і знову послав його до апостолика і [з ним] 20 мужів з іменитих людей, щоб висвятив йому його на єпископство в Паннонії на стіл святого Андроніка апостола, [одного] з сімдесятьох, так і сталося.

IX. Потім же старий ворог [диявол], ненависник добра й противник істини, налаштував проти нього серце ворога моравського короля [Людовіка Німецького] з усіма єпископами, [що говорили]: «У нашій окрузі вчиш». Він же відповів: «Я сам, якби знав, що він ваш, ішов би далі, але він належить святому Петрові. По правді ж, якщо ви через свою заздрість і жадібність переступаєте сталі межі, порушуючи канони й перешкоджаючи вченню Божому, то бережіться, прагнучи кістяним тім'ям [голови] пробити гору залізну, не розлити свій мозок». Сказали з люттю: «Буде тобі зле». Він відповів: «Істину говорю перед цесарями і не соромлюсь, а ви вчиняєте зі мною зі своєї волі, адже не краще я тих, хто у великих муках втратив життя за те, що говорив правду». І коли багато слів було сказано і не змогли відповісти йому, сказав король крізь зуби: «Не стомлюйте мого Методія, адже він і так уже спітнів...». А Методій відповів: «Так, ваша величносте, зустріли люди колись пітного філософа і спитали його: «Чому так потієш?» А він каже: «З невігласами сперечався».

Після цієї суперечки... його заслали до Швабії, де й тримали два з половиною роки.

X. [Звістка про це] дійшла до апостолика. І коли про те довідався, зажадав, щоб усі єпископи короля не співали меси, тобто служби, поки його тримають. І так відпустили його, сказавши Коцелу: «Якщо буде він у тебе, не позбудешся нас по-доброму». Але вони не уникнули суду святого Петра, тому що чотири з цих єпископів померли.

Трапилося ж тоді, що мораване, переконавшись, що німецькі священники, які жили поміж них, не хотіли їм добра, а кували лихо проти них, вигнали [їх] усіх, а апостолика сповістили: «Як раніше батьки наші прийняли хрещення від святого Петра, так [і] нам дай Методія, архієпископа та вчителя».

І відразу відправив його апостолік. І коли прийняв його князь Святополк з усіма мораванами, доручив йому всі церкви й духівництво в різних містах.

Відтоді розпочалося поширення вчення Божого, а духівництво стало множитися у всіх градах, а поганці — вірити в широкого Бога, зрікаючись своїх оман. Моравія стала розширювати свої кордони в усі боки та перемагати своїх ворогів...

XI. Був же в нього й дар пророцтва, тому що багато пророцтв його збувалися. Так один князь поганець, що сидів на Віслі, паплюжив християнську віру, а людям чинив шкоду. І тоді Методій сказав йому: «Сине, добре б тобі охреститися зі своєї волі на своїй землі, щоб не був ти хрещений насильно в полоні на чужій землі, [коли так буде], згадаєш про мене». Так і сталося.

XII. Старий ворог, ненависник роду людського, не міг це все терпіти й налаштував проти нього декого, як Дафана й Авірона проти Мойсея, одних — відкрито, а других — таємно, [тих] хто хворіє на хіопаторську ересь⁴ і спокушають до себе слабких з істинного шляху, говорячи: «Папа дав владу нам, а цього велить вам вигнати [разом з] його вченням».

Коли ж зібралися всі люди моравські, звеліли прочитати перед ними [папське] послання, щоб усі почули про його вигнання.

Усі люди, крім слабких, засмучувалися й уболівали, що втрачають такого пастиря й учителя. В грамоті апостоліка казалося: «Брат наш Методій святий і правовірний, і апостольську справу робить, і в руках у нього від Бога й від престолу апостольського всі слов'янські землі, і кого він прокляне, хай буде проклятий, а кого він благословить, хай буде благословенний».

XIII. Але на цьому не припинилася їхня злоба, і сказали: «Гнівається на нього цесар, і якщо його схопить, позбавить життя».

XV. Потім же відкинув усі клопоти [світу] і звернувся з сумом своїм до Бога. Раніше ж, посадивши з учнів своїх двох священиків, переклав швидко й повністю всі книги [біблійні], крім Маккавеїв, з грецької мови на слов'янську, за шість місяців, почавши від березня місяця й до двадцять шостого жовтня. Закінчивши, вихвалив Бога за те, що дав йому таку благодать і талан. І возніс святий вознесення таємне з кліросом своїм, відсвяткувавши пам'ять святого Дмитра. Адже тільки Псалтир і Євангеліє з апостолом і вибраними службами церковними переклав спочатку з Філософом.

XVI. Коли ж прийшов король угорський до дунайських країв та захотів бачити його... він же, як належить владиці, прийняв його чесно й славно та з радістю. І, поговоривши з ним,... відпустив його,

з ласкою, поцілунком та дарунками великими й сказав йому: «Завжди поминай мене, чесний отче, у святих молитвах твоїх».

XVII. І став наближатися час прийняти спокій від страстей і нагороду за велику працю. І запитали його, говорячи: «Кого лишиш, отче й учителю чесний, з учнів твоїх спадкоємцем у вчителюванні твоєму?» Показав же їм на одного з найвідоміших учнів своїх, на ім'я Горазд, говорячи: «Ось з вашої землі вільний муж, добре знає латинські книги, правовірний. І буде те згідно з Божою волею та вашою любов'ю, як і моєю».

Коли ж зібралися всі люди, він, уже хворий, увійшов до церкви, молився за благословення цесаря й князя, і духовних, і людей всіх і сказав: «Стережіть мене, діти, до третього дня». Так і було. Коли на третій день стало світати, сказав ще: «У руки твої, Господи, душу мою віддаю» і на руках ієрейських спочив 3 дня місяця квітня 3-го індікту 6393 року від створення всього світу⁵.

Учні ж його, приготувавши його до поховання й віддавши йому гідну честь, відслужили службу церковну латинською, грецькою й слов'янською та поклали його в соборній церкві, і прилучився до батьків своїх патріархів, пророків і апостолів, учителів та мучеників.

Коли ж зібралася незліченна кількість людей, проводили [його] зі свічками, оплакували доброго вчителя й пастиря чоловіки й жінки, малі й великі, багаті й бідні, вільні й раби, вдови й сироти, іноземці й місцеві, хворі й здорові — всі, [оплакуючи] того, хто став усім для всіх, щоб усіх залучив.

Ти ж, свята й чесна голово, у молитвах своїх зоглянь згори на нас, що прагнуть до тебе, врятуй від усякої напасти учнів своїх, вчення поширюючи, а ересі виганяючи, щоб, проживши тут гідно нашому званню, стали ми з тобою [як] твоя череда, праворуч Христа Бога нашого, вічне життя приймаючи від нього. Тому що йому і слава і честь повік віків.

Амінь.

¹ Римський Папа Ніколай I (858—867). ² Мається на увазі гора Олімп. ³ Римський Папа Адріан II (867—872). ⁴ Хіопаторська ересь у грецькій богословській літературі означає ототожнення першої й другої особи Трійці. ⁵ 885 р.

• Сказание о начале славянской письменности. М., 1981. С. 96—101.

8 Житіє Наума (927)

Учень Методія Наум вимушений був залишити Велику Моравію й мешкав у болгарському місті Преславі. У 893—900 рр. він очолював школу глаголиці в македонському місті Охрид. Діяльність Наума сприяла поширенню загальнослов'янських культурних традицій. «Житіє Наума» написано 927 р. невідомим автором. Документ зберігся у трьох рукописах XV—XVI ст.

А Моравська земля, як пророкував святий Методій, архієпископ, за беззаконня у справах їхніх і за образи та вигнання правовірних отців і за страждання, котрих зазнали від еретиків, яким вони вірили, помсту прийняла від Бога. Через небагато років прийшли угри¹... і пограбували і спустошили її. Кого не пограбували угри, ті до Болгарії втекли, і залишилась земля їх пуста

¹ Предки нинішніх угорців.

- *Ratkos P. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. Bratislava, 1964. S. 288—290.*

9 КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ Про управління імперією (середина X ст.)

Про автора див. розділ II, тему 1, документ 3. Візантійський імператор Константин VII у праці «Про управління імперією» (948—952) повідомляє про слов'ян, використовуючи різні документальні джерела того часу. Документ зберігся в трьох варіантах рукопису, що датуються XI ст.

13. У сусідстві з турками¹ проживають такі племена: на західному боці від них — франки, на північному — печеніги, на південному боці — Велика Моравія [Megale Moravia], країна Святополка, котру турки цілком спустошили і зайняли...

38. Через декілька років печеніги напали на турків і вигнали їх з князем Арпадом. Турки, які втекли, бродили і шукали землі для осідання, прийшли і вигнали жителів Великої Моравії і поселилися на їхніх землях, де і нині проживають...

41. Треба знати, що моравський князь Святополк був відважним, і племена, які жили поруч, боялися його. Святополк мав трьох

синів. Коли помирав, розділив свою країну на три частини і своїм трьом синам заповідав по одній частині. Першого поставив великим князем, двох інших під владу першого сина. І нагадував їм, щоб не чинили розбрату один проти другого і запропонував їм такий приклад: взяв і зв'язав три пруті і подав їх першому сину, щоб їх зламав, коли він не зміг цього зробити, дав їх другому і так само третьому. Потім ці три пруті розв'язав і дав по одному трьом синам. Вони їх взяли і на наказ батька відразу їх зламали. І таким прикладом їх навчив і сказав: «Коли залишитесь в порозумінні й любові нерозлучні, вороги вас не зможуть подолати та обманути. Якщо ж між вами буде розбрат і суперництво, і розділитесь на три окремі влади, не підкоряючись першому братові, один одного знищите і сусіди-вороги вас доценту спустошать». Потім після смерті Святополка один рік у мирі жили, а тоді виникла між ними суперечка, і розпочався розбрат, і почали вони воювати один з одним. Прийшли турки, повністю їх знищили і зайняли їхню країну, в котрій зараз проживають. А залишки люду розпорошилися по сусідніх племенах...

¹ Тогочасна назва предків сучасних угорців.

- *Ratkos P. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. Bratislava, 1964. S. 310—319.*

Розділ V

ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У джерелах розкриваються завоювницька політика турків-османів у Південно-Східній Європі, особливості запровадженого ними управління, показується характер і спрямованість визвольної боротьби слов'ян проти поневолювачів. Хронологічні межі теми охоплюють період з кінця XIV до середини XVII ст.

До розділу увійшли витяги з різних письмових джерел — записок сучасників, збірників законів, текстів указів та інших розпоряджень османської влади, витяги з протоколів шариатських судів, ділового листування приватного характеру та народного епосу. Так, для розкриття процесу османського завоювання Балкан наведено уривки із джерел XV ст., а також зразки народного епосу, в якому оспівується відвага сербського народу в боротьбі проти поневолення.

Соціально-економічне, політичне та правове становище південних слов'ян під владою Османської імперії висвітлюють документи, які здебільшого зберігаються в архівах Туреччини, Болгарії, Сербії та інших країн. Переважна частина цих документів залишається досі не виданою.

Великий інтерес становлять османські правничі пам'ятки: закони, що регламентували діяльність у сфері торгівлі, ремесел, а також загальноімперські та регіональні збірники законів (канун-наме). Надзвичайно цікавими є тексти протоколів місцевих шариатських судів, які очолювалися спеціальними чиновниками (каді). Протоколи містять багато інформації про гайдуцький рух на Балканах.

Для розуміння подій періоду панування османів на Балканах особливо важливі також свідчення європейців, які в XV—XVII ст. потрапляли в османські володіння у складі посольств. Окремий комплекс джерел становлять донесення та листи діячів католицької церкви, які в цей період проводили активну місіонерську діяльність у південнослов'янських землях.

Тема 1

Османські завоювання на Балканах у XIV—XV ст.

1 Безіменний болгарський літопис

Уривок подає відомості про битву на р. Маріці поблизу селища Чирмена 1371 р., в якій турки розбили сербських правителів Македонії — братів Вукашина та Угleshу. У результаті цих подій частина сербських феодалів та болгарський цар Іван Шишман визнали себе васалами султана.

Мурад¹ піднявся знову на бій або проти болгар, або проти Угleshі. Коли Угleshа і король Вукашин² довідалися про це, зібралася численне сербське військо, а також з Далмації і з Требін'є. Тоді прийшло і багато турків разом з Мурадом, стався великий бій і страшне кровопролиття на річці Маріца. Турки убили біля річки Маріца Угleshу і короля Вукашина. Обидва вожді загинули в 6879 [1371] році на 26-й день вересня.

Перед цим боєм помер тирновський цар Олександр³... На престол вступив цар Шишман, син Олександра.

В той час у Царграді царював Калоян Палеолог, турки тоді зламали клятви, які дали грекам, і зайняли місто Галліполі і навколишні села, взяли Македонію і почали воювати так, як їм хотілося. На переправі поставили свою варту, відіславши греків додому.

Цар Калоян після 35-річного царювання помер у 6880 [1372] році, і на престол вступив його син Мануїл Палеолог. Тоді зібралася сила-силенна турків, і вони почали завойовувати і поневолювати землі та міста... Вони взяли Драч, навіть [область] до Далмації, заволоділи і всією Арбанаською землею, бо християнські держави були безсили і не було кому їм чинити опір.

Через кілька років вони [турки] виступили проти Сербської землі, і там сталася битва, в якій з них [сербів] було убито силу-силенну — незліченне воїнство — і настало кровопролиття. Тоді один з воїнів на ім'я Мілош, будучи дуже хоробрий... проколов [списом] нечестивого Мурада, викинув списом всі його нутроші і його препогану душу. Турки убили сербського князя [короля] Лазаря в 6897 [1389] році, в червні. Баязид взяв царство свого батька Мурада, підкорив під свою владу і Сербську землю, примусив їх [сербів] давати йому данину, по-

силати йому війська і ходити [на війну] з ним, а деспота Стефана⁴ настановив володіти батьківським престолом над сербами.

Після небагатьох днів знову піднялася сила-силенна турків, виступили вони проти волохів на Мірчо-воєводу, і стався великий бій, так що серед турків загинуло багато обранців із сильних, так само як і з християнських володарів... Така велика кількість списів була поламана, що не можна було бачити повітря від сили-силенної стріл. Там потекла кривава ріка від численних людських трупів, так що і сам Баязид злякався і втік. Він настановив, проте, одного з володарів управляти цією країною, тому що Мірчо втік у малярську землю. Та й сам Баязид кинувся тікати, щоб переправитись через Дунай. Він поставив варту на всій переправі через Дунай.

Він захопив болгарського царя Шишмана і погубив його в 6903 [1395] році на 3-й день червня, заволодивши також і Болгарською землею⁵, і настановив своїх правителів там, по всій Болгарській землі.

¹ *Мурад* — турецький султан. ² Два брати, деспот Углеша і король Вукашин (правитель Македонії) об'єдналися з іншими сербськими володарями й уклали союз із боснійським баном Твртко та болгарським царем Іваном Шишманом для боротьби проти турків. ³ За даними болгарських істориків, Олександр помер 1371 р. ⁴ Деспот Стефан був сином сербського короля Лазаря, що загинув у Косовій битві 1389 р. ⁵ Військо турецького султана Баязида взяло в облогу столицю Болгарського царства Тирново. Обложені мужньо захищалися, понад три місяці витримуючи облогу. Нарешті місто було взяте турками, зруйноване і пограбоване (17 липня 1393 р.). Один із свідків останніх днів життя стародавньої болгарської столиці говорить, що якби він взявся докладно описувати бачене ним, то він би потопив своїх співвітчизників у сумі і сльозах, і тому він не дав такого опису.

• Хрестоматія з історії середніх віків / За ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. К., 1952. Т. 2. С. 189—190.

2 Свідчення диякона Ігнатія (кінець XIV ст.)

Диякон Ігнатій супроводив наприкінці XIV ст. московського митрополита Пімена до Константинополя.

[Про битву на Косовому полі]

Цар Мурат пішов з військом на сербського князя Лазаря, і, як кажуть, обидва полягли на полі бою. Спочатку обманом убив Мурата вірний слуга Лазаря Мілош, тоді турки обрали царем Баязета, здобули верх над сербами, Лазаря захопили живим у полон, а з ним

і багатьох його бояр, одних убили, інших захопили живими. З наказу султана Лазар був порубаний мечем. Битва відбулася на Косовому полі.

[Загибель Мурата]

Коли дійде до вас цей фірман, хай буде відомо, що після перемоги, здобутої з волі Божої на Косові, мій батько султан Мурат, життя якого було щасливе, а смерть мученицька, незважаючи на те, що після баченого ним сну він благав Всевишнього послати йому мученицьку смерть, живий та здоровий повернувся з поля битви в шатро, що високо підносилось до неба; в той час, як ми відчували велику радість, бачивши, як відтігати голови банів валялись під кінськими копитами, як одні стоять із зав'язаними руками, а інші з проколотими м'язами, — раптом зовсім несподівано хтось, що звався Мілош Кобилитч, лукаво й удавано сказав, що він перейшов у іслам, благаючи прийняти його в ряди переможного війська. І коли був допущений поцілувати ногу світлого государя, замість того щоб це зробити, безстрашно ударив він отруєним ножем, схованим у рукаві, в славне тіло пресвітлого царя і, заподіявши ним тяжкої рани, напоїв його мученицьким шербетом. Після того як згаданий Мілош це зробив, він кинувся тікати від воїнів, які сяяли наче ясні зорі на небі, але воїни його наздогнали і порубали на куски. Почувши про те, що сталося, я пішов до одра мученика, але застав його мертвим; в той же час сталося, що брат мій Якуб-бек помер. З певними людьми відправив я носилки з тілом мого батька, щоб поховати його в Бруссі. Коли прибуде тіло, ви його поховаєте, нікому не сказавши про те, що сталося. Навпаки, покажете перед народом знаки перемоги, щоб вороги не могли нічого помітити.

[Про зраду Стефана — сина Лазаря]

...Стефан, поставлений волею Баязеда господарем Сербської землі, свято додержував даної йому клятви вірності і, рятуючи свою особисту честь, губив батьківщину. Міліца правила за нього Сербією, а він губив цвіт сербського народу, б'ючись з християнами і невірними в рядах турецького війська і на користь Туреччини.

• Хрестоматія з історії середніх віків / За ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. К., 1952. Т. 2. С. 198—199.

3 Сербський епос (кінець XIV—XV ст.)

В уривку оповідається про відвагу сербів у битві на Косовому полі.

Цар Лазар і цариця Міліца

І як ранок засвітив,
Ворона два чорних прилетіло¹,
Прилетіли від Косова поля
І на царському теремі всілися,
А на білу пашню вони пали.
Чорний ворон говорить другому:
«Чи це терем Лазаря² владики?»
В теремі цього ніхто не чув,
Тільки лиш цариця почула,
Із своєї світлиці виходила,
Воронам двом чорним говорила:
«Задля бога, птиці, розкажіть,
Звідки ви зранку прилетіли?
Чи не летите, часом, з Косова поля?
Чи не видно там два сильних війська?
Чи не було між ними битви?
Чиє ж військо в битві перемогло?»
Відповідають ворони Міліці³:
«Дяка Богу, царице Міліца,
Ми сьогодні від Косова поля,
Там зійшлися сильних два війська,
Рать на рать ударила, зійшлися,
У обох них царі загинули⁴.
Дещо залишилось від турків,
А від сербів якщо і залишилось —
Поранені, мертві залишилися».
Не встигли розповідь скінчити птахи,
Під'їжджає тут слуга Мілутін⁵.
В лівій тримає праву він руку,
І на ньому сімнадцять ран зіяють;
Навіть кінь облитий юнацькою кров'ю.
Каже Мілутину цариця:
«Що, ти хворий, мій слуга Мілутін?
Чи не бачив ти царя в битві?»

Відповідає їй слуга Мілутін:
«Поможи мені злізти з коня, царице,
Освіжи мене водою студеною
І вмий вином хворі рани.
Я від тяжких ран непритомнію».
Допомогла Мілутіну цариця,
І водою вона його вмила,
І вином йому протерла рани.
Як повернулись до Мілутіна сили,
Почала розпитувати Міліца:
«Що сталося на Косовому полі?
Де загинув чоловік мій, цар наш Лазар?
Де загинув і Юг-Богдан, батько мій⁶?
Де загинули Юговичів дев'ять⁷?
Де загинув наш воєвода Мілош⁸?
Де загинув, скажи мені, Вук Бранкович⁹?
Де загинув і Банович Страхиња¹⁰?»
Відповідає їй слуга Мілутін:
«Всі вони на Косові залишилися,
Де загинув наш славний князь-цар Лазар,
Багато списів там розбито в щепки,
Там розбито сербських і турецьких,
І турецьких, — тільки сербських більше.
Там ламали списи свої серби,
Захищали государя-князя,
Старий Юг вбитий на початку битви,
В першому поєдинку Юговичів вісім —
Вісім братів — всі вбиті разом,
Брат не зрадив брата дорогого,
Хоробрий Бошко був убитий останнім:
Він носився з прапором по полю,
Розганяв один він силу турків,
Наче сокіл голубів ганяє.
Де стояло крові по коліна,
Там був убитий Банович Страхиња;
Був убитий наш воєвода Мілош
Біля Ситніци, біля води студеної,
Де немало перебив він турків:
Погубив султана він Мурата
Й ще дванадцять тисяч турок.
Бог простив гріхи його, а разом

І його батьків: залишив
Про себе він згадку, довго будуть
В піснях співати про Мілоша, доколи
Будуть серби і Косове поле.
Що ж сказати про Вука? Будь він проклятий
І з батьком і з матір'ю своєю!
Будь він проклятий із родом всім навіки!
Зрадив на Косові він сербам¹¹
І забрав з собою дванадцять тисяч
Кінної сили, пані Міліца».

¹ Крук вважається віщим птахом. ² Лазар — сербський князь, правив Південною Сербією (1370—1389). Загинув 15 червня 1389 р. на Косовому полі. ³ Міліца — дружина Лазаря. Після його смерті правила Сербією, ставши васалом Туреччини. Померла 1405 р. ⁴ Під час битви на Косовому полі один воевода з оточення Лазаря — Мілош Обілич — смертельно поранив кинджалом султана Мурата. Сам він був зарубаний турками. Мурат помер від цієї рани ще до поразки сербів. ⁵ Мілутін — вигадане ім'я. ⁶ Юг-Богдан — один із сербських князів. Достовірність його історичного існування неясна. ⁷ Юговичі — сини Юг-Богдана. ⁸ Мілош Обілич — див. прим. 4. ⁹ Вук Бранкович — один із сербських феодалів, лідер ворожої Лазарю партії. Загибель Лазаря в битві з турками привела до його ідеалізації. Відступ Вука створив легенду про його зраду, хоч Бранкович весь час боровся з турками і загинув у тюрмі. ¹⁰ Банович Страшина — воевода. Достовірність його історичного існування сумнівна. ¹¹ Див. прим. 9.

• Хрестоматія з історії середніх віків / За ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. К., 1952. Т. 2. С. 199—201.

4 ТУРСУН-БЕЙ Історія Фатіха (XV ст.)

Опис походу на Боснію і Герцеговину в 1463 р. взято з твору османського сановника Турсун-бея (помер бл. 1490 р.). «Історію Фатіха» присвячено правлінню султана Мехмеда II. У цій праці найбільш повно відобразились погляди прихильників зовнішньої політики Фатіха та його внутрішньополітичних реформ. Розповідь про завоювання Боснії, ймовірно, ґрунтується на особистих спостереженнях.

Приблизно через два місяці табір для армії був поставлений на кордонах держави Боснії. Спочатку непереможні війська рушили на фортецю Бобофча¹, яка охороняла Боснію. Обидві сторони розпочали велику битву. Але, незважаючи на протистояння і стійкість

захисників, раби падишаха у його присутності і з допомогою аллаха завдали вирішального удару... і здобули фортецю. Ця звістка дійшла до гяурів і стала ключем до фортеці Висока та багатьох інших. Разом з околицями вони утворили окрему область і були оподатковані джизьєю². Але деякі гяури, пропаші люди, сподіваючись на значні перешкоди і важкодоступну місцевість, продовжували опиратися і притаїлися у непрохідних місцях, а саме для таких воїнів, котрі не можуть утримати фортецю, печера — найкраще місце.

Наприклад, одна з хованок знаходилася на крутому місці коло підніжжя високої гори, що давала змогу побачити все зверху. Дорога, що йшла між двома обривами, нагадувала перекидний міст, через який можна ходити поодиноці. Посеред ущелини знаходилася велика печера. Була й інша хованка у глибокій ущелині серед високих гір завдовжки в один-два фарсаха³. З усіх боків його — круті скелі, позаду — прірва, заросла кущами... В кожному з таких непрохідних місць у горах збиралися гяури з усього нахіє⁴, обирали собі проводиря, злого біса, і намагалися оборонятися від османських воїнів... Ось картина такого бою: на краю гірської прірви стялися воїни ісламу і безрозсудні гяури, кам'яною доріжкою, що нагадує перекидний міст, борючись, вони наближались до входу в хованку. Тут гяури зібралися всі разом, і сюди підходили воїни ісламу. Тривалий час гяури хоробро чинили опір. Наскільки дивною була ця боротьба: перед входом у печеру воїни ісламу, щоб здобути перемогу, билися на шаблях, голими руками, серед бою мусульманин і гяур, обхвативши один одного, зривалися вниз. Щоб уникнути полону і розграбування після перемоги турків, гяури — чоловіки і жінки, хлопці та дівчата, діти, з вигуком «не дамся турку» жертвували своїм життям, самі разом із стариками кидалися в прірву...

Загалом цю велику державу з усіма фортецями і землями завоювали і включили до володінь падишаха. Після цього Махмуд-паші⁵ було наказано йти на Герцеговину, якою керував бей цієї землі, що був намісником боснійського короля. Переможці-сипахі захопили більшість його фортець і земель. Потім він⁶ направив свого сина на службу до падишаха, розраховуючи на милість, і був пробачений. Син був прийнятий до Високого Порога...

Крім того, між землями ісламу і Боснії були два відомих кафірських бей, яких звали Ковач-оглу⁷ і Павли-оглу⁸, кожен з них мав свій бейлік⁹. Обидва вони стали рабами падишаха, їхні фортеці й землі були повністю підкорені та увійшли до складу земель ісламу. Таким чином, протягом цього щасливого походу були завойовані і

підкорені чотири держави, в них призначені санджакбеї¹⁰ і кадії¹¹, над рудниками поставлені еміни¹², а раю¹³ змусили сплачувати ша-ріатську джизью...

Бобофча — точніше Бобовац, у цій боснійській фортеці зберігався королівський скарб. ² *Джизья*, чи *джизье* — подушний податок із немусульман. ³ *Фарсах* — відстань у 5–6 км. ⁴ *Нахич* — округ, що складається з кількох поселень. ⁵ Очолоював похід у Боснію Мухамед-паша (помер 1474 р.), великий візир у 1455–1468, 1472–1473 рр. Був покровителем Турсун-бея, який брав участь у багатьох походах Мухамед-паші. Завоювання Герцеговини тривало до 1482 р. ⁶ В пізнішій османській історії він відомий як Херсекоглу Ахмед-паша (помер 1518 р.). ⁷ *Ковач-оглу*, або *Ковачевич* — княжа родина, що правила невеликим князівством по течії Дрини. ⁸ *Павли-оглу*, або *Павлович* — родина, що правила невеликим князівством на схід від Сараєва. ⁹ *Бейлік* — князівство. ¹⁰ *Санджакбеї* — правитель санджаку — основної адміністративної одиниці в Османській імперії. ¹¹ *Кадій* (*каді*) — мусульманський суддя. ¹² *Емін* — тут управитель державним майном. ¹³ *Рая* — загальна назва оподаткованого населення в Османській імперії.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 149–150.

Тема 2

Політика Порти та становище слов'янських народів у балканських провінціях Османської імперії

1 ДУКА Турецько- візантійська історія (друга половина XV ст.)

Візантійський історик XV ст. Дука перебував на дипломатичній службі у генуезьких правителів о. Лесбос. У праці «Турецько-візантійська історія» він детально висвітлює події 1391—1462 рр. Як досвідчений політик, автор був добре обізнаний з подіями свого часу, намагався бути об'єктивним, але при цьому залишався переконаним противником османів.

[XXX] Прийшовши в Адріанополь, Мурад¹ дізнався, що помер деспот Сербії шурин Баязида і син Лазаря². Мурад вирядив до його наступника послів з вимогою віддати всю Сербію, тому що покійний не мав наслідника і помер бездітним. ...Коли Георгій³ побачив послів, він належно вшанував їх, розгадавши злі наміри дракона. Мовляв, якщо той наїється, то трохи заспокоїться, а якщо ні, то, розкривши пашу, захопить усе: і Сербію, і Болгарію, і землю батька⁴. Тому слід вчинити так: віддати йому в дружини свою доньку і велику частину Сербії в посаг, — не кажучи вже про золото і срібло, — і лише тоді просити взамін мирний договір. З цим і відправив до Мурада послів, а вони переконали правителя. Той вирядив одного зі своїх візирів Сариджу⁵, щоб посватати наречену та обмінятися клятвами з Георгієм відносно взаємної безпеки. Сариджа, зустрівшись з деспотом Георгієм і закінчивши сватання, пішов, а Георгій попросив дозволу збудувати фортецю на березі Дунаю. Мурад погодився, і деспот за договором перейшов туди і почав будівництво Смедрова⁶. Коли прийшла весна, Мурад прийняв погане рішення щодо деспота, свого тестя. Йому це порадив один з вельмож, ворог християн. Звали його Фадулах⁷.

Отже, відправив він послів до деспота Сербії, вимагаючи укріплення, яке той збудував, тобто Смедров. Деспот нагадав йому про обіцянки, клятви і родичання. Але тиран не слухав деспота і виступив проти нього. Він прибув до Смедрова на початку літа, коли амбари фортеці та інші продовольчі склади були порожні. Вибравши зручний час, він обложив фортецю і три місяці просидів біля неї. Вона змушена була здатися⁸, а він присягнувся нікого не кривдити. Тоді населення її, відкривши ворота, вийшло, щоб поклонитися Мураду. Серед них були й перший син деспота, і дядько його по матері Фома Кантакузін. Мурад залишив тут велику кількість турків для охорони, а сам звідти вийшов і прибув у Новоприду⁹, матір міст Сербії. Він захопив її силою, і тепер уся Сербія перейшла до турків. <...>

[XLII] Тим часом настала осінь, і йшов 6962 рік¹⁰. Тиран¹¹, перебуваючи цілу зиму вдома, вирішив весною напасти на деспота Георгія і приєднати всю Сербію до своєї держави. Деспот, зі свого боку, після падіння міста¹² кожного дня чекав цієї гіркої та кривдної звістки від ворога. Адже деспот був старим і мудрим, зазнав багато кривди від тирана, про що ми вже говорили раніше. Тиран оголосив таку причину несправедливої війни: «Держава, якою ти володієш, не твоя і навіть не твого батька; як відомо, Сербія належала сину Лазаря Стефану, а це означає, що тепер вона моя. А тому скоріше покинь її кордони. Я можу надати тобі частину землі твого батька Вулка та місто Софію. Якщо ж ти не підеш, я піду на тебе».

...Тиран вийшов із Філіппополя¹³ і направився до Софії. Залишивши там військо, візирів та всю свою раду, він із пішим військом, що налічувало до 20 тисяч чоловік, вдерся у Сербію. Але він не знайшов там нікого, хто б протистояв йому, тому що деспот задовго до цього переправився до Угорщини з усім своїм майном та всіма слугами. <...>

Тиран дійшов до Смедрова, тому що жадав його захопити, оскільки він стояв на березі річки і давав прохід тому, хто збирався переправитися до Угорщини. Але він не зміг нічого зробити і повернувся назад¹⁴. Потім він напав на одну з фортець Омол, яка не здавалася, а населення, яке прийшло у фортецю із сіл, розташувалося поряд. Вони мали іншу оборонну лінію за фортецею, котра захищала їх. Сама фортеця була добре укріплена, а зовнішнє укріплення — слабо. Клятвoporушник взяв його за договором, а після цього тут же всіх жителів перетворив на рабів і забрав із собою. Але сама фортеця не здалася.

Отже, повернувшись у Софію, а згодом вийшовши звідти, він прибув у Адріанополь разом зі здобиччю. Там половину він віддав своїм архонтам і соратникам, а сам узяв половину полонених, відправив їх до сіл, що поряд із Константинополем, і там поселив. Його частина полонених складалася із чотирьох тисяч чоловіків і жінок.

¹ *Мурад II* — османський султан (1420—1451). ² *Стефан Лазарович* помер 19 червня 1427 р. ³ Мова йде про Георгія Бранковича — племінника Стефана Лазаровича, що правив Сербською деспотовиною від 1427 до 1461 р. Його донька Мара була взята до гарему Мурада II. ⁴ Батько Георгія Вук Бранкович був володарем південно-сербських земель. ⁵ Сариджа-паша багаторазово призначався правителем завойованих балканських земель, що утворювали одну провінцію — Румелію. ⁶ *Смедров* — суч. Смедерево — місто на Дунаї, в 1430—1459 рр. — столиця Сербської деспотовини. ⁷ *Фадулах* — правитель Фазлуллах-паша, особистий лікар Мурада II, мав великий вплив на султана, домогів звання візиря. ⁸ Місто було завойоване 27 серпня 1439 р. В 1444 р. Мурат II мусив повернути його деспоту. ⁹ Мається на увазі Ново-Брдо. Місто впало після сорокаденної облоги в червні 1441 р. ¹⁰ Мова йде про події 1454 р. ¹¹ Мається на увазі султан Мехмед II Фатіх (1451—1481). ¹² Мова йде про падіння Константинополя 27 травня 1453 р. ¹³ *Фліппополь* — нині Пловдив. ¹⁴ Облога Смедерева тривала до 25 вересня 1455 р., коли військо угорського полководця Яноша Хуньяді змусило турків відступити від міста.

- Хрестоматія по історії южних и западних славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 147—148.

2 БЕРТРАНДРОН ДЕ ЛА БРОК'ЕР Мандрівка через море (1457)

Бертрандрон де ла Брок'ер (нар. наприкінці XIV ст.) за наказом, найвірогідніше, бургундського воєводи Філіппа Доброго поїхав у 1432 р. на Близький Схід, а на зворотному шляху пройшов через Балканський півострів. У 1455—1457 рр. він написав твір під назвою «Мандрівка через море», в якому оповідається про Македонію.

І я пригадую ту сувору підпорядкованість, у якій турецький цар у Константинополі¹ тримає всіх греків, македонців та болгар, у тому числі й деспота Расії² та всіх його підданих, що є великим нещастям для християнства в цілому.

А є також, як я вже сказав, багато християн, які примусово служать туркам, — це греки, болгары, македонці, албанці, есклавони³, расіани і серби, піддані деспота Расії, і влахи, котрі, як мені розповідали, коли б побачили християн, і особливо французів, у великій кількості проти турків, то заподіяли б їм багато шкоди і повернулись би до них спиною, оскільки вони тримають їх у тяжкому рабстві.

¹ Мається на увазі візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог. ² Ідеться про сербського деспота Джураджа Бранковича, автор подорожніх записок називає Сербію Расією і Рашкою. ³ Під есклавонами (тобто склавонами) тут, імовірно, слід розуміти хорватів, оскільки Славонія охоплювала Хорватію, Сербію, Захум'я і Зету.

- Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 145.

3 Реєстр сипахі-християн (XV ст.)

Складання сумарного дефтеру південнослов'янських земель, що входили до хасу османського державного діяча Ісаакоглу Іса-бея, було завершено в 1455 р. і пов'язане з остаточним включенням цих земель в адміністративно-територіальну структуру Османської імперії.

[Тимари] ешкінджи¹ вілаєту² Нікшичів³

Тимар Степана, сина Нікшича

Село Бістра: домогосподарств — 14, неодружених [раятів] — 1.
Прибуток — 1220 [акче].

Тимар Владка, сина Степанова

Село Чирева: домогосподарств — 8, удів — 1, неодружених — 1.
Прибуток — 1220.

Село Сига: домогосподарств — 4. Прибуток — 400.

Всього: сіл — 2, домогосподарств — 12, удів — 1, неодружених — 1.
Прибуток — 1620.

Тимар Вилка, сина Годеджа

Частина села Опод: домогосподарств — 10, удів — 1, неодружених — 2. Прибуток — 996.

Тимар Херака, сина Радиче

Частина села Опод: домогосподарств — 13, удів — 1, неодружених — 1. Прибуток — 1086.

Тимар Вилкослава, сина Добриче

Частина села Лебаниче: домогосподарств — 9. Прибуток — 810.

Тимар Зомка, сина Тасваджа

Частина села Лебаниче: домогосподарств — 8. Прибуток — 650.

Тимар Добрашина, сина Владка

Частина села Ліпова: домогосподарств — 3, неодружених — 1.
Прибуток — 314.

Тимар Вилкче, сина Шайкова

Частина села Ліпова: будинків — 1. Прибуток — 100.

¹ *Ешкінджи* — нижчий ранг сипахі, власник малого тимару, зобов'язаний особисто брати участь у військових походах. ² *Вілаєт* — область, округ. ³ *Нікшичі* — княжий рід у Сербії.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 154.

4 Записки яничара (кінець XV — початок XVI ст.)

Костянтин з Островиці (Польща) написав цей твір між 1497 і 1501 рр. Твір знайшов у 1823 р. у католицькому монастирі в Бердичеві А. Галензовський і опублікував його під назвою «Записки яничара». За структурою «Записки» поділяються на три частини: 1. Трактат про війну з турками. 2. Відомості про мусульманство та історію османів. 3. Фрагменти сербської історії.

Розділ VIII. Про турецьке правосуддя [і про їх обман і хитрість]. Та все ж велике правосуддя існує серед поганих. Вони дотримуються правосуддя між собою і також до всіх своїх підданих, до християн, євреїв та всіх, хто перебуває під їхньою владою, бо султан сам стежить за його виконанням, є також піддані, які їм платять данину, але зате самі управляють своїми землями, як, наприклад, воевода волоський. Хоча правосуддя у них і здійснюється, але завжди з ускладненнями; втім, завдяки обізнаності султана шкода буває невеликою; коли ж надходить скарга, то вони наказують розглянути усюди на місцях, і якщо знайдуть щось, то повертають; але деякі бідолахи, нічого не добившись, із сумом їдуть додому. Також і їхня охоронна грамота нікому не допоможе, бо в них такий звичай: кого хочуть знищити, дають йому охоронну грамоту, а коли він до них прийде, якщо хто що скаже, вони відповідають йому: «Я дав тобі грамоту стоячи, а не дав сидячи, або не дав стоячи», і так вони відмовляються, щоб у своєму неблагородстві виявитися правими. ...Дари вони роздають не з любові, а для слави султана, бо в Туреччині існує такий звичай: жоден посол у поганих від великих володарів не може з'явитися перед султаном без дарів, хоч би справа була секретною, а султан завжди хоче, щоб усім подобалося те, що йому самому подобається. Отож, такі дари не для любові, а заради прославлення. Якщо ж султан з ким-небудь укладає мир або перемир'я, то він завжди замишляє його порушення, і коли з одним помиритися, тоді з іншим веде боротьбу, але провину завжди звалює на своїх підданих, і тому вони, лукаві, немовби крутяться в колесі, щоб завжди християни були пригноблені...

Розділ XXIX. Як султан Мехмед завоював Белград! Султан Мехмед ...побачив, який існує розлад у християн; зібравши військо, він рушив до Белграда і вирішив піхоту перевезти через Саву на інший

бік і розташувати біля Дунаю, там укріпитися і поставити гармати, щоб закрити угорцям шлях до замку, проте йому це вірадили... А потім підійшли угорці й розташувалися біля Дунаю, і звідти вони входили в замок в такій кількості, скільки було потрібно. І це була одна печаль султана з приводу того, що йому вірадили зробити; інша була сильнішою, і була вона з приводу того, що його найвищий вельможа на ім'я Караджа був убитий таким чином: він стояв в укритті поряд з великими гарматами, а гармаш вистрілив із великої гармати в стіну, і один камінь, зірвавшись із стіни назад, ударив по голові Караджа-пашу, найвищого володаря після султана, і він через декілька днів помер². Третя печаль полягала в тому, що султан хотів ще два тижні руйнувати стіни, але Смаїл-ага йому це вірадив, кажучи, що більше в цьому вже немає необхідності, покладаючись на яничарів, над якими був поставлений султаном. Послухавшись його поради, він [султан] наказав йому почати штурм, і, штурмувавши, вони увійшли до міста, і там було поранено, як записано, чотириста з гаком яничарів; і були там же вбиті. А потім ми бачили, як яничари бігли з міста, а угорці по них стріляли, вбивали, і тут частина з них залишилася лежати, а інші втекли. Отже, стіни були захоплені більшою кількістю людей, ніж раніше. Четверта печаль відвідала султана з приводу гармат: кріплення та інше приладдя до гармат були складені в одну купу, прикриту однією соломою, і вона вночі зайнялася, і все згоріло дощенту, і залишилися одні гармати. Султан наказав залишити деякі застави, а сам рушив, немовби хотів бігти, аби на ці застави зазіхнули ті, хто перебував у місті; так і сталося: з міста накинулися на застави і захопили їх. Турки ж, побачивши, що піхота далеко відійшла від міста, захоплюючи застави, раптово повернули і, б'ючи піхоту, переслідували її до ровів. Побоюючись, щоб султан не пригадав йому його поради, коли султан, уже розбивши піхоту, яка кинулася в атаку, відправився далі, Смаїл-ага, повернувшись і бажаючи зробити який-небудь подвиг, щоб заслужити милість султана, кинувся на піхоту біля ровів і там був убитий. І то була найбільша прикрість поганим, тому що Господь Бог не дав їм узяти Белграда.

Розділ XXXIV. Про мир з боснійським королем. У той час король Томаш³ прагнув укласти з султаном Мехмедом мир на п'ятнадцять років, і тому султан послав за людьми, щоб усі були напоготові, і прийшли в Адріанополь, але ніхто не знав, куди він збирається відправитися з цим народом. Боснійські ж послі мали чекати відповіді, не знаючи, що відбувається, і так довго, поки все військо не було готове...

Мехмет-паша сказав: «Що нам робити? Яку відповідь ми дамо боснійському королеві?» Ісак-паша відповідав: «Укладемо з ним мир, а самі рушимо на них, тому що інакше ми не зможемо захопити Боснійську землю, бо ця земля гориста, і до того ж до неї прийдуть на допомогу угорський король, хорвати та інші володарі й підтримають її, тож ми нічого не в змозі будемо зробити. І тому укладемо з ними [послами] мир, щоб вони могли виїхати в суботу. А ми рушимо на них у середу до Ситніці⁴, що недалеко від Боснії. І ніхто не дізнається, куди султан має намір повернути»...

У тій же розмові між цими пашами було вирішено ще одне: султан рушить з Адріанополя, щоб імператор Трапезунда відразу ж був страчений. І незабаром склалося так: ми виїхали в середу, а імператор був страчений у п'ятницю. Ми ж дійшли до Боснії, і під'їхали ми до якоїсь землі боснійського князя на ім'я Ковачевич⁵, а коли на нього напали, він тут же підкорився султанові, і султан потім велів його стратити. А потім султан пішов на королівську землю і передусім обложив замок Бобовац⁶. Гармат із собою у султана не було, і він наказав вилити їх під замком і захопив замок за допомогою цих гармат.

Після того як султан зайняв замок, ми рушили до Яйце⁷. Султан послав уперед для швидкості Мехмет-пашу з двадцятьма тисячами коней, щоб вони могли заскочити короля Томаша в якому-небудь замку; вони чули, що король не мав при собі ніяких слуг. Король же, вже знаючи про турків, старався, бідолаха, роздобути швидше [собі] людей. Він вибрав замок Ключ⁸, маючи намір там недовго відпочити пополудні. Турки негайно примчалися до цього замку і стали їздити біля нього, не знаючи, що в ньому перебуває король Томаш, але один зрадник... розповів туркам, що король у замку. Мехмет-паша, почувши про це, оточив замок, а наступного дня короля умовили вийти із замку вниз, присягнувшись на молитовнику, що його життя буде в недоторканності. Потім султан Мехмед приїхав до Яйце, і до нього привели короля. Слуги ж, які були в замку, побачивши, що їх володар полонений, здалися туркам. Увірвавшись у замок, султан звелів короля та його помічника стратити, а потім захопив усю його землю.

Зайнявши замок, він попрямував до своєї столиці, а мене залишив там, в одному із замків, званому Звечай⁹, недалеко від Яйце, і дав мені п'ятдесят яничарів, аби утримувати замок, і дав плату на півроку для кожного; і, крім того, у мене було тридцять турків на підмогу. Коли ж султан виїхав з цієї землі¹⁰, король Матіаш, не забарившись, восени рушив на Боснію та обложив Яйце та Звечай... І боснійці, які здалися туркам і з турками жили в замку і в місті,

зібралися в одній башті, на якій був вивішений турецький прапор. Об'єднавшись, вони скинули прапор вниз і перебили турків. Побачивши це, угорці підійшли швидко і сміливо до цієї башти, увійшли до міста і зайняли його. Турки ж утекли в замок і сховалися в нім.

А король Матіаш вісім тижнів стояв там, прагнучи їх захопити, а друге військо з гарматами він послав до Звечаю, обложивши його. Стіни цього замку вельми погані і тому руйнувалися, так що ми постійно працювали вночі, щоб їх полагодити. І це тривало до тих пір, поки замок не був узятий¹¹. І коли Матіаш узяв його, за умовами здачі він відступив від фортеці до своїх у місті, а ми вимушені були здатися. І, таким чином, хоч би скільки турків було в Яйце і Звечаї, до Туреччини повернулося мало, бо Матіаш хотів, щоб вони залишилися з ним...

Розділ XXXVIII. Про управління в турецькій землі. Порядок і управління в турецькій землі передусім ґрунтуються на тому, що султан усі свої замки в усіх своїх землях, зайнявши їх яничарами або своїми вихованцями, міцно тримає в своїй руці, ніякого замку жодному з вельмож не віддаючи; і те місто, яке має укріплення і замок у ньому, султан, зайнявши своїми людьми¹², також тримає сам. А тих яничарів, які перебувають у замку, він забезпечує сам, щоб вони на випадок облоги мали запаси, але ні вина, ніякого напою в замку не буває. А в інший час, коли немає облоги, кожен годується від своєї служби. Платню вони отримують від двору кожен чверть року без затримок, а одяг їм дають один раз на рік. А управління у фортеці таке: одна людина, яка керує всіма, зветься диздар¹³...; його помічника називають чехай, а за ним іде булюк-паша¹⁴ ... чим більша фортеця, тим більше в ній службовців, і вони не мають ніяких інших доходів, окрім служби...

Є ще звичай у турків: якщо хто має синів і вони достатньо дорослі, він бере їх з собою на війну і посилає їх до султанського двору. І султан дає кожному з них стільки, скільки має їх батько, і навіть більше, і ні в кого без причини він нічого не віднімає. І власною турботою султана є те, щоб кожного року висилати зі свого палацу чотирьох вельмож у чотири кінці своєї землі, аби вони стежили, чи не завдають образ кому-небудь з бідних їхні пани. І ці вельможі мають право карати стратою і конфіскацією майна по заслугах. І цих вельмож називають хайфсоруджі, тобто ті, що розслідують насильства.

Розділ XLVI. Про християн, підкорених турками. Християн турки називають гяури, і султан знає чисельність всіх, хто перебуває під його владою, і скільки їх у кожній землі. Султанові платять данину щороку з кожної християнської голови сорок аспрів¹⁵, що складає один золотий; у рік султан отримує цієї данини кількасот тисяч. А

якщо хто може заробити гроші, той дає [султанові] ще один золотий щороку, за винятком дітей і жінок; і все це, не рахуючи інших доходів, які надходять до його [султана] скарбниці з моря, із землі та зі срібних гір. Християни ж дають своїм панам, яких вони називають тимарерлерами¹⁶, половину султанської данини і до того ж з десяток голів усякої худоби або зерно. Роботи ж ніякої вони ні на султана, ні на свого пана не виконують і не поступають на службу.

Якщо ж військо султана йде по його землі, то ніхто з воїнів не сміє труїти посіви, заподіювати яку-небудь шкоду або без оплати в когось що-небудь узяти, навіть якщо цього було мало, що коштувало менше дрібної монети. Турецькі володарі не прощають цього один одному, не бажаючи, щоб бідним був завданий збиток [як язичникам, так і християнам]. А якщо хто-небудь візьме щось умисно без оплати, він платить життям, бо султан хоче, щоб бідні жили спокійно. Християни, які перебувають під владою султана, повинні поставити десятки тисяч в'ючних тварин або коней, провіант, віддаючи це своїми руками, після чого над ними володарюють по справедливості, не заподіюючи їм шкоди. Під таким-то управлінням усі живуть. [Так триває справдна і до сьогоднішнього дня].

При султанові Мурадї трапилося так, що одна баба поскаржила на якогось арапа, що він на її дворі взяв молоко і випив його. Султан наказав його схопити і розпороти йому живіт, щоб упевнитися, чи є в шлунку молоко, оскільки він не знав, чи вірити йому; якби ж молока там не було, то та ж доля чекала би бабу. І таким чином нещасний воїн позбувся життя, а баба — молока. А відбулося це, коли султан їхав із Пловдіва до Чорного моря.

¹ Битва за Белград точилася від 14 до 22 липня 1456 р. ² Караджа помер у ніч з 21 на 22 липня, перед штурмом міста. Його смерть справді багато в чому дезорганізувала турецьку армію. ³ *Томаш* — йдеться про Стефана Томашевича. ⁴ *Ситница* — річка, що протікає через область Косово і впадає в р. Ібар. ⁵ *Ковачевич* — область Боснії в центральному Подринні. ⁶ *Бововац* — фортеця в Боснії, де зберігалися королівські коштовності. Фортеця складалася з верхнього і нижнього валів. ⁷ *Яйце* — місто в Боснії, розташоване в місці впадіння р. Пліва в р. Вбрас, останні два роки існування Боснійської держави було його столицею. ⁸ *Ключ* — місто в Північно-Західній Боснії на р. Сани. ⁹ *Звечай* — місто в Боснії, на лівому березі верхньої течії р. Вбрас. ¹⁰ Похід Матіаша Корвіна проти турків у Боснію почався в жовтні 1463 р. ¹¹ Облога Яйце тривала до середини грудня 1463 р. і потребувала зосередження біля фортеці значної частини угорських сил. ¹² Вояки, що входили до складу турецького гарнізону, називалися мустафізи, що означає «варта фортеці». ¹³ Диздар відав фортецею і містом. Він мав постійно перебувати у фортеці, не міг без дозволу уряду покинути її, а також пустити іноземця у ввірену йому фортецю. ¹⁴ *Булюк-паша* — командир булюку — загону мустафізів. ¹⁵ *Аспр* — дрібна срібна монета. ¹⁶ *Тимарерлер* — власник тимару.

• Записки янъчара / Написані Константином Михайловичем из Островиць. М., 1978. С. 96—97, 98—99, 105—107, 111—115.

5 Канун-наме султана Селіма I (XVI ст.)

Канун-наме, або книгу законів, султана Селіма I (1512—1520), імовірно, склав один з видатних істориків і правників Османської імперії XVI ст. — Коджа-Нішанджи Джелал-заде Мустафа Челебі (пом. 1567 р.). Він розпочав свою державну службу як секретар дивану в 1516 р. Головою державної канцелярії, в обов'язки якого входило оформлення всіх султанських указів та інших державних актів, він був двічі — у 1534—1557 та 1566—1567 рр.

У канун-наме досить детально виписані статті, в яких мова йде про розміри і порядок стягнення податків із землеробського населення, скотарів та городян, детально перелічуються базарні збори і т. ін.

[*Запис на полях:*] «Відносно крадіжок».

Того, хто вкрав полоненого, раба, рабину чи хлопчика, хто проник до лавки, заліз у будинок і неодноразово спійманий на крадіжці — хай повісять.

Якщо в людини, що зупинилася поблизу села, вночі вкрадуть її майно, то нехай знайдуть злодія. А якщо злодія не знайдуть, то нехай змусять жителів села відшкодувати.

[*Запис на полях:*] «Розділ про податки».

Ресм-і чифт¹ з реаї² нехай стягується в березні. Ресм-і чифт з реаї, за якими в інших ліва³ записаний повний чифт⁴, становить 30 акче⁵. З тих, за якими записано півчифта, — половина цього.

[*Запис на полях:*] «Ресм-і чифт записаний у дефтері⁶ кожного санджаку⁷ Відповідно до цього він і стягується. Написаному в цьому канун-наме значення не надається».

З невільного тимару⁸ 27 акче належить сипахі, а 15 акче — мірліві⁹, У деяких нахіє¹⁰ повного чифту 27 акче бере сипахі, 3 акче — санджакбей, 12 акче — субаші¹¹. З півчифту беруть половину цього.

Ресм-і чифт з тимару воіна фортеці (тимар ері¹²) становить 57 акче. З тих, хто платить ушр¹³ у фортеці, — з повного чифту [стягується] 30 акче, а з півчифту — 15 акче. Після того як це буде взято, для доставки ушру стягується ще з повного чифту по 6 акче, а з півчифту — по 3 акче.

3 бенака¹⁴, що має півчифту землі, податок становить 12 акче: а з джаба бенака¹⁵ — 9 акче. Якщо ж джаба бенак посіє, то з нього податок, як із засіваючого, — 12 акче; хай так і стягується. Незаможні раяти, які називаються кара¹⁶, оподатковуються в 6 акче. Неодружені раяти не можуть вважатися неплатоспроможними. З неодружених [також] збирається визначена кількість.

Якщо раят є кяфіром¹⁷, то хай кожен одружений кяфір платить своєму сюварі¹⁸ 20 акче на рік.

Якщо бідняка спіткає лихо або нещасний випадок і він втратить свої чифт і чифтлік, то з таких реая брати ресм-і чифт було б несправедливо і неправильно.

Сини раята, ім'я якого не занесене в дефтер, хоч би ким вони були, так само як і його брати є раятами. Вони підпорядковані власникові тимару, і ніхто із сторонніх хай на них не посягає.

[*Запис на полях:*] «Якщо він не був записаний за іншим. Якщо ж записаний, то належить тому, за ким записаний».

Якщо хтось з раятів записаний у старому дефтері, але обманним шляхом буде помічений у новому дефтері як зниклий, а згодом він виявиться, то хоч би за яких обставин це відбулося, він підпорядкований власникові тимару. Якщо хто-небудь зі старих раятів тимару внаслідок зубожіння піде в інший вілаєт, а після складання [нового] дефтеру знову з'явиться, то він належить власникові тимару.

Якщо в деяких місцях чифтлік невеликого розміру і в нім землі менше чифтліку, то це тому, що розмір повного чифту і півчифту записувався [там] залежно від якості землі. Якщо хто-небудь скаже: «Мій чифтлік неповний», — не надавати значення. Хай діють згідно з дефтером.

Що стосується чифтліку, то його складають: 60 денюмів¹⁹ найкращої землі, 80—90 денюмів середньої землі та 130—150 денюмів найгіршої землі. Денюм же рівний 40 середнім крокам.

[*Запис на полях:*] «Кращої землі 70—80 денюмів, середньої землі 90—100 — 110 денюмів, гіршої до 150 [денюмів]».

Якщо хто-небудь з раятів впродовж 15 років живе в місті, але це не записано в дефтері реаї, такі вже перестають бути раятами і приєднуються до городян.

Якщо раят помер, а у нього залишилося п'ять-шість синів і якщо всі вони одружені або деякі неодружені, але вже працездатні, то закон такий: землею батьків [сини] хай володіють спільно і без розділу.

[*Запис на полях:*] «Чифтлік розділові не підлягає. Звеляється [володіти] спільно. Якщо ж вони розділять із власної волі, хай зроблять це. Вони успадковують батьківську землю. Велиннє таке, що чи малолітній [син], чи то дорослий — усі рівні».

Із пшениці, ячменю, проса, жита, вівса та зеленого ячменю (хасил) разом з ушром стягується саларіє²⁰: з кожних 8 мюдів²¹ зерна [1 мюд] і з кожного мюда — 2,5 кіле. Саларіє стягується замість фуражу. З решти зернових стягується десятина. З льняного сім'я [саларіє] не стягується, оскільки з нього немає ушру. Це тому, що натомість

ушру з льняного сім'я у реаї є обов'язок здавати сипахі м'якоть [волокну]. З 10 снопів конопель стягується 1 сніп ушру. З виноградної пастили стягується 1/14 частка, тому що [при її виготовленні] витрачають дрова і крохмаль. З бекмезу²² стягується, оскільки [при його виготовленні] витрачаються дрова. Коли настає час дозрівання фруктів, то приходять люди еміна²³, проводять оцінку і стягують уshr.

Плата за повідомлення про затримання раятами збіглих рабів і рабинь у вільних тимарах, за винятком [земель] мюселемів²⁴, п'яде²⁵, юрюків²⁶ та султанських, належить власникові тимару.

[Запис на полях:] «Каді і мюдериси²⁷, вони повністю є слугами двору. Щодо сипахі донесення направляють до двору. Про інших не потрібно. Щодо них виконується те, що належить за шаріатом».

¹ *Ресм-і чифт* — поземельний податок з раята на користь землевласника. ² *Реая*, мн. від раят — феодално залежний, прикріплений до землі землевласник, змушений платити численні повинності власникові землі та податки у скарбницю. ³ *Ліва* — військово-адміністративна одиниця, підпорядкована санджакбею (правитель санджаку). ⁴ *Чифт* (*чифтлік*) — 1) селянський земельний наділ, розмір якого залежав від якості землі; в кожному районі розмір чифтліку був різним; 2) феодалне володіння, помістя. ⁵ *Акче* — дрібна срібна монета, вартість якої постійно змінювалася. ⁶ *Дефтер* — реєстрова книга. Окремі дефтери велися для реєстрації земельних володінь, податків, раятів і т. ін. ⁷ *Санджак* — те ж саме, що і ліва. ⁸ *Тимар* — військовий лен, за рахунок прибутку з якого власник тимару був зобов'язаний вирушати в похід екіпірованим і на коні. ⁹ *Мірліва* — правитель ліви, те ж саме, що й санджакбей. ¹⁰ *Нахіе* — початково область, округ загалом; із XVI ст. — судово-адміністративна одиниця, що підпорядковувалася казі. ¹¹ *Субаші* — чиновник, який виконував обов'язки начальника поліції в містах. ¹² *Тимар ері* — тимарний воїн. ¹³ *Уshr* — десятина. ¹⁴ *Бенак* — приписаний до власника землі селянин-раят, який узагалі не мав землі або мав наділ, менший за півчифту. ¹⁵ *Джаба бенак* (*джаба*) — одинак раят, який жив з батьком, пращездатний, але не мав самостійного наділу. ¹⁶ *Кара* — те ж саме, що і джаба, або джаба бенак. ¹⁷ *Кяфір* — невірний, немусульманин. ¹⁸ *Сюварі* — верхник; те ж саме, що і сипахі. ¹⁹ *Денюм* — наділ землі, довжина і ширина якого становить 40 кроків «середнім кроком». Згодом ця міра була прирівняна до 919,3 кв. м. ²⁰ *Саларіе* — натуральний фуражний збір із зернових при зборі десятини на користь емірів, візирів та решти вищих сановників. ²¹ *Мюд* — міра сипучих речовин, мала різний об'єм залежно від району. ²² *Бекмез* — виноградна патока. ²³ *Емін* — чиновник, який здійснював у областях перепис населення і земель. Емінами також називалися управителі султанських маєтків. ²⁴ *Мюселем* — одна з категорій селян. ²⁵ *П'яде* — рід піхотного війська. ²⁶ *Юрюк* — кочові скотарські племена. ²⁷ *Мюдерис* — викладач у медресе.

• Книга законів султана Селима I / Под ред. А. С. Тверитиновой. М., 1969. С. 40—49, 58—63, 78—80.

6

**Спостереження
за багатьма рідкісними
і примітними речами...
(1547)**

П'ер Белон — природознавець і лікар, одним з перших звернувся до жанру подорожніх записок. Пройшов через Південну Македонію 1547 р. під час своєї подорожі на Схід, яка тривала від 1546 до 1549 р. В обширних подорожніх записках, опублікованих у 1553 р., залишив цінні свідчення про Святу Гору, рудники в Сідерокапсі, про Кавалу.

...Коли ми пішли з міста Салоніки, через дві доби ми прибули в рудники Сідерокапса в Македонії¹. Це місце в давні часи називалося Хрисіті. Тепер це село, яке, окрім великої кількості золота і срібла, дає туркам великий прибуток як найбільше місто в усій Туреччині. Крім цього, з недавнього часу почався повторний видобуток руди, з якої отримують золото і срібло. Село раніше було погано побудованим, але тепер воно схоже на місто. Сідерокапса знаходиться між долинами, коло підніжжя гори, на підвищенні, що можна порівняти тільки з містом Іоакімсталь у землі Богемії, яке латиною називається *Vallis Joa-chimica*². Оскільки тут добуваються метали, в Сідерокапсі поселилися гірники, і таким чином збільшили кількість населення. Вони виростили прекрасні сади, бо тут завжди є вода, що полегшує садівництво. Виноградники, розташовані на околиці, особливо добре оброблені. Населення рудників Сідерокапса складають люди різних районів, і розмовляють вони різними мовами — слов'янською, болгарською, грецькою та албанською.

¹ Гірничорудний і адміністративний центр Сідерокапса розташовувався в північно-східній частині Халкідікського півострова, на схилах гори Холомонда.
² *Іоакімсталь* — містечко на берегах Везеріці, притоки Ельби, коло підніжжя «Металічної Гори», багатой на різні руди.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. I. С. 148—149.

7 Канун-наме про землі та зобов'язання рая санджаку Охрид (XVI ст.)

Звід законів для санджаку (області) Охрид є типовим зразком провінційних канун-наме, які склалися в Османській імперії з кінця XV ст. Джерело не датоване, але за змістом окремих статей історики відносять його до XVI ст.

...Коли помре якийсь раят, а син його потрапить у біду і збідніє і, щоб вижити, одне поле зі своєї баштини або якусь частину землі продасть іншому або заставить...[так] пропадають багато баштин, і неможливо отримати з них ні іспендже¹, ні джизьє. Віднині і на майбутнє забороняється поділ баштин, а здійснений поділ скасовується. У випадку порушення баштину у раята слід насильно забрати. Нехай його [раята] сипахі забере всю баштину у продавця і покупця і передасть її будь-кому з бажаючих, щоб не пропадали ні султанська джизьє, ні іспендже сипахі.

Якщо помре раят і лишить сина, то за давнім звичаєм баштина переходить його синові. Сипахі не може вимагати у нього [сина] збір за тапу². Якщо ж немає сина, а лишиться [померлого] брат, дочки або інші родичі, баштина їм не передається. Нею розпоряджається сипахі; у випадку, коли брат заплатить тапу у визначеному розмірі, сипахі не може передати її комусь іншому. Якщо не заплатити, сипахі може віддати її будь-кому. Дочкам, сестрам та іншим родичам баштина не повинна передаватися.

...Коли вмирав якийсь раят і баштину його потрібно було передати іншому за тапу, траплялося так, що сипахі, вважаючи, що млин, виноградник, сад і дім теж належать до баштини, силою забирали і віддавали іншому за тапу. Проте млин, виноградник, сад і дім [померлого] не належать до баштини. Вони мають переходити у спадок до дітей і родичів. Баштиною називають земельні наділи, які обробляються. Віднині і надалі все це нехай сипахі не віддають як баштини.

...Кажуть, що люди санджакбеїв, субаші, еміні, сипахі, коменданти фортець та інші володарі тимарів не беруть натурою зерно та інші види десятини, а залишають усе це бідній раї і вимагають з неї [вартість продуктів] за більшу ціну. Це є самовільним нововведенням і, оскільки воно суперечить моїй волі, його слід відмінити. Віднині й надалі нехай з усіх зернових сплачують ушр і зарплату і нехай власникам тимарів не дозволяють залишати раятам [належне їм зерно] і стягувати з них грошима за високими цінами. Так само

нехай стягують ушр і зарплаті з виноградника і не залишають [винограду] раятам.

Нехай сипахі примусять раятів відвозити ушр на місцевий базар. Нехай не примушують відвозити далеко. Не існує закону, щоб люди, які приходять з інших сіл і обробляють землю, відвозили свій ушр на місцевий базар. Цей закон стосується лише тієї рая, яка приписана до кожного сипахі. За цим же законом раяти повинні збирати ушр у амбари своїх сіл, а потім відвозити його на місцевий базар.

¹ *Іспенджє* — земельний податок з немусульманського населення. ² *Tanu* — документ, що видавався селянам за окрему плату і фіксував їх право на земельний наділ, отриманий від сипахі чи держави.

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 155—156.

8 Дарча грамота султана Селіма II (середина XVI ст.)

Дарча грамота султана Селіма II (1566—1574) була видана на ім'я його зятя — другого візира й адмірала флоту (капудан-паші) Піале-паші. Видмітною рисою документа є його «двошаровість» — уже після смерті Селіма II Піале-паша зміг збільшити свої володіння за рахунок нових придбань. Вони й були включені в текст грамоти, переписаний у 1587 р.

Селім-хан, син Сулейман-хана, який завжди перемагає...

На даний час згаданий вище мій візир [Піале-паша]... звернувся з проханням зробити милість і передати йому у власність комори, що межують із новозбудованими домами¹. А ще раніше в покійного [Мустафа-паші]² в нахіє Лофча³ санджаку Нігболи⁴ було село під назвою Девіран-оба, записане в дефтері як мюлька, в межах якого поселилися прийшли раяти. Внаслідок цього, коли село Девіран, як і раніше, було записане як вакф, назване село [Йершенлік] кятіб вілаєту⁵ вніс у новий дефтер як султанський маєток, що дає прибуток у сумі 9000 акче. ...Я пожалував вищезгаданому моєму візиру [Піале-паші] з усіма записаними за ним прибутками назване село, що було засноване у межах вакфа покійного [Мустафа-паші] і було приписане до [мого] хасу. Але оскільки вищезгаданий [Піале-паша] висловив бажання передати село у вакф в обмін на мукатаа⁶ за

комори і землі покійного [Мустафа-паші], то... 18 сефера 995 року⁷ я прибув у мюльк і подарував вищезгаданому моєму візирю [Піале-паші]... збудовані на вказаній землі моїм хасом комори, будинки, лавки, а також споруди, що розташовані у межах земель казенної пекарні фодла⁸ з усім, що їм належить, і видав цю... дарчу грамоту і наказав: віднині [все передане йому] є чистим мюльком, і нехай він повноправно володіє ним із покоління в покоління, з роду в рід... а він... якщо захоче, нехай продасть або подарує, а виникне ба-жання, нехай перетворить їх на вакф... Написано в середині місяця рабі ул-евеля в рік 995⁹ у Стамбулі.

¹ Піале-паша просив у султана приміщення, які сусідили з будинками, що належали йому в Стамбулі. ² *Мустафа-паша* — ймовірно, командувач військ, які здійснили в 1565 р. похід на Мальту. ³ *Лофча* — м. Ловеч. ⁴ *Нізбола* — суч. Нікополь, був центром санджаку. ⁵ *Катіб вілаєту* — посадова особа, писар, який склав описи оподаткованого населення в певному окрузі. ⁶ *Мукатаа* — тут плата за оренду приміщень. ⁷ 29 січня 1587 р. ⁸ *Фодла* — хліб із муки грубого помелу, що випікався спеціально для роздачі біднякам. ⁹ 21—28 лютого 1587 р.

• Хрестоматія по історії южних і західних славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 156—157.

9 ФІЛІПП ДІФРЕН-КАНЕ Подорож до Леванту (1573)

Філіпп Діфрен-Кане як прихильник протестантизму був змушений часто подорожувати. В 1573 р. приєднався до французької місії, яка пройшла через Дубровник на шляху до Константинополя. Свої враження від цієї подорожі він виклав у творі «Подорож до Леванту», який написав після повернення у Венецію.

...Ми пройшли через нерівні і звивисті вершини, через темні долини і темні ліси. Наш провідник попередив нас про те, що необхідно просуватися вперед обережно зі зброєю в руках, оскільки цей перехід зазвичай контролюють албанські вбивці і розбійники, які декілька днів тому вбили п'ятьох кадї та всіх супровідників. Завдяки милості Божій дорога була вільною. Ми побачили одну давню вежу та якісь руїни фортеці, побудованої в горах. Ми почули турецьких вартових, які барабаним боєм забезпечували дорогу караванам. Звідси ми вийшли на якусь велику рівнину, на початку якої, майже сховане за декількома невеликими горбами, розташоване Скоп'є, дуже велике місто, котре, як дехто вважає, знаходиться в Болгарії, а, на мою дум-

ку, в Македонії, якщо визнавати старі кордони, і називається Стобі, по сусідству з Македонією¹. Тут протікає річка Вардар.

У Скоп'є ми бачили один красивий водопровід, який все ще зберігся, і яким подавалася вода для міста, але зараз він не діє, оскільки використовуються підземні канали, набагато зручніші, надійніші та економніші. Біля входу в місто знаходяться залишки старої фортеці, а в ній грецька церква. Проте найбільше здивували нас кладовища, які займали більше простору, ніж місто в цілому, покриваючи всі навколишні пагорби, адже в попередні роки тут панувала епідемія, а турки ніколи не хоронять два тіла в одному місці. У цьому місті є громадський годинник, бій якого чути по всьому місту, причому по-французьки. Вони привезені із Сігета в Угорщині, з ними прибув і майстер, у якого гарна зарплата. Хоч турки дуже люблять годинник, по всій Туреччині немає більше міських годинників. У Скоп'є перебуває беглербег Греції, коли не знаходиться в Стамбулі². В цей час турки святкували свій великий Байрам тисячами ігор та урочистостей; і тому ми залишились там на дві доби в домі одного дубровницького сановника.

¹ Письменник переплутав місто Скоп'є з містом Стобі, руїни якого збереглися на місці, де річка Црна вливається у Вардар. ² Очевидно, мається на увазі румелійський беглербег, постійна резиденція якого розташовувалася в Софії, але він звичайно перебував у Стамбулі, а, ймовірно, інколи і в Скоп'є.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. I. С. 150—151.

10 Лист імператора Рудольфа II до Папи Римського Григорія XIII про Петра Црновича Ангела, вигнаного з Македонії (1579)

Петро Црнович Ангел, виходячи зі змісту самого листа, народився в Салоніках і належав до «давнього роду царя Константина». Зважаючи на це, імператор Священної Римської імперії Рудольф II (1576—1612) звернувся до Папи Римського Григорія XIII (1572—1585) з проханням прийняти Ангела, висланого османами з Македонії. Петро Црнович Ангел вважав себе борцем за визволення балканських земель від влади Порту.

16 червня 1579 р. Прага

Найблагочестивішому після Христа отцю, милостивому государю Григорію XIII¹, за Божим провидінням верховному священику Святої «римської церкви». Багатоповажному пану.

Преблаженний після Христа отче, багатоповажний пане!

...Пред'явник дон Петро Црнович, інакше Ангел, прийшов сюди і покірно розповів мені, що він веде походження від давнього роду царя Константина, батька Хелія — воєводи від Sciabiach², народжений у Салоніках і що турки, вічний ворог християнської віри та імені, вислали його з батьківщини, так що у нього не залишилось нічого, крім нещастя його рідних (?), пам'яті про нещасну долю і старої слави його роду. Тому сердечно із синівською любов'ю просимо Вашу Святість прийняти згаданого дона Петра.

Видано в нашій королівській фортеці в Празі, в місяці червні літа Господнього 1579 р. Рудольф, покірний син тієї ж Святості.

¹ Григорій XIII — Римський Папа (1572—1585). ² Мова йде про місто Шабац.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 152.

11 Лист архієпископа Гаврила надвоєводі Фердинанду Габсбурзькому (1587)

Автор листа, архієпископ Гаврило I, наприкінці XVI ст. відвідав кілька європейських країн (Росію, Польщу, Чехію, Німеччину), шукаючи допомоги для своєї церкви.

Найсвітлішому і високородному государю, пану Фердинанду, надвоєводі Австрії, воєводі Бургундії, Штирії, Крайни, Каринтії і Віттенберга, графу від Габсбурга і Тироля і т. д., нашій милостивій благородності й государю.

Найсвітліший надвоєводо, милостива благородносте і пане!

Ми дозволяємо собі покірно пожалуватись Вашій благородності та Вашій святості як [персоні], любимій Богом, християнській і католицькій благородності, на тирана, спрагло до крові, і переслідувача християнства, на турків, які нас і наших предків день у день переслідують і шантажують, причому не тільки наших православних і старих католицьких біскупів, монастирі тощо по всій Македонії, Греції і поблизу розташованих землях, а й наших тутешніх вірно-

підданих, над якими ми правимо і які існують з Божої волі, всі вони підпадають під удар, так що ми в теперішній час отримуємо мало податків. Навпаки, ми повинні самим туркам сплачувати податки на суму 18 тисяч угорських дукатів, що для нас і наших [підданих] є великим тягарем, а найбільше це завдає шкоди імені і славі Христовій, заважає поширенню Його вчення.

Тому нам необхідно, щоб Ви терміново направили нас, поперше, в Німеччину, а згодом і до Його Папської Святості, в м. Рим, щоб ми покійно попросили християнської допомоги. Це тому, як я уже сказав, що ми частково пограбовані і прибутки у нас малі.

У зв'язку з цим ми звернулись не тільки до Його Царської Величності і т. д., але й до інших духовних і світських провідників, причому як закритими листами, так і відкритими [як можна побачити] — це особливі документи, петиції та листи.

Зважаючи на це, ми направляємо до Вашої благородності і Святості наше покійне прохання, як до особливого друга бідних і підкорених, так що з наведених причин ми просимо подарувати нам допомогу і гроші.

Господь... багато винагородить Вашу Благородну Святість. Ми рекомендуємо себе Вашій милості і просимо виконати наше прохання якомога швидше, бо з 11 конями і 13 людьми у нас великий податок, від якого ми навряд чи вбережемося.

Інсбрук, 8 жовтня 1578 р.

Вашій благородній Святості покійний Гаврило, Божою милістю архієпископ і патріаршества, підтвердженого царем Юстиніаном. Серед наших областей у нас є Охрид, за іменем якого ми називаємось, також у нас є наші землі: Болгарія, Сербія, Македонія, Ольтенія, Ботанія та угорська Влахія.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 152—153.

12 *Алі Чауш* Трактат про сипахійську систему (1653)

Османський придворний чиновник *Алі Чауш* із Софії зробив спробу систематизувати всі положення про різні види умовних пожалувань — тимарів, зеаметів та хасів у Османській імперії.

Все, що є у Богом береженій державі — міста, фортеці, села та орні угіддя (мезреа), поділяються на 22 категорії: одна з них — хавас-і хумаюн — султанські хаси. Іще категорія — хавас-і вюзера — хаси візирів, мірміранів¹, славних аянів Дивану². ...Особливість хасів полягає в тому, що ними починають володіти, як тільки отримують посаду, тобто вони призначаються тим, хто займає посади...

Іще категорія — зеамети і тимари, котрі призначаються мужам Дивану і деяким хоробрим за участь у бою з ворогами. Їх називають заїмами і володарями тимарів. Це ті, кого називають військовими. Серед них є алайбеї³ і черибаші⁴, які також володіють зеаметами і тимарами. І поки вони вірні своїм обов'язкам, вони володіють зеаметами і тимарами. Без підстав [цих володінь] не можна позбавити. Але якщо хто-небудь із них під час походу потрапить у полон, загине або помре і це законом підтверджено, то тимар, який йому належав, або зеамет за тим же законом передається синові, а якщо у нього немає сина, то чужому.

І ще категорія — це ті села і мезреа, котрі призначені властелям [кнезам⁵ і примікурам⁶], коли останні під час завоювання прийняли службу від скарбниці у вілаєтах. Вони є чимось на кшталт кетхуди⁷ для жителів тих сіл, котрі їм щорічно призначаються. Вони виконують службу, збираючи податки для скарбниці і беруть участь у збиранні запасів для походів, а також оповіщають жителів про особливі новини, що видані султанським указом для реая, і навіть вживають заходів для повернення деяких реая належних їм сіл, котрі втекли до ворожих або інших країн.

Вони поділяються на дві категорії. Одна категорія — це властелі і кнези з тимарами. Вони, як і решта власників тимарів, мають на руках берати⁸. А друга категорія — це звільнені від податків примікури, котрі за свою службу самі, їх сини і брати звільнені від податків і повинностей джизье та іспендже з оброблюваних ними чифтліків і баштин, а також звільнені від авариз-і диваніє та текяліф-і урфіє⁹.

Іще категорія — це угіддя, котрі призначені войнукам¹⁰, під назвою баштини. За визначенням мужів Дивану, баштина значить чифтлік, який обробляється і засівається. Вони [войнуки] звільнені від ушру, текяліф-і урфіє, хараджу¹¹, іспендже та авариз-і диваніє.

Войнуки поділяються на групи під назвою гьондер, що означає «спис». У кожному гьондері три войнуки; один основний, а двоє — ямаки. Їхня служба полягає в тому, щоб під час походу від кожного гьондеру по черзі виступав один войнук. Черга припадає кожному один раз на три роки.

Щодо назв зеамет і тимар, то коли кому-небудь передаються окремі села і мезреа з прибутком 20 тисяч акче або більше, їх назива-

ють зеамет, а якщо до 20 тисяч не вистачатиме хоча б одного акче, називаються тимар, тому що найвища межа зеамету 100 тисяч, а найменша 20 тисяч акче. Найвища міра тимару 20 тисяч, а найменша не визначена.

¹ *Мірміран* — правитель провінції. ² *Аяни Дивану* — сановники, що засідали в Державній раді — Дивані. ³ *Алайбей* — командувач загону ополчення кількістю до 1000 сипахі. ⁴ *Черибаші* — командир невеликого загону сипахі. ⁵ *Властель, кнез* — представники місцевої влади в завойованих областях Сербії та Болгарії. ⁶ *Примісур* — представник місцевої знаті в сербських землях. ⁷ *Кетхуда* — сільський староста. ⁸ *Берат* — дарча грамота. ⁹ *Авариз-і диваніс* та *текаліф-і урфіс* — загальна назва надзвичайних і звичайних (базованих на звичаї) податків, що стягувалися в Османській імперії. ¹⁰ *Войнуки* — особлива категорія сільського населення на Балканах у період османського панування, що виконувала військову службу як додаткове військо, за це їх звільняли від сплати окремих видів податків. ¹¹ *Харадж* — земельний податок.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 153—154.

Тема 3

Визвольна боротьба слов'ян проти османського поневолення

1 План Олександра Комуловича про вигнання османів з Балканського півострова (1593)

План було розроблено в кінці 1593 р., а вже наступного, 1594 р., з ним ознайомився Папа Климент VIII.

По-перше, про чисельність християн, здатних воювати проти турків. В Албанії, тобто в Епірі, аж до Драча, майже всі християни латинського обряду. Серед них є 40 тис. здатних воювати. В іншій частині Епіру та Македонії, так би мовити, всі християни християнського обряду і є більше 100 тис. людей, здатних воювати. У воєводстві св. Саба, тобто в Герцеговині, і в межах Славонії та Хорватії, в Далмації є велика кількість латинських християн, але більшість грецьких. Все ж таки всі вони слов'янської національності, і з них 100 тис. здатних воювати. В Сербії, тобто в Нижній Мізії, є християни латинського і грецького обрядів, і всі вони слов'янської національності. З них 100 тис. чол., здатних воювати. В королівстві Боснії, тобто у Верхній Мізії, і в провінціях Пожега і Темішвар, а також вздовж берегів Дунаю, аж до Белграда, є велика кількість християн. Одна частина латинського обряду, а інша грецького, але всі вони слов'янської національності. Серед них є більше 200 тис. здатних воювати.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. I. С. 154.

2 Звіт охридського архієпископа Атанасія про організацію антиосманського повстання (1615)

Атанасій належав до тих охридських архієпископів, які від 1585 до 1650 р. відвідували окремі європейські країни і просили у їхніх правителів допомоги для визволення від османської влади. Атанасій у 1596 р.

залишив Македонію і поїхав шукати підтримки в італійських, австрійських та іспанських правителів. У документі подається уривок з його звіту, зробленого в червні 1615 р.

Нам доводиться протягом довгого часу спостерігати, як чиниться жорстока і велика тиранія проклятими мухамеданцями над християнами, як честь патріаршества принижується, церкви паплюжиться, а ім'я Господа Христа зазнає жахливого глумлення.

І ми не в змозі стерпіти це протягом довгого часу, ми знайшли і відкрили спосіб, як звільнитися від цього тяжкого ярма, а це легко здійсненне, адже після того, як ми проїхали через Сербію, Боснію, Далмацію, Албанію, Чорногорію і Нижню Македонію, Грецію, Фракію, Болгарію і взагалі всюди, де панують і володарюють турки в Європі, і таким чином ми оцінили і передбачили все та здивувались тому, як у цих королівствах, у яких християни в кількісному відношенні набагато переважають турків, останні тримають у своїх руках такі місця, тоді як багато гірських проходів, а також деякі фортеці тримають [в своїх руках християни], а покірність до управителів і князів [турецьких], так би мовити, згасла; вони несправедливі, і в усіх вищезгаданих провінціях не можна побачити нічого іншого, крім насилля і розбою, бо правосуддя купується за гроші, і самі їхні управителі беруть участь у цьому виді грабежу, так що неможливо врятуватися, якщо ви не сильні. Їхнє військо не хоробре і не настільки добре організоване, як колись. Причина полягає в тому, що в битвах в Угорщині загинули всі ті, хто був хоробрий і дисциплінований, також повстанці в Малій Азії деморалізували їх і привели до такого становища, що вони втратили ту малу волю і силу, що була в них.

Побачивши все це, ми думаємо про вигнання поганих мухамеданців і про свободу християнських народів, а час є щасливим і вигідним для підняття зброї проти мерзенних небесних ворогів нашої святої католицької віри. Ми бачимо також усіх християн готовими... звільнитися від цієї тиранії. Як отець і їхній пастир, я запропонував би, щоб відбулось одне зібрання деяких моїх єпископів та архієпископів, на якому ми б вирішили направити одну людину, яка підніме народ. І таким чином був направлений наш головний посол п. Олександр Мутило [який отримав повноваження, пішов і зібрав 12 хороших і до боротьби здатних людей]. Однак коли ми захотіли почати задумане, мені наказала його величність беневентський граф, віце-король Неаполітанського королівства, утриматись від цієї акції, аби не привести в небезпеку народи, а щоб почекали допомоги його величності. І так ми утримались...

Християни ж, побачивши, що переговори затягуються, попрохали мене, щоб я особисто прийшов і розповів йому про те, що ця акція легко здійсненна і що вони її бажають.

І так я запропонував, щоб мені дали 5 чи 6 тис. піхотинців його величності іспанської та італійської народності, зброю і боєприпаси для озброєння 15 тис. чоловік, сідла, вуздечок для 4 тис. коней, [і тоді] протягом короткого часу ми передамо Македонію під його управління, беручи на себе зобов'язання заплатити за вищеперераховані зброю та боєприпаси, а солдати отримують продукти, оскільки ці області багаті на засоби існування...

Більше того, коли здійсниться цей план, Боснія і Далмація в цілому, Болгарія і Греція безумовно піднімуть зброю проти турків, щоб допомогти нам і приєднатись до нашої вірності і покірності, не вимагаючи ніякої допомоги і ніякого підкріплення, оскільки за кількістю вони переважають турків. Я це знаю дуже добре, оскільки проїхав через усі ці держави і вів переговори з єпископами та архієпископами, з їхніми начальниками, які бажають звільнення від турецької тиранії...

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 156—158.

3 Про гайдуцький рух у Бітольській області Македонії (1638)

У 30-х роках XVII ст. гайдуцький рух набрав у Бітольській області широкого розмаху. Для османів особливо небезпечний був гайдук Костянтин на прізвисько «Чавдар-воєвода» із села Сопотніца. У документі наводяться свідчення проти нього.

Зі згоди вілаєтських начальників, які є жителями Богом береженого міста Бітола, призначені Груне, Вече, Стойко, Лазар та інші з метою будь-що спіймати грабіжників-розбійників, відомих як гайдуки. Висліджуючи згаданих грабіжників, вони спіймали розбійника-гайдука Костянтина на прізвисько «Чавдар-воєвода» із села Сопотніца, яке належить місту Бітолу, і привели його в шариатський меджліс¹.

Такі мусульмани: Ахмет-ефенді син, Абді, Ахмет-бег, син Дервіш-бета, гулямшахи та інші вілаєтські начальники, які були присутні на цьому меджлісі, поставили питання про поведінку згаданого Костянтина. Багато людей дали такі свідчення під час очної ставки:

«Згадуваний Костянтин є злодієм і грабіжником. Пересувався в накидці з червоного полотна... Його щоденна діяльність полягала в дружбі з грабіжниками та піднятті бунту. Попередження анітрохи не допомагали. Необхідно будь-що покарати його і викоринити цього лиходія з рядів Божих рабів. Ми є свідками і свідчимо з приводу цього випадку».

Написано в першій декаді чесного зу-л-хідже в тисяча чотирис-та сьомому році².

¹ Шаріатський меджеліс — суд на чолі з кадї. ² Між 16 і 25 квітня 1638 р.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 159—160.

4 Протоколи шаріатського суду міста Бітола (1621—1623, 1644)

Однією з форм національно-визвольної боротьби південних слов'ян проти потурення та ісламізації став гайдуцький рух, який особливо активізувався на межі XVI—XVII ст.

1621—1623 рр. Схоплені розбійники Йован і Митре з села Сушице були серед тих розбійників, які вбили Мехмед-чауша у його чифтліку в селі Тополчани Бітольського каза¹, а сам [потерпілий] був з людей його світлості Арслан-паші.

На суді вони добровільно заявили: «...ми зібралися поблизу [чифтліку] згаданого Мехмед-чауша, а саме: Крсте та шість інших чоловіків із села Цер, Костянтин і Нелче із Сухо Грло, пастух Митре, син Душана із села Прібілце та двоє згаданих із села Сушице. Приходили ще жителі Прібілце, але імен їхніх ми не знаємо. Із села Тополчани [прийшли люди] його світлості Арслан-паші — його чабан та селянин, один з бородою, інший безбородий. Усі ми зібралися вночі біля криниці села Лознані й убили згаданого Мехмед-чауша. Забрали ми чотири почорнені шаблі, одну кінську зброю, гроші — 7 чи 8 тисяч акче, три пари штанів і три рушніці. Захопили й багато домашнього начиння. Всі ці речі були зібрані нашим товаришем Крсте, він відніс їх у своє село, де ми все це поділили».

[Кінець 1644 р.] Ахмед Челебі, син Язиджі Абди, житель міста Бітола, прийшов до суду та в присутності... Шахін-бея, направлено-го згідно з [султанським] наказом... переслідувати і карати розбійників,

які [з'явилися] в каза Бітола, Лерін, Преспа, Прілеп, Костур, Джума-Пазари, Хрупеште та Корча², привів немусульманина Ніко, сина із села Магарево Бітольського каза і стосовно нього сказав: «Згаданий Ніко з десятима розбійниками напав на мій дім. Вони пограбували моє майно і запаси, а трьох із моїх людей вбили...»

¹ *Каза* — територія, на яку поширювалася влада одного каді. ² Перелічено округи, що знаходилися на території Охридського санджаку.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 164—165.

5 **Смертний вирок ватажку гайдуків Тане з Бітольської області Македонії (1651)**

Ватажок гайдуків Тане керував нападами на поселення. Його було спіймано і засуджено до смертної кари.

Саво, Ніче, син Петре, Беле, Дуйко і Мітре, Груйо, всі з села Суходола Маріовокської області, яка належить до Бітольського каза, прийшли в чесний шаріатський меджліс, привели з собою чабана з села Чаїрлі, розбійника Тане, сина Мітана, який був ватажком грабіжників та організатором бунтів... убив багато людей і спалив декілька тисяч снопів, і в його присутності виступили проти нього з усним обвинуваченням.

«Жителі нашого села неспокійні через зlodіяння і злочини обвинуваченого. Якщо згадуваний гайдук і бунтар не буде покараний, багато жителів нашого та інших сіл зазнають збитків і від страху всі ми розбіжимося. В його руках було знамено грабіжників, які напали на Безістан і Джуш Огли із села Будақлар».

На запитання про це Тане відмовився зізнатися. Коли був потрібен доказ, із правовірних мусульман у меджліс прийшли поважні люди: Юсуф-бег заде Гасан Челебі і Мехмедбег, піхотинець, житель села Чаїрлі. Вони дали такі свідчення:

«Той, хто спійманий під час спалювання жнив згадуваного села, той розбійник. Згадуваний Тане увірвався в Безістан. Грабував майно. Він із тих розбійників, які вбивають невинних людей. Він увірвався до Джуш Огли із села Будақлар. Він із тих розбійників, які спалюють і підіймають бунтівне знамено. Він розбійник, який намагається поширити бунт у країні. Із всіх він найбільший бунтар. Ми є свідками, й у зв'язку з цим даємо свідчення. Потім для підтвердження [були наведені свідчення] Петко і Веле з того ж села:

«Згадуваний розбійник і грабіжник намагається підняти бунт у країні. Осману він зламав руку. Його бунтам немає кінця. Необхідно його покарати. Ми є свідками й у зв'язку з цим даємо свідчення».

...За вимогою було записано, що згадуваний розбійник передається Мусі-азі, який є прикладом серед благородних, з наказом виконати смертний вирок.

Написано в третій декаді єдиного реджеба 1651 року¹.

¹ Між 10 і 19 липня 1651 р.

• Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1. С. 160—161.

РОЗДІЛ VI

ЧЕХІЯ

Фонд джерел з історії середньовічної Чехії є досить різноманітним. Майже всі матеріали до кінця XIII ст. написані латиною. Найдавніша грамота чеською мовою датована 1300 р. Надалі в документації чимраз частіше використовується німецька мова, але латина превалує. Чеська мова у джерелах вперше з'являється в 1370 р., її вплив зростає, а в результаті гуситського руху вона починає домінувати, практично витісняючи протягом XV ст. латину (за винятком церковних текстів). Однак після білогорської поразки чеських станів (1620) набула поширення німецька мова, хоча чеська також використовувалася.

Наративні (оповідні) джерела складають значну частину джерельної бази середньовічної історії Чехії. Насамперед це праця декана капітулу собору св. Віта в Празі Козьми Празького (1045—1125) «Чеська хроніка» (1119/1122—1125). Твір поділено на три «книги», ступінь вірогідності яких неоднаковий, оскільки автор спирався на різні джерела, зокрема етногенетичні легенди. У праці використано також іноземні хроніки та агіографічні твори. Будучи знавцем античної літератури, Козьма запозичив звідти стилістичні прийоми та сюжети, однак літературним взірцем для нього була «Хроніка Регіону» абата монастиря в Прюмі. «Чеська хроніка» містить чимало фактичних помилок.

Цікавими пам'ятками релігійної культури і джерелами з політичної та соціально-економічної історії є агіографічні твори X—XII ст. Це розповіді про життя та діяння християнських святих. Існує чотири цикли легенд (житій), які відображають політичну боротьбу в Чеській державі: про св. Людмилу, св. Вацлава, св. Прокопа, св. Войтеху. З XII ст. дані наративних джерел можуть зіставлятися з джерелами документальними.

Вагоме місце серед писемних джерел належить документальним матеріалам, що виникли в результаті законодавчої, судової, адміністративної діяльності королівської влади, а також станових, міських, церковних та патрімоніальних закладів. Так, жалувані грамоти монастирям містять свідчення про характер господарчої діяльності, про доходи,

що надходили у розпорядження керівництва церкви. Найдавнішою чеською грамотою, що оформляла особливий правовий статус громадян, стали надані Собеславом II (1174—1178) привілеї німецьким колоністам у Празі.

Важливою пам'яткою чеського права є «Статути» князя Бржетислава I (1034—1055), які відіграли помітну роль у процесі завершення християнізації чеських земель. До пам'яток феодального права належать «Статути Конрада Оттона» (або «Право Конрада»), видані за часів правління Конрада Оттона Зноємського (1189—1191). «Статути» є записами звичаєвого, переважно процесуального, права, призначеними для користування правителями областей (жупанами), у руках яких зосереджувалися адміністративні та судові функції.

Основою писемних джерел з історії Чехії XIII—XVII ст. є різноманітні документи, або актовий матеріал. Оскільки феодальні інституції століттями виробляли власні типи актового матеріалу, доцільно розглядати документацію за принципом її походження. При цьому необхідно виділити: а) *актовий матеріал державних та станових закладів* (грамоти, формулярії, реєстри, книги копій, земські дошки, двірські дошки, маєстати, патенти, послання, декрети, протоколи, титулярники, кадастри); б) *документи міського управління* (книги пам'ятні, міського управління, міського суду, громадсько-правової діяльності; 1320—1526 рр. — 1170 книг); в) *документи церковного управління* (грамоти архієпископської канцелярії, судові книги, книги статутів, конфірмаційні книги, ерекційні книги, книги посвят); г) *документи вотчинної адміністрації* (документи центрального управління вотчиною, окремих маєтків та дворів, ленні грамоти, судові акти, урбарії, розрахункові книги тощо); д) *джерела юридичного характеру* («Рожмберцька книга», «Маєстас Кароліна», «Ряд земського права» та ін.).

Важливу частину джерельної бази середньовічної історії складають наративні документи. На відміну від документальних матеріалів у них факти відображаються досить суб'єктивно — крізь призму сприйняття автора. Серед цих джерел є: *аннали, хроніки* («Чеська хроніка» Пржибика Пулакви, «Гуситська хроніка» Лаврентія з Бржезової та ін.), *життя (легенди), мемуари, щоденники, біографії, реляції, пам'ятки, історичні календарі, кореспонденція, а також публіцистика* (проповіді, релігійні трактати, послання, відозви, інвективи, політичні маніфести, сатиричні вірші, алегоричні твори, бойові пісні тощо).

Чимало оригінальних історичних творів породила гуситська доба (1400—1471). У подальшому ця тенденція дістала розвиток у XVI ст., сприяла поширенню гуманізму. Це століття називають «золотою добою чеської літератури».

Тема 1

Становлення чеської державності

1 *ІБРАХІМ ІБН ЯКУБ* **[Про Прагу X ст.]** (60-ті роки X ст.)

Ібрахім ібн Якуб ал-Ісраїлі ат-Туртуші (бл. 912 — 966) — арабський купець та вчений, що здійснив у 960—966 рр. подорож до країн Центральної Європи та відвідав двір імператора Оттона I в Магдебурзі. Опис цих країн Ібрахім склав на основі особистих вражень та розповідей, почутих ним. Текст дійшов до нас у складі твору іспансько-арабського географа-літератора аль-Бакрі «Книга шляхів і царств» (1068).

...Місто Прага побудоване з каменю та вапна, це — найбагатше на товари місто. Сюди прибувають із товаром із міста Кракова руси і слов'яни, до них приходять із країни угорців (атурк) мусульмани, іудеї та угорці також з товаром і «торговими гирями»¹ і вивозять від них невільників, олово та різноманітні види хутра...

У місті Прага виготовляють сідла, вуздечки та [шкіряні] щити, такі, які зазвичай виготовляють та використовують у їхній країні, а також виготовляють в областях Богемії [Чехії] легкі хустини² з дуже тонкої тканини, схожої на сітку, котрі не використовуються для чого-небудь, а ціна їх у будь-який час — один кіншар³ за десять хустин. За ці [хустини] вони між собою продають та купують... вони у них служать грошима і складають ціну різноманітних речей. За них вони купують пшеницю, муку, коней, золото і срібло та всі [інші] речі.

¹ *Торгові гирі* — зливки металу певної ваги, що служили засобом сплати. ² *Легкі хустини* — можливий переклад «покривала». ³ *Кіншар* — мабуть, прийнята у купців назва якої-небудь дрібної монети, трапляється лише в ібн Якуба.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1981. Т. 1. С. 171.

2 **Статути Бржетислава (1039)**

«Статути» були прийняті під час воєнного походу князя Бржетислава I (1034—1055) у Польщу 1039 р. Документ містить відомості про роль судових органів держави в боротьбі з порушеннями христи-

янської моралі. У наведеному фрагменті мова йде про сімейні відносини, про корчму та ринкові порядки. Текст «Статутів» зберігся у складі «Чеської хроніки».

...У тому випадку, якщо дружина відмовиться від чоловіка або чоловік відмовиться від дружини, й спір між ними призведе до розриву, я не бажаю, щоб той із них, хто не хоче повернутися до минулого законного зв'язку, був відданий у рабство, як це прийнято згідно зі звичаями нашої країни; нехай він краще, хто б він не був, буде вигнаний за нашим твердим рішенням в Угорщину, нехай ніколи і нікому не дозволяється викупити його за гроші, а йому повертатися в нашу країну...

...Якщо дружина заявить, що чоловік її не кохає, б'є та пригноблює, нехай їх справа буде вирішена Божим судом, той, кого буде визнано винним, нехай буде покараний так, як карають винного. Це стосується і тих, кого звинувачують у вбивстві; нехай їх імена архіпресвітер¹ назве правителю міста, і нехай правитель покличе [цих людей], а якщо вони будуть чинити опір, нехай він відправить їх у в'язницю і тримає там до тих пір, поки вони належним чином не розкаються; якщо ж вони будуть заперечувати [свою винуватість], нехай їх випробують гарячим залізом і святою водою, щоб дізнатись, чи насправді вони винні. Нехай архіпресвітер назве правителю або князю братовбивць, убивць батьків, убивць священнослужителів та інших, хто винний у подібних кримінальних злочинах; нехай він, скувавши їм руки, прожене з країни.

...Той, хто засновує корчму або купує її, той — джерело всілякого зла, звідки походять крадіжки, вбивства, перелюб та інші погані справи... Якщо порушник цієї постанови, корчмар, буде схоплений, то його слід постригти та прив'язати до стовпа; глашатай повинен бити його доти, доки не втомиться. Майно винного не треба відбирати, але тільки напої в корчмі слід вилити на землю, щоб ніхто не зганьбив себе, випивши. Якщо ж будуть схоплені люди, котрі випивали [у корчмі], їх слід тримати у в'язниці до тих пір, поки кожен із них не сплатить у скарбницю по 300 монет...

...Ми також зовсім забороняємо торгувати у вихідні дні, тому що в нашій країні люди найчастіше відвідують торги по неділях, щоб в інші дні займатися своїми справами. Якщо, однак, у неділю або будь-яке інше свято, коли належить святкувати та бути у церкві, хто-небудь буде захоплений за рабською працею, нехай тоді священник забере виріб [цієї людини] і запряжену скотину, виявлену за роботою, а винуватець нехай сплатить у скарбницю князя 300 монет. Так само вчинити з тими, хто ховає своїх мерців у полі або у лісі,

призвідник цієї справи має [віддати] священнослужителю вола і 300 монет у скарбницю князя; мерця ж нехай поховують заново на кладовищі вірних.

¹ *Archipresviter* — священик храму на території града.

- *Козьма Пражский*. Чешская хроника. М., 1962. С. 104—107.

3 **Пожалування князя Спітігнева II церкві св. Стефана у Літомержицях (1057)**

Один із найбільш раних серед відомих у Чехії записів про пожалування землі й залежних людей монастирю, яке зробив чеський князь Спітігнев II (1054—1061).

9. Князь Спітігнев подарував цю челядь вказаному храму таким шляхом, щоб вона була вільна від усіх земських тягот і виконувала все необхідне лише для пробства і братів цієї ж церкви. Призначив тоді із челяді від усіх своїх градів і залежних від князя по чоловіку з дружиною, синами і дочками, що належали до одного з видів занять. Також подарував 14 сіл, що були віддані «госпітам»¹, 6 із них разом із слугами та плугатарями² з усім необхідним, тобто з лісами та упряжками. Дав також два виноградники і виноградарів, скільки необхідно для їх обробітку, 30 молодих робітниць, 100 кобил з великим полем, стільки ж овець, тридцять корів і сімдесят свиней.

Пожертвував указаній церкві дві дороги... [від однієї] церква повинна отримувати [збір] кожний восьмий тиждень... У самому ж граді³ передав дві частини — пробству, а третю — братам [від збору] з солі або чого-небудь іншого, що привозять по воді жителі цієї землі.

¹ *Gospiti*, «госпі» — селяни, що сиділи на князівській землі. ² Плугатарями називали залежних людей, що обробляли князівську землю князівським інвентарем. ³ В граді Літомержицях.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 174.

4

КОЗЬМА ПРАЗЬКИЙ

Чеська хроніка
(1119/1122—1125)

Козьма Празький (бл. 1045—1125) — перший чеський хроніст, декан капітулу собору св. Віта в Празі. «Чеська хроніка» написана латиною та складається з трьох різних за ступенем вірогідності «книг». Міркування щодо характеру князівської влади Чеської держави за доби правління династії Пржемисловичів (кін. IX — поч. XIV ст.) вкладено хроністом у уста пророкиці Лібуше, яка жила в стародавні часи, але, по суті, відображає погляди автора та інших представників верхівки чеського духовенства.

...Передусім знайте, що легше поставити князя, ніж його зняти з влади, тому що людина під вашою владою до тих пір, поки вона не стане князем. А як тільки ви оберете кого-небудь у князі, ви та ваше майно будете під його владою. Від одного його погляду ваші коліна будуть трястись, а язик, онімівши, прилипне до сухого піднебіння, і на його запит вам від страху буде важко відповісти: «Так, пане! Так, пане!», коли він з однієї своєї волі, не спитавши вашої думки, одного засудить, а іншого стратить... І вас самих і людей ваших, кого тільки зажадає, він перетворить на своїх рабів, на селян, на оброків, на збирачів, на катів, на глашатаїв, на поварів, пекарів або мельників. Він обере для себе керівників областей, сотників, управителів, виноградарів та землеробів, женців, зброярів, чинбарів та хутровиків; ваших синів та дочок він примусить служити на нього та візьме собі на власний розсуд все, що забажає, що йому сподобається із вашої рогатої худоби, із ваших жеребців і кобил. Він оберне на свою користь все найкраще, що ви маєте у своїх селах, на полях, на нивах, луках та виноградниках.

• *Козьма Пражский*. Чешская хроника. М., 1962. С. 40.

5

Жалувана грамота короля
Собеслава II про привілеї
німецьким колоністам
(1174—1178)

Грамота чеського князя Собеслава II (1174—1178) визначала особливий правовий статус жителів Праги. Текст пожалування зберігся у складі підтверджувальної грамоти Яна Люксембурзького

(1319), що збереглася лише в двох списках XV ст. На початку XV ст. первинний текст грамоти був доповнений низкою вставок, котрі мали обґрунтувати права пражан на більш широке самоврядування. Наведений текст належить до первинного ядра документа.

5. Не повинні йти в похід, якщо тільки не воюють за батьківщину. 6. Якщо князь перебуває в поході за межами Чехії, тоді німці мають стерегти Прагу біля кожних воріт із дванадцятьма щитами. 7. Судити за вбивство має князь, за що нехай платять князю 12 гривень¹ денаріїв у регенбурзькій монеті або праву руку вбивці... 8. Якщо хто-небудь порушить мир між ними, нехай винний сплатить князю 10 гривень. 15. Якщо в німця є крадена річ, вона повинна бути вилучена в присутності судді німців. 16. Якщо злодій — німець, то його судитиме князь. 17. Хоч би за якою справою були визнані винними або звинуваченими німці, нехай їх дружини та діти [не зазнають втрат] та не терплять образ. 23. Німці не повинні присягатись ні у якому іншому місці, крім храму св. Петра, якщо не буде [іншого] наказу князя. 24. Якщо у домі німця буде знайдена таємна корчма, нехай син власника дому буде заарештований у присутності судді німців або його посланця, й ніхто інший.

¹ Гривня — вагова одиниця в 210 г.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 175.

6 Статути Конрада Оттона (1189)

«Статути Конрада Оттона», або «Право Конрада» — одна з найбільш раних пам'яток феодального права Чехії кінця XII ст. Документ був виданий за часів правління князя Конрада Оттона Зноємського (1189—1191), але зберігся лише в копіях редакцій 20—30-х років XIII ст. «Статути» являють собою записи звичаєвого, переважно процесуального, права, призначені для правителів областей — жупанів, які поряд з адміністративними виконували й судові функції. Документ закріпив низку поступок центральної влади феодалам, зокрема щодо перетворення їх умовних земельних наділів на спадкові.

1. Спадковими маєтками, котрими знатні мужі, як вищі, так і нижчі, з часів Конрада до теперішнього часу володіли беззаперечно, справедливо і мирно, нехай і надалі в доброму спокої володіють.

2. Коморник¹ нехай нікого не викликає до суду інакше, як за безспірного свідчення тих, кого стосується справа, і кожен із них особисто має взяти з собою посла каштелянова² і, крім того, посла судді та ще двох добрих чоловіків із ближніх сіл; і якщо коморник піде сам-другий або [сам-третій] без послів цих урядників³ [бенефіціаріїв], ніхто не відповідає за те, якщо буде вбитий. 3. Якщо злодій скоїв крадіжку в якогось знатного або будь-кого, хто є володарем села, і той піддав його судові, все майно злодія та горло його⁴ нехай будуть віддані у владу князя. 4. Крім того, якщо злодія схоплять у будь-якому місті і повісять, усе його майно належатиме пану, крім плодів, котрі на той час залишалися у полі. 5. Те, що має назву нарок⁵, не повинно проводитися інакше, як тільки за певного свідчення, що хто-небудь втратив своє майно та що це відбулося в лісі або іншому відлюдному місці, або що це скоїлося з чужинцем; й перед тим, як дозволити [нарок], необхідно повідомити суд, тих, кого це стосується, тобто суддю, каштеляна та інших. 7. Нехай ніхто нікого не звинувачує, крім випадків, коли шкода підтверджується надійними свідченнями сусідів, і якщо [обвинувач] виявиться брехуном, нехай його прилюдно поб'ють камінням. 9. Якщо який-небудь знатний чоловік буде мати проти себе нарок, нехай зазнає за нього випробування холоп, та якщо не витримає успішно, нехай заплатить [пан] за нього 200 денаріїв. 10. Коли проводиться те, що називається зводом⁶, повинен бути присутній посол каштеляна, судді, владаря⁷ та коморника й один чи два із сусідів, а більше нехай не кличуть, але на третьому нехай зупиняться. Якщо буде хтось викритий, нехай заплатить 200 денаріїв у княжу скарбницю та дасть задоволення тому, хто йменується позивачем. 14. Якщо таємно викрадуть які-небудь речі — одяг або щось подібне, про це суд нехай не повідомляють, але якщо таємно викрадуть бика або іншу в'ючну [худобу], то нехай нехай повідомлять суд. Якщо хто-небудь прийде поранений, ідучи з ринку або ще будь-звідки, нехай повідомлять суд. 25. Також на заклик, котрий у просторіччі називається «nestojte»⁸, нікого не можна змушувати бігти, якщо не хоче зробити це за власним бажанням. 29. Суддя не повинен вести справу один, але тільки у присутності каштеляна або кількох знатних; і коли судить владар, то не повинен виходити із зали суду радитися, але нехай судить, сидячи з воїнами [градськими дружинниками]. 30. Коли настав час вести справу, і всі на місці, а владар не хоче прийти до суду, у такому випадку суд веде справу з воїнами... 33. Якщо хтось викликаний до суду за борги і не стане перед судом, нехай буде проданий [присуджений кредиторю за борг], якщо тільки не доведе

суду законну перепону, [через яку не з'явився до суду]. **35.** Також до суду нехай ніхто не викликає інакше, як тільки згідно з правом, щоб людина перед тим була викликана у своєму домі. **36.** Якщо королівський владар без суду відбере в кого-небудь що-небудь, нехай король виправить це за своїм правом; якщо це владар коморника, то нехай заплатить гривню золотом, якщо пан, нехай позбавиться свого бенефіція [посади]. **37.** Поєдинок, що називається кієм [дубиною]⁹, нехай робиться тільки з чужинцями. **38.** Все це не стосується привілеїв, наданих князями святим людям, майнових прав церков, — їм управлятися за правом канонічним.

¹ *Коморник* — службовець, який виконував функції судового пристава. ² *Каптелян* — намісник граду. ³ *Урядники* — посадові особи, що здійснювали різноманітні повноваження (коморник, суддя, писар, бургграф тощо). ⁴ Тобто життя. ⁵ *Нарок* — звинувачення. ⁶ *Зеїд* — розслідування в судовому процесі, процедура, яка застосовувалася при пошуках украденого. ⁷ *Владар* — управитель маєтками князя. ⁸ «*Nestofte*» — «спільний заклик», крик про допомогу, звернений до «миру», до громади; відповідає російському «караул!». ⁹ *Дубина* — судовий поєдинок, один з видів ордалій, подібний до давньоруського поля.

• Хрестоматія пам'яток феодального державства и права стран Европы. М., 1961. С. 831—835.

Тема 2

Чеське королівство в XIII—XIV ст.

1 Грамоти короля Пржемысла I Отакара (1221—1223)

Грамота короля Пржемысла I (1197—1230) Празькій єпископії стосовно податного та судового імунітету великої церковної вотчини була видана під тиском папської курії після конфлікту між королем та празьким єпископом.

Грамота чеському духовенству надавала священнослужителям певні судові та інші пільги. Церковне управління підпорядковувалося празькому єпископу та ставало незалежним від світських феодалів. Однак церква та її власність залишалися під контролем короля.

Грамота про привілеї міста Унічова не лише підтверджувала наявні права мешканців міста, надані раніше моравським маркграфом Ідржихом Владиславом, а й значно розширювала їх.

Празькій єпископії (1221)

...Поступаємося та жалуємо празькій єпископії та церкві й людям, як єпископа, так і церкви, повну свободу, та звільняємо саму єпископію та церкву та їхніх людей від усіх зисків та хвилювання, від продажу на-року, зводу, глави, врізу, загальних зборів¹, будівництва фортець, [ви-копування] ровів, пресіки, проводу, нарізу² та всіх інших обтяжень. І якщо хто-небудь з людей єпископства або Празької церкви здійснив крадіжку або пограбування або інший подібний злочин, рішення щодо скоєного злочину віддається у владу королеві, а Празька церква чи єпископія, чиєю він був людиною, отримують його майно.

Чеському духовенству (1222)

Нехай нікого з церковних людей не судять градські судді, проте лише ми або вищий суддя курії нашої, або, якщо це не буде крива-ва справа, канцлер. Нехай усі клірики та духовні особи вільно ко-ристуються своїми лісами для власних потреб. Нехай церковних людей, які уникають залежності, котрою вони зобов'язані храмам,

не приймають ані владарі короля, ані інші світські особи. Хочемо також ліквідувати й таке зловживання, яке виникло нещодавно [а саме], що монастирі та інші церкви надавали нам вози... з продовольством, при [нашому] від'їзді в похід або відвідинах зборів³... Нехай барони та інші воїни не зупиняються в обителях проти їхньої волі; якщо хто-небудь зробить це, нехай відшкодує у подвійному розмірі те, що споживе, й сплатить нам 1200 денаріїв. Такий же звичай церковних людей хочемо зберегти, щоб вони працювали на рубанні лісу, що називається пресікою, на будівництві фортець та копанні ровів разом з людьми нашими й баронів... І коли схоплять крадія в будь-якому селі, нехай буде конфісковано лише дім, у котрому знайдуть крадене, сусідні ж будинки нехай перебувають у мирі, штраф же, тобто 300 денаріїв, нехай заплатять...

Бажаємо полегшити те покарання, що коли когось вб'ють у якому-небудь селі і вбивця не буде схоплений, то кожний з селян присуджується до сплати 200 денаріїв, тепер ми... бажаємо, щоб усе село отримувало вирок до[сплати] 200 денаріїв. Якщо шляхетні [люди нашої] землі супротив бажання абатів і прелатів та інших кліриків поставлять своїх коней на годування в їхніх дворах... ми заберемо цих коней для своїх потреб.

Про привілеї міста Унічова (1223)

...Ми, Пржемысл, король чеський... оповіщаємо всіх, що ті ж самі права й ту ж саму свободу, котру пожалував наш брат Владислав... нашим дорогим громадянам із Унічова⁴... наказали щедро пожалувати... А саме, щоб були зобов'язані з будь-якої ділянки у вищезазначеному місті... платити щорічно... шість денаріїв та з будь-якої орної землі, що обробляється однією запряжкою, — чверть гривни срібла й три міри зерна, тобто одну жита, іншу пшениці, третю вівса. Також городянам дозволяємо, щоб був вільний [для їх користування] ліс, котрий отримали для вирубки... Далі королівською владою наказуємо, щоб їм були збережені [вільні та мирні кордони] в лісах, полях та пасовищах... дозволяємо їм, щоб судили всілякі провини за своїми звичаями... якщо це не була велика та тяжка провинна, котра має бути згідно з правом розглянута нами або нашими чиновниками. Також цим городянам хочемо милостиво надати магдебурзьке право⁵... Бажаємо, щоб... рихту⁶, яку наш названий брат, як відомо, надав рихтарю⁷ Детриху та його нащадкам... тримав той самий Детрих та його нащадки.

¹ *Продаж* — обов'язки з виплати різних судових штрафів; *нарок* — тут судовий штраф за крадіжку та грабж, що передається церкві; *звід* — тут судовий штраф у та-

ких справах, що передаються церкві; *глава* — штраф, котрий стягується за вбивство; *вріз* — плата судовому приставу — коморнику; *загальний збір* — головний земельний податок, що стягувався з усього населення, як із залежного, так і з вільних селян. ² *Пресіка* — обов'язок робити засіку в лісі, щоб перегородити дорогу супротивнику; *провід* — обов'язок із транспортування вантажу; *наріз* — плата за випас свиней у князівському лісі. ³ Маються на увазі побори продовольством на користь короля, коли він іде на війну або іде країною. ⁴ *Унічов* — місто в Чехії. ⁵ *Магдебурзьке право* — правові норми м. Магдебурга, що були зразком для багатьох центральноєвропейських міст. ⁶ *Рихта* — право судити. ⁷ *Рихтар* — суддя.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 176—178.

2 Рожмберцька книга (кінець XIII — перша чверть XIV ст.)

«Рожмберцька книга» («Право землі Чеської», «Книга старого пана з Рожмберка») — один із найбільш раних правових збірників, датується кінцем XIII ст. або першою чвертю XIV ст.; написаний чеською мовою. Зміст пам'ятки стосується головним чином процесуальних питань та віддзеркалює посилення празького земського суду порівняно з місцевими (крайськими) судами. Документ, імовірно, готувався головою відомого панського роду Петром із Рожмберка (1282—1347).

І. Про коморників для виклику до суду

1. Хто візьме коморника празького для виклику до суду, повинен за це сплатити тому, кому наказано коморників призначати, три гелери; і за печатку тому, хто давав коморникам земську печатку, тобто писарю, котрий дошками¹ відає, або тому, кому наказано печатки роздавати, повинен дати два гелери.

2. В градській поправі² повинен кликати до суду один лише празький коморник, бо суд знаходиться в тій самій поправі, де [здійснюється] виклик; тому коморнику слід дати 32 гелери на дорогу туди і назад, поки не повернеться з виклику. А при засвідченні виклику належить дати йому одну вечерю в [Празькому] граді й наступного дня один обід, і нічого більше.

3. В іншій поправі Празька [поправа] не може викликати до суду в град одним лише своїм коморником, бо та поправа також має коморників свого суду³.

7. Якщо позивач візьме коморника для виклику до суду, він має дати йому панюша⁴, котрий привів би коморників туди, де відповідач

[перебуває], якщо коморник сам не хоче без цього йти; і їжу повинен дати їм на дорогу, поки не повернуться з виклику. Якщо ж не відправить з ними паноша і сам не проводить до відповідача та через це термін пропустить, тоді виклик буде недійсним.

8. Якщо коморник хоче піти на виклик один, без супроводу, позивач може домовитися про це з коморником, тому що ті, хто супроводжують коморників, засуджуються. Якщо все зроблено згідно з правом, то виклик буде чинним.

XIX. Про общинну землю

297. Общинну землю не можна орати разом з дідишною, хоча й більше сусідів має [той, що купив], ніж той, хто продав; тому що сусід має таке ж право і може не допустити орання.

298. Якщо общинна земля належить тільки одному власнику і більше ніхто тут дідизн не має, то він може зробити з нею, що захоче, тому що ніхто не може чинити перепони. Але якщо [він] продасть дідизну, общинну землю не має права межувати, бо на те спільна воля потрібна, оскільки й купив землю зі спільної волі.

¹ Так називалися земські (судові) книги, тому що вони перепліталися в дошки або шкіру. ² *Поправа* — судовий округ; «градська поправа» — від слова «град», hrad (чеськ.) — замок, тобто Празький кремль. ³ Йдеться про виклик до празького суду особи, яка перебуває в іншому судовому окрузі, для чого, крім празького коморника, необхідний був також коморник суду даної поправи. ⁴ *Панош* — зброєносець, слуга.

• Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы. М., 1961. С. 836—843.

3 Грамота короля Яна Люксембурзького про станів привілеї світської знаті в Моравії (1311)

Грамота чеського короля Яна Люксембурзького (1310—1346) не тільки підтверджувала права моравської знаті, а й містила вказівки щодо оформлення особливого статусу світських феодалів.

...Ми бажаємо права і звичаї князів, панів, рицарів, кліриків, котрі вони отримали від наших попередників, вважати чинними, охороняти і незмінно підтримувати. Ми заявляємо, що не будемо

вимагати від них ніякого [податку] або данини... окрім як при нашому одруженні або при весіллі синів та дочок наших... Не бажаємо, щоб майно якого-небудь підданого нашого дісталось нам як виморочне або було передане скарбниці нашій, якщо б були живі діти, сини та дочки, або брати та їхні сини до четвертого коліна, окрім як якщо б вони були конфісковані за злочини. Нарешті, коли ми будемо збирати податок... у вищеназваних випадках, а також при коронації чеського короля... ми не бажаємо, щоб вимагалось або будь-як стягувалось більше, ніж чверть гривні срібла¹ з лану².

Гривня срібла — грошова одиниця, запроваджена близько 1050 р., вага її 210, 253 або 280 г. ² *Лан* — повний земельний наділ на одне селянське господарство.

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 177.

4 Статути цехів (XIV ст.)

У цехових статутах празьких панцирників (1328) [а], празьких (1341) [б] та ййглавських сукнарів (1349) [в] наводяться свідчення стосовно умов вступу до цеху, показано взаємини майстрів та підмайстрів.

[а] ...Якщо підмайстер посварився зі своїм майстром і не працював, то його не повинен приймати жоден майстер, а якщо майстер, знаючи про це, тримав підмайстра, він має сплатити штраф $\frac{1}{4}$ копи... [б] Хто бажає заробляти у Празі кравецтвом, той повинен придбати бюргерське право, сплативши судді і коншелам 32 великих пфеніга... дати майстрам 1 копу празьких пфенігів. У такий спосіб він набуває братства¹. [в] Якщо хтось бажає вступити до братства й здобути звання майстра, повинен отримати міське право і за звичаєм, даючи 2 гроша судді і 1 — нотарію, пообіцяти, що не розпочне працювати до тих пір, поки не стане членом цеху...

¹ *Братство* — членство в цеху.

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 179.

5 Маєстас Кароліна (1351—1353)

«Маєстас Кароліна» — чеський законник, кодекс основних принципів феодального права XIV ст. Текст був складений латиною (1351—1353) з ініціативи Карла IV (1316—1378) — короля Чехії (з 1346 р.) та імператора Священної Римської імперії (з 1355 р.). Законник, який так і не був ухвалений чеським сеймом 1355 р., містить 109 статей, що залишилися лише проектами можливих змін, спрямованих на зміцнення становища короля в матеріальній, політичній та судовій сферах.

11. Про коронування короля та його присягу

Також наказуємо наступним королем, що коли прийматимуть корону королівства Чеського, то перед тим, як приймуть корону на голову, повинні знову принести урочисту присягу в тому, що міст та фортець заставляти не будуть та прав їх не зменшати.

17. Про урядників земських

Суворо наказуємо, щоб найвищий коморник, суддя, писар та інші менші урядники, котрі їм підпорядковані, та всякі інші урядники в Чехії, в князівстві Вратиславському¹, в Будишинському панстві, в маркграфстві Моравському урядів своїх, отриманих від короля, не заставляли, не розділяли, не продавали та не віддавали на строк чи навечно. Також щоб ніхто з них не просив урядів навечно чи на строк, щоб ніяких розписок на них не отримував, інакше буде позбавлений уряду.

19. Про суддів, старост та владарів

Про старост, суддів та владарів, котрі є в різних місцях землі Чеської, установлюємо, щоб вони не були іншого походження, окрім як чехи. Але якщо знайшовся би який-небудь чужинець, гідний та вчений, то він з дозволу короля може бути допущений до посади.

25. Про тих, кому земські посади надані королем

Ми, вільною нашою волею, установлюємо, що найвищі земські урядники, коморники, судді та писарі повинні бути панського походження. Також і інші урядники, королівською владою призначені

в Чеському королівстві, повинні бути знатними, справедливими, мудрими, доброзвичайними, з незаплямованою честю, як про це говорить право.

27. Про дошки земські

Наказуємо, щоб дошки земські, котрі писарем земським повинні вестися, зберігалися б у Празькому замку. А котрі будуть закінчені, ті мають бути сховані під замком та печатками найвищого коморника, судді, писаря та бургграфа² празького в межах Празького собору, й ті дошки не повинні діставатися інакше, як у присутності вищезазначених урядників, таким є звичай.

36. Про розділ майна або дідизи

Необхідно, щоб кожний знав, перед ким він повинен розділяти свої дідизи. По-перше, перед королем та його радою, по-друге, перед панами та коншелами земськими, по-третє, перед урядником земським, підтверджуючи це дошками [земськими]. Інші ж, менші, здійснюють розділ перед панами чи старостою чи коншелом у відкритих судах.

41. Про визнання князями та панами нового короля

Наказуємо пам'ятати, щоб усі маркграфі, воєводи, князі, ленники вищі та нижчі протягом 1 року та 1 дня з дня коронування короля прийняли підданство. Якщо король у цей час був відсутнім, тоді мають зробити це перед правителем землі Чеської, а після повернення короля в країну повинні прийняти підданство з принесенням присяги протягом 6 місяців...

42. Про позови проти короля

Будь-який король через свою гідність не підлягає суду землі своєї, але щоб правда не страждала, найвищий коморник [бургграф Празький], пани та кмети [судді] Чеської землі повинні надавати справедливість тим, хто жаліється на короля, а король повинен за власною милістю прийняти їх рішення та вирок, але так, щоб жодних збитків для гідності своєї особи не зазнав через їх рішення, його урядники повинні взяти це на себе та відшкодувати з майна короля.

45. Про захист королівства Чеського

Якщо трапилося так, що вороги вдерлися в Чеську землю, тоді всі князі, пани, шляхтичі, рицарі, владики, міщани та прості люди повинні негайно озброїтися і за наказом короля вийти до кордонів чеських. Протягом 4-х тижнів вони мають обороняти кордон за свій власний рахунок, зі своїм утриманням. Якщо вони не могли стільки часу триматися [якщо довше не могли витримати], то можуть вимагати від королівства лише найнеобхідніше для себе та для коней своїх і нічого більше.

48. Чехи, не служіть чужинцям

Ще раз повторюємо, щоб ніякий чех, ніякий земанин не був на військовій або іншій службі в чужих землях, щоб ніхто не виступав проти Чеської землі. Якщо хто-небудь порушить цю настанову, то має бути оголошений зрадником, а майно його та життя надійдуть на милість короля.

58. Про дідизни та майно, яке переходить у королівську скарбницю

Якщо хто-небудь у королівстві нашому помре без законних дітей і дідизн своїх, що належать йому по праву, нікому не залишить, то дідизни його порожні повинні перейти королю, а рухоме майно кожного земанина має перейти до найближчого родича, в першу чергу родича по мечу.

74. Про вихід людський

Якщо хтось бажає піти від свого пана до іншого, він може зробити це після дня св. Мартина [12 листопада] і після того, як відпрацює; якщо він після цього захоче піти, він повинен сплатити своєму пану всі оброки і податки або перенести їх на свого спадкоємця. Пан не повинен суперечити цьому праву...

79. Про владу панів над своїми людьми

Згідно зі старим правом передаємо панам усю владу над їхніми підданими: судити, карати по справедливості, але не карати смертю за злочин, тому що цей суд ми зберігаємо за собою, якщо нами не надані на це особливі грамоти. Щоб пан... або будь-хто інший свій

або чужій людині не виколовав очі... Якщо будь-який пан своїй або чужій людині відріже ніс, то все його майно перейде до короля. Якщо пан або шляхтич своїй або чужій людині відрубає руку або ногу, за цей ганебний учинок підлягає карі, вказаній вище.

¹ Тобто Вроцлавському. *Вроцлав* — місто в польській Сілезії, яке тимчасово перебувало в складі Чеського королівства та належало до привілейованих королівських міст у період правління Карла IV. ² *Бургграфі* — посадові особи, які представляли адміністративну владу в містах.

• Хрестоматія пам'яток феодального господарства и права стран Европы. М., 1961. С. 844—860.

6 Золота булла Карла IV (1356)

Кодифікація основних імперських державних норм, або «Золота булла Карла IV», була прийнята в 1356 р., а з 1400 р. дістала назву «Золота булла Карла IV від 1356 р.». Законник діяв до кінця існування Священної Римської імперії германської нації (1806) і надавав Чеському королівству значні привілеї. Документ містить статті про обрання імператора, про права курфюрстів, про порядок спадкування князів, про рудники, монети тощо. Законник відомий у чотирьох редакціях: Майнцському, Гейдельберзькому, Франкфуртському-на-Майні (із золотою печаткою), Нюрнберзькому (з великою восковою печаткою). Статті 1—23 було оголошено в рейхстазі у Нюрнберзі 9 січня 1356 р., а інші (від 24) — на засіданні рейхстагу в Меці 24 грудня 1356 р.

Вступ

В ім'я святої й нероздільної Трійці. Амінь. З ласки Божої ми, Карл IV, імператор Римський, всеавгустіший і король Богемії, на вічну пам'ять. Кожна держава, яка не згуртована всередині себе і в якій панує незгода, безпорадна.

Винуватці такої незгоди — товариші лиходіїв. Отже, щоб встановити єднання між курфюрстами і запровадити одностайні вибори й уникнути згаданого вище ганебного розладу і всіляких хибних думок, які впливають звідси, — ми на загальному зібранні в Нюрнберзі в присутності всіх духовних і світських курфюрстів та інших князів, графів, баронів, дворян і депутатів від міст, на імператорському троні, в облаченні і короні, після попереднього зрілого обміркування, всесильною царською владою оголосили, наказали і

звеліли, в 1356 р. 9 січня в царювання наше десяте, в імператорському сані — перше — виконати таке:

...Ми наказуємо і встановлюємо, щоб архієпископ Майнцький, коли в єпископстві стане відомо про смерть короля або імператора, протягом одного місяця з дня смерті повідомив про це у відкритих листах кожному курфюрстові. Коли ж архієпископ буде затримувати це повідомлення, хай курфюрсти з власного почину, вірні своєму обов'язкові, дбаючи про святу імперію, зберуться протягом трьох місяців у Франкфурті і оберуть римського короля, як майбутнього імператора. Питання про обрання повинне вирішитись більшістю голосів. Новообраний повинен зараз же затвердити лени, привілеї, права і свободи курфюрстів. Курфюрсти по рангу займають місця в такому порядку:

[Далі вказується, в якому порядку сидять курфюрсти в присутності імператора. А також черговість подання голосів.]

...Під час рейхстагу мирські князі повинні розподілитися по чинах так, що маркграф бранденбурзький подає імператорові і римському королю воду для рук, богемський король, коли він цього хоче, хай подає перший бокал, пфальцграф — страви, а герцог Саксонський хай виконує обов'язки маршала.

Коли трон лишається вакантним, регентство повинен взяти на себе на півдні — пфальцграф, на півночі — герцог Саксонський.

• Хрестоматія з історії середніх віків / За ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. К., 1951. Т. 2. С. 121.

7 Грамота монастиря в Теплі мешканцям села Черновіце (1358)

Процес колонізації із середини XIII ст. вступив у нову фазу, характерною рисою якої була участь іноземних колоністів (передусім з німецьких земель). Набули чинності локаторство та емфітевтичне право. Жалувані грамоти і тексти угод із селянами про перехід на «німецьке право» дають можливість розглянути характер змін їхнього становища.

Ми взяли в наших бідняків¹ у Черновіце² завдаток, який чехи називають у просторіччі «подача», продавши, передавши в оренду і перевівши нашим біднякам вказане село Черновіце із чеського права на німецьке, так щоб вказані бідняки та їхні спадкоємці тримали

його і володіли [ним] вічно, і це в такий спосіб... жителі нашого села Черновіце повинні віддавати і сплачувати, незважаючи на будь-які труднощі... з кожного лану або двору... щорічно 17 празьких грошей на свято св. Георгія і стільки ж на свято св. Галла... потім на свято св. Вацлава чотири міри житнього зерна... дві міри ячменю, дві міри вівса, одну міру пшениці, півміри гороху, одного гуся, шість курчат, 30 яєць і два сири...

Щорічно нехай не забувають віддавати і сплачувати за працю 4 празьких гроша із четвертою частиною на свято Очищення Марії і стільки ж на свято св. Якова... Від інших же обтяжень, а саме від наших зборів, внесків, данини, хоч як би вони називалися, вказаних бідняків із с. Черновіце звільняємо...

Бідняки — умовна назва селян. ² *Черновіце* — село в Чехії.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 178.

8 Привілеї єпископа Яна із Стржеди місту Літомишлю (1360)

Єпископ Ян із Стржеди в 1353—1374 рр. був імперським канцлером при дворі Карла IV Один із найосвіченіших людей свого часу, друг Петрарки. Привілеї інформує про повинності міста на користь феодала.

...Бажаємо і постановляємо, що всі члени общини, які живуть нині в нашому місті Літомишль¹ або ще поселяться в ньому... повинні з іншими містами платити і давати, виконувати все те, що приписано правом і хорошими попередніми звичаями... І жоден ремісник, кравець, коваль чи чоботар не може поселитися у нашому володінні на милю біля міста Літомишля... А коншели і городяни всіх наших міст і сіл, які мають право судити, коли виникне така потреба у нашому місті Літомишлі, повинні передавати її [судову справу] нашим коншелам і від них її приймати. Такі штрафи і гроші, які надходять від магістрату, повинні бути поділені на три [частини]: одна частина має залишитися нам, друга має бути надана нашому місту Літомишлю, а третя — людям із магістрату і суду.

Літомишль — місто у Східній Чехії.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 182.

9 Ряд земського права (друга половина XIV ст.)

Чеський «Ряд земського права» є не просто перекладом одного з найважливіших приватноправових збірників законів другої половини XIV ст., а й творю переробленим чеськими юристами викладенням латинської праці. Його поява становила спробу втілити в життя окремі положення відкинутого сеймом законника Карла IV «Маєстас Кароліна».

25. Якщо рівний рівного за народженням, тобто пан пана, владика владика покличе до суду за вбивство, то повинен дотримуватися вищезазначеного порядку, й повинен битися з мечами та зі щитами.

26. А якщо нижчий [за народженням] вишого, тобто владика шляхтича, покликав до суду за вбивство; якщо цей відповідач заявив про своє право раніше, ніж на нього скарга надійшла, або його речник сказав: «Якщо доведеться на поєдинку битися, то він не хоче, тому що позивач нижчий від нього за народженням», тоді цей відповідач має довести свою невинуватість присягою на хресті сам-сьомий; і якщо всі закінчили присягу благополучно, має бути визволений, і якщо б тільки один помилився, тоді відповідач свій позов втрачає.

Але якщо не зробив застереження щодо цього права перед скаргою, тоді повинен битися, хоча б позивач і був нижчого походження...

27. Якщо вищий за народженням покликав до суду за вбивство нижчого і якщо не хотів битися зі своїм ворогом, тоді речник мусить йому перед скаргою зробити застереження щодо його походження, і він мусить сам-сьомий присягати на хресті, як написано вище.

А якщо відповідач не хотів присягати, побоюючись, що помилиться в присязі, він повинен вимагати поєдинку з позивачем, і позивач повинен із ним битися або відступитися від позову.

35. Якщо рівний рівному за народженням дав ляпаса перед королем або перед повним судом і одразу був схоплений, тоді той, кому дали ляпаса, повинен дати йому, в свою чергу, два, вдаривши по кожній щоці і кулаком у ніс.

36. Але якщо нижчий вишому за народженням дав ляпаса, тобто владика шляхтичу, або городянин і селяк владіці, і одразу був схоплений, йому слід відрубати руку, і після вони повинні поручитися, що ніхто нікому мститися не буде.

37. Якщо ж холоп владіці або шляхтичу посмів дати ляпаса й одразу ж був схоплений, його мають віддати [високородному] на милість із головою, щоб зробив з ним, що захоче.

• Хрестоматія пам'яток феодального суверенітету і права країн Європи. М., 1961. С. 844—860.

АНДРІЙ З ДУБИ

10 Виклад чеського земського права

(кінець XIV — початок XV ст.)

«Виклад чеського земського права» — юридична пам'ятка, укладена Андрієм з Дуби (бл. 1326—1414), який працював у вищому земському суді. Документ складається з двох частин — «Приписки» (вступу) та основного тексту. «Виклад» не дістав визнання на державному рівні та залишився одним з прикладів приватноправової кодифікації. Він був серед перших документів, написаних чеською мовою, в якому визначалися як поняття права, так і термін його виникнення.

10. Чеське земське право встановлене давно, ще від [часів] язичництва та особливо від Пшемисла-орача та від тих панів, котрі були в той час. На те є певний доказ, бо в ньому збереглося чимало язичницьких звичаїв, як-от очищення розпеченим залізом або зануренням у воду. І цей звичай діяв безперервно аж до імператора Карла та до архієпископа Арношта I Празького. Імператор скасував цей звичай за одностайної згоди архієпископів та всіх панів і земан...

11. Це земське право, що існує під чеською короною, поділяється на три [частини]: одна підтримує безпосередньо чеський престол — ним король здавна наділений панами для зміцнення його величності. Це — двірцевий суд, котрий має своїх урядників та судові книги, про нього я тут не хочу писати... І цей суд відрізняється від вільного земського суду, бо люди викликаються до нього інакше, ніж до вільного [суду], та інакші тут звичаї. Привілеями пани міста, монастирі та різні службовці різним чином вилучені з [компетенції] земського суду, про все це я умовчую.

Інше право — духовне, правосуддя за ним чиниться архієпископом у відповідності з канонічним правом, про нього я також хочу умовчати.

12. Але про третє, тобто про земське вільне право, я хочу тут написати, що це право в своєму установленні було і має бути вільним, що кожна людина, починаючи з короля й до ткача, крім вищевказаних, не може протистояти або уникнути цього права ніяким чином, і особливо — у вільній ділзні кожний міг до цього суду бути викликаний панами і повинен був їх судом та рішенням задовольнятися, лише один виняток — привілей короля. І щодо цього привілею празький земський суд цілком інформований, у чому, як і проти кого король мав перевагу. І тому називається це вільним [судом], що в давні часи рішення панів мало силу проти кожної людини і було збережене, і хто йшов

проти звичаєвого права або не дотримувався його, тому пани мстилися дуже суворо... В давні часи [той], хто перед судом мав провину словом або річчю, негайно замикався до вежі; і хто виймав свою зброю, тому відрубували руку; і хто ранив або дійсно ударив, тому негайно відтинали голову на порозі, де був суд... Тому право було вільним, що його захищала вільна рука; а тепер воно залежне, тому що, здійснюючи судовий процес і зазнаючи витрат, не мають допомоги й охорони від права. Нехай це буде жаль Богу та добрим людям.

• Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы. М., 1961. С. 871—879.

11 Урбарії Бржевновського (1406)¹ та Страговського (бл. 1410)² монастирів

Серед документів господарського характеру перше місце посідають урбарії — описи феодальних земельних володінь. Вони містять перелік податків, натуральних внесків та відробіткових повинностей, які феодальний власник отримував від селян упродовж року.

...У згаданому селі Бржевновському кожен мешканець за кожен двір або наділ свій сплачує щорічно по три курки, і кожен з них має нажати 15 кіп. І кожна копа повинна мати 50 снопів... Також кожен із них повинен жати по 4 дні під час збирання під назвою згін. Також повинні косити і згрібати сіно... Також повинні ходити 3 дні на полювання, коли їм накажуть. Також кожен з них повинен давати подимне по 3 гроші. [Всі жителі села, володарі панської землі, виплачують також грошовий чинш.]

...3 кожного наділу до свята св. Галла платять 68 грошей та до свята св. Георгія... 68 грошей. Також платять із кожного лану 8 стрихонів³... саме 4 стрихона жита та 4 ячменю; цей хліб повинні возити до монастиря... коли їм накаже управитель. Також там платять із кожного лану 4 курки та 60 яєць... Також з кожного лану дають 6 женців... Також зобов'язані на греблю млина возити колоди з лісу та з гаю монастирського... Також повинні коноплі зривати, овець стригти та мити за наказом управителя.

¹ Бржевновський монастир св. Войтеха заснований поблизу Праги 993 р. Болеславом II. ² Страговський монастир у Празі був заснований 1140 р. князем Владиславом II для монахів Премостранського ордену. ³ *Стрихон* — міра сипучих тіл.

• Хрестоматія по истории средних веков. М., 1963. Т. 2. С. 603—605.

Тема 3

Гуситський рух (1400—1471)

1 Апеляція Яна Гуса до Папи Римського (1410)

Ян Гус (1371—1415) став на захист Віфлеємської каплиці в Празі, котру хотіли зруйнувати противники чеської Реформації. У збудованій 1391 р. каплиці Гус проповідував чеською мовою.

Ян Мюльгейм, рицар із Пардубіце¹, і... купець Кржиж, празький міщанин, з Божою допомогою мудро зрозуміли, що, хоча у Празі й багато церковних приміщень збудовано для богослужіння, але жодне з них не присвячено виключно меті проповіді слова Божого, і священники, які проповідують на загальнозрозумілій чеській мові слово Боже, зазвичай ходять по домах віруючих: а тому слід з цією метою створити особливе... приміщення, щоб надати можливість вірним Христу жителям Праги збиратися у визначеному місці в тому місті для слухання слова Божого рідною чеською мовою. До цієї каплиці... вірні Христу [жителі] Чеського королівства, а особливо пражани, мають велику прихильність, і завжди збирається в ній велика кількість бажаючих послухати слово Боже.

¹ Пардубіце — місто у Східній Чехії.

- Послання магістра Иоанна Гуса. М., 1903. С. 47—48.

2 «Кутногорський декрет» короля Вацлава IV (1409)

Король Вацлав IV (1378—1419) здійснив реформу Празького університету. 18 січня 1409 р. в місті Кутна Гора він підписав мандат, підготовлений чеськими магістрами, відомий як «Кутногорський декрет». Головним пунктом цього документа було надання чеській «нації» трьох голосів у справах університету, а іноземцям (баварам, саксонцям, полякам) залишався лише один голос. Незважаючи на опір проницецьких сил, чехам удалося запровадити декрет.

...Народ німецький [тевтонський]... у різноманітних справах Празького університету... присвоїв собі три голоси, а при цьому народ чеський, справжній спадкоємець цього королівства, має лише один голос. Ми вважаємо несправедливим та непристойним те, що іноземці та пришельці надмірно користувалися вигодами місцевих жителів... ми рішуче і суворо наказуємо, щоб одразу після отримання цієї грамоти... нація¹ чеська була негайно допущена з трьома голосами до всіх засідань, судів, випробовувань, виборів та до будь-яких інших дій і рішень в університеті...

¹ Нація — земляцтво студентів і магістрів, утворювалося не за етнічним, а за територіальним критерієм.

• *Руколь Б. М.* Гуситское движение. М., 1964. С. 48—49.

3 Лист Яна Гуса польському королю Владиславу II (1412)

Лист Яна Гуса від 10 червня 1412 р. до польського короля Владислава II (1386—1434) написано з приводу укладеного перемир'я після війни з угорським королем Сигізмундом (1387—1437). Висловивши задоволення миром, Гус просить позбавити Польщу практики симонії, поширеної серед римсько-католицького духовенства.

Ласка Спасителя Ісуса Христа [хай буде з вами] в управлінні народом і досягненні життєвої слави.

Ясновельможний государю! Велику радість я відчув, довідавшись про те, що ваша вельможність, з веління всемогутнього Бога, уклала мирний договір з найяснішим государем, королем угорським Сигізмундом; і нині разом з народом [чеським] я благаю Бога про те, щоб він вдержав вас — обох государів і підвладні вам народи — на шляху правди. Але для цього, ясновельможний государю, здається мені вельми потрібним як для вашої величності, так і для його вельможності короля Сигізмунда, а також і для всіх взагалі князів, вигнати ересь святокупства [симонії]¹ з ваших держав. Бо неможливо сподіватися викоренити її якимсь іншим способом, оскільки вона влила свою отруту всюди в такій мірі, що важко знайти таке місце, де б можна було зустріти духовенство і народ не зараженим ерессю святокупства. Хто тепер висвячує в єпископи безкорисливо, заради слави Божої і заради спасіння своєї душі і народу? І хто тепер з чистими намірами, заради цих трьох доброчесностей, приймав

єпископський сан, фару [парафію] або якусь церковну бенефіцію? Я хотів би бачити багатьох таких, які приймали б священний сан не заради самого сану або людської приязні; але, мабуть, збувається пророцтво Іеремії: «Від найменшого до найбільшого всі схильні до користоловства; від пророка і до священика всі взагалі обманщики».

Ясновельможний государю! Наше симонійствующе, пихате, розпусне і розгнуздане духовенство обвинувачує мене в єресі, щоб принизити мене в очах народу і засудити. Але чи слід мені внаслідок цього замовкнути [припинити проповідь Євангелія]? Ні! Хай це буде далеким від мене!

Горе мені, коли я мовчатиму! Краще вмерти, ніж спинитися на шляху лукавства, бо цей шлях зробив би мене учасником неправди, а потім — і пекла. Від чого хай береже Господь слави і вашу королівську величність, що благочесно царює над своїм народом. Писано в день св. Варнави 1412 р. Магістр Іоанн Гус, недостойний священик христовий.

¹ *Симонія* — практика купівлі та продажу церковних посад, поширена в католицькій церкві в Середні віки. Слово пішло від імені волхва Симона, який, за біблейською легендою, просив апостолів продати йому право творити чудеса.

- Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 132—133.

4 ЯН ГУС Про церкву (1413)

Від жовтня 1412 р. до червня 1413 р. Ян Гус перебував на півдні Чехії, виїхати куди був вимушений під тиском папського прокляття у поєднанні з інтердиктом. Тут він написав трактат «Про церкву», де виклав основні свої реформаторські ідеї.

Розділ II. Оскільки багато священиків відступилися від Ісуса Христа і величаються владою, яку буцімто було передано Церкві, хоча насправді не було цього, слід ще раз поговорити про характер цієї влади...

Стисло підсумую: вони повсякчас повторюють, проголошують, поширюють всюди ті висловлювання Св. Письма, особливо Євангелія, які, на їхню думку, свідчать, що вони мають бути багатими, жити в розкошах, у світі слави, і що вони не повинні зазнавати страждань в ім'я Христа. Ті ж місця, де лунає виразний заклик наслідувати Ісуса Христа шляхом бідності, покірливості, смиренного

терпіння, непорочності, трудів і впокорення, вони замовчують, тлумачать на свій лад або ж відверто заперечують як таке, що не стосується спасіння...

Розділ 17. Далі, вишеназвані доктори¹ вважають найголовнішим, аби все, що вони говорять, визнавалося істинним і обов'язковим... Доктори змішують істинне з хибним, лестоці з погрозами...

Низькопоклонництво перед прелатами і погрози, якими вони намагаються залякати наших прихильників, виразно прочитуються у звинуваченнях: вони намагаються «прищепити віруючим людям непослух стосовно прелатів і неповагу до гідності пап, єпископів, священників і кліриків». Слава Ісусу Христу, що хоч не посміли чи забули обмовити нас у непослушенстві Ісусу Христу, служити якому — значить царювати, і послух якому настільки вищий над усе, що послух будь-якому іншому нічого не вартий, якщо він не перебуває у згоді із послухом Богові нашому...

Розділ 21. Щодо авторитетів, на які посилаються доктори для підтвердження необхідності людського послуху, то я мушу стисло сказати таке: найперше вони кажуть, що нижчі мусять бути послухні римській церкві та прелатам завжди і в усьому і т. ін. відповідно до вислову Спасителя (Матв. 23,3): «Тож усе, що вони скажуть вам, робіть і виконуйте». Дивуюсь я, чому доктори обрубали слова на початку і наприкінці. Адже вони не навели того, що на початку: «На сидінні Мойсеєвим усілися книжники і фарисеї», і наприкінці не додали: «та за вчинками їхніми не робіть», а подають лише середину: «Тож усе, що вони скажуть вам, — робіть і виконуйте». Мені здається, вони так роблять тому, що Папа та решта прелатів церкви не хочуть, щоб їх уподібнювали до книжників і фарисеїв, і, коли мовиться щось про їхні недобрі справи, вони ображаються. А з другого боку, доктори і магістри вдаються до лестоців перед ними; так вони вибирають собі вчителів, щоб їхні вуха влещувалися і слух від правди відвертали, — і магістри їх улещують...

¹ Гус мав на увазі професорів теологічного факультету Степана Палеча і Станіслава із Зноймо, які в цей час (1412) стали його противниками, Петра із Зноймо, Яна Елія, Онджея із Броди, а також професора права Іржі із Бора та Шимона на прізвисько Мерда. Цитати, довкола яких будується полеміка, взяті ним із спеціальної постанови, ухваленої з ініціативи цих професорів Празьким синодом.

• Хроніка 2000. К., 1999. Вип. 25—26. Ч. 1. С. 89, 91—93, 95.

5 Охоронна грамота короля Сигізмунда Яну Гусу (1414)

Сигізмунд (Зігмунд, Жигмонт) І Люксембург — король (з 1410 р.) та імператор (з 1433 р.) Священної Римської імперії, король Угорщини (з 1387 р.) та Чехії (1419—1421, 1436—1437) санкціонував страту Яна Гуса, незважаючи на видану йому охоронну грамоту.

Сигізмунд, з ласки Божої римський найясніший король, Угорський, Далматський, Хорватський і т. д...

Шановні, знамениті, знатні і вірні улюблені!

Гідного пошани магістра Іоанна Гуса, бакалавра святого богослов'я і магістра мистецтв, пред'явника цієї грамоти, який їде незабаром з королівства Чеського на Вселенський собор до міста Констанц, прийняли ми під наше і Священної імперії покровительство і охорону, з цілковитою приязню вам усім і кожному з вас доручаємо його, вимагаючи, щоб ви його, коли він до вас приїде, як належить привітно прийняли, ласкаво до нього поставились, і в тому, що стосується швидкості і безпеки його подорожі як по суші, так і по воді, подали йому допомогу, виявивши прихильність, і щоб ви дали йому можливість з його слугами, кіньми та іншими окремими його речами йти, спинятися, перебувати і повертатися через всякі дороги, пристані, мости, землі, панства, судові округи, міста, місцевості, замки, села і всякі інші свої місця без всяких платежів, зборів, мит і звільнили його від усякого іншого тягара сплати і усунули взагалі всякі перешкоди і йому і його людям, коли буде потрібно, як належить, дали б певних і надійних провожатих, ради честі і поваги до нашої величності.

Дано в Шпеєрі, літа 1414, жовтня 18 дня...

- Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1951. Т. 2. С. 133—134.

6 Лист Поджо Браччоліні про дебати на Констанцькому соборі (1415)

Поджо Браччоліні (1380—1459) — італійський гуманіст, якого відправили до Праги, щоб передати Яну Гусу запрошення на участь у Констанцькому соборі. Разом з Гусом Браччоліні прибув до Констан-

ци, де, будучи присутнім на засіданнях собору, став свідком бурхливих дебатів та винесення смертного вироку Яну Гусу. Свої враження виклав у листі-звіті.

Підвівся [з свого місця] голова собору, кілька разів уклонився королю і присутнім панотцям і прочитав імена всіх, хто мав право голосувати, з зазначенням сану, місця проживання кожного, а також із зазначенням і товариств, які дали уповноваження своїм посланцям на собор: міста, князівства, абатства (монастирі). Він викликав кожного, щоб переконатися, що він дійсно бере участь у засіданні собору. Всіх, хто мав право голосувати, крім короля, було 88 чоловік...

Ворогам чеха [Гуса] хотілося сьогодні ж неодмінно [безперешкодно] досягти своєї мети, бо дрова вже були приготовані для вогнища і облиті смолою, про що подбав Аммон Вейкль із Бунтенська, який особливо радів нагоді зробити приготування для ілюмінації.

В строгому порядку по старшинству [сану і] років, місяців і навіть днів віку голосували, відповідаючи «так» або «ні», на такі три пункти:

1) Єретик чи не єретик Іоанн Гус з Гусинця у своїх вченнях і нововведеннях?

2) Чи мають право присутні в ім'я Папи і короля отці собору присудити Гусу кару?

3) Саме якої кари заслуговує Гус зневажанням Папи і святого таїнства [євхаристії]?

На перше питання 51 голос відповів ствердно [тобто що Гус — єретик].

На друге питання стільки ж.

На третє питання: 30 голосів відповіли в тому розумінні, що Гус не заслуговує ніякої кари; 10 голосів — за покарання церковною покутою і 45 панотців подало свій голос за засудження Гуса на смерть, якщо він не зречеться всього, що говорив протягом багатьох років [у приватних розмовах] і відкрито учив проти церковних установлень...

...Після прочитання вироку здійнявся галас: з одного боку кричали про насильство, з другого — про винність Гуса. Особливо богохульно поведився лондонський єпископ, який сказав Сигізмундові: «Уста дітей і немовлят будуть вічно хвалити тебе, государю, за те, що ти знищиш ворогів віри». Було чути голоси і проти папистів: «Фарисеї, кровожерливі пси, єхиднове коділо...» Всі були такі роздратовані, що ламали столи і кидали уламками їх. Під час цього гармидеру государ пішов. Міг би піти і Гус, якби хотів. Але він повернувся в свою

тюрму. Коли в храмі нікого вже не було, противники Гуса почали шукати його. Вони наказали бити на сполох і замкнути ворота, щоб ніхто не міг втекти з міста. Проте, увійшовши в тюрму, вони побачили Гуса, що стояв на колінах і палко молився. Варта не замкнула навіть дверей тюрми і захоплювалась благородством душі Гуса.

- Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1951. Т. 2. С. 134, 140.

7 Лист Поджо Браччоліні до Леонарда Бруні про спалення Ієроніма Празького (1416)

Зі справою Ієроніма Празького (бл. 1371—1416) — чеського реформатора, вченого, оратора, соратника Яна Гуса, спаленого як єретика 30 травня 1416 р., Поджо Браччоліні ознайомився як секретар папської курії. Про це він повідомив Леонарда Бруні (1369—1444) — відомого вченого, а від 1405 р. й секретаря Папи Римського Іоанна XXIII, з яким перебував у Констанці.

...Нема нічого гіршого за несправедливе засудження священика церковним собором... Під кінець він [Ієронім] став прославляти Яна Гуса, недавно засудженого до спалення. Він називав його людиною чесною, справедливою, святою... Прославляючи Яна Гуса, він сказав, що той виступав не проти положень церкви Божої, а проти зловживань духовенства, проти надмірності, розкоші та марнотратства прелатів. Цій чесній людині здавалося негідним те, що майно церкви, призначене для бідняків, для мандрівників, для церковних майстерень, використовується на розпусту, на випивку, утримання коней і собак, розкішний одяг і таке інше, не гідне християнського благочестя.

- Итальянские гуманисты XV века о церкви и религии. М., 1964. С. 97.

8 ЛАВРЕНТІЙ ІЗ БРЖЕЗОВОЇ Гуситська хроніка (20-ті роки XV ст.)

Лаврентій (Вавржинець) із Бржезової (1370 — бл. 1437) — магістр Празького університету, відомий письменник та хроніст. Прихильник поміркованого напрямку в гусизмі, чашник, противник табо-

ритів. Праця, що має високий ступінь вірогідності, стала результатом особистих спостережень автора, а також залучення ним свідчень інших сучасників гуситської доби, документів, створених гуситами, офіційних матеріалів, листів. У ній змальовуються події 1414—1421 рр.

Про собор у Констанці

Того ж самого 1414 року... почав збиратися в імперському місті Констанці загальний собор для утвердження єдності церкви і відновлення миру, оскільки на той час церква була поділена на кілька частин... На цьому соборі... [були присутніми] три патріархи, 23 кардинали, 27 архієпископів, 106 єпископів... 103 абати. ... Присутніми були там також особисто 28 королів і світських князів, 78 графів, 676 баронів, ноблів та рицарів... 718 публічних жінок... На цей собор прибув також особисто магістр Іоанн Гус... який постійно нападав у своїх проповідях на лицемірство, розкіш, алчність, пишність, симонію та інші гріхи духовенства і звинувачував їх... чим викликав у духовенства, що загрузло в пороках, велику ненависть до себе... 6-го дня місяця липня магістр Іоанн Гус... чоловік славного життя і чистої вдачі... Констанцьким собором був засуджений до смерті. Він був вивезений з міста Констанца і на якійсь луці прив'язаний цепами і мотузками до стовбура... обкладений в'язками соломи і дров; він був поглинений виром вогню...

Констанцький собор переслав кліру, баронам і вельможам королівства Богемського... приговори, винесені проти магістра Іоанна Вікліфа і магістра Іоанна Гуса та проти їхніх учнів... прохаючи... не допускати злосливих людей, які поширюють учення засуджених єретиків Іоанна Вікліфа та Іоанна Гуса, проповідувати і навчати народ ні в королівстві Чеському, ні в межах їхніх особистих володінь.

Про збори на горах та заснування Табору

[1419 р.]...Священики разом із народом піднялися на велику гору... і на самій вершині з полотен спорудили велике шатро у вигляді каплиці. Тут, проводячи богослужіння... вони залюбки долучали до святих таїнств і причастя прибулий... туди народ... дали тій горі назву Табор... Там усі називали себе братами і сестрами; багатий ділив там раніше приготовану їжу з бідним. Заборонялося там пити таке, від чого можна було б сп'яніти... ні про що інше вони не говорили, окрім того, що стосується спасіння душ і повернення кліру до попереднього стану, згідно з переказом раннього християнства. Коли чутки про все це стали поширюватися й по більш віддалених краях,

то кількість прибулих день у день стала дуже помітно збільшуватися. Бо туди стали дедалі частіше приходити люди не тільки із Писка, Воднян, із Нетоліц, Гержмані, Уск, Яновіц, із Селдчан¹ та із Пльзеня, а й також із Праги, Домажліце², з Градца-Кралова³, і крім того сходилися в Табор піші й вершники з багатьох міст Моравії.

Про справи таборитів

...Таборити, день у день збільшуючись у кількості завдяки приходові до них багатьох послідовників — селян і жінок... а також слуг і металників каміння... чинили по всьому королівству Чеському багато жорстоких, нечуваних і жахливих справ, спалюючи храми, монастирі... а також... піддаючи вогню фортеці, замки та дрібні укріплення. Серед іншого вони спалили монастир Непомук⁴ і захопили міцний замок Раби⁵. В цьому останньому духовні й світські особи округи зберігали чимало добра: у зливках золото, срібло, коштовності та одяг, цінну зброю. Всю цю здобич, за винятком грошей, зброї, коней... склали на одну купу і спалили.

Вожді... таборитські... почали відкидати будь-яку обрядовість церковну і настанови святих отців церкви, які стосуються проведення богослужіння... відмовляючись від настанов [церкви], здійснювали священне богослужіння... виступаючи в сірому одязі... утворили таїнство не на освячених вівтарях, а під відкритим небом або в домах за простим столом, накритим полотняною хусткою... [Вони]... примусово стали відміняти настанови помираючим, відбирати... книги церковних співів разом із церковними чашами та іншими дарохранільницями... Чаші ж, дарохранільниці та інші церковні срібні сосуди вони продавали ремісникам-ювелірам... відмовлялися творити таїнства в храмах і освячених вівтарях, стверджуючи, що храми належать не Богу, а скоріше бісу чи ідолам... де тільки могли, вони храми руйнували та спалювали...

Про боротьбу з гуситським рухом

...Тими ж днями король угорський Сигізмунд розіслав по усьому королівству Богемії всім баронам, і особливо чиновникам королівства... міським консулам, суддям листи з наказом, щоб усіх вікліфістів і гуситів, які здійснюють причастя чашею різними способами, придушувати, переслідувати і по можливості знищувати... 17 березня [1420 р.] за наказом папського легата, що на той час перебував разом із Сигізmunдом, королем римським і угорським, у місті Вратиславі⁶, був оголошений на проповідях у храмах хрестовий похід

проти богемців, особливо проти поборників причастя чашею як проти єретиків і ворогів римської церкви...

Про таборитське військо

Капітан Жижка [був надмірно хоробрим і дієвим, на його заклик збиралося ціле військо і прямувало за ним, і охоче підкорялося йому все селянство, що приходило без зброї, але з цепами, крюками, прашами та кілками]... [23 березня 1420 р.] на допомогу жителям Праги і для захисту закону Божого до Праги прибуло військо із країв Жатецького, Лоунського та Сланського⁷ кілька тисяч чоловік... із возами і вершниками і з немалою кількістю жінок... на шляху до Праги силоміць захопили монастир під назвою «ворота апостольські»...

У цей же приблизно час [травень 1420 р.], поки король угорський Сигізмунд усе ще перебував у Горах Кутних⁸, зібрався на одній з гір... з навколишніх сіл ще один натовп поборників причастя чашею разом із вуглярами для захисту істинного причастя чашею... На відкритому місці зненацька на них напали озброєні люди, які були відправлені проти них королем з Гір. Але селяни огородили себе з усіх сторін возами і стали стріляти в нападників з гармат та праші, стрілами та камінням. І хоча вершники були добре озброєні і їх було, як кажуть, принаймні по 20 чоловік на одного селянина, все-таки вони не наслідилися атакувати неозброєних селян.

Чотири празькі статті

Стаття перша. Щоб слово Боже в королівстві Богемському проповідувалося священнослужителями Господніми за статутом вільно і без перешкод... І, як сказано у першому посланні коринфянам, гл. 14: «Нікому не можна забороняти говорити в церкві на різних мовах».

Стаття друга. Щоб таїнство святої й божественної євхаристії [причастя]⁹ вільно надавалося усім вірним християнам, не обтяженим ніякими смертними гріхами, під обома видами, тобто хліба і вина, відповідно до слів і настанов самого Спасителя...

Стаття третя. Щоб забрані були в духовенства світське володіння багатством і приватна власність на землю, яку воно захопило всупереч завітам Христа, і щоб духовенство повернулося до євангельських правил, до апостольського життя, яке вів сам Христос зі своїми апостолами...

Стаття четверта. Щоб усі смертні гріхи... супротивні закону Божому, хоч би в якому стані вони спостерігалися... розумно винищу-

валися та викорінювалися тими, кого це стосується... Серед духовенства є помилки симонії: вимагання грошей за хрещення, конфірмацію, сповідь, таїнство святої євхаристії... за вінчання... за служби над покійником, за молитви або молебні в урочисті або ювілейні дні, а також за все інше: за проповіді, за погребіння і дзвін, за освяту церков, віктарів, прибутки з церков і каплиць, пребенди¹⁰ і бенефіції... купівля і продаж індульгенцій... жадібне вимагання сплати оброків і підношень...

Таборитські статті

13. ...Будь-який пан, васал, городянин або селянин, який, будучи наставлений¹¹ за прикладом самих [таборитів] не приєднається до них усією своєю суттю, всякий такий нехай буде знищений або вбитий... і майно його нехай буде розграбовано. **22.** ...Зникнуть усі... власті, і припиняться податки, і закінчиться всяке володарювання князів і світської влади. **53.** ...Вірним слід дотримуватися лише того і вірити лише тому, що ясно і зрозуміло сказано у Святому Письмі. **55.** ...Усі людські повір'я і церковні настанови... мають бути скасовані. **56.** ...Не слід дотримуватися ніяких настанов вселенської церкви... бо слід задовольнятися лише дотриманням святого Євангелія. **64.** ...Єпископів за своїм бажанням і розсудом дозволено обирати будь-яким священикам, а не єпископам.

Вчення про кінець світу в програмі таборитів

...Наш час буде кінцем світу, тобто знищенням усього злого на цьому світі... Це час — не час жалості, милосердя і прощення злим людям, що опираються Божому закону... усі противники закону Божого повинні бути знищені мечем і вогнем... Світські й церковні люди повинні обагрити свої руки кров'ю злих. Усе майно Божих ворогів має бути вилучене, спалене або знищене. У цей час кожен, хто чекає і почує слова Христа, тікайте на гори, а хто не втече з міст, сіл та містечок на гори або на Табор, той смертельно грішить.

Також брати таборитські у цей час помсти є Божими ангелами, відправленими на гори вивести добрих з міст, сіл і містечок... є Божими захисниками, відправленими, щоб прогнати зло з царства Христа... У цей час помсти залишаться лише п'ять міст¹², у яких урятуються люди, якщо до них втечуть, а всі інші міста, села і містечка з усіма, хто в них перебуває, повинні бути знищені або спалені. Подружжя один без дозволу іншого можуть піти в гори або втікати до тих п'яти міст, а також діти та всі інші.

Не слід обирати на землі ніякого короля, тому що царювати буде сам Христос. Священики не повинні мати будь-яких нагород, спадкових володінь, худоби, коней, дворів, домів... нічого іншого, лише те, що їм було дано з милосердя, і щоб вони не бажали користуватися світським правом у володінні цим майном.

¹ Містечка і села на Півдні Чехії. ² *Домажлице* — місто в Західній Чехії. ³ *Градец-Кралове* — місто у Східній Чехії. ⁴ *Непомук* — монастир у Західній Чехії біля Пльзена. ⁵ *Раби* — замок у Західній Чехії біля Клатові. ⁶ *Вратислав* — суч. Вроцлав. ⁷ *Жатецький, Лоунський та Сланський краї* — в Північній Чехії. ⁸ *Кутні Гори* — місцевість у Центральній Чехії. ⁹ *Причастя*, або *євхаристія* (з гр. «подяка») — центральне таїнство християнського культу, яке полягає у споживанні віруючими спеціально приготовлених хліба та вина, що символізують Тіло і Кров Христа. ¹⁰ *Пребенди* — доходи з церковних володінь. ¹¹ *Наставлений* — той, хто прийняв «Чотири празькі статті» (артикули) — загальногуситську програму; сформульовані в липні 1420 р. та проголошені Чаславським сеймом у червні 1421 р. земельним законом. ¹² *П'ять міст* — Пльзень, Клатові, Слани, Лоуни, Жатец, охоплені сильним народним рухом.

• *Лаврентій із Бржезовой*. Гуситская хроника. М., 1962. С. 22—25, 34; 107—111; 65, 114—117; 65—66, 71—74; 96—100; 172—181; 123—124.

9 ЯН ЖЕЛІВСЬКИЙ Проповіді (1418—1419)

Ян Желівський (?—1422) — відомий діяч гуситського руху, представник його радикального крила. Священик, чернець, член Цистерціанського ордену та монастирської ради в місті Желіві, що в Південно-Східній Чехії. З 1418 р. почалася його проповідницька діяльність у костелах св. Стефана та Марії Снежно́ї в Празі. Проповіді Желівського відомі тільки в уривках.

Істина повинна панувати, священики повинні переконувати віруючих прикладом усього життя, а не знаменнями і чудесами. Яке знамення здійснили Ян Гус та Ієроним, коли до останньої хвилини залишилися вірними своїй справі, сильними і мужніми? Ось це справжнє знамення...

Вони [священики] не достойні навчати інших і наводити їх, доки самі не вивчаться і не виправляться. Нехай усе це чують прелати, магістри, священики, папа та всі інші... З якого приводу Папа Римський змінює закони, заповіді, встановлені Ісусом Христом і апостолами? Звідки береться така велика влада папи?.. Що можна сказати сьогодні про монахинь? Вони не роблять нічого корисного і

погрузили в розпусті та надуживаннях... Магістри і прелати збагатилися здирством бідноти, вони прославляють царство антихристів, їх віра спрямована не до сонячного лику Христа, а до лику перелюбника і шлюхи... Заможний священик завжди бреше і лише багатства шукає у цьому світі. Священики ухиляються від істинного вчення Ісуса Христа і, побоюючись викриття свого блуду, придушують слово Боже, як блудниця плід.

...Через панів страждає народ. У цьому винні бісові сини, тирани, які не хочуть відпустити свого ближнього на покаяння за незначну провину, а вмить віддають його на смерть. Той, кому сказано, щоб любив ближнього свого як самого себе, вішає або карає, хоч сам не хоче бути повішаним або страченим, і гріхи його набагато більші... Хто тримає багатство цього світу, володіє ним не по праву. Пригноблення є гріхом, у якому людина звинувачується перед Богом...

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 192.

10 Анонімна хроніка про скинення коншелів Нового Места (1419)

30 липня 1419 р. відбулася демонстрація пражан на чолі з Яном Желівським. Спроба влади силоміць розігнати цей виступ спричинила повстання, яке завершилося «празькою дефенестрацією» (викиданням з вікон коншелів Новомеської ратуші). Ці події стали початком гуситської революції.

У неділю, 30 липня, якийсь Ян, колишній монах Цистерціанського ордену¹, виголошував проповідь в одному пражькому храмі і цієї проповіддю запалив народ, що слухав його, до бунтарського виступу проти міських радників та всіх їхніх запеклих прихильників... По закінченні цієї злощасної проповіді, так годині о третій, цей Ян влаштував процесію до церкви св. Стефана, що в Новому Месті Праги, несучи з собою в ковчезі тіло Христове в супроводі численної юрби, озброєної мечами і палками...

Юрба взяла в облогу ратушу Нового Места, виламавши двері, піднялась нагору в ратушу і викинула з вікон згори на землю бургомистра Миколая Подвінського з трьома радниками, суддею, теж на ім'я Миколай, і кількома городянами, причому деяких з викинутих перед тим розсікали мечами і проколювали списами.

Після того як це диявольське і злощасне кровопролиття стало відоме королю, він дуже збентежився; що ж до міста Праги, то не

все воно було збентежене цією подією разом з королем. Адже дуже багато хто радів цьому сумному кровопролиттю і торжествував від цієї вельми лихої справи, особливо міські радники Старого Места Праги, за винятком п'ятох з них... Що ж до радників Малої Сторони міста Праги, то неначебто всі вони без винятку, а також багато інших мешканців і навколишніх жителів усіх трьох міст² і більшість придворних короля та королеви стали співучасниками цього вартового прокляття людиновбивства, тому що вони давали поради і допомагали вбивцям.

З цієї причини безпосереднім виконавцям убивства було дозволено залишитись непокараними і гуляти на волі, в той час як згідно з вимогами правосуддя вони за вчинення цих злочинів повинні були негайно зазнати заслуженої суворої кари. І, нарешті, народ у Новому Месті, спираючись на підтримку таборитів, самочинно обрав до міської ради нових радників, або скабінів³, а на чолі їх поставили бургомістром відомого єретика з мирян, на ім'я Петро і на прізвище Гус.

¹ Цистерціанський орден, до якого належав Ян Желівський, був заснований 1098 р. абатом Робером у м.Сіто у французькій провінції Бургундія. ² У XV ст. термін «місто Прага» був збірною назвою для позначення трьох самостійних міських общин (Старе Место, Нове Место, Мала Сторона (Страна)). ³ Скабіни — засідателі міського суду; в даному випадку, як видно, було об'єднання в одній особі двох посад.

- Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 144—145.

11 Військовий статут Жижки (1423)

Цей документ містить положення, спрямовані головним чином на підтримання високої дисципліни в армії таборитів, яку тривалий час очолював Ян Жижка з Троцнова (бл. 1360—1424) — непереможний гуситський полководець, що створив та запровадив нову військову тактику. Статут передбачав додержання суворого порядку і вжиття необхідних заходів для забезпечення його під час руху війська і на стоянках.

А коли, чого не дай Боже, в поході через необережність або затримку, на караулах, у полі або серед варті, де кому було доручено і довірено старшими або общиною, буде завдано якоїсь втрати, хай гетьмани і всі общини, бачивши те, стратять [повісивши] і покарають конфіскацією майна винних, чи то буде священик, пан чи якась

інша людина, хто б вона не була без винятку. А коли ж Господь Бог дасть ворогів перемогти і розбити, містами, замками, фортецями заволодіти або в полі якусь здобич узяти, щоб ті прибутки і здобич, багато чи мало, були зібрані, звезені і в купу складені, куди старші скажуть. А для цього треба виділити і обрати старших з усіх общин, панських, рицарських, міських і панщинних, щоб правильно і справедливо провели роздачу і поділ тих речей серед бідних і багатих, по заслугі, щоб ніхто сам собі не брав і ніхто нічого не ховав. Але коли ж хто взяв що-небудь або сховав і це добросовісно доведено, з тим слід розправитись і з його життям і з майном як із злодієм Бога і общини, хто б він не був, нікого не виключаючи, чи то буде священик, пан, рицар чи панош, городянин, ремісник чи селянин. Щоб ніяких сварок, криків і бійок у війську [не було]. Коли ж хто кого поранив, зробив калікою або убив, хай покарають його по закону Божому, як велить Господь Бог, нікого не виключаючи, незважаючи на особи. Далі, коли хто-небудь, якого б він не був віку, коли ми були в поході або стояли в полі, сховався або пішов, або поїхав з війська без дозволу старших, і не матиме пароллю, і коли буде схоплений, то постановляємо розправитись з його життям і майном, як з невірним злодієм. Також не хочемо терпіти серед себе невірних, неслухняних, брехунів, злодіїв, ігроків у кості, розбійників, грабіжників, п'яниць, лихословів, розпусних, перелюбників, розпусниць і перелюбниць, і всіх явних грішників і грішниць; таких усіх хочемо ми гнати від себе і переслідувати і розправлятися з ними з допомогою святої Трійці по закону Божому. Постановляє також брат Жижка та інші пани гетьмани, рицарі, паноші, городяни, ремісники і панщинники, вище перелічені, і всі общини з поміччю Божою всіх таких негідних людей карати і вбивати, покаравши виганяти, бичувати; різати і вбивати, переслідувати, вшати, топити, спалювати і всіма помстами, які годяться для лиходіїв по закону Божому, мстити, ніяких осіб усіх станів, чоловічої і жіночої статі не виключаючи. А коли ми будемо так робити, додержувати і виконувати вищезгадані спасенні правила, Господь Бог буде з нами із своєю святою благодаттю і поміччю; бо, борючись за справу Божу, добре так робити, по-християнському: в страху Божому жити, свої бажання, потреби і надії Господу Богу непохитно без сумніву віддавати, чекаючи від нього вічної нагороди. І просимо вас, улюблені общини, і всіх князів, панів, рицарів, паношів, городян, ремісників, панщинників, селян і людей усіх станів і особливо і насамперед вірних чехів, щоб на ці хороші правила пристали і нам у тому радили і допомагали...

• Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 153—154.

12 ПЕТРО ХЕЛЬЧИЦЬКИЙ Невід віри (бл. 1440)

Петро Хельчицький (бл. 1390—1460) — письменник, мислитель, ідеолог поміркованих таборитів. Його ідеї справили значний вплив на Общину чеських братів (Богемські брати, Чеські брати), засновану 1457 р. Свої твори писав по-чеськи. Критикував тодішній устрій, ідеалом вважав суспільство, засноване на рівності та обов'язковій праці всіх членів. Був противником революційних методів боротьби. Головний твір Хельчицького «Невід віри» показує, яким мало б бути людське суспільство за Божим задумом і чим воно стало внаслідок викривлення християнського вчення.

Частина друга. VI. ...І справді, в містах рясно плодяться гріхи всякого гатунку: мстивість і кровожерність, які супроводжують міста від самого початку; марнославство, зросле на рисах, розбуджених корисливостю, якою і тримається місто; потім обжерливість, пияцтво, плотські втіхи, розбещеність, блуд і т. ін.; так що кожен є один одному ямою, викопаною на свою голову. Марнославство заповонило громадян не меншою мірою, аніж стан, який любить прикрашати себе гербами. Вони прагнуть шани й похвали, наслідуючи владик у поставі, одязі, їжі, напоях, облаштуванні осель; лише відхожі місця смердять у них так само, як і в сільських нечупар; в усьому іншому вони ганяються за честю. Корисливість у них природжена: кожен клопочеться про наживу. До цього спонукає нестача земельних володінь і жадання розкошів і багатства. Щоб усе це роздобути, вдаються до торгівлі, корчмарства, ремесел, хитрощів та лихварства. У кожного хитрі наміри проти брата свого, щоб якось у нього урізати, а собі доточити, щоб обібрати його у спільній справі; коли маячить можливість наживи, не гребуються найганебніші підступи. Лихва дуже поширена, і позичаються гроші під маетки чи луки з розрахунку на те, що коли вони не будуть виплачені вчасно, власник втрачає свою дорогу річ через невелику позику. Таким чином одні наживаються за рахунок інших — і багаті пожирають бідних. Іноді лихва береться під виглядом якогось вигаданого милосердя чи справедливості... Отже місто є вмістилищем усілякої трутизни, яка отрує не лише мешканців самих, а й окрлиці: майже весь сільський люд убирається в марнославство і хтивість городян, вчиться в них хитрощів у торгівлі, зникає до їхнього вбрання і віддається їхнім спокусам. А якби явився до них священик, щоб навести їх на шлях праведний, то перш ніж він їх наведе, вони отруять чи зведуть його своїми при-

гощаннями, підливаючи йому пива погустішого, підсилаючи до нього людей, щоб лестощами його прихилили, догоджаючи йому, так що помалу, поступово священик стає на їхній шлях. Перш ніж він їх мудрості навчить, вони із нього зроблять дурня, і дійде до того, що ще й почнуть над ним насміхатися... Із усього цього видно, яке зло для людей — нестача християнського терпіння, що змушує їх огороджувати себе мурами і ровами, аби лише вести спокійне життя і не зазнавати ніяких кривд заради Бога і спасіння свого...

• Хроніка 2000. К., 1999. Вип. 25—26. Ч. 1. С. 115—116.

13 *ЕНЕЙ СІЛЬВІЙ ПІККОЛОМІНІ* Історія Богемії (1458)

Еней Сільвій Пікколоміні (1403—1464) — італійський гуманіст, публіцист, поет, географ, філософ. Навесні 1458 р., вже будучи кардиналом, він завершив свій твір, а в серпні того ж року був обраний Папою Римським під іменем Пія II. Зустрічався з гуситськими діячами, двічі відвідував Табор. Описав використання гуситами возів у бою, вважаючи це тактичним нововведенням, яке сприяло їхнім перемогам.

Вони розташовувалися на полі з ланками і дітьми, що були при війську, бо у них було дуже багато возів, якими вони могли обгородити себе й укріпити, наче валом і стіною. Коли вони йшли у бій, то виставляли вози в два ряди, між якими йшли піхотинці; а вершників вони ставили зовні перед возами, недалеко від них. Перед початком бою, за даним командиром сигналом, швидко оточували яку-небудь намічену частину ворожого війська; після оточення вози знову змикалися, і, таким чином, вороги, стиснуті між возами, не маючи змоги дістати від інших своїх загонів допомогу і захист, або падали під ударами мечів піхотинців, або їх убивали кулі і списи чоловіків і жінок на возах. Вершники билися перед возами; якщо вороги на них дуже натискали, вони поволі відступали за свої вози і захищалися там, як в укріпленому стінами місті, і таким способом вони вигравали багато битв і здобували перемогу. Адже сусідні народи не знали цього способу ведення війни, а чеська земля з її великими рівними полями з природи своєї давала досить можливостей вишиковувати рядами вози і брочки, кидатися з ними врозтіч по полю і знову збирати їх до купи.

• Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 153—154.

Тема 4

Чехія в Ягеллонську добу (1471—1526)

1 Старі чеські літописи (XV — початок XVI ст.)

«Старі чеські літописи» — унікальний комплекс хронік, складених кількома поколіннями анонімних авторів, що змальовує події від доби правління Вацлава IV до 1526 р. У 1829 р. Ф. Палацький видав 19 відомих на той час хронік і дав їм назву, яка закріпилася в історичній науці. Впродовж XIX ст. було виявлено тексти й інших подібних творів, тому тепер вони налічують десятки. Оцінка подій визначається становищем хроністів у суспільстві, їхніми релігійними поглядами. Значна частина хронік написана чеською мовою.

[Про повстання в Празі 1483 р.]

...Коншели староместські, новоместські і малостранські¹ таємно об'єдналися із деякими панами, противниками чаші Христової і вирішили всіх, хто приймає кров Господа Христа, духовних і мирських, прогнати... але милосердний Бог... перешкодив цьому... І поширилася ця таємниця між людьми... Вірні чехи... [24 вересня] несподівано штурмували магістрат, взяли бурмістра і коншелів та наказали їм сидіти в кімнаті, щоб ніхто не виходив... Інших коншелів віддали під арешт... І в цей час задзвонили до штурму на магістрат: тоді всі живі побігли до магістрату, і деякі німці побігли на допомогу магістрату... В цей час у Новому Месті община зітнулася зі своїми коншелами... писаря, який їм перешкоджав... вбили... [а деякі коншели першими втікли перед цим із магістрату]. Тоді община заволоділа магістратом; взяли печатки, обрали собі інших чиновників...

[Про повстання в Крживоклатському воеводстві 1517 р.]

Празький пуркрабій²... віддав у довічне володіння села біля замку Крживоклату³ Буштєвському Індржиху Клецавому, котрий хотів примусити селлаків, щоб вони визнали [свою] особисту залежність... Вони [селлаки] відповідали... що стосується оброків та платежів, то вони згодні давати їх, але визнавати себе особисто залежними не хотіли. І відправили повідомлення про це... королю Людовіку⁴... проте Буш-

тевський хотів, щоб вони негайно обіцяли [бути особисто залежними]; і ті селлаки, зібравшись, зайняли костел, маючи достатню кількість... стрілецької зброї... Пан Зденек Лев... рушив на них зі зброєю із празького замку; селлаки... від того костелу відійшли до лісу... Зденек хотів також королівських людей, котрі належали колінському замку чи панству, примусити до кріпосної залежності, але ті люди пішли в Чеслав⁵ і в Кутну Гору, не бажаючи вчинити за його бажанням.

¹ Різні частини середньовічної Праги (див. коментар до документа 10 теми 3).
² Пуркравій (нім. бургграф) — королівський намісник. ³ Крживоклат — замок у Середній Чехії. ⁴ Людовік (Людвік) Ягеллон (1516—1526) — король Чехії та Угорщини (як Лайош II). ⁵ Колін і Чеслав — міста в Середній Чехії.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 194—195, 197.

2 Ухвала чеського сейму 14 березня 1487 р.

Сейм 1487 р. запровадив грошовий штраф за переховування селян, які пішли від пана без його дозволу. Селяни ставали підсудними тільки землевласникові; земські суди припинили приймати скарги селян на їхніх володарів.

Пани і володарі... за рішенням та вимогою всіх панів і володарів та всього суспільства на загальному сеймі вирішили включити до земських дощок¹ такі статті: що стосується челяді та людей, що втікли з дідизн, якщо хто-небудь їх сховав та силою у себе тримав... повинен видати їх. Якщо його не повернув, тоді його можуть оштрафувати [на суму] від 10 до 20 гривень срібла, чи то з панів, з рицарства або з городян.

¹ Земські дошки — книги, що велися приблизно з 1260 р. у вищому шляхетському суді Чехії — Земському суді; фіксували всі зміни у володінні шляхетською нерухомістю.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 195.

3 Становище міста Кутна Гора наприкінці XV ст.

Більшість жителів міста Кутна Гора були гірниками. Завдяки припливові робочої сили з місць, де родовища срібла були майже вичерпані, вдалося збільшити видобуток срібла. Місто перетворилося на одне з найважливіших добувних центрів Європи.

Збулося пророцтво Любуші; металоносна жила, яка вичерпала себе, з'явилася знову. Трапилось це за правління Владислава Ягеллона¹ та Юрія блаженної пам'яті.

Чимало металоносних жил відкрилося біля Кутної Гори. Чимало копалень було закладено, чимало старих розчищено. Товариства золотопромисловців множилися; рудокопи прибували артіль за артіллю. Набожні співи їхні лунали з глибини копалень.

Благословенні надра гір були багаті на метал, край багатів, будинки в місті виростали як гриби, місто заселялося. Шумно було на майданах, на вулицях і особливо на так званому Влашському дворі², де містилися державна канцелярія, міністр, управитель монетного двору, і контролер, який перевіряв доходи від копалень. Траплялося, що найжджав і король.

Під канцелярією та розкішними покоями королівськими були підвали, повні коштовного металу, і майстерні, де зі срібних зливків карбували чеські гроші з написом на одному боці: «Гріш чеського люду», а на іншому — «Воююча во славу Божу».

Кутна Гора процвітала і була другим містом після Праги. За правління Владислава згадали кутногорці про чеських мучеників, подобоях, котрі за часів гуситів жорстоко постраждали. Чимало їх було вбито, інші живими кинуті до копалень. Кутногорці витягли їхні кістки з глибини копалень та піддали чесному похованню. Серед купи кісток було тіло, що не зазнало тління і видихало пахощі подібно до мирри.

Велике було хвилювання чехів, і всі одностайно вирішили, що нетлінне тіло належить коуржемському священику Яну Ходко, котрого замучили разом з тридцятьма іншими священиками.

Це трапилось 1492 р.

Владислав II Ягеллон (1471—1516) — король Чехії та Угорщини (з 1490 р. як Уласло II). ² *Влашський* (Італійський) *двір* — монетний двір та королівська резиденція в м. Кутна Гора.

- Старинные сказания чешского народа / Сост. А. Ирасек. СПб., 1899. С. 259—260.

4 *МІКУЛАШ ДАЧИЦЬКИЙ* *ІЗ ГЕСЛОВА* **[Про повстання гірників Кутної Гори 1494—1496 рр.]**

Мікулаш Дачицький із Геслова (1555—1626) — письменник, хроніст міста Кутна Гора, чашник за переконаннями, інформує у своїх творах про повстання гірників наприкінці XV ст.

[У 1494 р.] гірники зібралися і пішли до панів у магістрат, щоб гірника Опата звільнили з ув'язнення... [погрожуючи, що] якщо не відпустять, то вони його силою візьмуть. У суботу гірники зібралися біля церкви святої Варвари, і було їх чотириста; і там записали деякі статті про несправедливості, які кояться в Кутних Горах. Потім зібралися гірники на Влашському дворі, щоб про свої потреби сказати пану. Сторож почав закривати двері... а гірники... побігли з двору кожний за зброєю... зібралися зі зброєю біля ринку... і туди збіглося їх багато сотень... [В 1496 р.] повстали гірники в Кутних Горах і виступили озброєні на гору під назвою Шпільберк... За наказом королівським обезглавлені... гірники...[далі перелік імен].

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 195—196.

5 **ВІКТОРИН КОРНЕЛІЙ** **Про права, суди та дошки** **землі Чеської... (1497—1499)**

Праця Вікторина Корнелія з Вшеграда (1460—1520) «Про права, суди та дошки землі Чеської дев'ять книг» написана чеською мовою. Це був період запеклої боротьби між панством та містами. Концепція автора визнання не отримала, оскільки була спрямована на захист інтересів нижчої шляхти та городян. Містить свідчення сучасника про сільські повстання XV ст.

...Продаючи один одному села, панщину... не записують, однак... ті, хто купили, не маючи в грамотах ніяких панщин, вимагали від людей панщину, і бідні люди змушені були виконувати тяжкі й несправедливі панщини... Від цього безладу, нечуваного в країні, кояться багато поганого, так що люди, не витримуючи таких нових... труднощів... покидаючи володіння, зі своїх маєтків утікали. Інші... повстають проти своїх панів, ідуть у гори, залишивши двори, дідизни, дружин і дітей. А нині і в Чехії... в Прахенському краї¹... люди... окремих королівських сіл, не будучи спроможними винести незвичних панщин, все відновили [по-старому]...

¹ *Прахенський край* — у Південній Чехії.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 196.

Тема 5

Чеські землі в складі Габсбурзької монархії (XVI — перша половина XVII ст.)

1 Присяга Фердинанда I Габсбурга (1526)

Присяга Фердинанда I (1526—1564), ерцгерцога австрійського, була дана 15 грудня 1526 р. при сходженні на чеський престол. У ній пролунала обіцянка монарха зберігати старовинні права чеських земель.

...Ми клянемося, що будемо боронити порядок і давні звичаї Чеського королівства... Ми клянемося зберігати права, порядки, привілеї, свободи, звичаї, отримані кожним станом. Про це свідчить лист, скріплений нашою печаткою...

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 198.

2 СІКСТ З ОТТЕРСДОРФА Хроніка (1547—1548)

Головним джерелом свідчень про повстання чеських станів 1547 р. проти Габсбургів є «Хроніка подій, що відбулися в Чехії в бурхливий 1547 рік» Сікста з Оттерсдорфа (?—1583). Автор праці — канцлер Старого Места Праги, активний учасник цих подій. Хроніка являє собою розповідь про перебіг та наслідки повстання, вірогідність якої підтверджується значною кількістю документів.

...Король Фердинанд мав багато дітей. Прагнучи слави, він витрачав багато коштів. Однак, крім Крживоклату та Подебрад...¹ ніякої власності в Чеському королівстві він не мав, бо всі до останку володіння в цьому королівстві попередні королі і він сам різним чином заставили. В результаті багато років він не знав, як і звідки отримати які-небудь доходи, на котрі можна жити з дітьми та виховувати їх. В інших спадкових землях у короля також було не дуже багато доходів, тому що він ті землі виснажив налто частими податками...

Король також розумів, що майже вся влада і сила Чеського королівства полягає у міському стані. Якщо б він зміг яким-небудь чином

її зменшити або присвоїти собі, то йому було б простіше досягти задуманого і робити все згідно зі своєю волею, тобто те, що йому подобається і хочеться. Міста мають багато незаставлених, прибуткових, чудових та величезних земельних володінь, і якщо б король присвоїв їх собі та своїй коморі² (що він і зробив), він зміг би легше прокласти стежинку до майбутніх доходів і здобути собі палицю, котрою він пізніше міг би побити панський та рицарський стани.

Він не міг знайти й придумати жодної іншої більш пристойної та законної причини, крім як на порушення прав і свобод Чеського королівства закликати стани Чеського королівства здійснити таке, що чехи вважали б неможливим зробити. Він чудово знав, що найбільш відверті та люблячі свободу громадяни Чеського королівства чинитимуть йому опір, а посадові особи та його поплічники будуть йому допомагати проти інших. І він зробив так, що лише своїм мандатом примусив стани Чеського королівства без ухвали загального сейму здійснити воєнний похід проти саксонського курфюрста спочатку до Кадані, а іншого разу в Літомержице, що було порушенням порядку, прав і свобод Чеського королівства. Однак чимало членів станів пам'ятали про зобов'язання своїх предків, їхні союзи та угоди — так звані ербанунки, укладені між Чеським королівством і саксонським домом і скріплені печатками³. Вони не погодилися з цими походами на безвинних християн і потім відкинули нехристиянський і несправедливий мандат короля. Курфюрстові члени станів нагадали про те, що вони не можуть залишати свого пана і короля, тому просять його не ворогувати з імператором та піти від монастиря Добролуки...⁴

Отже, він усьому світу відверто показав справедливість, коли виправдав усіх, визнавши винуватим лише один міський стан, бо Господу Богу було завгодно покласти межу і край міському стану. Одразу ж після сейму, щоб відвертіше і наочніше показати свою тиранію, він накинувся на пражан. На тих, у кого він раніше вкрав честь, привілеї, майно, артилерію та всю зброю, він ще наклав величезні штрафи, визначаючи кожній людині на свій розсуд значні суми в три і чотири тисячі, а також в декілька сотень. І людина, на яку штраф був накладений, зобов'язана була в той же день або протягом найближчих двох тижнів віддати призначену суму збирачеві податків. Якщо ж вона не могла цього зробити, її разом із сім'єю мали без пощади прогнати з міста і вигнати не тільки з Чеського королівства, але з усіх королівських земель. І був тоді великий плач і великий стогін, бо з декого вимагали більше, ніж вони могли...

¹ *Подєбради* — місто в Середній Чехії. ² *Комора* — палата. За часів правління Фердинанда I Габсбурга було створено кілька нових державних інституцій, і серед

них Чеська комора — орган управління фінансовими справами земель чеської корони. Вона була підпорядкована Двірцевій коморі у Відні.³ Маються на увазі угоди, укладені чеським королем Іржі з Подебрад із саксонським курфюрстом Альбрехтом у 1459 р., котрі потім кілька разів поновлювалися.⁴ *Доброауки* — нижньолужицький монастир, котрий був у 1540 р. відданий Фердинандом I у заставу саксонському курфюрсту Йоганну Фрідріху.

• *Сикст из Оттерсдорфа*. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. М., 1989. С. 64—65, 96.

3 Дружня угода чеських станів (1547)

Учасники чеського сейму в Празі (березень 1547 р.) обговорили питання про порушення королем земських свобод, сформулювали вимоги станів та прийняли «Дружню угоду», яка являла собою своєрідне організаційне оформлення станової опозиції у вигляді договору між станами.

III. ...Необхідно, щоб у земському суді засідали особи з панського та рицарського станів... Необхідно... обрати кілька осіб, принаймні двох з кожного краю... Треба, щоб Й[ого] К[оролівська] М[илість] завжди в майбутньому чинила згідно з викладеним порядком, щоб обрання і призначення в земський суд відбувалося за необхідності тільки з числа тих осіб із країв... Якщо хтось із земських посадових осіб помре або відмовиться від своєї посади, або з інших причин буде її позбавлений, то на майбутньому сеймі станами мають бути обрані чотири гідні людини, з яких Й[ого] К[оролівська] М[илість] матиме ласку обрати одну людину на цю земську посаду... Щодо жителів Праги та інших міст Чеського королівства, то вони залишаються відносно судів та юрисдикції при своїх старих порядках, правах, привілеях та свободах. **XVIII.** Щоб стани також мали право на сеймі обговорювати і вирішувати те, що вони визнали б необхідним для спільного блага, і щоб їм це не заборонялося...Щоб з'їзди країв, як це завжди було, вільно збиралися, коли виникне в тому необхідність. Також і в празьких містах щоб общини збиралися разом для спільних справ, як колись було¹. **XX.** Щоб окрім рішень сеймів стани ні до чого не примушувалися ні Й[ого] К[оролівською] М[илістю], ні будь-якими мандатами, наказами чи якимось інакше, що зруйнувало б їх свободи та угоди. **XXIII.** ...Щоб земські посадові особи та судді не брали перед Й[ого] К[оролівською] М[илістю] без відома станів і проти них жодних обов'язків, що порушують свободи та привілеї

цього королівства, і не переносили б ці обов'язки на стани. XXIV. Щоб чеська монета не карбувалася ніде, крім Чехії, а саме в Кутній Горі чи Празі, як було здавна. XXXI. ...Доки живий нинішній або майбутній чеський король, ми не повинні нікого з синів Й[ого] М[илості] коронувати на королівство, як про це було вирішено на сеймі, котрий відбувся в 1526 році... XXXIII. Чеський король, що їде для коронації в Чеське королівство, повинен принести присягу, як це раніше було, на кордоні цього королівства всім трьом станам цього Чеського королівства, а потім пражанам перед містом, і він не повинен нікому іншому поза країною і цим королівством приносити жодної присяги як король чеський, особливо Папі...

¹ Подібні з'їзди та зібрання були суворо заборонені Фердинандом I.

• *Сикст из Оттерсдорфа*. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. М., 1989. С. 116, 121—123.

4 ЯН АМОС КОМЕНСЬКИЙ Лабіринт світу й рай серця (1623)

Ян Амос Коменський (1592—1670) — чеський педагог, філософ, релігійний діяч «Общини Чеських братів». У праці «Лабіринт світу» він в алегоричній формі змалював картину тогочасного світу, а також запропонував шлях до його виправлення, який вбачав у «поєднанні людини з Богом».

Як дожив я до старших літ, коли розум людський починає розрізняти поміж добром та злом, та як побачив я різні ступені пошани, класи суспільні, професії та заняття людські, тоді дуже забажалося мені добре розглянути, до якої з тих груп прилучитися та яку працю вибрати мені в житті моєму.

Після довгого обдумування отієї проблеми й після старанного розгляду її я, врешті-решт, дійшов висновку вибрати собі таке життя, яке містить у собі найменше клопотів та праці, але дає найбільше вдоволення, спокою та радості.

Однак тоді я зазнав труднощів. Щоб зрозуміти, яка ж то має бути моя професія. Та й ще більше того, я не знав, з ким мені порадитись про ту справу, бо не хотілося мені радитися з ким-будь, знаючи, що кожний буде вихваляти свій фах. З другого боку, я дуже не хотів почати абищось, не бажаючи зробити помилки.

Мушу зізнатися, правда, що таємно я пробував починати одне діло й друге, але хутко полишав його, знову почувуючи, як думалося мені, труднощі й дрібноту в усім тім. Водночас я побоювався, що моя непостійність може викликати глузування з мене, — отож, я не знав, що мені робити.

Після великої внутрішньої роботи й вагання я, зрештою, вирішив спробувати всі людські діла під сонцем, а вже після тих спроб і порівняння одного з другим вибрати собі таку професію, яка дозволила б мені жити спокійним життям. Чим я довше думав про такий план, тим більше подобав його собі.

Спокій та радість віруючих

Як зауважив я раніше, багато в світі є замішання, тривоги, праці й клопотів, жаху й страху поміж різними класами людей всяких професій. Але поміж вірними Богу я спостерігав спокій серця та радість. Вони не тремтять перед Богом, знаючи ласку Його до себе, та й не бачать у собі такого, щоб дуже зажурило їх. А обставини їхнього життя також не тривожать їх. Хоч світ завдає їм багато кривди, висміює їх та переслідує, завдає тяжких ран їм, але вони все те приймають, як з руки Божої, знаючи, що дорога до звершення та слави проходить доріжками страждання. Бачив я, що ті, хто були обдаровані великими талантами від Бога, були дуже принижені світом, хоч це не журило їх. Християни не приймали світової думки про щастя, багатство, вбогість, честь чи приниження. Знову й знову вони вдовольнялися всім, що з руки Божої приходило.

Хоч події світові часом бувають тривожні, але тим не переймалися християни. Не держави, не володарі їхні, що сваряться за владу, приковували увагу вірних Богові. Світ не перемаже церкви Христової, хоч і сам Сатана хай тримає булаву влади над світом.

Не бентежать вірних і спокуси, що оточують церкву, знаючи, що триумф буде їхній, а він не дістається без перемоги, а перемога не приходить без битви, а останньої не буває без противника й конфлікту з ним. Отож, вони сміливо все зустрічають на дорозі життя. Розуміють вони, що буяння ворожої ненависті свідчить про славу Божу та силу Його.

Та й розуміють вони, що хоч такі події й боротьба неминучі, та вони приходять, мов ота хмара. Однак за нею сонце прийде й радість. Завжди з ним є дорогоцінний Гість, Господь їхній, до Котрого вони й приходять з горем своїм та болем серця. Таку певність у Нім вони мають, що з усіма проблемами поспішають до Нього. А Бог радіє, що вони розуміють його й не може відмовити їм у благаннях їхніх. Отож, спокій, що є понад розумінням нашим, перебуває в серцях вірних.

І не тільки спокій у серцях їхніх, але й радість тиха перебуває в них, що походить від свідомості присутньої в серцях їхніх любові Божої. Бог там, де Бог, небо є там. А де небо, там радість вічна. Де вічна радість, там нема інших бажань, бо голод душевний минув. Радість у світі цьому, мов тінь, мов карикатура, а небесна радість славна й не описати її словами.

- Хроніка 2000. К., 1999. Вип. 25—26. Ч. 1. С. 125—126, 148—149.

5 Поновлене земське уложення (1627)

Проголошене 15 травня 1627 р. «Поновлене земське уложення» Габсбургів зафіксувало фактичну ліквідацію незалежності Чеської держави внаслідок поразки повстання 1618—1620 рр.

...Станам і жителям цього королівства не належить право вибору короля... [Хто виступить проти «спадкоємного права» Габсбургів на чеський трон] відразу ж підпадуть під [покарання, призначені] тим, хто зневажає королівську величність, і мають позбутися честі, життя і майна... Нам самим, а після нас майбутнім... королем чеським належить [право] призначати і скликати загальні сейми... На таких загальних сеймах лише Нам, чи, за Нашої відсутності, комісарам Нашим... належать влада і право сеймової пропозиції¹, тому не повинен ніхто і нічого... пропонувати станам і подавати... на розгляд. Ні в якому разі не дозволяється і не допускається, щоб на загальних сеймах хтось... щось усно або у письмовому вигляді міг говорити...

Право сеймової пропозиції — право вносити законопроекти на затвердження сейму.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 199.

6 Заклик до продовження боротьби проти Габсбургів (1627)

«Заклик до продовження боротьби проти габсбурзько-клерикальної реакції» з'явився в Чаславському краї 1627 р. Імовірно, автором його був євангелічний священик Матоуш Уліцький.

Вірні Богу! Всім вам відома... тиранія Антихриста і синів його, католиків, які протягом багатьох років безжально мучать [нас] контрибуціями, вигнанням... тиранство рік у рік дедалі більше посилюється і в нинішньому році досягло найвищого ступеня, коли католики, розграбувавши майно... намагаються силоміць примусити нас до католицького віросповідання, а всіх непокірних проганяють із землі нашої, палко любимої матері батьківщини, неначе злих псів... До цих пір ми терпляче несли це важке тиранство... і нашу власність віддали у збиток собі на контрибуції більші за турецькі... Не можемо ми далі терпіти тиранію цих катів народу... не можемо... перейти до цього їх католицького віросповідання... маємо намір в ім'я Боже його ворогам, мучителям нашим, чинити опір... зброєю за прикладом наших дорогих предків чехів, як Жижка, захищати свободу, дружин і дітей наших... рицарство Боже! Будь мужнім, як предки чехи. Серце чеське! Як лев колись хоробре і сильне, повстань... пробудись, народе чеський! Повстаньте всі і воюйте сміливо, за правду Божу і чашу Господа Христа будете прославлені Богом і здобудете з Божою допомогою добре ім'я собі і своїм нащадкам!

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 199—200.

7 Лист Вільгельма Славати про Тридцятилітню війну (1634)

Вільгельм Славата із Хлума (1572—1652) — прихильник австрійських Габсбургів, який постраждав під час повстання 1618 р., у листі повідомляє про становище у своїх маєтках. Автор «Історичних праць» у 14 т.

...Якщо підлегли не мають чим платити, тоді жодна влада не повинна бути настільки жорстокою, щоб хотіти взяти від своїх підданих те, чого вони через свою бідність сплатити не можуть. Я сам у своїх панствах Мельник і Кошумберк¹ віддав усі свої прибутки для виплати контрибуції, з цих володінь, особливо з Мельника, вже два з половиною роки не одержав... Не знаю, як діяти далі. А оскільки я з цього... панства не можу мати ніяких прибутків, не знаю, як інші пани у своїх менших володіннях можуть мати їжу? Воістину велике лихо на нашій милій батьківщині й така мала надія на щось краще!

Мельник і Кошумберк — у Середній Чехії.

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 200.

Розділ VII

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ

Історія словацьких земель у Середньовіччі пов'язана з виникненням і становленням Угорського королівства, складовою частиною якого було слов'янське населення. Відомості про прасловаків, їхні права та організацію суспільного життя, а також зміст повинностей і побут містять грамота угорського короля Бели IV про права городян міста Трнави, грамота короля Іштвана (Стефана) V місту Ліптову тощо. Про перебіг подій у Нітранському князівстві повідомляють такі документи, як «Віденська хроніка», «Хроніка Яна з Турца» та ін.

Значний інтерес становлять документи соціально-економічного характеру, як-от угода від 1394 р. між містами Кошиці і Краків, яка свідчить про розвинутість торговельних зв'язків між словаками та поляками в цьому регіоні Європи. Після входження словацьких земель як складової Угорського королівства в Австрійську державу джерельна база словацької історії спирається на відповідні документи Габсбурзької монархії. Так, у грамоті імператора Фердинанда I від 1551 р. йдеться про паритетні засади представництва угорців, німців та словаків у раді міста Трнави.

Тексти грамот королів і імператорів та інші документи свідчать про зростання національної свідомості словаків. Привілеї короля Лайоша I словакам міста Жиліна (1381) є певним підтвердженням існування словацької спільноти. Судячи з наведених у документах місцевих географічних назв, прізвищ, мова словаків уже сформувалася. Низку документів починаючи з XV ст. було складено словацькою мовою. Це, наприклад, присяга членів міської ради міста Тренчина (1476) і присяги рихтарів, міських службовців, городян міста Левоче (1552—1610).

Тема 1

Словацькі землі у складі Угорського королівства (XI—XV ст.)

1 Віденська хроніка (1048)

Угорське королівство за часів правління династії Арпадів складалося з уділів. Словацькі землі входили в уділ з центром у місті Нітра, яким правив Михайло — молодший брат засновника династії Гези. Після смерті 1038 р. угорського короля Іштвана I Святого у зв'язку з відсутністю наступника розгорілася жорстока боротьба за трон. Син Михайла — Вазу був осліплений, а його сини Андрій, Левенте і Бела втекли до Чехії, а потім до Польщі та Русі. Після повернення на батьківщину у вересні 1046 р. Андрій був коронований під іменем Андрій (Ендре) I. Документ написано латиною.

...Король Андрій вислав посольство до Польщі до свого молодшого брата Бели і, сповнений любов'ю, покликав [додому], кажучи: «Ми колись зазнали переслідування і біди, а зараз тебе прошу, любий брате, щоб ти не відкладав своє прибуття до мене, щоб ми спільно радувались і, спільно живучи, дбали про багатства королівства. Не маю наступника, тільки тебе. Ти є моїм наслідником і наступником у королівстві».

На це запрошення прибув Бела з цілою своєю дружиною до короля. Король поверненню брата дуже зрадів, оскільки його підтримала і братова сила. Після спільної ради король та його брат Бела розділили королівство на три частини, з котрих дві стали власністю королівської величності, а третя була передана воєводі. Цей перший поділ королівства став [пізніше] причиною конфліктів і воєн між воєводами і королями Угорщини.

- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Bratislava, 1998. T. 1. S. 110.

2 Грамота угорського короля Бели IV про права городян міста Трнави (1238)

У XII ст. біля села Трнава почали селитися німці. Поступово вони економічно зміцніли й дістали від влади певні пільги, згодом закріплені магдебурзьким правом. Упродовж XII ст. у словацьких містах стало формуватися так зване Трнавське право, підставою для якого стала грамота угорського короля Бели IV (1235—1270). Грамота закріпила права городян у словацьких землях Угорського королівства. Зберігся оригінал документа.

В ім'я найсвятішої й нероздільної Трійці. Бела з Божої милості навіки король Угорщини, Далмації, Хорватії... на вічну пам'ять даємо: управлінню королівської величності належить збирати все, що є розпорошене, і зібране втримати, і турбуватися про свій підданий люд у тихому спокої, даючи кожному те, що йому належить.

Якщо місто в Братиславському комітаті¹, котре має назву [Трнава], здається гостям найкращим для поселення, даємо гостям, що перебувають у тому місті, і тим, котрі хотіли б невдовзі переселитись, таке право [за умови], що належатимуть королівській короні і не визнаватимуть іншої залежності та інших приписів. Не можуть бути вимушені вступити до такого війська, де король не буде особисто присутнім. Зобов'язуватимуться з кожних ста поселень² поставити одного солдата з усім військовим спорядженням. Не сміють за рішенням будь-якого суду влаштовувати двобій між собою або з іншими. Кожна спірна справа має бути вирішена присягою дванадцятьох мужів. Свідків проти них можна брати тільки з їхнього середовища або з інших поселенців, котрі мають подібні свободи. Вони повинні з'являтися перед королівським судом або перед тим, хто буде ними обраний рихтарем³ села. Рихтаря, котрого обере уся громада, або її більша і заможніша частина, повинен підтвердити король. Якщо виявиться, що обраний не є дієздатним, то він відстороняється від рихтарського управління королівською владою. Рихтар має право судити в усіх цивільних і кримінальних справах, які виникають між городянами або між ними і іноземцями. Якщо виявиться, що [рихтар] є недбалий і несправедливий у виконанні служби, і якщо ціле місто зацікавлене в справедливості, нехай потім звернеться до королівського суду. Всі, хто прийдуть до того міста жити, підпорядковуються тільки рихтареві. Щодо оплати мита мають такі самі права, як і жителі столичного Белграда. Обміном грошей нехай не займається жуп-

ний чиновник, але рихтар у місті потурбується про королівські гроші так, щоб мати добру репутацію виконавця королівської волі. Рихтар із дванадцятьма присяжними матиме право призначення покарання у вигляді стинання голови або іншого покарання за злочини, скоєні на їх теренах. Якщо злочин скоїть земан⁴, судити його буде королівський суд.

Що стосується призначення фарара⁵, бажаємо, щоб їм було збережено повне право, тобто право вільно обирати фарара, котрого повинні подати острігомському архієпископу на затвердження, чи є здатний. При цьому мають бути збережені права острігомського єпископату на доходи з цієї парафії. Десятину зернових нехай платять за німецьким звичаєм, як до цього відбувалось і збережено. Вільні люди звідусіль, які б хотіли прийти і жити серед них, мають право переселитись зі своїм майном безперешкодно. Ані жупан⁶, ані будь-який сановник не сміє поселитись у їхньому місті без їх згоди, а якщо хтось поселиться, щоб не протестували проти нього, мусить задовольняти всі свої потреби справедливою купівлею. Якщо туди прийде король, [мешканці] відшкодують йому, за своїми можливостями, його необхідні витрати. Ніхто з них не сміє продати або віддати кому-небудь в спадщину своє нерухоме майно, а тільки тому, хто там буде служити подібно до мешканців цього села. Якщо хтось із них помре без спадкоємця, має право заповісти своє рухоме майно будь-кому.

Дано через руки нашого придворного писаря, магістра Стефана, року 1238 від народження Бога, на третьому році нашого панування...

Щоб наведені права були вічно чинними як у наші часи, так і в часи наших наступників, підтвердили ми цю грамоту нашою золотою печаткою.

Комітат (жупа) — адміністративно-територіальна одиниця. ² *Поселення* — територія площею 5,2—17,3 га. ³ *Рихтар* — староста, суддя. ⁴ *Земан* — дворянин. ⁵ *Фарар* — священик. ⁶ *Жупан* — правитель комітату (жупи).

- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Bratislava, 1998. T. I. S. 128—129.

3 **Грамота угорського короля Бели IV про військові повинності (1243)**

Жителі місцевості Спіш, переважно слов'янського походження, проживали у 26 селах і були зобов'язані поставляти до королівського війська мечоносців. Документ написано латинською мовою.

Бела, з Божої милості король Угорщини, Далмації, Хорватії... Доводимо до відома всіх нинішніх і майбутніх, котрі цю грамоту побачать, що ми всіх шляхтичів зі Спіша хочемо зберегти в свободах, котрі вони мали здавна: ніхто з них не повинен платити жодних податків і платежів, тільки загальноприйняті повинності королівських сервентів¹ та інших шляхтичів. На торгах і митницях Спіша ці шляхтичі та їхні піддані не платять жодних платежів. Чотири [спішські мечоносці], котрі мають землі розміром вісім поплучжів², повинні послати під наш прапор для [військових] навчань, які здійснюємо, одного належним чином озброєного списоносця. Спішський жупан не може їх, ані їх підданих судити, окрім випадків крадіжок десятини і монет. Менші спори між ними буде судити суддя, котрого вони вільно оберуть. Якщо дійде між ними спір до двобою, це справа нашого суду. Спішський жупан не може до них прийти і використати проти них силу. Якщо хтось із них помре без нащадків, увесь маєток, як рухомий так і нерухомий, успадкує той, хто одружиться з його дочкою, якщо є, або з вдовою, але тільки тоді, коли візьме на себе його обов'язки. Якщо комусь із них потрібно виправдатись або надати доказ [про невинність] присягою, повинен заприсягнутись перед сімома шляхтичами, при цьому не сміють платити більше як 40 динаріїв³. Так само, якщо хтось із них буде доказово звинувачений у якійсь провині, заплатить штраф відповідно до звичаїв крайової шляхти.

Щоб ці положення та описані свободи залишились у майбутньому непохитними... для підтвердження їх істинності дали ми нашу письмову грамоту скріпити нашою печаткою.

Дано в року 1243.

¹ *Сервенти* — незаможні шляхтичі. ² *Поплучжя* — 60—70 га орної землі. ³ *Динар* — срібна грошова одиниця.

• *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. Bratislava, 1998. Т. 1. S. 130.

4 Грамота угорського короля Іштвана V місту Ліптову (1270)

Жителі міста Ліптова, як і більшості інших міст у словацьких землях Угорського королівства, користувалися архаїчною системою законів звичаєвого права. У 1265 р. угорський король Бела IV видав грамоту, в якій детально фіксувалися права та обов'язки жителів Ліптова.

Зміст документа наступного року було доповнено. У 1270 р. король Іштван V (1270—1272) підтвердив чинність грамоти Бели IV й перевидав її за власним підписом. Документ написаний латиною. Текст попередніх грамот не зберігся.

Іштван, із Божої милості король Угорщини, Далмації, Сербії, Галичини... на загальне ознайомлення нинішнім і майбутнім [підданим] хочемо дати зміст цієї [грамоти], оскільки всі піддані люди пред'явили нам привілеї пана короля [Бели], на добру згадку нашого дуже дорогого батька, підготовлені з урахуванням свобод цих [людей]. [Вони] повідомили, що якийсь розділ у цих привілеях є переобтяжений, а саме: щорічно кожне господарство¹ поставляє до королівського столу 2 окови² пшениці та 2 окови солодового ячменю, 1 оков вівса. Невдовзі цим підданим наш дорогий батько, щоб вони накопичували добро, звелів [встановив обов'язки] королівською грамотою, скріпленою печаткою, що згадані 5 оковів не від окремих господарств, як то було написано, а від кожного поплужжя давати. Вони нас наполегливо просили, щоб ми цей привілеї підтвердили зі змінами. Привілеї має такий текст:

«Бела, з Божої милості король Угорщини, Далмації, Хорватії, Сербії, Галичини... всім нині живим і майбутнім, котрі побачать наявну грамоту, [посилаю] вітання у Спасителі. Королівській величності належить спрямовувати службу своїх підданих так, щоб, знаючи свої обов'язки, з більшою охотою служили. Для цього наявною грамотою оприлюднюємо, що ми хочемо: у відповідь на прийняту скаргу підданого люду з Ліптова зменшити їм тягар королівської служби і вирішили встановити такий порядок: як прибудемо до Зволена, кожні 30 господарств повинні дати нашій кухні одного випасеного вола і трирічного кабана і кожне господарство 2 курки і 4 яйця. Далі кожне господарство як річну данину кожного року до свята святого Юрія заплатити 12 нових денарів³, якщо до згаданого свята не заплатити, тоді платити подвійну суму денарів. Кожні 40 господарств повинні дати жупанові кожного року на свято святого Мартіна трирічного кабана, невігодованого, але гарного, зловленого поміж кабанів, і кожне господарство один хліб і від кожної упряжі один гбель⁴ вівса. Далі 40 господарств мають утримувати військового коня і [завжди] перед святом святого Мартіна четвертого зі всіх військових коней мають дати своєму жупанові. З трьома кінями [які залишились], якщо прибудемо до Зволена, повинні нам служити. Проте їх шпан⁵ не може їх послати далі, як до нас до Зволена, не може надати коня для посольства, тому що на це йому дається четвертий кінь з військових (коней), з огляду на те, щоб були виконані

наші та його справи. Щодо здавання кінських шкур і шкур диких звірів нехай повернуться до привілею підданих людей з Турца, так, як ці піддані з Турца кінські шкури або шкури диких звірів звикли здавати, або [сплатити в грошах] данину. Всі піддані повинні працювати при домі, замку, парку або при королівській праці кожний рік один день, котрий визначить жупан. Далі згадані наші люди повинні обслуговувати [нас] у Зволени, якщо на це буде наша воля або якщо ми дамо їм наказ нашою грамотою. Також не можуть полювати на оленів, диких кабанів, зубрів та диких ослів ні в лісах, ні в місцях, які будуть нижче згадані. Ловити куріпок забороняється всюди. Забороняємо їм рибалити в річках Ваг, Люпчанка, Тепла і Сестрч, котрі охороняються для нас. В інших водах їм дозволено вільно рибалити. Сарну і зайців можуть вільно ловити.

Якщо хтось з них помре без спадкоємців, весь його маєток, якщо має брата, нехай дістанеться його братові, за винятком того, що жупан отримує одну річ з його власності, котру хоче, а якщо не матиме брата, а матиме дочку, жупан так само забере одну річ, котру обере, інші речі дістануться дочці і дружині. Якщо не матиме ні дочки, ні брата, тоді дві частини його добра дістануться жупанові, третя частина дістанеться дружині померлого. Жупанів виконавець буде судити їх на торгових місцях, а не в селах. Сільські старости і тюремники або інші воїни, котрі доглядають рік військового коня, звільняються від усіх повинностей і податків. Пастухи волів або іншої худоби в кожному селі не повинні платити вищезгаданих 12 денарів.

Дозволили ми підданим ловити різні види звірів у лісах від Просіка аж до Спіша, так само від Данайця аж до Польщі. Між Ліптовом і Брезном є межа, визначена жупаном Грегорем, і дозволяємо мисливство аж до неї. Королівські люди [ліптовські піддані] виділять одного чоловіка, якого хочуть, а жупан другого, котрі зберуть усі податки і запропонують їх жупанові в установлені терміни. Повинні були дати жупанові віз сіна від кожного господарства, цим [підданим] ми це зменшили — не від кожного господарства, а від кожної упряжі і з вищезгаданим вівсом мають жупанові віддати на його двір на свято святого Мартіна.

Далі ми дали їм можливість продавати своїх коней кому захочуть, крім Німеччини і Чехії.

Зрештою ми дозволили будь-кому з них привезти слугу з Польщі або з інших країн, і вони не повинні за свого слугу нам або своєму жупанові служити або платити податок. Вічну істинність цієї грамоти ми підтверджуємо силою нашої подвійної печатки.

Року Божого 1265, на 26 році нашого панування.

Ми привілеї нашого вельми дорогого батька схвалюємо, крім згаданої статті, котру вилучаємо і до наявної грамоти вводимо нову статтю від слова до слова... Підтверджуємо, що 5 оковів, а саме: 2 пше- ниці, 2 солодового ячменю і 1 вівса, а також зазначена кількість конопель не від окремих господарств, а від кожного поплужжя. Навіч- ну істину даної грамоти ми підтверджуємо силою нашої подвійної печатки.

Божого року 1273., першого року нашого панування.

¹ *Господарство* — земельний наділ площею 5,2—17,3 га. ² *Оков* — приблизно 70 л. ³ *Денар* (*денарій*) — срібна монета. ⁴ *Гбель* (*ліптовський*) — приблизно 159 л. ⁵ *Шпан* — зас- тупник жупана на певній території.

• *Jeršová M.* Slovenský diplomatár. Turčiansky sv. Martin, 1931. S. 3—6.

5 Грамота угорського короля Лайоша I стосовно герба міста Кошиці (1369)

Кошиці — старовинне словацьке село (вперше згадується в 1230 р.). У 1249 р. отримало права міста, а в 1369 р. йому було даровано герб. Грамота угорського короля Лайоша I (1342—1382) написана латин- ською мовою.

Ми, Лайош, з Божої милості король Угорщини, текстом цієї гра- моти доводимо до відома всіх, кого це стосується, що з королівсь- кої ласки, дбаючи про належну користь для наших вірних городян і гостей міста Кошиці, бажаючи, щоб вони скористалися даром ми- лості, на їх віддане і покірне прохання, з власної охоти, ми даруємо герб городянам міста Кошиці. Віднині на малій і поштовій печат- ках, на бланках їхнього міста і на прапорі навічно використовувати форму герба, взяту з нашого королівського знака. Герб повинен ма- ти вгорі одну смугу блакитного кольору з трьома ліліями, а збоку знизу чотири червоні смуги і стільки ж білих. Істинність цієї грамо- ти засвідчуємо нашою малою печаткою.

...В понеділок перед святом Вознесіння Господнього, року Божо- го 1369.

• *Kirst J.* Erb mesta Košice. Košice, 1994. S. 2.

6 Грамота угорського короля Лайоша I місту Жиліні (1381)

Жиліна — старовинне словацьке село, яке в 1312 р. отримало права міста. В Жиліні мешкали як словаки, так і німці. Згодом німецьке населення стало більш заможним та набуло переваг над словаками, що призвело до порушення рівності у відносинах. Словаки звернулися зі скаргою і проханням до угорського короля. Королівська грамота 1381 р. зрівнювала права словаків і німців. Збереглася копія грамоти, написана латиною.

Ми, Лайош, з Божої милості король Угорщини, Польщі, Далмації... доводимо змістом цієї грамоти для запам'ятовування всім, кого це стосується, що від словаків, наших громадян і поселенців [гостей] з Жиліни, була нашій величності висловлена скорботна скарга про те, що у відповідності зі старовинним звичаєм і вільностями нашого міста, яке називається Жиліна, між ними [словаками] з одного боку і німцями, городянами і поселенцями [гостями] нашими зі згаданої Жиліни з другого боку обирались присяжні засідателі [міської] ради в рівній кількості. Проте згадані німці з Жиліни наважились перешкоджати їх [словаків] обранню присяжними засідателями ради міста, всупереч старому звичаю і дарованим правам. При цьому вони [словаки] вчасно і сповна платили, вносили і віддавали оброк і податки, а також справно несли службу в нас і жупанів, яка була [нами] встановлена, так само як і згадані німці, городяни і поселенці наші із названої Жиліни. Вони [словаки] просять нашу Величність, щоб нашим повелінням їх права були відновлені.

У зв'язку з тим, що словаки, наші громадяни і гості в Жиліні, як і в усьому краї, численніші, ніж наші городяни і гості німці, не відрізняються [від них] при сплаті податків, оброку і виконанні служби і платять нам у тих самих розмірах, як наші городяни і гості німці, тому з цих доводів нам і нашим баронам очевидно, що з наших городян і гостей словаків з одного боку і з наших городян і гостей німців з другого боку необхідно до ради вищеназваного міста обирати рівну кількість присяжних засідателів. Тому, добре розміркувавши з нашими баронами, з метою усунути і викоринити привід для різних чвар і спорів між згаданими нашими городянами і гостями словаками з одного боку, і згаданими нашими городянами і гостями німцями з другого боку, аби усі могли жити в мирі й спокої, повеліваємо, щоб між словаками нашими городянами і гостями з одного

боку і нашими городянами і гостями німцями з другого боку присяжних засідателів обирали в рівній кількості і щоб обрані наші городяни і гості словаки допускались у раду вказаного міста, так само як і вищеназвані німці, городяни і поселенці наші.

Дано в місті Жиліна другого дня після свята Святого Яна, Божого року 1381.

- *Marsina R. Vlastivedný zborník. Martin, 1972. S. 3—18.*

7 Договір між містами Кошиці і Краків про умови торгівлі (1394)

Місто Кошиці відіграло важливу роль у торгівлі словаків з Польщею та іншими країнами. Укладена угода сприяла розвитку зв'язків із Краковом. Торгівля між цими містами стала регламентуватися договорами. Один із них був підготовлений міською радою Кракова в 1394 р. Ця угода не тільки підтвердила попередні договори, а й обмежила торгівлю кошицьких купців із Пруссією та Польщею. Документ написано німецькою мовою.

Ми, Рада міста Кракова, повідомляємо всіх, кому це потрібно, що ми від нашого імені, всіх городян і польської корони уклали договір з шановним рихтарем, присяжними та всіма городянами м. Кошиці, що їх купці можуть прибути до міста Кракова, а через нього йти до всіх країн, як і раніше, зі всіма правами; тимчасово їм заборонено йти до Пруссії; наші купці мають право йти до міста Кошиці і тут [свій товар] розвантажити згідно з даним правом і звичаєм. Якщо якась із сторін не хоче цих домовленостей дотримуватися, повинна ознайомити з цим іншу сторону за чотири місяці наперед, щоб кожний купець зміг відправити свій товар додому; обидві сторони за невід'ємним правом будуть допомагати одна одній у взаєминах із боржниками.

Для більшої ваги і дієвості цього договору він скріплюється печаткою міста Кракова.

Даний 1394 року від народження Бога.

- *Dokumenty slovenskej národnej identity a štatnosti. Bratislava, 1998. T. 1. S. 156.*

Після смерті короля Альбрехта II Габсбурга (1437—1439) в Угорщині розпочалася боротьба за трон. З приходом на словацькі землі моравського шляхтича Яна Іскри з кількома тисячами колишніх гуситських воїнів боротьба загострилася. Інтереси Габсбургів в Угорщині захищав Ян Іскра, якому протистояла угорська національна партія. У боротьбі за трон мадяри підтримували Владислава (Уласло) Ягеллона (1440—1444), потім Яна Хуньяді і врешті-решт Матіаша Хуньяді I Корвіна (1458—1490). У цю боротьбу була втягнута також шляхта словацького походження. Так, один із них — Понграц з Ліптовського комітату прославився у боротьбі з мадярами-«хуньядівцями». Перебіг цього протистояння простежується в «Хроніці» Яна з Турца. Автор розповідає про рух «братриків» (братиків) у словацьких землях, який під впливом чеських таборитів поширився в 40-х роках XV ст., аж до їх розгрому в 1467 р. під Костелянами.

Після смерті короля Альбрехта королева Єлизавета взяла на службу якогось Яна Іскру з Брандеса, чеха, досвідченого у військових справах і користолюбного. Він отримав Зволеньський замок з укріпленнями й очолив усі шахтарські міста і Кошиці, і всіх, хто залишався вірним королеві. Ян Іскра, якщо бачив, що барони ведуть боротьбу між собою, швиденько нападав [і окупував] усі землі, провінції і комітат в околиці Кошиці, а невдовзі всю гірську [північну] частину Угорщини.

Шкодив кому міг, найбільше тим, хто не підтримував королеву та її сина. З допомогою чужого [закордонного] війська віроломно вступив і рухався угорською країною, ставив табори і всіх, хто йому чинив опір, жорстоко придушував, спустошуючи все вогнем.

Далі також Понграц з Ліптовського комітату, котрий був небезпечніший від закордонного ворога, Петер Коморовський, як і Аксамит, Талафуз, Рібалд, Керзький, Урук і «Словачко» та деякі інші чехи, поляки, словаки, спонукувані користолюбством, збирали військо і всіх своїх сил докладали до грабування країни. Збудували багато укріплень та дерев'яних польових таборів і тримали в страху цілі прилеглі краї. А те, що не зруйнували внутрішні чвари, дуже жорстоко знищила чужа військова сила... Народ потерпав від нестерпних податків, а мир для себе не викупив, хоч дуже часто платив військовий податок. Для збереження власного життя був змушений селитись у печерах та лісних хащах. Горіли міста і села, їх знову і

знову підпалювали, і полум'я, шугаючи вгору, забруднювало димом повітря. Вся Угорщина переживала грізні роки дикого часу, і на запуштених полях була кров убитих панів та їхніх слуг...

Про чехів, які спустошували Угорське королівство і котрі називались братриками. Окрім Яна Іскри, було в ті часи в королівстві багато [представників] чужих народів, котрі всі свої сили використали, щоб зруйнувати королівство. Петер Коморовський захопив цілий Ліптовський комітат, Понграц, чоловік, котрий, як було сказано, в Угорщині народився, володів цілим Турчанським комітатом, підсилювався Старим замком, Бранчем і Стречнем і в жорстокій окупації королівства не відставав від інших. Жорстоко ненавиділи і люто грабували згадані комітати і все, що їм потрапляло в руки.

Був і інший вид розбійників, котрі розоряли гірські райони королівства. Вони вербувалися з найманців. Їхні бойові підрозділи чинили насилля, але багато поселень брали обманом. За прикладом монастирських монахів вони користалися зверненням «брат», що їхньою мовою звучить «братрик». Вони призначали собі капітанів і, спустошуючи, вбиваючи і спалюючи, знищували всі сусідні з ними області королівства і були гірші за решту. Так у королівстві зріс їх вплив, що вони стали прилюдно одружуватись, сподіваючись залишитись тут надовго.

Але коли пан губернатор [Ян Хуньяді] дізнався, що магнати гірської частини королівства плетуть проти нього інтриги і мають до нього швидше ненависть, ніж шире серце, він став посилювати оборону цих областей.

- *Sopko J. Kroniky stredoveho Slovenska. Bratislava, 1995. S. 171—172, 191—192.*

9 Присяга членів міської ради міста Тренчина (1476)

Текст присяги членів міської ради м. Тренчина був записаний у міській книзі 1476 р. Переважну кількість документів ради міста склали представники словацького походження. Документ написано латинною.

Ми присягаємо пану Богу служити по правді, кривду ганьбити, добро творити для бідного, як і для багатого. Вчиняти справедливо щодо сиріт і вдів. Не залишати Раду ні через боязнь, ні через ганьбу, ні через заздрість, ні через дари. Якщо я дізнаюсь або почую, що хто-небудь хоче місту і Раді заподіяти шкоду, то Раду з цим ознайомити маю. У цьому нехай нам пан Бог допомагає.

- *Chaloupecký V. Striedovské listy ze slovenska. Bratislava; Praha, 1937. S. 126—127.*

10 Грамота угорського короля Матіяша Хуньяді I про вибори рихтаря Трнави (1486)

Під час угорсько-чеської війни середини XV ст. міські укріплення міста Трнава було зруйновано. З метою відбудови міста король Угорщини Матіяш I Корвін (1458—1490) на десять років надав пільги жителям Трнави. До міста переселилася значна кількість словаків, які почали вимагати розширення своїх прав. У 1486 р. ситуація в місті так загострилася, що король Матіяш I вимушений був видати грамоту про вибори рихтаря словацькими і німецькими городянами. Документ написано латиною.

Ми, Матіяш, з Божої милості король Угорщини, Чехії., доводимо цією грамотою до відома всіх, кому це корисно. Дізналися ми, що в нашому місті Трнава дійшло між городянами і жителями цього міста під час виборів рихтаря багато разів до непорозуміння. І в минулі роки часто виникали різні незгоди, принаймні на відповідно до статуту обраних зборах, які мають обрати рихтаря... тоді один німця, другий словака або пропонував, або відкидав шляхом взаємного перекрикування. Це призводило до загальних заворушень. У цій ситуації було важко обрати рихтаря. Потім рихтарів багато хто поважав, а інші не хотіли їм підкорятись. Ці чвари тривали кілька років. Завжди вдавалося з великими труднощами ці проблеми вирішити і місто забезпечити.

Щоб надалі такі чвари і розбрат не були в нашому тому місті і між тими нашими городянами, зобов'язуємо їх між собою зберігати мир і спокій. Щоб покінчити зі спорами і чварами у тому нашому місті, городянам і всій громаді цією грамотою суворо наказую, щоб вони уникали спорів і при виборах рихтаря зберігали стародавні звичаї до честі самого нашого міста.

А якщо дехто з тих городян і жителів того нашого міста цьому чинив опір і провокував чвари або розбрат і зрештою наважився вдруге таким чином поводитися при виборах рихтаря, то як порушник громадського порядку нехай буде осуджений на смерть зі знищенням майна. Щоб це [наше рішення] мало законну силу, видали ми письмове свідчення. Дано на Вишеграді, на свято Святої Трійці Божого року 1486, на двадцять дев'ятому році нашого правління в Угорщині і сімнадцятому році [правління] в Чехії.

• Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Bratislava, 1998. T. I. S. 178—179

Тема 2

Словацькі землі у складі Австрійської імперії (XVI — перша половина XVII ст.)

1 Грамота угорського короля Фердинанда I про вибори рихтаря і членів міської ради Трнави (1551)

У першій половині XVI ст., унаслідок османської окупації південної й центральної частин Угорщини, мадяри втікали на північ — до словацьких земель королівства. Значна частина угорців опинилася в Трнаві, де мешкали словаки та німці. Прийдешні стали вимагати певних прав, і передусім пропорційного представництва в раді міста. Все це спричинило загострення протистояння городян різного етнічного походження, припиненню якого мала прислужитися грамота короля Фердинанда I (1526—1564). Документ про паритетні засади представництва угорців, німців і словаків у раді міста Трнави написаний латинською мовою.

Ми, Фердинанд, із Божої милості король Римський, Угорський, Чеський повідомляємо цією грамотою всіх, котрим є то корисно, що в ці нищівні часи багато городян і жителів міст, містечок і сіл нашого Угорського королівства, окупованого і розтерзаного турками, втекли до безпечних міст і притулок знайшли в нашій місті Трнаві. Тут вони з дозволу городян купили [житло] або на вільних земельних ділянках спорудили будинки. Стали городянами і жителями того нашого укріпленого міста і були прийняті в громаду, яка здавна складалася здебільшого з німців і словаків.

Поступово... між тими угорськими городянами і жителями інших народностей у тому нашому місті виникли розбіжності щодо виборів рихтаря та інших членів міської ради. Так само в минулих роках виникли спори про власність на земельні ділянки в місті і завезення чужого вина між городянами мадярської народності з одного боку і німецькими та словацькими городянами з другого боку. Ці спори минулих років вирішила міська рада і судді нашого королівства. [В даний час] обидві сторони запропонували прийняти рішення нашої Величності. Ми особисто вислухали погляди на незгоди обох сторін від їх

представників... Ми порівняли окремі положення привілеїв міста Трнави, котрі йому дали наші попередники, і після ґрунтового розміркування і після консультацій з прелатами¹, баронами та радниками нашого Угорського королівства ми їх підтвердили. Окрім того, ми вирішили спірні положення і твердження переписати... таким чином.

По-перше, рихтаря обиратимуть так, як це дослівно написано в золотій буллі, виданій тому нашому місту нашим попередником... королем Белою, тобто рихтаря і присяжних будуть обирати спільно [всі жителі], а не тільки багаті й старші городяни. Встановлюємо, щоб у майбутньому рихтаря обирало не сто городян, як то від певного часу було прийнято, а всі городяни, незалежно від народності, поважаючи голос і бажання більшості, кожного року на свято святого Юрія²... Таким чином, один рік рихтаря оберуть з малярської, другий — з німецької, а третій рік — зі словацької народності. Якщо в певному році рихтар буде малярської народності, міським капітаном буде німець або словак, і навпаки.

Присяжних (засідателів) та інших чиновників міста будуть обирати в рівній кількості з трьох народностей, тобто з малярської, німецької та словацької.

По-друге, земельні ділянки, котрі городяни малярської народності здобули в правовий спосіб, можуть передаватись у спадщину, в користування. Крім цього, частина земельних ділянок, котрі належать до будинків, де проживають значний час німці і словаки, і котрі були відібрані [в них], повинні бути відсуджені. Адже вони [німці і словаки] виконували всі вимоги міста. Те ж саме стосується церковнослужителів, монахів та інших церковних осіб цього міста, оскільки німецькі і словацькі городяни, котрі вже давно прийшли до міста, протиправно забрали земельні ділянки, що належали їм, їхнім церквам, монастирям і косяолам. З іншого боку, німці і словаки частину придомових земельних ділянок справдана отримали купівлею. З огляду на цю невпорядкованість ми постановили і доручили, щоб за посередництва нашого вірного і шановного в Христі пана Франтішка Уйлака, дьерського біскупа, намісника і радника нашого Угорського королівства, двох суддів, терміново обраних з-поміж городян Трнави і в присутності двох присяжних, котрих надішлють наші міста Братислава і Шопрон, німецькі і словацькі городяни їм пред'явили права і привілеї на земельні ділянки, котрі здавна утримують. Якщо на підтвердження не матимуть жодних документів і привілеїв і якщо до міських книг ці права, передусім купівля і договори, не було узвичаєно записувати, для доказу і певності та збереження своїх прав на ці земельні ділянки, котрі здавна утримують, мають довести їх усними свідченнями. Ті земельні ділянки і поля,

котрі здавна належали церквам, церковним особам або монастирям і були в них протиправно відібрані, слід негайно їм повернути. Земельні ділянки, які тепер використовуються без будь-якого обґрунтування — письмового підтвердження або іншого доказу отримання — потрібно поділити між городянами без огляду на народність, а відповідно до розмірів їх будинків і [кількості] інвентарю...

По-третє, у зв'язку з тим, що положення про ввіз чужого вина до міста по-різному це трактують, установили ми, що жителі того нашого міста, котрі мають власні виноградники в межах міста і виробляють вино, можуть його за старим звичаєм вільно доставляти і продавати вроздріб і оптом та розливати його з бочок цілий рік для потреб міста, але тільки не чуже вино. Якщо, однак, хтось під маркою свого вина довіз чуже вино на продаж, то буде покараний залежно від кількості завезеного вина і заплатить штраф у розмірі ціни довезеного вина.

Якщо свого вина не вистачило, то мадярські, німецькі та словацькі городяни мають точно дотримуватися привілеїв найяснішого покійного короля Матіяша³, нашого попередника, а саме: кожний житель Трнави за бажання і можливості вправі щорічно довести до міста чуже вино аж до кількості десятих надоб⁴ і за правилами, встановленими містом, зможе в місті його продати вроздріб або на розлив з бочки, або випити. Зрештою, якщо в нашому місті буде нестача як домашнього, так і чужого вина, тоді його не можуть довести окремі особи, а тільки міська рада, яка представляє місто. Якщо хтось приватно від імені міста або країни доведе чуже вино, то за визначену плату має розпродати для вживання всіма, як багатими, так і бідними, і прибуток використати на будівництво, ремонт або інші потреби міста. Тут нагадуємо, що у відповідності до привілею ясновельможного покійного імператора Жигмонда для полегшення річного податку нашого міста кожний його житель, котрий має виноградник, з власного або купленого вина, ввезеного в місто, платить за кожен васу вина півзолотого флорена⁵ на потреби міста, і від цього платежу ніхто не буде звільнений. Також установлюємо, що священики, парафіяльні священики, проповідники, як і інші церковні особи того нашого міста, повинні платити платежі за торгівлю вином, крім вина, яке йде на їх власну потребу, з якого сплатять мінімальні платежі.

У зв'язку з невпорядкованістю варіння пива встановлюємо, що за привілеєм імператора Жигмонда ніхто, крім жителів Трнави, не сміє в місті варити пиво, а також до міста його привозити і продавати.

Якщо виникнуть спори з приводу спорудження будинків у місті, наказуємо, щоб до тих пір, поки є придатні місця в місті, ніхто, хоч би якої народності, не сміє будувати будинки за містом. Якщо хто-

небудь роздобув місце в межах міста, в ці дуже неспокійні часи може побудувати дім і біля міста, на місці, визначеному рихтарем і присяжними, але тільки з дерева, не з каменю, так, щоб не були порушені права городян, їхні садиби та сади.

Окрім цього наказуємо, що за положенням привілею імператора Жигмонда ті, хто поселився в будинках міста і земельні ділянки, які належать до цих будинків, не обробляє, будинки можуть тримати і повинні платити податки. Якщо хтось поселиться в покинутих і зруйнованих будинках у місті, має їх без зволікання відремонтувати і виконувати всі обов'язки щодо міста. Під час війни або при виникненні конче необхідного суспільного інтересу повинні, однак, ті будинки і місто залишити, у спокійні часи в інтересах міста можуть проживати в них. Нагадуємо, що якщо такі будинки не будуть відремонтовані протягом року після нагадування, разом з ділянками землі, яка до них належить, будуть продані... Хочемо також, щоб такі будинки не псували місто, а були передані іншим городянам.

Зрештою, оскільки попередні рихтарі та городяни багато міського зерна приховали і продали або використали на інші, негромадські потреби, ми наказуємо, щоб рихтарі й городяни зберігали записи [кількості] того зерна за минулі роки, залишили їх для звіту, а всі інші отримані гроші за зерно невідкладно повернули місту в присутності нашого намісника і присяжних згаданих міст [Братислави і Шопрона].

Вирішили і наказали ми дану нашу грамоту про привілеї скріпити нашою таємною [малою] печаткою, котру як угорський король використовуємо, на вічну пам'ять для городян мадярської, німецької та словацької народностей, що мешкають у тому нашому місті Трнаві, і передати її їм. Дано... в нашому місті Відні... 4 квітня Божого року 1551 на двадцять першому році нашого римського панування, в інших [країнах] на двадцять п'ятому.

Фердінанд, власною рукою

¹ Високі церковні чини. ² 24 квітня. ³ *Король Матіаш* — Матіаш Хуньяді I Корвін (1458—1490). ⁴ *Надоба* — ваза = трнавський оков (27, 14 л). ⁵ *Флорен* — золота монета вагою 3,522 г.

- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Bratislava, 1998. T. I. S. 184—186.

2 Присяги мешканців міста Левоче (1552—1610)

Більшість жителів міста Левоче з другої половини XIII ст. становили німці, а словаки жили в прилеглих селах, які належали місту. У книзі міста Левоче (велася з 1552 р.) записи спочатку велася виключно

німецькою мовою, але вже наприкінці XVI ст. з'явилися тексти присяг рихтарів, міських службовців, міських охоронців також словацькою мовою.

Присяга рихтаря села

Я, (ім'я), присягаю пану Богу і Його святому слову, що хочу бути вірним і послухним пану рихтару і раді цього міста і їх честь і майно охороняти і про шкоду попередити. Хочу кожному в дотриманні прав допомогти, убогому, як і багатому, чужинцю, як і своєму, і не хочу цим поступитись ні заради приязні, ні неприязні, або заради дарів, але кожному по справедливості допомогти, без затримки і вдів і сиріт боронити. Жодних слів не утаїти, які були б на користь або на шкоду цього міста, і пану рихтареві та раді то доповісти. Нехай мені Бог допомагає і Його святе слово. Амінь.

Присяга міського піхотинця

Я, (ім'я), обіцяю і присягаю пану Богу і Його святому слову, що хочу вірним і послухним бути, вірно і справедливо на варті на воротах, на стінах служити, і якщо мене куди-небудь пошлють, точно виконати. Нехай мені пан Бог допомагає і Його святе слово. Амінь.

Присяга міського охоронця

Я, (ім'я), обіцяю і присягаю пану Богу і Його святому слову, що хочу вірним і послухним, мовчазним і підданим бути пану рихтареві і раді цього міста, їх честь і майно відповідно до мого обов'язку охороняти і про все, що було б проти міста, про невірність негайно повідомляти моїх панів і завжди з ґрунтовною правдою прийти і на жодного з ненависті неправдиво панам не доносити. За в'язнями, котрих до моєї охорони дали, так наглядати, як моїми панами наказано. І хочу в усіх речах вірно служити і жодних дарів не захочу. Нехай мені пан Бог допомагає і Його святе слово.

Присяга рядового городянина

Я, (ім'я), обіцяю і присягаю пану Богу і святому Євангелію, яснорельєзному королю Матяшу, нашому найласкавішому, мудрому та обачливому панові рихтарю і поважній раді цього королівського міста Левоче вірним і послухним бути і хочу виконувати їх закони, накази, заповіді і порад їхніх дотримуватись. Їх добру, честі

і майну сприяти і від шкоди берегти і відвертати її моїми можливостями. А якщо я довідаюсь про якісь речі, які б пану рихтареві або шановній раді, або всьому місту Левоче завдадуть нещастя, або шкода може бути, їх, як належить мені, ознайомлю...

- Naše Dejiny v prameňoch. Bratislava, 1971. S. 103—104.

3 Військовий план оборони міст від османів (1564)

Після поразки під Мохачем у 1526 р. значну частину Південної й Середньої Угорщини захопили османи. Інша частина королівства опинилася у складі Австрійської імперії. Габсбурги обмежувалися обороною приєднаних угорських земель, спираючись на міста та промислові центри. Воєнний стан на півдні Середньої Словаччини зберігався до 1685 р. (місцями до 1697 р.), коли вдалося зупинити просування Порти на північ.

З наказу його величності, римського імператора, короля Угорщини, Чехії...[Фердіنانда I]... прийняли цей передбачливий план оборони й охорони цих королівських шахтарських міст, навколишніх маєтків і підданих перед силою і нападами на християнські поселення ворожих турків і після поради з ясновельможною величністю постановили таке:

По-перше. Якщо всі речі походять від пана Бога і через його Божу всемогутність керовані, священники і проповідники нехай нагадують віруючим, щоб вели богобоязливий спосіб життя, гріхи каючись відмолювали, смиренно молилися за безпеку і спокій, за мир і перемогу над ворогом християнства, і всемогутний Бог їм безперечно допоможе, і воевода буде озброєний християнською любов'ю.

По-друге. У зв'язку з тим, що пан полковник має свою резиденцію в місті Нітра, котре на значній відстані від шахтарських міст, у випадку раптової небезпеки, до того, коли він їм і навколишнім маєткам у разі ворожого наступу буде в змозі прийти на допомогу, нехай слухають його заступника. А тоді, коли прийде зі своїми людьми, командувати ними буде їх капітан.

По-третє. У зв'язку з тим, що, на жаль, у цих місцях появи ворога можна очікувати кожний день, хай усі маєтки та міста складуть списки людей, які можуть носити зброю, призначать їх до колони, призначать їх капітанів, прапороносців, десятників та ротмістрів, щоб без довгих сперечань і гаяння часу знали, кого мають слухати в часи небезпеки.

Полковник, інші пани маєтків, міст і піддані мають послати на перевали здібних розвідників, котрі забезпечать добрий дозор і наперед їх повідомлять про замисли і рух ворогів.

Крім цього, аби про вторгнення ворога вчасно дізнатися, потрібно тримати стражників, котрі попереджувальним вогнем повідомлять про наближення ворога... Такі остережні вогні має мати кожне місто і маєток у своїй околиці, і мають їх оберігати чесні люди й у випадку вторгнення та небезпеки у встановленому порядку їх запалити і пострілами дати знати.

Ці попереджувальні вогні потрібно запалювати тільки тоді, коли прийде достеменно звістка, що ворог прямує до країни. Окрім вогню, який буде видно, один постріл звертає увагу на обережність, два постріли означають, що ворог уже рухається і потрібно озброїтися, три постріли — що ворог уже в краю. У цьому разі всі потрібні для оборони замків і міст повинні швидко зібратися...

На цих місцях чекають до рішення пана полковника або його заступника, а вони після наради з досвідченими військовими ухвалють рішення про подальші дії.

Маєтки і міста, за старим звичаєм, повинні дзвонами і пострілами попередити про вторгнення ворога, а у випадку крайньої небезпеки воювати з ним.

Кожний зобов'язаний про вторгнення ворога письмово попередити пана полковника, і так само маєтки, села, міста, аби змогли виступити на перевали проти ворога.

Щоб утримати добрий порядок серед тих, хто зібрався, не можна допустити, щоб одна народність зневажала іншу, але потрібно, щоб у братській любові спілкувалися і всі спільно стали проти ворога. Кожний випадок непослуху панові полковнику або його заступнику, раді, капітанам, або образа Бога повинні бути покарані.

Його імператорська і королівська ясність послав на охорону від турків перевалів, лісових доріг, королівських шахтарських міст і прилеглих маєтків 200 солдатів, котрими командує капітан Юрай Юнуш. Вони повинні на цих місцях утримати спокій, обходити і стерегти перевали і проходи через ліси. При цьому їх потрібно розділити так: 100 до Слатіни, 50 до Доброї Ниви, 30 на Сітно і 20 до Нової Бані. Повинні будуть день у день обходити ліси, шахтарські міста та прилеглі маєтки, охороняти їх від турків та їхніх розвідників ловити. У випадку військової небезпеки мають звернутися до пана полковника, до його уповноваженого в Банській Бістріці...

Трофеї, відібрані в турків, коли капітан дістане свою частку, повинні бути розділені між солдатами.

Щоб солдати були більше зацікавлені у спійманні ворогів, за рішенням його імператорської величності, за кожного живого ворога

належить 10 золотих, а за кожную голову ворога, котру потрібно пред'явити, 2 золотих. Але тих турків, від яких можна про небезпеку дещо дізнатись, потрібно зберегти і доставити до пана полковника або іншої довіреної особи його імператорської і королівської величності.

Пожива, котру селяни відняли у ворога, не ділиться із солдатами, а має належати селянам, яких потрібно пропустити й охороняти. До селян солдати мають ставитися з найвищою мірою справедливості і не повинні завдавати їм жодної шкоди, інакше їм загрожує грізне покарання.

Не сміють солдати вступати на ворожу землю, щоб не порушити миру, але якщо ворог або грабіжники порушують кордон його імператорської величності, тоді можуть переслідувати ворога й на його землі, і цим не порушують мир, буде то відповідь на ворожі дії...

Зрештою, за бажанням його імператорської і королівської величності, цей план має негайно діяти...

Дано у вільному королівському місті Банській Штявниці 17 травня 1564.

- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Bratislava, 1998. T. 1. S. 190—193.

4 *ВАВРІНЕЦЬ БЕНЕДИКТ* *ІЗ НЕДОЖАР* **[Про підтримку словацької мови] (1603)**

Ваврінець Бенедикт — чеський поет, мовознавець, педагог. Працював у школах Чехії та Моравії. З 1604 р. професор Карлового університету в Празі. Автор першої «Граматики чеської мови», написаної й виданої латиною (1603). У вступі до книги він наголошував на необхідності підтримки розвитку словацької мови.

...Мені здається, що нагадувати маємо своїм землякам словакам, які вирізняються найвищою недбалістю щодо розвитку своєї мови, що дехто [говоримо про декого з досвіду] хвалиться не тільки тим, що не читають чеські книги, але ні один не має їх у своїх бібліотеках. Так відбувається, що коли доводиться їм говорити про речі місцевою мовою, напівлатинською мусять говорити...

Я їх не примушую до чеської мови, а до вивчення і розвитку власної мови їх спрямовую, принаймні коли рясніють школами містечка і міста, і села...

- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Bratislava, 1998. T. 1. S. 195.

Розділ VIII

ЗЕМЛІ ПОЛАБСЬКИХ ТА ПОМОРСЬКИХ СЛОВ'ЯН

Полабські та поморські слов'яни населяли значну територію від Лаби (Ельби) та її притоки Сали (Заале) на заході до Одера (Одри) — на сході, від Рудних гір на півдні до Балтики на півночі. У другій половині I тисячоліття ці західнослов'янські племена об'єдналися у великі племінні союзи: ободритів (бодричів), вільців, велетів (лютичів), сербів-лужичан (сорбів) та поморян.

Основним джерелом з історії полабських та поморських слов'ян VIII—XII ст., зокрема їхньої боротьби проти німецької (данської) експансії, в результаті якої вони були завойовані та асимільовані, слугують наративні, або оповідні, пам'ятки іноземного походження, передусім праці франкських та німецьких авторів. Це — хроніки, життєписи місіонерів, грамоти зі свідченнями про хазяйнування переможників у завойованих землях та діяльність у них духовенства, згадки в анналах та листах сучасників. Власних письмових пам'яток полабсько-прибалтійські слов'яни не залишили.

Цінні свідчення про життя полабських слов'ян та їх суперечливі стосунки з франкським імператором Карлом Великим (768—814) та його наступниками містяться у «Каролінзьких анналах». Особливе значення має головний придворний літопис — «Аннали королівства франків» («Королівські аннали»), що охоплює 741—829 рр. Продовженням придворних анналів Каролінзької династії в IX ст. стали у Східно-Франкському королівстві «Фульдські аннали», а в Західно-Франкському — «Бертинські аннали». Класичним зразком біографічних творів є «Життя Карла Великого» Ейнгарда. Важливі відомості про розселення та територіально-політичну структуру слов'янських племен на північ від Дунаю дає анонімний твір Баварського Географа, який містить розповіді купців та різних мандрівників.

Про початок активної німецької експансії на землі полабських слов'ян у X ст., їх боротьбу за збереження політичної незалежності розповідає хроніка «Діяння саксів», написана в 50—70-х роках X ст. ченцем Відукіндом із саксонського монастиря Нова Корвея. Висвітлюючи політичну та військову діяльність саксів від перших королів до 967 р., автор інфор-

мує й про політичну організацію слов'янських племен за Ельбою. Відомості про внутрішні порядки слов'ян, їх політичний устрій, звичаї та вірування містяться у «Хроніці» XI ст. мерзебурзького єпископа Тітмара. Твір складається з восьми книг та висвітлює події часів правління імператорів Саксонської династії (919—1024).

Докладні свідчення про місцезнаходження, побут та релігію полабсько-прибалтійських слов'ян, їхні відносини з Германською імперією можна знайти у творі каноніка Гамбурзько-Бременського архієпископства Адама «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви» (бл. 1075). Автор у своїй праці, яка складається з чотирьох частин, інформує про місіонерську діяльність гамбурзьких священників серед прибалтійських народів та скадиनावів.

Головне джерело з географії, історії, господарства, побуту, звичаїв та соціально-економічної структури помор'ян — «Життя Оттона Бамберзького», складені за розповідями учасників двох місіонерських поїздок єпископа до Помор'я на запрошення польського князя Болеслава III (1102—1138) та за дорученням Магдебурзького архієпископства в 1124—1125 та 1128 рр. «Життя» відомі у трьох варіантах. Найбільш важливе та насичене свідченнями — «Житіє Оттона, єпископа Бамберзького», написане у формі діалогу бамберзьким ченцем Гербордом близько 1160 р.

Інформативним джерелом з історії прибалтійських слов'ян XII ст. та своєрідним продовженням твору Адама є «Слов'янська хроніка» Гельмольда — священника в Бозау (Гольштейн). Більша частина хроніки, яка складається зі 108 розділів, присвячена історії Німеччини та Данії, церкви, життєписам місіонерів. Проте в 31 розділі говориться про слов'ян, у 23 — згадується про них. Автор докладно висвітлює історію політичного об'єднання ободритів, його поступового поглинення Саксонським герцогством, що призвело до остаточного завоювання німцями Полаб'я. Судження про слов'ян здебільшого ґрунтуються на враженнях автора від перебування у Полаб'ї в 1155—1156 рр.

Деякі свідчення про балтійських слов'ян містяться в польських та чеських хроніках, а також «Данській історії» Саксона Грамматика, що розповідає про походи данців проти слов'ян. У цьому творі повідомляється про морські походи слов'ян, про їх тривалий опір завойовникам.

Безумовно, джерела з історії полабських та поморських слов'ян мають різний ступінь вірогідності, обсяг та характер, але комплексне їх використання при сучасних методах наукової критики дає змогу відтворити життя слов'янського суспільства VIII—XII ст. у багатьох його виявах.

1 *ЕЙНГАРД* **Життя Карла Великого** (30-ті роки IX ст.)

Ейнгард (бл. 770—840) — походив із Франконії, освіту здобув у Фульдському монастирі, потому був направлений в Аахен до двору короля Карла Великого. Кар'єру зробив за часів Людовіка Благочестивого (814—840). У 830 р. залишив двір і оселився в одному з монастирів у Зелінгештадті, де, очевидно, написав свій твір «Життя Карла Великого». Твір написаний класичною латиною під впливом «Життєписів дванадцяти цезарів» Светонія. У сюжетах, присвячених кампаніям Карла, є чимало свідчень про слов'ян.

Розділ 12. Після того як ті заворушення були уладнані, розпочалася [друга] війна зі слов'янами [789], яких у нас прийнято називати вільцями, а насправді (тобто на своєму наріччі) вони називаються велатабами. У тій війні серед інших союзників королю служили сакси, що вирушили під знаменами короля згідно з наказом, однак покірність їхня була вдаваною. Причина війни полягала в тому, що ободритам — колишнім союзникам франків — вільці докучали частими набігами і їх неможливо було стримати наказами [короля].

Від західного океану на Схід простягнулася якась затока, довжина якої невідома, а ширина не перевищує сто тисяч кроків, хоча в багатьох місцях вона ще вужча¹. Біля неї проживає багато народів: данни, так само як і свеони, яких ми називаємо норманнами, володіють північним узбережжям і всіма його островами. На східному березі мешкають слов'яни, ести та різні інші народи, серед них головні — велатаби, з якими Карл вів війну. Лише одним походом, яким сам керував, Карл розбив і приборкав [велатабів], і надалі ті вважали, що їм не слід більше відмовлятися від виконання наказів [короля].

¹ Йдеться про Балтійське море.

• Історія західноєвропейського Середньовіччя: Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь. К., 2005. С. 176—177.

2 **Лоршські аннали** (VIII — перша половина IX ст.)

Центром каролінзької анналістики на початку VIII ст. став Лоршський монастир (поблизу Вормса), одним з ченців якого було складено щорічні записи подій, починаючи від 680 р. У подальшому ці аннали

(під назвою «Малих Лоршських анналів») були продовжені до 817 р. На відміну від них «Великі Лоршські аннали», які нині звичайно називають «Королівськими анналами», писалися не в монастирі, а при дворі Карла Великого.

(*Частина друга*) **780.** Пан король Карл знову відправився з військом у Саксонію і дійшов до великої річки Ельби, і всі сакси підкорилися йому, і взяв він різних заручників, як вільних, так і літів; і розділив він цю країну між єпископами, священиками та абатами, з тим щоб вони хрестили тут і проповідували; а також увірувала велика кількість язичників венедрів і фризів. Повернувшись звідти, [Карл] відправився в Італію, залишивши у Вормсі синів своїх — Піпіна і Карла.

789. Тоді король Карл знову через Саксонію пішов до слов'ян, які називаються вільці, і вожді [reges] тієї землі разом з їхнім князем [rex] Драговітом вийшли йому назустріч і, прохаючи миру, передали всі свої землі під владу Карла, короля франків. І після того як видані були заручники і вони [слов'яни] передали себе [під владу франків], король повернувся у Францію.

• Історія західноєвропейського Середньовіччя: Хрестоматія. К., 2005. С. 195, 197—198.

3 **Аннали королівства франків** (середина VIII — 20-ті роки IX ст.)

Характеристику джерела див. розділ III, тему 1, документ 1. «Аннали» містять важливу інформацію про географію розселення полабських слов'ян, їх політичну організацію, франко-слов'янські взаємини.

789. Потім...був здійснений похід у Склаванію, жителі якої зуться вільцями... [Карл Великий] підкорив вищезгаданих слов'ян своїй владі. І були з ним у тому війську франки і сакси... Були з ними ще й слов'яни, чиє ім'я сорби, а також ободрити, якими правив князь Вітцан¹.

789. [Друга редакція.] Існує в Німеччині якесь плем'я слов'ян, що живе на березі Океану², котрі своєю мовою зуться велатабами, франкською же вільцями. Будучи завжди ворогом франків, вони зазвичай ненавиділи своїх сусідів, котрі були підданими або спільниками франків³, і допікали і турбували їх війнами. Вирішивши, що

годі терпіти зухвалість цього племені, король наказав іти проти нього війною... Плем'я те, хоч і войовниче та численне, не змогло довго протистояти королівському війську, і тому, коли підійшли спочатку до града Драговіта — а він набагато перевершував усіх царків вільців і знатністю роду, і авторитетом старості, — він одразу разом зі всіма своїми [людьми] вирушив з града назустріч королю, дав заручників, яких вимагали, і клятвено пообіцяв бути вірним королю та франкам. Й інші знатні особи і царки слов'ян, йдучи за його прикладом, підкорилися владі короля.

798. [Друга редакція.] Трансальбінці...⁴ виступили проти ободритів. Адже ободрити завжди допомагали франкам, за що були прийняті до їх союзу. Їх князь Траско, дізнавшись про наближення трансальбінців, вирушив з усім своїм військом їм назустріч на поле під назвою Свентана⁵ і вчинив їм велику різню.

808. ...Данський король Годофрид вирушив із військом на ободритів... Атакувавши та захопивши декілька слов'янських фортець, він з великими втратами у своєму війську повернувся назад. Адже хоч він і прогнав свідти князя ободритів Траско, котрий не покладався на вірність своїх співплемінників, а іншого князя, Годелаїба, схопленого за допомогою хитрощів, повісив та обклав даниною дві області ободритів, однак утратив найкращих і найхоробріших своїх воїнів... Перебували з Годофридом у вищезгаданому поході і слов'яни, що називаються вільцями, які приєдналися до його війська добровільно, через давню ворожнечу, котру зазвичай почували до ободритів. Годофрид же, перед тим як повернутися назад, зруйнував емпорій, розташований на березі Океану, котрий мовою данців називається Рерик...⁶

817. Причиною відокремлення [ободритів] було те, що королівську владу, яку Славомир після смерті Траско⁷ до цих пір один мав над ободритями, йому було наказано розділити з Цедрагом, сином Траско. І це його так сильно розгнівало, що він заявив, нібито більш ніколи не переправиться через Ельбу і не з'явиться до палацу⁸.

823. Туди⁹ серед інших варварських посольств, що прибули за наказом або зі своєї волі, з'явилися перед імператором два брати, а саме королі вільців, що сперечалися між собою за королівську владу. Звали їх Мілегаст і Целадраг. Обидва вони були синами Люба, короля вільців; хоч він ділив королівську владу зі своїми братами, однак оскільки був найстаршим за народженням, йому належало верховенство над усією країною. Коли він, розпочавши битву зі східними ободритями, загинув, народ вільців поставив над собою королем його сина Мілегаста, бо той був старшим за народженням. Але оскільки він

управляв довіреним йому за звичаєм племені королівством не зовсім так, як належить, то, відмовившись від нього, королівський сан передали молодшому брату. Саме через це вони й прибули до імператора. Вислухавши їх і дізнавшись про волю племені, що жадало вручити сан молодшому з братів, він постановив, щоб той володів переданою йому його народом владою. Обох їх, проте, наділив подарунками і, зв'язавши присягою, відпустив додому.

826. Там¹⁰ він [імператор Людовік] вислухав і Цедрага, князя ободритів, а також Тунгло¹¹, яких перед ним звинувачували у зраді. Тунгло, взявши від нього в заручники його сина, він дозволив повернутися додому. Цедрага ж, відпустивши інших ободритів, залишив при собі й, відправивши до народу ободритського послів, наказав дізнатися, чи хочуть піддані, щоб він ними правив. А коли посла, яких він відправив до ободритів, після повернення доповіли, що серед того племені є різні думки про те, чи треба приймати назад свого короля, але що, однак, деякі кращі і видатні особи згодні його прийняти, то, взявши від нього заручників, яких зажадав, імператор велів відновити його на його королівському престолі.

¹ *Вітцан* — перший відомий за ім'ям князь ободритів, що загинув у 795 р. як союзник Карла Великого в його війні проти саксів. ² *Океан* — Балтійське море. ³ Маються на увазі, ймовірно, сакси та ободрити. ⁴ *Трансальбінци* — саксонські племена, що жили на північ від Нижньої Ельби. ⁵ *Свентана* — суч. Швентанафельд біля Борнхьофела в Гольштейні (ФРН). ⁶ *Рерик* — можливо, суч. Мекленбург біля Вісмарської бухти, було торгове поселення — емпорій. ⁷ Убитий 809 р. у своїй резиденції в Реріку людьми Годофрида. ⁸ Палац імператора Людовіка Благочестивого (814—840) в Ахені. ⁹ На генеральні збори імперської знаті у Франкфурті. ¹⁰ На зборах імперської знаті в Інгельгеймі. ¹¹ *Тунгло* — один з провідних представників сорбської знаті, котрого ще раніше звинувачували при франкському дворі в непокорі.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 249—250.

4 Твір Баварського Географа (IX ст.)

Анонімний автор Баварський Географ (866—890) залишив цікавий опис слов'янських народів, що жили на території сучасної Німеччини, а також народів придунайських областей. Його праця, цілком імовірно, мала суто практичну мету — бути путівником для баварських купців. Стародавні слов'янські міста, що їх так багато перелічує автор твору, відомі тепер завдяки археологічним розкопкам.

< > Найближче до меж Данії перебувають ті, кого називають північними ободритами. Там — область, у якій є 53 града, поділені між їхніми князями. У вільців 95 градусів та 4 області. Глиняни — народ, що має 7 градусів. Неподалік від них розташовуються ті, які зуться бетеничами, мільчанами і моричанами і які мають 11 градусів. Поруч з ними — гаволяни, що мають 8 градусів. Біля них знаходиться область сорбів, де живуть багато племен, і в них 50 градусів. Поруч із ними — ті, кого [називають] гломачами, що мають 14 градусів. < >

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 251.

5 Бертинські аннали (IX ст.)

У Західно-Франкському королівстві, що утворилося згідно з Верденським договором 843 р. та включало основні території майбутньої Франції, продовженням анналів Каролінзької династії стали «Бертинські аннали». Вони містять свідчення про політичну організацію сорбів та їхні взаємини із західними сусідами.

839. Тим часом сакси, борючись біля Кезігезбурга¹ проти сорбів, які зуться колодішами... здобули перемогу й, убивши їхнього короля Цимисла, захопили це ж місто та одинадцять фортець. Приймавши також клятву від короля, поспішно обраного серед цих смут, і взявши, крім того, заручників, вони наклали на країну контрибуцію.

¹ *Кезігезбург* — суч. Кьозіц поблизу Кьотена в межиріччі Заале і Мульде (ФРН).

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 251.

6 Фульдські аннали (IX ст.)

Характеристику джерела див. розділ IV, документ 2. У наведеному фрагменті висвітлюються взаємини з ободритами.

844. Людовік¹ утихомирив ободритів, що замислили відпасти [від франків], пішовши на них війною й убивши їхнього короля Гостомисла. Землею ж їх і народом, якого Бог зробив йому підвласним, він розпорядився через князів.

¹ *Людовік Німецький* — східнофранкський король (843—876).

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 251.

7 *ВІДУКІНД КОРВЕЙСЬКИЙ* Діяння саксів (50—70-ті роки X ст.)

Відукінд Корвейський (бл. 925—973) — перший національний історик саксів, жив за часів правління Генріха I Птахолова (919—936) та Оттона I Великого (936—973), мав класичну освіту та був ченцем Корвейського абатства у Вестфалії. В його праці «Історія саксів в трьох книгах» («Діяння саксів») подається чимало свідчень про полабських слов'ян, їх боротьбу з німецькою експансією. Хроніку використовували потім інші саксонські хроністи, в тому числі Тітмар Мерзебурзький.

Книга I, розділ 36. Коли ж король Генріх¹ наклав податки на сусідні племена, на ободритів, вільців, гаволян, гломачів, чехів і редарів, і був мир, редарі порушили вірність їй, зібравши велике військо, здійснили напад на місто під назвою Валліслеу² й захопили його... Як тільки це відбулося, всі варварські народи, піднявшись, знову насмілилися повстати. Для приборкання їхньої зухвалості... Бернхарду³, котрому була підкорена область редарів... було наказано осадити місто Лункіні⁴. Городяни склали зброю й просили тільки зберегти їм життя, що їм і було даровано. Їм було наказано вийти з міста беззбройними. Слуги ж і всі гроші разом із дружинами, дітьми та всім майном короля варварів були взяті як здобич.

Книга II, розділ 20. В той же час⁵ повстали й ободрити... Військо, що часто водив у похід сам король⁶, завдало їм збитків і багаторазово розгромило, довівши їх майже до найзлиденнішого стану. Вони ж проте віддали перевагу війні, а не миру, ставлячи любу волю вище всіх тягот. Адже ж таким є цей рід людей, грубий, терплячий у злиднях, що звик до самої вбогої їжі, і те, що для наших зазвичай буває важким тягарем, слов'яни вважають певною насолодою. Справді, минуло багато днів, поки вони боролися з перемінним успіхом: ті — заради слави й за владу велику та обширну, а ці — заради волі, проти загрози найгіршого рабства.

Розділ 21. Був якийсь слов'янин на ім'я Тутумир, якого король Генріх залишив⁷ і який, за законом племені, повинен був як спадкоємець свого батька стати государем тих, кого називають гаволянами. Одержавши великі гроші й спокушений ще більшими обіцянками, він пообіцяв зрадити [свою] країну. Тому, зробивши вигляд, начебто таємно втік, він прибув у місто під назвою Бреннабург⁸ й, визнаний народом і прийнятий як володар, він незабаром виконав те,

що й обіцяв. Запросивши до себе свого племінника, що один залишився в живих із всіх правителів племені⁹, він, захопивши його обманом, убив, а місто з усією областю передав під владу короля. Після того, як це відбулося, усі варварські народи аж до річки Одер так само скорилися королеві й стали виплачувати данину.

Книга III, розділи 53—55. Були присутні також послы від варварів¹⁰, котрі заявили, що їхні одноплемінники готові за звичаєм платити данину, однак хочуть зберегти владу над країною; на цих умовах вони згодні на мир, у протилежному випадку будуть зі зброєю в руках боротися за волю.

Геро ж зі своїми союзниками руанами¹¹, відійшовши від табору приблизно на одну милю, швидко побудував непомітно для ворогів три мости й, відправивши гінця до імператора, викликав усе військо. Побачивши це, варвари й самі поспішили виступити назустріч легіонам. Оскільки піші воїни варварів вступили в битву, пройшовши більш довгий шлях, то, ослаблені втомою, вони незабаром поступилися [нашим] воїнам...

Стойнеф¹² же, стоячи з кіннотою на високому пагорбі, очікував результату справи. Побачивши, що його одноплемінники кинулися навітки, він і сам утік, але його наздогнали із двома охоронцями в якомусь лісі і... відрубали голову. Одного [чоловіка] з його почту взяли живим і разом з головою і зброєю царька доставили до імператора...

¹ Генріх I Птахолов — німецький король (919—936). ² Валліслеу — нині Вальслебен поблизу Вербена в Альтмарку (ФРН). ³ Бернхард — саксонський маркграф. ⁴ Лункіні — суч. Ленцен у Пригніші (ФРН). Битва відбулася 4 вересня 929 р. ⁵ У 929 р. ⁶ Оттон I — німецький король (936—973), з 962 р. — німецький імператор. ⁷ Мабуть, повів у полон після перемоги над гаволянами в 929 р. ⁸ Бреннабург — суч. Бранденбург на р. Гафель (ФРН). ⁹ Близько 30 місцевих князів у 938 чи 939 р. брутально знищив саксонський маркграф Геро Залізний. ¹⁰ Йдеться про повсталі 955 р. племена ободритів та вільшів. ¹¹ Руани, руяне, або ране — слов'янські племена, що жили на р. Рана в Балтійському морі (суч. о. Рюген). ¹² Стойнеф, або Стоїгнев, — князь ободритів, ватажок повстання полабських слов'ян, розбитого саксами в 995 р. на річці Ракса (суч. Рекніц у Мекленбурзі).

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 251—252.

8 ТИТМАР МЕРЗЕБУРЗЬКИЙ Хроніка (початок XI ст.)

Титмар Мерзебурзький (975—1018) походив із знатного саксонського роду графів Вальбек і Штаде, володіння яких межували зі слов'янськими землями. Його предки постійно воювали проти слов'ян

відповідно до східної політики германських королів. У 1002 р. Тітмар став абатом Вальбекського монастиря, в 1009 р. — єпископом Мерзебурзьким. Разом з королем брав участь у воєнних походах. Його «Хроніка», розпочата в 1012 р., базується на власному досвіді або даних, зібраних із розповідей та опитувань. Вона призначалася для практичних цілей та цінна великою кількістю матеріалу. Ставлення Тітмара до слов'ян цілком відповідає політичним уподобанням середньовічної німецької держави, з цих позицій автор і описує міста, язичницькі культи, військово-політичну організацію слов'ян.

Книга VI, розділ 23. Є в області редарів таке собі місто під назвою Редегост¹, трикутної форми, з трьома воротами. Його з усіх боків оточує великий ліс, для місцевих жителів недоторканий і шанований. Двоє воріт міста відкриті для всіх, хто приходить; третє, найменше і звернене на схід, ведуть до моря, що знаходиться неподалік і має страхітливий вигляд. У місті немає нічого, крім святилища, майстерно побудованого з дерева... У середині його стоять рукотворні божества, страшні на вигляд, у повному спорядженні, у шоломах і кольчугах, і на кожному вирізане його ім'я. Головний з них зветься Сварожич², усі язичники поважають його й поклоняються йому більше, ніж усім іншим. Також і прапори їх не можна ні в якому разі виносити звідти, не інакше як у випадку військової потреби — тоді це роблять піші воїни...

Розділ 25. Скільки областей у тій країні, стільки там є храмів і стільки окремих зображень демонів шанують невірні. Найбільший вплив серед них має вищезгадане місто... На чолі всіх тих, які разом називаються лютичами, не стоїть який-небудь особливий государ. Обговорюючи на зборах свої власні потреби, вони всі одноставно приходять до згоди про те, що варто зробити. Якщо ж хто-небудь зі співгромадян їм на зборах суперечить, то його б'ють ціпками, а якщо він і поза зборами відкрито чинить опір, то або все його добро піддають спаленню й повному розграбуванню, або він у їхній присутності сплачує у відповідності зі своїм рангом необхідну суму грошей. Самі віроломні й непостійні, від інших вони вимагають сталості й великої вірності. Мир вони укладають, зрізаючи верхнє пасмо волосся і [змішуючи] із травою, а також за допомогою рукостискання. До порушення ж його [миру] їх [слов'ян] легко схилити грішми.

¹ *Редегост* — Ретра, центр культу бога Радигоса, що знаходився, найімовірніше, на західному березі оз. Толлензеє. ² *Сварожич* — можливо, друге ім'я бога Радигоса.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 253.

9 АДАМ БРЕМЕНСЬКИЙ Діяння архієпископів Гамбурзької церкви (бл. 1075)

Адам Бременський (1020/1030—1081) — канонік Гамбурзько-Бременського архієпископства, історик, один з перших німецьких географів. У своєму творі він описує переважно події, що відбувалися у Північній Німеччині, Данії, Швеції та Норвегії. Адам Бременський добре знав попередніх йому істориків і дуже старанно і дбайливо збирав усні перекази. Щодо подій в історії скандинавів і почасти слов'ян він діставав інформацію від данського короля Свена Естритсона, відомості про торговельні шляхи на Балтиці й про слов'янські землі черпав з розповідей купців та місіонерів. У центрі уваги автора — слов'янські племена бодричі, варни, лютичі та ін.

Книга II, розділ 21. Отже, Склаванія, найбільша область Німеччини, населена вінулами, які колись називалися вандалами. Говорять, що вона в десять разів більша за нашу Саксонію, особливо якщо додати до Склаванії Чехію та поляків, що живуть за Одером, тому що ні зовні, ні мовою вони не різняться. Країна ж ця, багата на зброю, людей та плоди, замкнута до того ж з усіх боків надійними кордонами — лісистими горами і річками... Народів слов'янських багато. З них перші із західної сторони — сусіди трансальбінців вагри. Град їх — Альдінбург¹, на березі моря. Потім ідуть ободрити, яких тепер називають ререгами, а град їх — Магнополь². Відтіля в напрямку до нас — полаби, їхній град — Рацісбург³. За ними знаходяться глиняни й варни. Далі живуть хижани і чрепняни, яких від толензан і редарів відокремлює ріка Пеєне, їхній град — Дімін⁴. Є й інші народи Склаванії, що живуть між Ельбою і Одером: гаволяни на річці Гафелі, дошани, любушани, волиняни, сторорани та багато інших. Між ними, у самій серцевині, розташовуються редари, наймогутніші за всіх. Град їх — відома всюди Ретра, місце ідолопоклонства. Великий храм побудований там демонам, головний з яких Редигаст⁵...

Розділ 22. За країною лютичів, які інакше звуться вільцями, протікає річка Одер... У гирлі її славетне місто Юмне⁶... Це насправді найбільше з усіх міст, які є в Європі. Населяють його слов'яни та інші народи, греки й варвари. І приїжджі сакси також одержують рівне право проживати разом з усіма, якщо, залишаючись там, не виявлятимуть свою приналежність до християнства. Тому що всі вони дотепер блукають невірними шляхами язичницьких обрядів. Утім, що

стосується звичаїв і гостинності, не знайдеться жодного народу, більш гідного поваги й привітного. Місто це, багате на товари всіх північних народів, має все, що є приємного та рідкісного. Одер... тече посередині [землі] племен вінулів, поки не досягне Юмне, де відокремлює помор'ян від вільців...

Розділ 42. Слов'яни, утиснуті християнськими суддями більше, ніж потрібно, змушені були, скинувши ярмо рабства, захищати свою волю зброєю. Князями вінулів були Мстивой і Мечидраг, під орудою яких спалахнув заколот. Керовані ними слов'яни, повставши... спалили й зруйнували щент усі церкви... не залишивши по той бік Ельби і слідів християнства⁷

Книга III, розділ 22. Народи слов'янські, без сумніву, давно вже могли б бути легко навернуті у християнство, якби цьому не перешкоджала жадібність саксів. Вони більше схильні думати про те, щоб отримувати податі, ніж про навернення язичників. Вони спочатку своєю жадібністю розладнали християнську віру в Склаванії, потім своєю жорстокістю змусили їм підвладних до повстання, а нині, вимагаючи одних тільки грошей, вони нехтують порятунком тих, хто хотів би вірувати.

Книга IV, розділ 18. Один із цих островів зветься Фембре⁸. Він лежить проти області вагрів, так що його можна бачити з Альдінбурга... Інший острів розташований навпроти вільців. Ним володіють рани, найхоробріше слов'янське плем'я. Без їхнього рішення не можна здійснювати жодної суспільної справи: так їх бояться через їхні близькі відносини з богами або скоріше з демонами, яким вони поклоняються з більшою повагою, ніж інші. Обидва ж ці острови повні піратів і кровожерливих розбійників, які не щадять нікого з тих, хто пропливає поблизу. Тому що всіх тих, кого інші мають звичай продавати, вони вбивають.

¹ Альдінбург, слов. *Старіград* — суч. Ольденбург поблизу Кільської бухти. ² *Магнополь*, слов. *Веліград* — суч. Мекленбург поблизу Вісмарської бухти. ³ *Рацісбург*, слов. *Ратибор* — суч. Ратцебург у Гольштейні. ⁴ *Дімін*, слов. *Димін* — суч. Деммін на р. Пеене. ⁵ *Редигаст*, або *Радигощ* — місцеве поганське божество. ⁶ *Юмне* — суч. Волін у Західному Помор'ї, в північно-східній частині гирла Одри (Польща). ⁷ Хроніст об'єднує дві різні події — повстання полабських слов'ян 983 та 1018 рр. ⁸ *Фембре* — можливо, суч. Фемарі, невеликий острів у Кільській бухті, поблизу Ольденбурга.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 253—255.

10 ГЕРБОРД Житіє Оттона, єпископа Бамберзького (бл. 1160)

Оттон Бамберзький (1060/1062—1139) — відомий церковний діяч, реформатор монастирів, місіонер, покровитель наук і мистецтв. Брав активну участь у християнізації поморських слов'ян у 20-х роках XII ст. Після смерті короля Оттона з'явилися три окремі описи його життя: священика Ебона, схоластика Герборда та невідомого інока. До нас усі ці пам'ятки дійшли в переробці, виконаній абатом Андреє в XV ст.

Книга II, розділ 1. Плем'я те [поморяни] вміє воювати і на суходолі, і на морі, звикло жити грабунками і розкраданнями й у своїй природній дикості завжди неприборкувано, а культу й вірі християнській зовсім чуже.

Розділ 23. У селі неподалік міста Камінь якась удова, багата й дуже знатна, зневажаючи християнську релігію, говорила, що поклоняється вітчизняним богам і не хоче з нагоди якої-небудь нової суєти відступити від стародавніх вірувань своїх предків. Вона мала численну родину й була вельми шанованою, діяльно управляючи своїм домом. Чоловік її, коли був живий, мав зазвичай для супроводу його 30 коней з вершниками, що на тій землі вважалося вельми значущим. Адже силу й могутність знатних осіб і воєначальників там звикли оцінювати за достатком або кількістю коней. «Сильна, могутня і багата та людина, — говорять вони, — що може тримати стільки-то й стільки-то коней»; і так, почувши про кількість коней, довідуються вони число воїнів. Адже ніхто з воїнів не має там більше одного коня. Всі воїни борються без щитоносця... Тільки князь і воєначальники задовольняються одним, якнайбільше двома слугами.

Трапилося так, що в якусь неділю, у пору жнив, коли народ з усіх боків квапився в церкву, згадана вище удова ні сама не пішла, ні людям не дозволила, але, більше того, збуджено говорила: «Ідіть жати на мої поля! Це корисніше, ніж служити тому казна-якому новому богові, якого привіз нам зі своєї країни цей Оттон, єпископ Бамберзький. Нащо він нам? Хіба ви не бачите, скільки добра й скільки багатств дали наші боги? ... Тому відступитися від шанування їх — велика несправедливість. Отже, ідіть, як я вам сказала, жати наші ниви. І щоб ви менше боялися, приготуйте мені візок: я сама поїду з вами в поля на жнива». А приїхавши на поле, вона сказала: «Що я роблю, то й ви також робіть». І негайно, засукавши

рукава й підбравши плаття, схопила в праву руку серп, лівою ж тримаючи колосся.... але раптом... застигла нерухомо...

Розділ 41. Риби там неймовірний достаток як у морях, так і в річках, озерах і ставках. За денарій ти б купив віз свіжих оселедців, а якби я став розповідати те, що знаю про їх запах і товщину, мене звинуватили б в обжерливості. По всій країні безліч оленів, ланей і диких жеребчиків, ведмедів, кабанів, свиней та всякої дичини; масло коров'яче, молоко овече з туком¹ агнів та овнів², рясно меду й пшениці, коноплей та маку, і всяких овочів, і якби там були виноградні лози, оливи та смоковниці, ти подумав би, що це земля обітована, так багато в ній плодових дерев...

Чесність же і товариськість серед них такі, що, зовсім не знаючи ні крадіжок, ні обману, вони тримають скрині та ящики незамкненими. Справді, ні замків, ні ключів ми там не бачили, а самі вони були досить здивовані, побачивши наші скрині замкненими. Одяг свій, гроші та всі свої коштовності вони зберігають у своїх бочках і діжках, просто накритими кришкою, і не бояться ніякого обману, тому що не знають його. І що дивно, стіл їх ніколи не пустує, ніколи не залишається без страв, а кожен батько сімейства має окремий будинок, охайний та ошатний, призначений тільки для підкріплення сил. Там ніколи не пустує стіл з усякою їжею і питвом: скінчилося одне — підносять інше...

¹ Туж — жир. ² Цитата з Біблії (Второзаконня, 32,14) — узагальнений образ достатку.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 255—256.

11 ГЕЛЬМОЛЬД Слов'янська хроніка (бл. 1172)

Гельмольд (бл. 1100—1177) походив з Гольштінії. Після закінчення школи в Брауншвейзі пішов у монастир. Жив у самому центрі області вагрів. 1149 р. був відправлений проповідувати християнство серед слов'ян і призначений пресвітером у Босово (Бузу) на Плуцькому озері (Вагрія). Його «Слов'янська хроніка» висвітлює політичні події в слов'янських землях, пов'язані, зокрема, з німецькими завоюваннями. Разом з тим вона містить низку цінних спостережень за побутом і релігією полабських слов'ян.

Книга I, розділ 12. Ольденбург, той, що слов'янською мовою зветься Старіград, тобто «старе місто», розташований на землі вагрів, на західному боці Балтійського моря, і є межею Славії. Місто ж це... колись населяли найхоробріші чоловіки, тому що, перебуваючи на передньому краю усїєї Славії, вони мали сусідами данців і саксів і всі військові зіткнення або самі перші починали, або, якщо нападали інші, брали удар на себе. Говорять, у них бували іноді такі царьки, які мали всю повноту влади над ободритами, хижанами й тими, хто живе й ще далі...

Ольденбурзькі єпископи викликали велику повагу у слов'янських царьків... Вносилися ж єпископу щорічно з усїєї землі вагрів і ободритів податі, що вважалися десятиною: з кожного плугу — міру зерна, 40 пучків льону й 12 монет чистого срібла; поверх того, одна монета як винагорода для збирачів. Слов'янський же плуг складає пару биків або одного коня.

Розділ 18. Єпископ Бено поскаржився в присутності герцога Бернхарда на те, що вагри й ободрити та інші слов'янські племена відмовляють йому в належних йому податях. Тоді були покликані для переговорів князі вінулів, і коли їх запитали, чому вони позбавляють єпископа законного утримання, вони почали посилатися на тяготи різних зборів і говорити, що краще їм піти з країни, ніж бути зобов'язаними виплачувати ще більші податі. Отже, побачивши, що неможливо відновити права церкви в тій формі, яка була за часів Оттона Великого, герцог, пустивши в хід прохання, насилу домігся того, щоб по всій землі ободритів з кожного будинку — бідного або багатого — збиралося по дві монети на єпископські витрати. Крім того, єпископові були повернені ті відомі маєтки Бозау й Гніссау та інші володіння землі вагрів¹, щоб їх знову можна було заселити... Герцог же саксонський Бернхард, у військових справах рішучий, але весь пройнятий жадібністю, сусідніх йому слов'ян, яких він підкорив собі шляхом війн або договорів, обклав настільки великими податями, що вони ні про Бога не пам'ятали, ні до священників не були ні в чому доброзичливі.

Розділ 21. У ті дні² відбулося велике заворушення у східній області слов'ян, що вели міжусобну війну. Племен же в тих, кого називають лютичами або вільцями, чотири; з них хижани й чрепняни живуть, як відомо, по той бік Пеєне, а редари й толензани — по цей³. Між ними виникла велика суперечка щодо хоробрості й могутності. Тому що редари й толензани через те, що в них є найдавніше місто й те славнозвісне святилище, у якому виставлене зображення Радигаста, бажали панувати, приписуючи собі особливий ступінь знатності, оскільки

всі слов'янські народи часто їх відвідують заради одержання відповідей і щорічних жертвоприношень. Однак чрезпеняни й хижани відмовлялися їм служити й навіть вирішили захищати свою волю зброєю. Коли ж розбрат потроху посилювався, справа, нарешті, дійшла до війни, і отут у жарких битвах редари й толензани були переможені... Чрезпеняни й хижани, яких примусила до війни необхідність, перемагали. Редари ж і толензани, що боролися заради слави, глибоко засмучені ганьбою своєї поразки, закликали на допомогу хороброго короля данців, саксонського герцога Бернарда і Готшалка, князя ободритів, кожного зі своїм військом, і тримали таку велику кількість людей на власні кошти протягом шести тижнів. І стала війна проти чрезпенян і хижан більш потужною, і не було в них, обложених таким великим військом, сил опиратися, і було безліч їх убито, а багато кого забрали в полон. Нарешті, вони купили собі мир за 15 тисяч марок. Князі розділили гроші між собою.

Розділ 36. Рани, в інших названі раунами, — це жорстокі племена, що живуть у серці моря й надміру віддані ідолопоклонству. Вони першенствують серед усіх слов'янських народів, мають короля й знамените святилище. Тому завдяки особливому шануванню цього святилища вони користуються найбільшою повагою і, на багатьох накладаючи ярмо, самі нічийого ярма не терплять, будучи недоступні, тому що в їх місця важко добратися. Племена, які вони зброєю собі підкоряють, вони змушують платити данину своєму святилищу; жерця в них поважають більше, ніж короля. Військо вони направляють, куди вкаже ворожіння, а, здобувши перемогу, золото й срібло відносять у скарбницю свого бога, решту ж ділять між собою...

Розділ 38. Грошей рани не мають і не звикли, купуючи товари, користуватися монетами. А якщо ти хочеш купити що-небудь на ринку, то купиш це за шматок лляного полотна. Золото й срібло... вони або вживають як прикраси для своїх дружин, або відносять у скарбницю свого бога.

Розділ 65. ...Нарешті, коли наші [німецькі рицарі, учасники хрестового походу 1147 р. проти слов'ян, які безуспішно облягали фортецю Добін біля Шверіна] втратили терпіння, була укладена така угода, що слов'яни приймають християнську віру й звільнять данців, яких тримали в полоні. Отже, багато хто з них хрестився, хоча і неправдиво, а з полонених вони відпустили всіх старих і тих, кого не могли використати, інших же, вік яких робив їх придатними до служби, залишили в себе.

Розділ 83. Там⁴ у суворий мороз, серед сніжних заметів, ми здійснили богослужіння. Між слухачами не було нікого зі слов'ян,

крім Прибислава⁵ й ще небагатьох. Після творіння святих таїнств Прибислав попросив нас зайти в його будинок, що знаходився у віддаленому селищі. І він прийняв нас з великою привітністю й улаштував нам розкішний бенкет... Тут я на власному досвіді переконався в тім, про що колись знав лише із почутого, а саме, що відносно гостинності ніякий народ не гідний більшої поваги, ніж слов'яни. Адже в прийманні гостей усі вони... щирі, так що немає необхідності просити кого-небудь про гостинність. Тому що все, що вони отримують від землеробства, рибальства або полювання, вони щедро роздають, і всякого вони вважають тим доблеснішим, чим він більш марнотратний. Жагуче бажання похвалитися цим штовхає багатьох з них на злодійство й розбій. В усякому разі ці пороки у них прощаються, тому що їх виправдовують посиленням на гостинність. Адже за слов'янськими законами належить те, що ти вночі вкрав, назавтра роздати гостям. Якщо ж хто-небудь, що трапляється досить рідко, буде замічений у тім, що відмовив чужоземцеві в гостинності, у такому разі будинок його та майно дозволяється піддати вогню, і на все це одностайно погоджуються, називаючи того безславним, низьким і всіма зневажуваним, хто не побоявся відмовити гостеві у хлібі.

Розділ 84. Пробувши ж у царька цю ніч і ще наступні день і ніч, ми відправилися далі по Славії... І трапилося так, що по дорозі ми прибули у гай, що — єдиний у тій землі — весь лежить на рівнині. Там серед дуже старих дерев ми побачили священні дуби, присвячені богові тієї землі — Прові. Їх оточував вільний простір, обнесений дерев'яною, майстерно оздобленою огорожею, що мала двоє воріт. Сюди на другий день кожного тижня весь народ країни із царьком і жерцем мав звичай збиратися на суд. Входити в огорожене місце заборонялося всім, крім жерця й бажаних принести жертву, або ж тих, кому загрожувала смертельна небезпека, тому що таким ніколи не відмовляли в притулку. Адже слов'яни відчувають до своїх святинь таке благоговіння, що місце, де розташований храм, не дозволяють опоганювати кров'ю навіть під час війни...

Коли ми прибули в цей гай, у це місце блюзнірства, єпископ надихнув нас, щоб ми рішуче приступили до знищення гаю. Сам же він, зійшовши з коня, збив шестом оздоблену передню частину воріт. І, увійшовши в огорожу, ми зруйнували весь тин навколо тих священних дерев й, зваливши в купу, розпалили багаття, однак не без страху, що на нас обрушиться обурення місцевих жителів. Але Бог уберіг нас...

...І коли єпископ закінчив свою промову до народу, то за згоди інших заговорив Прибислав: «Слова твої, високоповажний єпископе, —

слова Божі й слугують нашому спасінню. Але як вступити на цей шлях нам, облутаним настільки великими лихами? Адже ваші князі з такою суворістю обходяться з нами, що через податі й жорстоке рабство смерть для нас краща за життя. Цього року ми, жителі цього крихітного куточка, сплатили герцогові тисячу марок, а графу стільки-то сотень, і це не межа наших мук, але нас день у день утискають і гнітять, доводячи до повного виснаження. Як же ми будемо служити цій новій релігії, будувати церкви й приймати хрещення, ми, яким щодня призначена втеча? Якби, однак, було місце, куди ми могли втекти! Чи переправимося через [річку] Траве — там таке ж нещастя, чи дійдемо до річки Песне — але й там те ж саме. Що ж залишається, крім як, покинувши землю, кинутись у море й жити в безоднях? Або ж у чому наша провина, якщо, вигнані з рідного краю, ми зробимо неспокійним море й будемо віднімати припаси в данців або торговців, що плавають цим морем? Хіба не будуть у тому винні князі, що штовхають нас на це? Нехай нададуть нам права, які мають сакси стосовно володінь і доходів, — і ми залюбки станемо християнами, будемо будувати церкви й сплачувати десятину».

Отже, зростала справа Божа в землі вагрів, і допомагали граф і єпископ один одному взаємно. Близько цього часу граф⁶ знову відбудував фортецю Пльон⁷ і заснував там місто й ринок. І пішли слов'яни, що жили в околишніх селищах, і прийшли сакси і стали жити там. І дедалі менше ставало слов'ян у тій землі.

Розділи 87, 88. Герцог Генріх⁸ вступив з могутнім військом у країну слов'ян і спустошив її вогнем і мечем. І, побачивши доблесть герцога, Ніклот⁹ спалив усі свої фортеці, а саме Ілове¹⁰, Міклінбург¹¹, Зверін¹² і Добін, остереігаючись облоги, що загрожувала. Одну тільки фортецю залишив собі — Вурле, розташовану на річці Варнов, біля землі хижан...

Сини його... спалили Вурле й сховалися в лісах, родини ж свої переправили на кораблі. Отже, розоривши свою країну, герцог почав відбудовувати Зверін і зміцнювати замок... Після цього сини Ніклота знову ввійшли в милість герцога, і він віддав їм Вурле та всю землю. Однак землю ободритів він розділив і передав у володіння своїм воїнам... І, звернувшись із проханням, він одержав від імператора дозвіл засновувати єпископства по всій землі слов'ян, що він і сам або його предки підкорили собі силою зброї й за правом війни... І подарував їм герцог привілеї відносно володінь, і доходів, і суду. І наказав герцог слов'янам, що залишилися на землі вагрів, полабів, ободритів і хижан, щоб вони платили податі єпископам, які платять

у поляків і помор'ян, тобто з плугу три модія¹³ пшениці й 12 монет, що мають там обіг... І збільшилися десятини на землі слов'янській, тому що зійшлися сюди зі своїх земель німці, щоб заселити велику землю, багату хлібом, зручну безліччю пасовищ, багату на рибу і м'ясо, і всі блага.

Тоді східною Славією володів маркграф Адальберт, на прізвисько Ведмідь¹⁴. Він підкорив своїй владі всю землю бризан, стодеран¹⁵ та багатьох інших племен, які жили між Гавелою і Лабою, і втихомирив заколоти їх. Кінець кінцем, тому що слов'ян ставало все менше і менше, він послав [запрошення]... в прирейнські місцевості, а також до тих, хто жив біля океану і терпів від натиску моря... вивів звідти багато народу й оселив його в слов'янських містах та містечках. Багато також сприяв він приході до колоністів у єпископства Бранденбурзьке і Гавельберзьке, внаслідок чого умножились церкви і дуже збільшилися церковні десятини... Розповідають, що в землі тій раніше, а саме в часи Оттонів, проживали сакси, як свідчать про це стародавні насипи на берегах Лаби. Проте пізніше слов'яни, перемігши саксів, винищили їх, і вся земля залишалась у володінні слов'ян донині. А тепер, тому що Господь послав нашому герцогу та іншим князям добробут і перемогу, слов'яни скрізь переможені і вигнані. І прийшли від краю океану сильні і багатолюдні племена, які захопили слов'янські землі, збудували міста і церкви і зросли в багатстві більш, ніж сподівалися.

Книга II, розділ 12. Хоча ненависть до християнського імені й запал марновірств були у ран сильнішими, ніж у всіх інших слов'ян, однак вони мали багато природних талантів. Тому що їм властива гостинність у всій її повноті, і до батьків вони виявляють належну повагу. Серед них ніколи не знайти жодного нужденного або жебрака, тому що негаймо ж, шойно або хвороба зробить кого-небудь із них слабким, або вік — старезним, його доручають турботам спадкоємця, щоб той його з усією людяністю підтримував. Тому що чеснота гостинності й піклування про батьків посідають у слов'ян перше місце серед чеснот. Крім того, земля руян багата на плоди, рибу й диких тварин. Головне місто цієї землі зветься Аркона.

Розділ 13. Адже в несподіваних набігах слов'яни особливо сильні. Тому навіть останнім часом цей розбійницький звичай у них настільки взяв гору, що, зневажаючи вигоди від землеробства, вони завжди готові коїти напади на морі, покладаючи свою єдину надію й все багатство на кораблі. Але й у спорудженні будинків вони не виявляють старанності, й будують скоріше хатини із прутів, лише за

необхідності вживаючи заходів проти бур і дощів. Щоразу ж, коли лунає грім війни, вони ховають все обмолочене зерно, а також золото й срібло, і всякі цінності в ями, а дружин і дітей переховують в укріплених місцях або принаймні в лісах. Так що ворогові для розграбування не залишається нічого, крім хатин, втрату яких вони легко переносять.

¹ Ці маєтки поблизу Любека були наприкінці X ст. фактично відібрані ободрицькими князями в єпископів Ольденбурзьких. ² Найбільш імовірна дата — 1057 р. ³ Помилка Гельмольда, який неправильно зрозумів текст Адама, звідки він взяв основну частину цих свідчень. ⁴ В Ольденбурзі, під час поїздки Гельмольда у почті єпископа Герольда по слов'янських землях у 1155—1156 рр. ⁵ *Прибислав* — князь вагрів і полабів (1131 — кінець 1150-х років). ⁶ Адольф II Гольштейнський, котрому підпорядковувалися в середині XII ст. вагри і полаби. ⁷ Пльон у Гольштейні, неподалік від Кіля. ⁸ *Геріх* Лев — герцог Саксонії і Баварії (1131—1181). ⁹ *Ніклот* — князь ободригів (1131—1160). ¹⁰ *Ілове*, або Ілінбург у Мекленбурзі. ¹¹ *Мікілінбург* — суч. Мекленбург. ¹² *Зверін* — суч. Шверін. ¹³ *Модій* — міра ваги, що становила близько 26 кг. ¹⁴ *Адальберт* (або Альберт, або Альбрехт) Ведміль — маркграф бранденбурзький (бл. 1100—1170), нащадки якого (династія Асканіїв) правили до 1320 р. ¹⁵ Назви слов'янських племен.

• Хрестоматія по історії южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 256—260; Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 100.

САКСОН ГРАММАТИК

12 Данська історія (1181—1208)

Саксон Граммати́к (бл. 1150—1220) народився в Зеландії, був писарем архієпископа Абсалона й особисто брав участь у поході данців на острів Руяну. Його хроніка є яскравим свідченням очевидця описуваних подій.

Книга XIV, розділ 822. Місто Аркона лежить на самій вершині навислого гірського кряжа: із сходу, півдня і півночі він прикривається не зробленими людськими руками, а природними укріпленнями, які піднеслися так високо, що стріла, пушена з металльної гармати, не може долетіти до їхньої вершини. А внизу ця місцевість захищається вируючим навколо морем. Із заходу ж місто укріплене валом висотою в 50 ліктів; його нижня частина складається із землі, а верхня — з двох рядів колод, між якими накидано брили землі. З північного боку б'є джерелом чималий струмок, до якого для зручності городян вела спеціально збудована дорога... В центрі міста

була площа; на ній було видно храм дуже тонкої роботи; поклонялися йому не тільки через розкіш, але також і через велич Бога, зображення якого там поставлене. Огорода навколо споруди скрізь була оздоблена майстерно вирізьбленими фігурами, зрештою грубо і негладко пофарбованими. В огороді був тільки один вихід. Самий храм мав подвійну огороду: зовнішня складалася з товстих стін, вкритих пурпурною покрівлею, а внутрішня — з чотирьох колон, відділяючись від іншої частини храму, замість стін, багатими килимами, опущеними до землі, і з'єднуючись із зовнішніми стінами тільки поперечними балками і покрівлею... Весь храм був прибраний пурпурною тканиною, красивою, але потертою, тут же були роги звірів, які викликали подив не тільки своїм натуральним виглядом, але й обробкою. Тому самому Богові [тобто Святкові] були присвячені храми і в багатьох інших місцях...

- Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 102.

Розділ ІХ ПОЛЬЩА

Матеріали розділу розкривають особливості становлення і розвитку польської державності, стан соціально-економічного життя та політичні відносини, що регулювалися певними нормативними актами. До розділу залучено різні писемні джерела, здебільшого історичні правові пам'ятки, збірники законів, а також свідчення сучасників. Еволюцію соціально-економічного становища польського суспільства можна простежити за змістом жалуваних грамот («привілеїв») удільних князів єпископіям.

Централізація влади в країні спричинилася до створення загальнодержавного зводу законів — «Статутів Казимира Великого». Ця правова пам'ятка інформує не тільки про стан відносин між феодалами та селянами, а й про еволюцію державного устрою Польщі в XIV ст.

Документи щодо «привілеїв» XIII—XIV ст. зафіксували не тільки процес їх надання шляхті, а й розвиток самоврядування цієї соціальної верстви польського суспільства.

У XV—XVI ст. важливими джерелами історії країни стають інвентарні описи королівських, шляхетських та церковних земельних володінь, які віддзеркалили становлення фільваркової системи господарства. Джерела цього періоду містять конкретний матеріал про прерогативи королівської влади, права й привілеї шляхти, норми взаємин між станами.

Тема 1

Становлення польської державності (X — перша половина XII ст.)

1

ІБРАХІМ ІБН ЯКУБ
[Про князя Мешка I
та його військо]
(60-ті роки X ст.)

Про автора див. розділ VI, тему 1, документ 1. У наведеному уривку автор розповідає про свої враження щодо перебування у Польщі в період правління князя Мешка I (960—992).

Що стосується країни Мешка, то вона найбільша із [слов'янських] країн. Славиться вона продовольством, м'ясом, медом і рибою. Збирає він податки у торгових динарах¹. Ідуть вони на платню його воїнам. Кожного місяця дає їм визначену кількість. Є у нього три тисячі воїнів у панцирах, [що поділені на] частини, а сотня їх коштує десяти сотень інших [воїнів]. Надає він воїнам одяг, коней, зброю та все, у чому є потреба. А якщо в когось із них народиться дитина, він [Мешко] наказує сплачувати йому кошти з часу народження дитини, незалежно від її статі. А коли [дитина] виросте, то, якщо це чоловік, повинен його одружити та сплатити за нього весільний подарунок батькові дівчини, якщо ж вона жіночої статі, видає її заміж і платить весільний подарунок її батькові.

¹ *Торгові динари* — тут, можливо, умовне позначення для різних видів срібних монет.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 210—211.

2

ГАЛЛ АНОНИМ
Хроніка і діяння князів
та правителів польських
(10-ті роки XII ст.)

«Хроніка» є одним із найдавніших писемних джерел з історії Польщі. Автор, якого умовно називають Галлом Анонімом, — невідомий клірик іноземного походження.

Книга I, розділ 12. < > Всюди мав він [король Болеслав] схованку для своїх зупинок і точно визначені служби та із задоволенням зупинявся у містах і фортецях, а не, подібно до Нумідійця, у шатрах або в полі. І коли він переносив ставку з одного міста до іншого, він відпускав на кордоні [округу] начальників та управителів, призначивши їм заміну. За час його подорожування країною жоден подорожній чи робітник не приховував від короля ні волів, ні овець.

Розділ 15. Болеслав Великий [Хоробрий], охороняючи кордони свого королівства від нападів ворогів, на питання управляючих та економів¹, що підготувати до щорічних свят із одягу, їжі та напоїв у кожному окремому місті, зазвичай говорив... такі слова: «Почесніше для мене захистити курча від ворогів, аніж, святкуючи в якомусь місті, поступитися моїм ворогам». ...І, прикликавши на свій розсуд близьких йому осіб, він деяких із них відправляв у міста, інших у фортеці; вони повинні були замість нього влаштовувати свята жителям фортець і міст та надати вірним йому людям одяг та інші королівські подарунки, котрі зазвичай роздавав король.

¹ Переклад «економі» здогадний. Ужитий тут термін «*vicedomini*» в тексті «Хроніки» більше не трапляється.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 211.

3 Булла Папи Римського Іннокентія II Гнезненській архієпископії (1136)

Булла Папи Римського Іннокентія II (1130—1143) підтверджувала пожалування польським князям. Документ було надано голові однієї з польських архієпископій — Гнезненської.

Гнезненській церкві... [даруємо грамоту] апостольського престолу, постановляючи, щоб усі володіння, все майно, яким ця церква справедливо й згідно з канонічним правом володіє... служило постійно й нерушимо тобі й твоїм спадкоємцям.

З них ми навели тут такі, позначивши їхніми власними назвами. Із Гнезна, з Острова, з Лекна, з Накла, аж до річки Плітвіці, з Ленди, з Каліша, із Честрамя, з Руди¹ [нехай надходять на користь архієпископії] повні десятини [від] зерна, меду й заліза, [з] корчем, із

плат куничими й лисичими шкурами, [від] свиней, від проїзних мит, [які збирають] як у самому місті, так і на всіх переправах, що прилягають до міста або до згаданих градів². Також [підтверджуємо право на] округ Жнін³ з десятинами, торгом, озерами та всією світською юрисдикцією... [Далі йде перелік окружних сіл з людьми, які в них проживають — 24 села й 237 людей.] Також із града Мілича⁴, що у Вроцлавському єпископстві, [належать] повні десятини з усього по цей бік Барича.

Також із градів Серадза, Спіцимера, Малогоші, Розпші, Ленчиці, Войбожа, Жарнова, Скшина⁵ [нехай надходять] повні десятини [від] зерна, меду, заліза, [від] шкурок лисичих і куничих, з уплат, з корчем, з торгів, із проїзного мита, [яке збирають] як у самих градах, так і в прилеглих до них місцевостях, на всіх [переправах], скільки їх є від Хжостова й аж до Вісли... Також Лович⁶ із десятинами, із селами та їхніми жителями, з полюванням, бобрами й усією юрисдикцією світською нікому крім єпископа не повинен служити.

¹ Перелік градів — центрів адміністративних округів Великої Польщі, розташованих у межах гнєзненського діоцезу. ² Йдеться не про звичайну десятину на користь католицької церкви — 0,1 урожаю зернових, а про десятину з княжих доходів, що надходили в гради. ³ *Жнін* — володіння гнєзненських архієпископів у Великій Польщі. ⁴ *Мілич* — центр адміністративного округу в Сілезії. ⁵ Перелік адміністративних центрів Серадзької та Ленчицької земель, розташованих на території Гнєзненського діоцезу. ⁶ *Лович* — володіння гнєзненських архієпископів.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. I. С. 211—212.

Тема 2

Польща за доби феодалної роздробленості (друга половина XII — перша половина XIV ст.)

1 Грамота єпископа Плоцька (1237)

Грамота являє собою підтвердження єпископом плоцьким і капітулом тих умов, на яких князь Конрад Мазовецький мав намір поселити колоністів у столиці свого князівства — Плоцьку.

Пожалував поле між церквою Вацлава і церквою благословенного Домініка для створення міста, яким з правом спадкування вічно володітимуть плоцькі госпіти¹ та їхні спадкоємці за такою формулою свободи, засвідченою нами: госпіти всі разом будуть мати можливість протягом 5 років відкривати лавки і пивоварні; із закінченням цього терміну повинні сплатити князю з міста 15 гривень² і з кожної лавки гривню срібла... І цієї плати, що належить князю, ніколи не можна зменшувати або збільшувати. Хоч би хто прийшов на новий ринок, рицар або клірик, вільний або приписний³, має право продати свою власність, але повинен підкорятися князю і солтису⁴ міста...

Усіх жителів, як німців, так і поляків, повинен судити солтис, якщо справа не виявиться такою складною, що потрібно буде передати її на розгляд князю, як, наприклад, сутичка із застосуванням зброї, побиття на вулиці або в домі. За просту справу між двома госпітами князь не отримує плати, а у складній справі князю належать дві частини, а третя — солтису. Жителям не слід силою нав'язувати грошові сплати.

¹ *Gospiti* — колоністи, частково вільні переселенці, які селилися на землі феодала й укладали з ним договір. ² *Гривня* — вагова одиниця бл. 200 г. ³ *Приписні* — групи залежного населення, які були «приписані» державною владою до церковних установ і не мали права залишати церковну землю. ⁴ *Солтис*, або *війт* — особа, яка взяла на себе організацію поселення та розселення нових колоністів і одночасно представляла королівську владу перед міською общиною.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 214.

2 Польська правда (XIII ст.)

«Польська правда» — запис норм права, що застосовувалися в «земських», тобто державних, судах у другій половині XIII ст. Документ написано для потреб адміністрації Німецького (Тевтонського) ордену.

XXII, 1. ...Також, якщо помре селянин, у якого немає сина, то його господар бере його майно; але він має видати вдові її подушки і покривала на лавки і річ, яка називається *denicze*, на чому сплять, і дати їй одну корову або троє свиней, а може й більше, або щось із худоби, від чого вона могла б прогодуватися.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 215.

3 Жалувана грамота Болеслава Благочестивого (1243)

Грамота великопольського князя Болеслава Благочестивого (1227—1279) — один з прикладів надання пожалувань, що містили умови поселення (локації) колоністів, базовані на «німецькому праві».

У Повідзі, нашому спадковому володінні, поважному чоловіку Балдуїну дали для господарського освоєння 56 волок¹, а це утримання має бути засновано на німецькому праві. Усім, хто там перебуває, даємо назавжди... німецькі права, що мають дотримуватися в судах, у справах про виплати, податки, примусові служби та всякі інші звичаї, хоч як би вони називалися. І ми визнали доречним пожалувати їм таке німецьке право, яким користуються наші мешканці Гнезна... Згаданий Балдуїн зі своїми законними спадкоємцями буде мати там же, в Повідзі, спадкоємну посаду солтиса. Йому та його спадкоємцям дати п'ять вільних волок, а серед інших волок [наділів інших колоністів] — сьому, й третій денар [третю частину штрафів] від кожного судового розгляду.

Мешканцям Повідза, яких покличе й посадить солтис, даємо також повне й всестороннє звільнення [від податків] протягом 18 років, починаючи зі свята св. Мартіна, що наближається. По закінченні років свободи вони платитимуть нам щорічно з кожної волоки чотири міри пшениці, чотири — жита, чотири — вівса й четверту частину звичайної монети².

Волока, або *лан* — земельний наділ нормального селянського господарства розміром від 16,8 до 24, 2 га. ² Мається на увазі 1/4 гривні.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 214—215.

4 Жалувана грамота князя Казимира Куявського Влоцлавській єпископії (1250)

Грамоти, видані польськими удільними князями в першій половині XIII в. різним єпископіям, були документами, що оформляли судовий і податковий імунітет.

<...> Коли виникли суперечки між нами, з одного боку, і високоповажним отцем Михайлом... єпископом влоцлавським, з іншого... [ми] зі згаданим єпископом уклали договір... За старими [же] селами цього єпископа й вищезгаданої церкви влоцлавської... тобто отриманими до нашого вступу на князівський трон... та їхніми жителями визнаємо таку свободу, що всі приписні мають служити тільки єпископові й повинні підкорятися його суду, так що не зобов'язані брати до уваги нас, наші служби й сплати, хоч як би вони називалися, з тим єдиним винятком, що в справах про спадщину відповідатимуть тільки перед князем.

Вільні ж, що живуть у цих старих селах, мають бути звільнені від повозу, наказу, подимного, подворового, стражі¹, догляду за кінями, турбот про сокольників й соколів, від варіння й вивозу наших напоїв та від усіх інших служб, хоч би як вони називалися, за винятком того, що забезпечать супровід за звичаєм рицарів і нашим ловцям, які називаються *isztare*, і за звичаєм рицарів² повинні приймати тих, хто ловить бобрів; але якщо трапиться, що ці ловці зайдуть до якого-небудь із таких сіл на ніч, задовольняться тільки сіном, а приймати їх будуть раз на рік. Також [повинні] приймати пекарів під час нашого переїзду й випечений ними хліб перевозити до князівського стану або до найближчого до нього села, як будуть вважати для себе зручним.

Вільних жителів цих сіл не буде також ніхто судити, крім самих панів і самого князя, який буде в той час, а також каштелянів³ їхнього повіту, у власній особі, так що навіть викликані в суд їхніми суддями не будуть перед ними відповідати; а якби хто інший насмілився судити їх, ми проголошуємо його вирок недійсним.

В інших же селах, якими цей єпископ чи згадані церкви в цей час володіють, або одержать у майбутньому, зберігаємо повністю князівські права, які нам тут належали.

¹ *Повоз* — обов'язки з перевезення княжого майна; *нажсаз* — податок, що стягувався за право випасу свиней у лісі; *подимне* — основний державний податок, що стягувався з окремого господарства — «димну» — грошима або зерном; *подворове* — податок, що стягувався з кожного двору рогатою худобою або вівцями; *стража* — плата за звільнення від служби з охорони града. ² *За звичаєм рицарів* — на пільгових умовах. ³ *Каштелян* — намісник князя в адміністративному окрузі, повіті.

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 212—213.

5 Жалувана грамота короля Вацлава II феодалам малопольської знаті (1291)

Привілей був виданий чеським королем Вацлавом II (1278—1305) при переході Малої Польщі під його владу після смерті краківського князя Генріха IV

Ми, Вацлав... бажаючи кожному, але насамперед... єпископові Павлу й краківському капітулу, а також усім духовним особам і світським баронам, рицарям... з наших князівств Кракова й Сандомира, зберегти їхні права, постановляємо, щоб вільно могли користуватися своїми старими й обґрунтованими правами, звичаями та свободами... Чини й посади в князівствах або землях цих дарувати будемо за порадою єпископа та старших баронів, як це, за їхніми словами, дотримувалося здавна. Рицарям відповідно до давнього звичаю... виплачуватимемо винагороду [за військову службу] з доходів і грошових запасів цих князівств... Крім цього, не бажаємо стягувати з них жодних нових...податків.

- Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 217—218.

6 Великопольський літопис (друга половина XIV ст.)

Складеному невідомим автором «Великопольському літопису» належить чільне місце серед творів світського змісту, написаних латиною.

71. Про першу навалу татар на Польщу й Угорщину

Року Господнього 1241 Батий, татарський король, з ордою татар диким і незліченним племенем йшов через Русь з наміром напасти на Угорщину. Але перш ніж досягти угорського кордону, він послав частину татар на Польщу. І розорили вони дощенту місто Сандомир і Сандомирську землю, і вбивали вони народ, не жалючі ні статі, ні віку. Потім через Вісліцу вони напали на Краків, вчинивши велике спустошення. Загородили їм [дорогу] під Ополем Владислав, опольський князь, і Болеслав, сандомирський князь, і билися з ними. Але з волі Божої, не будучи спроможні протистояти силі ворожій, кинулися вони тікати. Потім ця татарська орда, пограбувавши Серадз, Ленчицю і Куяви, дійшла до Сілезії. Тут, під містом Лігніцем, Генріх, син Генріха Бородатого, князя Сілезії, Кракова і Великої Польщі, на чолі багатьох тисяч рицарів міцно загородив їм дорогу і сміливо бився з ними, сподіваючись на Божу поміч. Але волею Господа, який часто карає вірних за гріхи, високошановний цей князь втратив 4 тис. рицарів і сам загинув. Загинув тоді і князь Болеслав, прозваний Шепеткою. Самому ж Батию, татарському королю, як тільки він вдерся в Угорщину, загородили [дорогу] угорські королі, два брати Коломан і Бела, але, втративши в битві багатьох своїх, втекли. І йшов Батий, спустошуючи Угорщину, вбиваючи людей, і знатних, і простих, не жалючі ні статі, ні віку, і переправився через ріку Дунай. Сидів він у цьому королівстві більше року, чинячи над народом жажливі насильства і жорстокий грабіж міст.

- Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 161.

7 Статути Казимира Великого (XIV—XV ст.)

«Статути Казимира Великого» — перший відомий польський збір законів. Налічують 165 статей і складаються з двох статутів: Вісліцького (Малопольського) і Петрковського (Великопольського), прийнятих у 1347 р. На початку 20-х років XV ст. Вісліцький і Петрковський статуту були об'єднані в єдиний кодекс, що дістав назву «Повного зводу статутів Казимира Великого».

[Про селянську власність]

ЛІІІ. ...Коли помирає будь-який селянин, не залишивши спадкоємця, все його майно, рухоме і нерухоме, назване виморочним,

звикли прибирати до своїх рук пани. А тепер, відкидаючи цей неправильний звичай, ми наказуємо, щоб за кошти цих померлих, хоч би скільки там було, придбавалася для парафіяльної церкви велика чаша за півтори гривні, а залишок має без будь-яких перешкод перейти до найближчих родичів або батьків.

[Про селянський вихід]

LXIX. Через те, що піддані залишають панські маєтки без усяких до того належних підстав, [ці маєтки] часто порожніють, і наші ризарі визнали за необхідне протидіяти без зволікання цьому збиткові. Тому ми нашою волею встановлюємо, щоб з одного села в інше всупереч бажанню пана села, в якому вони живуть, могло перебраться не більш ніж один-два кмета або мешканця.

• Хрестоматія пам'яток феодального державства і права країн Європи. М., 1961. С. 758—759.

Тема 3

Станова монархія в Польщі (друга половина XIV—XV ст.)

1 Рішення короля Казимира III про судові права вотчинників (1366)

Правління Казимира Великого стало періодом зміцнення законності. Дотримання станових прав і захист станів від зловживань чиновництва уможливили збереження тривкої королівської влади.

Ми... даємо і підтверджуємо всім [рицарям] із роду Топор і Стари Конь та їхнім законним спадкоємцям згадане право в усіх їхніх володіннях, так що ні ми, король, ні хтось інший, ніхто з наших суддів, ні пан краківський, ні пан воєвода, ні один пан, ні суддя, ні підсудок, ні один юстиціарій¹ не має судити їхніх кметів і слуг, але лише ці пани, з роду Топор і Стари Конь та їхні законні спадкоємці, повинні судити своїх кметів і слуг, а саме обезголовлювати, вішати, спалювати, владновувати всі їхні правові спори і призначати будь-які покарання.

¹ *Пан краківський* — каштелян краківський, *воєвода* — державний чиновник, який виконував у XIV—XV ст. функції глави феодалів цього округу перед державною владою; *підсудок* — заступник судді; *юстиціарій* — чиновник, який чинить суд у справах про розбій і грабж.

Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 216.

2 ЯНКО З ЧЕРНKOVA Мемуари (XIV ст.)

Твір Янка з Чернкова є свідченням сучасника польського короля Казимира III (1333—1370) стосовно його ініціативи будівництва міст та замків у королівстві.

Цей король правив державою краще за всіх польських князів, бо він, як другий Соломон, відзначався тим, що будував міста, будинки

й замки. Насамперед він прикрасив краківський замок подиву гідними будівлями, баштами, скульптурами, картинами і прекрасними покрівлями. Напроти ж краківського замка, за Віслою, коло церкви, яка зветься Скалка, він збудував місто, яке від свого імені назвав Казимиром. Він збудував ще багато інших міст, як Величку, Савіну і Ланцкорону, замок Олькуш, Бендзін і Лелів, місто Чорштин із замком, замки в Неполоміцах, Ойцові, у Кшепіцах; в Сандомирській землі замок і саме місто Сандомир, Вісліцу, Шилов, Радом, Опоно, Вавельніцу, місто Люблін, місто і замок Сецехов, Солець, замки в Завіхості і в новому Корчині; у Великій Польщі — міста Каліш, Пиздри, Ставішин, замок і місто Конін, замки в Наклі, Велюні, Мендзижечі, Остшехові, місто Велінь, замок Болеславець; у Куявській землі — Крушвіцу, Злоторію, Пшедеч і Бигощ; у Серадзькій землі — міцний замок у Петрикові, місто і замок в Іновлоді; у Маковії — місто Полоцьк, а тамтешній замок, який мав одну лише стіну, обгородив ще другою; в руській землі — місто Лямбург, або Львів, і два його замки, замок Перемишль, замок і місто Санок, місто Кросно і замки в Любачові, Трембовлі, Галичі і Тустані. Всі ці міста і замки він забезпечив дуже міцними стінами, будівлями та високими баштами, глибокими ровами та іншими укріпленнями для прикраси королівства і для захисту й безпеки польського народу.

За час правління цього короля з'явилася в лісах, галях і на викорчуваних землях майже така сама кількість міст і сіл, скільки їх раніше було в польському королівстві.

- Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 162.

3 Кошицький привілей (1374)

Прийняття «привілею» для феодалів було результатом переговорів між королем Угорщини та Польщі Людовіком Анжуйським і представниками польської шляхти в Кошицях. Вони визнали за дочками короля право успадковувати польський трон і в обмін на це одержали низку привілеїв.

...Жителів сіл усього королівства Польського, які проживають у володіннях цих баронів і всіх панів... звільняємо від усіх окремих... податків і данин як загальних, так і спеціальних, хоч як би їх визначали, бажаємо також... щоб вони були повністю вільні й звільнилися від усіх службових повинностей... служб і тяжких робіт, пов'я-

заних з витратами й особистим зусиллям, але хочемо задовольнитися лише тим, щоб на знак [нашої] верховної влади... щорічно у свято благословенного Мартіна Сповідника платили нам і нашим спадкоємцям з кожного лану... два гроші¹ у звичайній монеті, що має обіг у зазначеному королівстві...

Далі обіцяємо й зобов'язуємося, що таких почесних місць і посад, як чин воеводи, каштеляна, судді, підкоморія² тощо, які звичайно надавалися довічно, не будемо дарувати яким-небудь іншим, чужим, жителям іншої землі, але лише тим, хто є жителями [відповідних] земель цього королівства. Крім того, якщо нам і нашим спадкоємцям доведеться коли-небудь вирушити в дорогу через це королівство, то не будемо заїжджати до баронів, рицарів, панів та їхніх людей, селян або жителів сіл проти їхньої волі й не дозволимо, щоб із приводу відвідування від них чого-небудь вимагали, але якщо де-небудь зможемо затриматися для відпочинку, то накажемо, щоб на наш рахунок і за наші гроші постачали [нас] продовольством та іншими потрібними речами.

¹ Гривня срібла складалася з 48 грошей — монет вагою близько 3,5 г. ² Ідеться про так звані земські уряди, що представляли інтереси феодалів великого адміністративного округу перед королівською владою; воевода керував роботою зборів феодалів, дворянським ополченням, представляв інтереси феодалів у складі місцевого суду; підкоморій чинив суд у справах про визначення кордонів володінь, а також опікувався дворянськими вдовами й сиротами при судовому розгляді.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 218.

4 Кревська унія (1385)

Кревська унія — угода про династичний союз між Польщею і Великим князівством Литовським (14 серпня 1385 р., замок Крево, територія суч. Білорусі). Великий князь Литовський Ягайло взяв шлюб із польською королевою Ядвігою та був проголошений королем єдиної польсько-литовської держави.

...Його [тобто великого князя литовського] послі, князь Борис і віленський староста Ганко... пані королеві Угорщини так змалювали справу і говорили: «...Хай ваша величність прийме великого князя Ягайла як сина, і нехай він одружиться з пресвітлою княжною Ядвігою, дорогою вашою дочкою, королевою Польщі. Ми вважаємо, що це принесе хвалу Богу, душам спасіння, людям шану, державі посилення.

Як тільки те, що обіцяно, здійсниться, пан Ягайло, великий князь, з усіма своїми братами, ще не хрещеними, родичами, дворянами, поміщиками, з вищими і найнижчими має бажання і намір прийняти віру святої римської церкви...

Великий князь Ягайло обіцяє і зобов'язується всі відторгнуті землі Польського королівства, захоплені кимось, одержати назад власними силами і за свій кошт. Потім згаданий тут князь Ягайло обіцяє, крім цього, приєднати свої країни — Литву і Русь — навіки-віків до Корони Польського королівства».

- Хрестоматія з історії середніх віків. К. 1952. Т. 2. С. 163—167.

5 ЯН ДЛУГОШ Історія Польщі (70-ті роки XV ст.)

Ян Длугош (1415—1480) — польський історик і церковний діяч, автор багатотомної «Історії Польщі».

Грюнвальдська битва (1410)

У вівторок... 15 липня Владислав, король польський, вирішив на світанку вислухати обідню... Проїшовши дві милі, звідки видно було палаючі помістя ворога, він зупинився на полях Танненберга і Грюнвальда, які мали в цей день прославитися битвою, і наказав розбити шатра між гаями і хащами лісу, які з усіх боків закривали це місце; похідну ж каплицю [велів] поставити на височині над озером Любно, для того щоб, поки військо буде займати свої позиції, він міг вислухати службу Богу.

Уже магістр Прусського ордену Ульрих з Юнгінгена прибув у село Грюнвальд, яке йому судилося увінчати своєю поразкою, і зупинився зі своїм військом коло нього...

Коли вони зійшлися в бою, зчинився такий жохливий шум і тріск від ударів списів, брязкання зброї і мечів, що його чути було на кілька миль навколо. Витязь ішов на витязя, зброя ламалася з тріском, потрапляли в обличчя скеровані одне проти одного вістря стріл...

...Так обидва війська билися майже цілу годину з однаковим успіхом, і через те, що одне одному не уступало поле битви, мужньо добиваючись перемоги, важко було передбачити, хто перемаже...

...Хрестоносці в замішанні і безладді, зазнаючи великих втрат у людях і загубивши вождів, здається, вже збиралися тікати, коли

чеське і німецьке рицарство підтримало їх... і, хоч хрестоносці деякий час витримували наступ, кінець кінцем, однак, оточені з усіх боків переважаючими силами королівських військ, вони були розбиті шент... Загинули також великий магістр Пруського ордену Ульрих, маршалки і найзнаменитіші в пруському війську загинули, решта кинулась тікати...

...Полягло в цій битві п'ятдесят тисяч ворогів, а сорок тисяч взято в полон. Прапорів було захоплено, як кажуть, п'ятдесят один. Переможне військо дістало багату здобич. Однак чи така велика була кількість убитих, твердити з певністю не зважуюсь. Але на кілька миль дорога була вкрита трупами, а земля була просякнута кров'ю; у повітрі лунали крики і стогін умираючих.

Опис доходів Краківського діоцезу¹

Калина, село... у якому 66 ланів кметів... однак рицарі захопили багато селянських земель, зігнавши з них кметів, хоча, проте, віддають на утримання вищезгаданого краківського [капітулу²] снопову десятину...

Михальчова, село... також там є чотири двори, на яких засновані фільварки після згону селян, однак зі всіх володінь виплачується десятина краківському єпископові...

Вевюрка, село... у якому є лани кметів, з яких виплачується десятина краківському деканові³, володар також очистив три лани кметів та перетворив їх на фільваркові.

Луславці, село... у якому є лани кметів... з усіх стягується й виплачується снопову десятина... краківському капітулу, також є там три рицарські двори, що виплачують десятину церкві у старих Бжесках. Хоча колись там був один фільварок, після збільшення кількості спадкоємців і згону [селян] помножилися й фільварки, і десятину було відібрано... у краківського капітулу й віддано церкві у старих Бжесках через недогляд капітулу...

¹ Описи доходів склалися католицькою церковною владою для стягування повинностей, вони характеризують не лише церковні, а й світські земельні володіння.
² *Капітул* — дорадчий орган при єпископській кафедрі. ³ *Декан* — один із членів капітулу.

• Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1952. Т. 2. С. 163—167; Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 220—221.

6 Нешавські статuti (1454)

«Нешавські статuti» — збірник законів, виданих за часів правління короля Казимира IV Ягеллончика (1447—1492) у відповідь на вимоги дворянського ополчення, зібраного для війни з Німецьким (Тевтонським) орденом у 1454 р., підтвердити й розширити привілеї польської шляхти.

[Про ринкові порядки]

Кожен, хто приходить на торг, повинен мати свободу продавати своє майно й купувати за своїм бажанням. Якщо ж городяни вчинять інакше, староста¹ наш матиме повноваження карати їх штрафом у 3 гривні... Далі встановлюємо, що кожен воєвода у своєму воєводстві має повноваження призначати окремим містам, усім ремісникам, а також виробникам напоїв окрему міру й спосіб продажу виробів із ремесла, щоб наці зем'яни² та їхні люди не були занадто обтяжені [купуючи їх]...

[Про повернення збіглих селян]

...А також повеліваємо, щоб власники наших земель, громадяни наших міст, землевласники, а також духівництво повертали... втікачів тим, від кого вони втечуть, і тримали б їх аж до повернення [господарям]... Якщо ж вони у відповідь на вимогу не зроблять цього й не сприятимуть поверненню втікачів, то вони повинні заплатити штраф у три гривні тому, хто зажадає [повернення] втікачів, і три гривні — суду, і, проте, після виплати такого штрафу вони зобов'язані повернути втікачів.

[Про сеймики]

Якщо посада земського писаря в якій-небудь землі буде вільною, зем'яни цієї землі... на земському з'їзді назвуть чотирьох осіб, що підходять для цієї посади, як це звичайно дотримувалося в тім, що стосується суддів і підсудків, і ми одній із чотирьох так названих осіб доручимо посаду писаря... Далі обіцяємо, що не будемо встановлювати жодних нових законів і не будемо наказувати зем'янам, щоб вони виступали на війну без згоди загальних з'їздів, які повинні збиратися в окремих землях.

¹ *Староста* — представник короля в окремому окрузі, який здійснював від його імені судову й адміністративну владу. ² *Земляни* — умовний термін, ужитий тут для позначення шляхти.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 217—219.

7 Звід законів землі Ленчицької (початок XV ст.)

Звід законів землі Ленчицької містить характеристику правового становища кметів, регламентує інститути давності та успадкування.

Кмети, які перебувають під «німецьким правом», так само як під правом «польським», можуть піти від свого пана тільки [починаючи] від свята Різдва Христова, отримавши згоду свого пана за два тижні до Різдва Христова, посадивши на своє місце іншого кмета; в іншому випадку нехай він заплатить дві гривні з чвертю, а також він мусить полагодити будинки та огороди... А також пан села має зібрати все йому належне й чинш за два тижні до Різдва, перш ніж кмет отримає дозвіл [піти], а після дозволу не може його [кмета] обтяжувати своєю владою й примушувати жити в [цьому] місці.

- Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы. М., 1961. С. 770.

8 Книги краківського капітулу (1468)

Найдавніші капітульні книги¹ належать до початку XV ст., надалі вони стали численнішими і докладнішими. У книгах містився різноманітний матеріал із господарських питань, щодо церковно-організаційної, судової, політичної та ідеологічної діяльності капітулів.

Пан Ян Войшик, краківський кустош², скаржився на Яна старосту, Марка, його сина... [та ін.] кметів... Незважаючи на те, що [названі селяни] мають спадкові поля в зазначеному селі Тромбки [що належать краківському капітулу], вони проживають і перебувають в інших місцях... покинувши назване церковне село й занедбавши власні угіддя, з яких вони... зобов'язані нести повинності на користь поійменованої церкви... Кустош краківський зажадав примусити

[селян] до постійного перебування на власних полях, а в протилежному разі — до звільнення цих угідь і відмові від них. Відбувалося це в присутності тих же селян... які... визнали, що це правда... І добродії члени капітулу... одностайно ухвалили, що вищезгадані селяни мають по закінченні одного року перенести своє місце проживання в село Тромбки й повинні особисто перебувати на своїх полях під загрозою позбавлення спадкової власності кожного з них, хто вчинив би інакше, а також під загрозою церковних кар. По закінченні року пан Ян Войшик, кустош, має право і владу ім'ям церкви забрати назавжди поле кожного, хто не перебуває на ньому, і передати іншому або іншим, хто захоче постійно на ньому проживати, не залишаючи за названими селянами взагалі жодних прав на ці покинуті й занедбані поля.

¹ *Капітульні книги* — книги копій документів, що видані капітулом. ² *Кустош* — один із членів капітулу.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 220.

9 Постанова сейму в Петркові¹ (1496)

...Оскільки молодь залишає села й власних батьків, [ці] села порожніють через відсутність працівників, яких варто тримати на ниві... ми постановляємо, що тільки один [селянський] син у селі може піти від свого батька на службу, особливо для вивчення наук і ремесла, інші ж нехай залишаються на успадкованій землі разом з батьками... А якщо в кмета єдиний син, то він повинен залишатися на спадковому наділі й працювати разом з батьками на тім наділі, що батьками зайнятий...

...Так само... постановляємо... що щорічно не більш ніж один селянин може по праву й по справедливості переселитися з одного села в інше. Якщо хто-небудь не побажає при цьому відпустити одного вищезгаданого селянина, його [землевласника] буде піддано штрафу, який звичайно стягується з тих, хто чинить незаконно.

¹ *Петрків* — місто в Малій Польщі.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 221.

Тема 4

Польська держава за часів «шляхетської демократії» (XVI — перша половина XVII ст.)

1 Постанови сейму в Радомі (1505)

Постанови Радомського сейму 1505 р. зміцнили позиції шляхти в системі державного управління. Ухвалена сеймом конституція під назвою «Nihil novi» («Жодних нововведень») не дозволила королю видавати будь-які закони без згоди не тільки сенату, а й шляхетських послів.

[Про критерії шляхетства]

Оскільки виникло питання про шляхетське походження, що різними особами трактується по-різному, ми повідомляємо, що лише той може вважатися шляхтичем та удостоюватися... посад і привілеїв, кожний з батьків якого — шляхтич... І він, і його батьки повинні проживати — як колись, так і в теперішній час — у своїх маєтках, замках, містечках або селах відповідно до звичаю вітчизни й звичкою шляхти, живучи за статутами і законами, заведеними серед шляхти нашого королівства... Слід уважати також тих шляхтою, хто породжений батьком-шляхтичем, хоча б мати його була низького походження; чії батьки, однак, і самі вони жили й живуть так само, як і інша шляхта в нашому королівстві... і не виконували в минулому й не виконують сьогодні тих робіт та операцій, які звичайно здійснюють міщани... тому що [в такому разі]... сама шляхетськість перетворюється на звичайний плебейський стан.

[Про неприйняття конституцій без згоди сенаторів і земських послів¹ (Nihil novi)]

...На цьому сеймі в Радомі ми разом з усіма прелатами, сенаторами, баронами² й земськими послами нашого королівства... ухвалили, що з цієї пори й у всі майбутні часи нічого нового, що вело

б до нововведень у загальному законі й публічній свободі... не повинно встановлюватися нами й нашими наступниками без загальної згоди сенаторів і земських послів.

¹ *Земські послы* — шляхетські депутати посольської палати сейму. ² *Барони* — це слово в середньовічній Польщі не було титулом. У юридичних документах воно позначало найбільш родовиту шляхту, а також вищих світських сановників держави.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 227.

2 **Постанова сейму в Петркові про звільнення шляхти від мита (1511)**

Підтвердженням розширення прав шляхти було рішення сейму в Петркові 1511 р. про звільнення сплати мита.

Також ухвалили... щоб шляхта нашого королівства не примушувалася до сплати яких-небудь королівських мит із зерна й продуктів, необхідних для домашнього споживання та робіт, що проводяться всередині маєтку.

- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 227.

3 **Рішення королівського суду про заборону селянам подавати скарги на феодала (1518)**

У Польщі існував інститут королівського суду, що чинився при дворі монарха спочатку самим королем (надвірний суд), а потім сановниками короля від його імені (асесорський суд). Протоколи королівських судів, що функціонували до 1578 р., розкривають політику державної влади стосовно різних категорій населення, дають змогу простежити процес підпорядкування королівської юрисдикції інтересам шляхти.

[Відбулося на дворі короля Польщі в перший понеділок після свята усікновення голови Іоанна Хрестителя.] Королівський асесорський суд відпустив і звільнив шляхтича Петра Бжеського, спадкоємного власника з Ольшовки, призваного до його королівської величності й до суду його королівської величності за скаргою селянки Катерини,

дружини Станіслава, мірошника в Ольшовці, що містить таке: що він примушував її чоловіка до виконання повинностей і до роботи брутальними словами й силою, що також він разом зі своїми підручними підстеріг її на вільному королівському тракті, що веде в Скалмеж, і забрав її власні речі з воза... щоб звідси не виникав висновок, начебто піддані мають право такими скаргами залучати своїх панів до суду його королівської величності.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 221—222.

4 **Постанова сейму про введення обов'язкової одноденної панщини (1520)**

Для узаконення своєї влади над селянами шляхта широко застосовувала державну владу. На сеймі 1520 р. було ухвалено рішення про встановлення одноденної панщини з одного лану на тиждень як загальнообов'язкової норми для всіх землеволодінць.

...А також, прагнучи подбати про вигоди наших підданих... постановляємо додержувати вічно: щоб селяни... відпрацьовували б відтепер нам і своїм панам один день на тиждень із кожного лану й були б примушені до відпрацьовування, за винятком тих селян, які вже колись замінили відпрацьовування своїм панам грошовим або зерновим чиншем, або якою-небудь даниною чи виплатою.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 222.

5 **Станові привілеї, надані королем Сигізмундом- Августом на сеймі в Петркові (1550)**

Для зміцнення королівської влади необхідна була надійна соціальна підтримка. Тому на Петрковському сеймі 1550 р. король мусив піти на поступки шляхті, прийнявши в основному всі її вимоги. Він гарантував збереження всіх шляхетських привілеїв.

Оскільки корона дуже зацікавлена в рицарському стані, нам видається справою правильною і пристойною, щоб цей стан було наділено особливими привілеями... Ніхто не повинен бути коронований

на польське королівство без того, щоб перед тим бути добровільно обраним усіма станами¹...

Оскільки рицарський і духовний стан, а також їх піддані на підставі пожалувань і привілеїв, [даних] нашими предками, не повинні платити ніяких мит... з тих [продуктів], які виробляються в їхньому господарстві... ми також постановляємо, що рицарський і духовний стан не повинні платити нам нових прикордонних мит. Відповідно до відомих законів ми не будемо ні створювати жодних [нових] посад і санів, ні зменшувати [кількість] старих... Усі землі наші будемо забезпечувати сіллю²... Для того щоб у період нашого правління громадські справи справно вирішувалися, ми будемо скликати... сейми в той час й у ті місці, які визначено законом... Оскільки нам відомо, як необхідні повітові сеймики³, ми бажаємо, щоб вони скликалися щорічно в певних місцях і не переносилися б воеводами на інший час... Річки повинні бути вільні для сплаву хліба та всяких продуктів і товарів... Не можуть [користуватися] шляхетською гідністю ті, хто, одержавши грамоту на шляхетство, береться за заняття, що не личать шляхетській гідності... Щоб полегшити спосіб життя шляхти, ми дозволяємо їй купувати в містах двори, будинки, комори... з тим, однак, щоб виконувалися всі відповідні містам повинності та обов'язки, що лежать на цих дворах і будинках... У нашій [королівській] раді не має бути нікого — ні світської, ні духовної особи — яка б не належала до шляхетського стану... Оскільки ми є польським королем, ми не хочемо довіряти королівських замків і володінь нікому, крім поляків шляхетського походження, які мають [свою] земельну власність...

¹ У сеймовій практиці слово «стан» вживалося щодо посольської палати та сенату. ² Сіль була одним із найнеобхідніших продуктів у фільварковому й селянському господарствах. Видобувалася сіль у кількох місцевостях, передусім у соляних копальнях під Краковом, що належали королю. ³ *Повітові сеймики* — з'їзди шляхти повіту, тобто нижчої територіальної одиниці в Речі Посполитій XVI—XVIII ст.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 228.

6 АНДЖЕЙ МОДЖЕВСЬКИЙ Про виправлення держави (1551)

Анджей Фрич Моджевський (1503—1572) — політичний діяч, правознавець та публіцист. У трактаті «Про виправлення держави» розглядає проблеми соціально-економічного й політичного розвитку Польщі XVI ст. та висуває пропозиції щодо здійснення реформ суспільного та державного ладу.

Існує у нас право... про солтиса: якщо від нього немає користі, позбавити його тієї посади, а володіння його викупити... Обов'язком гарного солтиса є чинити суд над своїми жителями... стягувати з них повинності; оскільки його володіння більші, ніж у інших, повинен, відповідно до звичаю, іти на війну, якщо потрібно. Якщо якийсь солтис цим вимогам не відповідає, то цілком імовірно, що терпіти його на тій посаді не слід, тому що більшої турботи варта держава, ніж інтереси приватних осіб. ...То чому тоді це право не застосовувати до інших службовців? Адже якщо інші службовці не є гідними займаних посад, то від цього більше шкоди державі, ніж від марного солтиса. Якщо його карати в такий спосіб, про який ішлося, то чому не усунути зі служб некорисних єпископів, некорисних воєвод, некорисних каштелянів, некорисних старост, некорисних суддів, некорисних писарів, адже некорисність кожного з них більше шкодить державі, ніж некорисність солтисів?

...Часто ми бачимо, що така велика кількість зерна від нас вивозиться, що після величезного достатку настає в нас скрута в хлібі, і не тільки в хлібі, а й у м'ясі, сирі та інших харчах... Установа¹... нехай визнає певну кількість вивозу зерна, щоб наша земля не стала врожайною для чужих, а безплідною для нас самих. Нехай також і в нас установлять справедливу ціну, щоб ті, хто має надлишки зерна, продаючи більше, ніж треба, не заподіювали через це труднощів біднякам і не підвищували ціни на інші товари... Багато купців ховають зерно на тривалий час, щоб у зручний момент дорожче продати. Але цьому могла б вчасно запобігти установа, яка наказала б витягти з комор зерно, закуплене раніше за низькою ціною, і продавати його трохи дорожче, ніж купили. Тоді весь прибуток дістався б державі й купці змушені були б продавати зерно дешевше за його надлишку, ніж за нестачі...

Усе, що сказано про зерно, стосується воску, сала, коней та інших подібних речей! Багато тих, хто, вивозячи ці речі, самі багатіють, достаток і можливість усім сусіднім народам несуть, а тим часом наш народ терпить голод через нестачу і загальну дорожнечу....

¹ Автор мав на увазі створення особливого відомства з контролю за споживанням і вивозом зерна.

- Хрестоматія по історії южних и западних славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 224—225.

7 Генріхові артикули (1573)

«Генріхові артикули» були укладені на сеймі 1573 р., затверджені сенатом та підписані пізніше в Парижі Генріхом Валуа (1573—1574).

«Артикули» підтверджувалися всіма наступними правителями Польщі й остаточно узаконили систему «шляхетської демократії».

Ми, сенатори, шляхта й рицарство королівства Польського, народів як польського, так і литовського... й усіх... земель і провінцій, що входять у Річ Посполиту, цією грамотою або дипломом гарантуємо собі те, що наш майбутній князь або володар, тільки що нами обраний, буде зобов'язаний видати нам привілей або грамоту, у якій були б підтвержені й визнані нижче сформульовані статті, що містять деякі наші права й прерогативи. Це повинно бути зроблене в такий спосіб: Ми, Генріх, Божою милістю король польський [й ін.]... повідомляємо цією грамотою... (1) Що ні ми, ні наші нащадки не повинні за життя призначати або вибирати короля й зводити на престол нашого спадкоємця, аби право вільного вибору нового короля назавжди... зберігалось б за всіма коронними станами... (3) ...У відправленні посольств до інших країн, у прийманні й вислуховуванні чужих посольств, у наборі або запрошенні яких-небудь військ і солдатів ми та наші нащадки не повинні нічого розпочинати й робити без поради сенату обох народів, ні в чому не зачіпаючи справ, що стосуються компетенції сейму... (4) Про війну й про посполите рушення¹ ми не повинні нічого вирішувати без сеймової постанови всіх станів. А також ми й наші нащадки... не повинні виводити за межі кордонів [посполитого рушення] у військових цілях... (5) Ми й наші нащадки зобов'язуємося й будемо зобов'язані здійснювати оборону кордонів двоєдиного народу від вторгнення будь-якого ворога нашим коштом... (6) Якщо станеться так, що між... сенаторами... виникне розбіжність у думках... і в розумінні справ... то ми... не повинні нічого вирішувати своєю владою, але повинні по можливості привести думки до єдиного... (7) ...На кожному вальному сеймі варто призначати... 16 осіб із числа сенаторів... які постійно перебували б при нас, без поради яких ні ми, ні наші нащадки не повинні нічого запроваджувати в поточних справах [зовсім не зачіпаючи] сеймових справ... (9) Вальний коронний сейм має скликатися не рідше, ніж раз на два роки... А перед такими сеймами... повинні скликатися повітові сеймики... на які шляхта через послів має за звичаєм повідомляти про свої потреби... (11) Коронні посади... повинні зберігатися в недоторканності: ми не повинні змінювати або ліквідувати придворні посади... (12) Щоб не було жодних сумнівів відносно шляхетських земельних володінь, вони... повинні залишатися вільними... (17) Спеціально застерігаємо, що не будемо вводити ні податків, ні податей у наших королівських маєтках та в маєтках духівництва, а також мит у наших містах... і в усіх наших землях, що входять у корону, без дозволу всіх станів на вальному сеймі... (18) ...Ми обіцяємо й присягаємо за себе й за наших нащадків... ніколи не брати шлюбів і не вирішувати про них

без оповіщення й дозволу сенаторів... (21) А якщо ми — від чого бережи нас Господь! — виступимо проти прав, вольностей... або що-небудь не виконаємо, тоді ми проголошуємо громадян двоєдиного народу вільними від слухняності, від віри нам і від нашої влади.

¹ *Посполите рушення* — шляхетське військове ополчення.

• Хрестоматія по історії южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 229—230.

8 Інвентарі

Інвентар — документ, що укладався найчастіше при укладенні якої-небудь угоди або переданні володіння в інші руки й містив докладний опис майна землевласника та селянських повинностей. Інвентарі надають багату інформацію про структуру землеволодіння, стан поміщицького й селянського господарства, розміри поселень та господарств тощо.

[Опис шляхетського фільварку (1576)]

Реєстр, або опис інвентарю відповідно до звичаю, Слоновіцького маєтку, фільварку, будов, худоби та фільваркових знарядь, а також кметів... Насамперед хліба як ярові, так і озимі, всі землі як фільваркові, так і «порожні», і добре засіяні. Також два невеликі ставки з рибою й чотири — у яких води немає. Будови: також чорна хата з новоперекладеною підлогою, двері на дерев'яному полозі, три вікна з віконницями й дерев'яними ґратами. Піч, димохід, три лавки біля стін, загороді для телят, корито, сходи, діжа для тіста, маслоробка, чотири нові горщики для молока, горщиків з молоком дев'ять, горщиків для масла чотири. ...Квочок на яйцях дві. Комора при хаті, двері на дерев'яному полозі, із дверними скобами й засувами. У коморі два засіки для засипання зерна. Просторі сіни. Прикомірок при сінях з поганою підлогою, двері на дерев'яному полозі з дерев'яними скобами й засувам... На всій будові новий дах, дворічної давнини, зі снопів складений... Льох, двері в льоху дерев'яні зі скобами й засувам... Дві борони із залізними цвяхами, без цвяхів — чотири. Віз старий, поганий. Плуг старий, поганий, із поганим залізом. Скотарня з огорожею, воротами з жердин, прикрита. Огорожа з тину, двері з жердин, покриття солом'яне. Хлів із тину, з дахом, із дверима з жердин, загін для волів з оплоту, з воротами з жердин, два корита та сходи у цьому загоні.

Фільваркова худоба. Корів дійних дев'ять: перша Гнядуля, гнідої масті, друга — Пскуля [й ін. 1... Також віл-дволіток, не вихолощений, буланій, лисий. Коней три... Волів запряжних у Якуба, сина Адамова, два, які здохли, але він повинен поставити нових на їхнє місце.

Тік. Молотарка з током, під дахом. Порожніх навісів для скирт — 25. Скирт із зерном зі старого току, що його милість пан Завихойський уже продав, дві. Сіна в гумні дворічного — один стіг... Соломи в тоці два стоги. Тини із хмизу погані, місцями діряві, коло двору, гумна й біля саду, із двома воротами з жердин. Город фільварковий один, обгороджений тином із хмизу, засаджений овочами. Також три городи, два засіяні льоном, а третій — засаджений капустою та морквою. Огорожа біля тих городів із хмизу, стара, погана.

Кмети. Кметів осілих сім, а саме: перший — Мапек Малий, другий — Валенти Поджик [та ін.]... Кметів, що розорилися, з пустощами троє за паном Челатинським. Коморниць¹ дві.

[Опис селянських господарств (1581)]

...У селі Бобри в кмета Вициха три корови, два воли, дві телички й одне теля. Чотири робочих коня, два лошати. Жита півскирти, бабка гороху... Також у Рая, там же в Бобрах, дві варсти² жита, одна варста вівса, чотири робочих коня, дві дійні корови, три однорічних теляти, два робочих вола, три свині. Також у Казанки в селі Карси п'ять робочих коней, дві кобили, п'ять дійних корів, дві телички, сім свиней, чотири варсти жита, вівса півварсти. Також у Петліги в Карсах, який недавно кинув дружину й дітей, чотири робочих коня, одна дійна корова, а зерна зовсім немає. Також у Напори в Карсах коней робочих п'ять, два лошати, одна дійна корова, дві телички, свиня одна з поросятами, півтори варсти жита, бабка гороху... Також у Шепчука там же в Карсах коней робочих три, чотири робочих вола, дві дійні корови, дві телички, дві свині, п'ять поросят, півтори варсти жита, півварсти пшениці, півварсти ячменю, варста вівса. Також у Яцка, там же в Карсах три робочих коня, четверта — кобила, три корови, четверта — телиця, півтори варсти жита.

¹ *Коморники* — категорія селян, які не мали землі та житла і проживали в сусідів.
² *Варста* — скирта неочишеного зерна на току.

• Хрестоматія по історії южних и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 222—224.

9 **Постанова сейму про порядок зведення на шляхетство (1578)**

У Речі Посполитій шляхетство було спадковим. Від другої половини XVI ст. тільки сейм мав право дарувати шляхетство.

Постановляємо, щоб плебеї не зводилися в шляхетство в інший спосіб, окрім як на сеймі... за згодою сенату або під час війни за видатну мужню поведінку й військову майстерність...

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 228.

10 АНСЕЛЬМ ГОСТОМСЬКИЙ Господарство (1588)

Ансельм Гостомський (бл. 1508—1588) — багатий землевласник, воевода равський (1572). Створений ним твір — перший польський посібник з організації фільварка та сільськогосподарських робіт у маєтку.

[Мати] добротне господарство — [це значить] добре сіяти всяке насіння як у полі, так і в городі, мати на скотарні досить худобини. А зібравши все це, зуміти одержати за це якнайбільше грошей. І цими грішми, які ти зумів здобути, умій розпорядитися у відповідності зі своїм становищем.

...Повсюдно в Польщі праця кметів є найголовнішим доходом... Роботою [кметів] хазяїн повинен розпорядитися так, щоб селян не розоряти, а робити їх з кожним роком заможнішими — і так повинно бути всюди у спритного й благочестивого господаря... Завжди, коли в нього є час, управляючий має вчитися хазяйновитості в домовитого шляхтича й у домовитого селянина — на ріллі й на скотарні. Він повинен із ним поговорити й порадитися про кожну господарську справу. І той, хто хоче бути гарним господарем, повинен докласти до того зусиль, мати здоровий глузд і [надійну] пам'ять... та орати й сіяти в той час, коли [це робить] гарний господар і орач... Справедливий управляючий має придивлятися [до того], як гарний селянин виконує кожну роботу для себе, і такої ж роботи жадати від інших селян на користь пана, тому що не потрібно для цього шукати бакалавра, якщо в кожному селі є майстер.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 226.

11 Інструкції послам сеймиків Познанського і Калишського воеводств (1597)

Акти сеймиків з'являються в другій половині XV в., коли сеймики фактично стали відігравати роль органів місцевого самоврядування.

Сеймові інструкції являли собою директиви, які давалися послам цієї землі на сейм й визначали їхню позицію у справах, що обговорювалися на сеймі.

...Дозволяємо підтримати й затвердити план війни проти турецького [султана в союзі] із християнською лігою¹... за умови взаємної домовленості всіх воєводств про [найманих солдатів] і про посполите рушення... І ми не будемо чинити опір тому, щоб призначалися податки на [ведення] турецької війни... Також на цьому сеймі мають бути вирішені питання про можливі податі... мита, карбування монети, сенаторів, які перебувають при його королівській величності, про процес між різновірцями та інші [питання], що стосуються збільшення субсидій на ведення війни... Для ефективної оборони має бути передбачений за спільною згодою обмір як королівських, так і духовних і світських володінь і проведений невідкладно й неухильно... Відповідно до постанов сейму повинні здійснюватися люстрації²... Має бути наведено порядок в Інфлянтській землі³, і доходи, що одержують із неї, повинні бути ревізовані... Пани послі повинні просити його королівську величність... щоб сіль у Бидгош постачалася б у відповідних кількостях... Повинні дотримуватися права людей, які належать до православної церкви...

¹ У другій половині 90-х років XVI ст. обговорювався проєкт союзу з монархією Габсбургів проти Османської імперії. Цей союз інколи називали християнською лігою. ² *Люстрація* — ревізія королівських володінь, яку проводили спеціальні особи з метою упорядкування доходів скарбниці й забезпечення коштів на утримання найманого війська. ³ *Інфлянтська земля* — історична територія, що прилягала до Західної Двіни й Ризької затоки (Ліфляндія).

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 230—231.

12 Постанова сейму про нову шляхту (1601)

У міру того, як територія Речі Посполитої розширювалася, шляхетство ставало дедалі численнішим. Тому сейм 1601 р. закликав до чіткого дотримання всіх умов вступу в шляхтичі.

З'явилося дуже багато нової шляхти й прибуває її різними шляхами усе більше... Протидіючи цьому, ми постановляємо на майбутні часи, що ні ми, ні наші нащадки не повинні нікого... у шляхетство, окрім тих, кого рекомендували нам сенат і земські послі [у війську — гетьман] за значні заслуги перед Річчю Посполитою... Додаємо також, що нічийого підданого всупереч волі спадкоємного пана ми не допустимо в шляхтичі.

- Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 229.

**Частина перша
ДАВНЯ ДОБА**

Джерела

Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство: В 2 т. Скопье, 1985. Т. 1: От поселения славян в Македонии до конца Первой мировой войны.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960; СПб., 1997.

Источниковедение истории южных и западных славян (феодалный период) / Отв. ред. Л. П. Лаптева. М., 1999.

Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних джерелах. Нью-Йорк, 1975.

Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.; Л., 1941. Повесть минувших літ / Пер. Л. Махновець. К., 1996.

Проконий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. М., 1993.

Проконий Кесарийский. Война с готами. М., 1996.

Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2 т. М., 1994. Т. 1 (I—VI вв.); М., 1995. Т. 2 (VII—IX вв.).

Феофилакт Симокатта. История. М., 1996.

Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корещко. М., 1961.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов: В 3 т. Т. 1: Эпоха феодализма / Отв. ред. М. М. Фрейденберг. Мн., 1987.

Хрестоматія з історії середніх віків: В 2 т. / За ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. К., 1951. Т. 1.

Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения. М., 1980.

Дослідження, навчальні посібники

Археологія давніх слов'ян: Дослідження і матеріали / Д. Н. Козак (відп. ред.). К., 2004.

Баран В. Д. Давні слов'яни. К., 1998.

Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства. К., 2004.

Историография истории южных и западных славян: Учеб. пособие. М., 1987.

История южных и западных славян: Учебник: В 2 т. М., 1998. Т. 1: Средние века и Новое время / Под ред. Г. Ф. Матвеева и З. С. Ненашевой.

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст): Курс лекцій: Навч. посібник / За ред. В. І. Ярового. К., 2001.

Каждан А. П., Литаврин Г. Г. Очерки истории Византии и южных славян. СПб., 1998.

- Литаврин Г. Г.* Византия и славяне: Сб. ст. СПб., 2001.
- Ловмянский Г.* Религия славян и ее упадок. СПб., 2003.
- Нидерле Л.* Славянские древности. СПб., 2001.
- Очерки истории культуры славян. М., 1996.
- Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський. К., 1991.
- Правители Европы: Справ. изд. Одесса, 1998.
- Седов В. В.* Славяне в древности. М., 1994.
- Седов В. В.* Славяне: историко-археологическое исследование. М., 2002.
- Славяне и Русь: проблемы и идеи. Концепции, рожденные трехвековой полемикой в хронологическом изложении. М., 1999.
- Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. М., 2003.

Частина друга СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розділ I Болгарія

Джерела

- Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. Скопье, 1985. Т. 1.
- Заимов Й.* Битольская надпись болгарского самодержца Ивана Владислава, 1015—1016 // *Вопр. языкознания.* 1969. № 6.
- «Закон судный людем» в пространной и сводной редакции / Под ред. М. Н. Тихомирова. М., 1961.
- Именник болгарских ханов // *Тихомиров М. Н.* Исторические связи России с Византией и славянскими странами. М., 1969.
- Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского, Ф. А. Терновского; предисловие О. М. Боянского. М., 1884.
- Македония: Сб. документов и материалов. София, 1980.
- Никиты Хониата история со времени царствования Иоанна Комнина / Пер. и ред. проф. Н. Чельцова: В 2 т. СПб., 1962. Т. 2.
- «Родник златоструйный»: Памятники болгарской литературы IX—XVIII вв. М., 1990.
- Сказание о начале славянской письменности / Вступ. ст., пер. и коммент. Б. Н. Флори. М., 1981.
- Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. М., 1961.
- Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. М., 1973.
- Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов: В 3 т. Мн., 1987. Т. 1: Эпоха феодализма / Отв. ред. М. М. Фрейденберг.

Дослідження, навчальні посібники

Гладкий В. Д. Славянский мир: I—XVI века: Энциклопед. слов. М., 2001.

Дворник Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. К., 2000.

История Болгарии. М., 2002.

История Болгарии: В 2 т. М., 1954. Т. 1.

Каждан А. П., Литаврин Г. Г. Очерки истории Византии и южных славян. СПб., 1998.

Правители Европы: Справ. изд. Одесса, 1998.

Розділ II Сербія та Боснія

Джерела

Документы о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство: В 2 т. Скопье, 1985. Т. 1: От поселения славян в Македонии до конца Первой мировой войны.

Законник Стефана Душана // *Москаленко А. Е.* Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян. Хорваты и сербы: Учеб.-метод. пособие. М., 1978.

Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982.

Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корещкого. М., 1961.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов: В 3 т. Мн., 1987. Т. 1: Эпоха феодализма / Отв. ред. М. М. Фрейденберг.

Хрестоматія з історії середніх віків: В 2 т. / За ред. М. П. Грашанського, С. Д. Сказкіна. К., 1952. Т. 1—2.

Дослідження, навчальні посібники

Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства. К., 2004.

Гладкий В. Д. Славянский мир: I—XVI века: Энциклопед. слов. М., 2001.

Грачев В. П. Сербская государственность в XI—XIV вв. Критика теории «жупной организации». М., 1972.

Историография балканского средневековья: Сб. науч. тр. Тверь, 1990.

История Сербии и Черногории. Босния, Герцеговина, Македония, Словения, Хорватия. М., 2002.

История Югославии: В 2 т. М., 1963. Т. 1.

Каждан А. П., Литаврин Г. Г. Очерки истории Византии и южных славян. СПб., 1998.

Москаленко А. Е. Возникновение и развитие феодальных отношений у южных славян. Хорваты и сербы: Учеб.-метод. пособие. М., 1978.

Флоринский Т. Д. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков. К., 1888.

Розділ III Хорватія та Словенія

Джерела

Хрестоматія пам'яток феодального державства і права країн Європи / Під ред. В. М. Корещого. М., 1961.

Фома Сплитський. Історія архієпископів Салони і Сплита. М., 1999.

Дослідження, навчальні посібники

Бромлей Ю. В. Становлення феодалізму в Хорватії. М., 1964.

Історія Югославії: В 2 т. М., 1963. Т. 1.

Істочниковедення історії южних і західних славян (феодальний період) / Отв. ред. Л. П. Лаптева. М., 1999.

Мананчикова Н. П. Ремесло, сільське господарство і торгівля в Дубровнику по даним Статута 1272 г. // Славянський збірник. Вып. іст. Воронеж, 1958 г.

Москаленко А. Е., Рыкова С. А. Виникнення і розвиток феодальних відносин у южних славян. Хорвати і серби: Учеб.-метод. посібник. М., 1978.

Москаленко А. Е., Рыкова С. А. Избранные отрывки из «Описания Дубровника» Филиппа де Диверсиса // Славянський збірник. Вып. іст. Воронеж, 1958.

Фрейдзон В. И. Історія Хорватії. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики. СПб., 2001.

Фрейденберг М. М. Дубровник і Османська імперія. М., 1989.

Чрня З. Історія хорватської культури. Загреб, 1969.

Розділ IV Велика Моравія

Джерела

Життя Кирила і Мефодія. Факсимільне воспроизведення рукописей: Пространное житие Константина-Кирилла Философа (посл. четверть XV в.); Пространное житие Константина-Кирилла Философа (начало XV в.); Пространное житие Мефодия (сер. XII в.); Похвальное слово Кирилу и Мефодию (сер. XII в.); Краткое житие Константина-Кирилла Философа (кон. XIV — нач. XV в.); Краткое житие Мефодия (нач. XV в.). Москва; София, 1986.

Сказання о начале славянской письменности / Вступ. стаття, пер. і комент. Б. Н. Флорин. М., 1981.

Дослідження, навчальні посібники

Бернштейн С. Б. Константин Философ и Мефодий. М., 1984.

Великая Моравия. Её историческое и культурное значение: Сб. ст. М., 1985.

Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства. К., 2004.

- Власть и политическая культура в средневековой Европе. М., 1992.
 История Чехословакии: В 3 т. М., 1956. Т. 1.
Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. М., 1988.
 Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. М., 1988.
Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V — середина XVII в.). — М., 1993.
 Очерки истории культуры славян. М., 1996.
 Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. М., 1988.
 Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982.
 Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI—XII вв.). М., 1991.
Уханова Е. В. У истоков славянской письменности. М., 1998.

Розділ V Південнослов'янські землі під владою Османської імперії

Джерела

- Документи о борьбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство: В 2 т. Скопье, 1985. Т. 1: От поселения славян в Македонии до конца Первой мировой войны.
 Записки янычара / Написаны Константином Михайловичем из Островицы. М., 1978.
 Книга законов султана Селима I / Под ред. А. С. Твртиновой. М., 1969.
 Хрестоматія з історії середніх віків: В 2 т. / За ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. К., 1952. Т. 2.

Дослідження, навчальні посібники

- История Болгарии. М., 2002.
 История Болгарии: В 2 т. М., 1954. Т. 1.
 История Сербии и Черногории. Босния, Герцеговина, Македония, Словения, Хорватия. М., 2002.
 История Югославии. В 2 т. М., 1963. Т. 1.

Розділ VI Чехія

Джерела

- Антология чешской и словацкой философии. М., 1982.
 Гуситское движение в освещении современников: Источники и материалы для практических занятий / Сост. и пер. Л. П. Лаптева. М., 1992.
Гус Я. Про церкву // Хроніка 2000. К., 1999. Вип. 25—26. Ч. 1. С. 89—106.

Документы по истории университетов Европы XII—XV вв. / Под ред. А. Е. Москаленко. Воронеж, 1973.

Итальянские гуманисты XV века о церкви и религии. М., 1964.

Козьма Пражский. Чешская хроника / Вступ. статья, пер. и коммент. Б. Н. Флори. М., 1962.

Коменский Я. А. Лабіринт світу й рай серця // Хроніка 2000. К., 1999. Вип. 25—26. Ч. 1. С. 125—150.

Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. М., 1962.

Лаптева Л. П. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма (до 1848 г.). М., 1985.

Послания магистра Иоанна Гуса, сожженного римской курией 6 июля 1415 года / Пер. с чеш. и лат. А. Вознесенского. М., 1903.

Сикст из Оттерсдорфа. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год / Пер. и ком. А. И. Виноградовой и Г. П. Мельникова. М., 1989.

Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности. М., 1970.

Старинные сказания чешского народа / Сост. А. Ирасек; пер. с чеш. М. А. Лялиной. СПб., 1899.

Хельщичский П. Невід віри // Хроніка 2000. К., 1999. Вип. 25—26. Ч. 1. С. 107—117.

Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. М., 1961.

Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. С. Д. Сказкина: В 2 т. М., 1961—1963. Т. 1—2.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: Учеб. пособие для вузов: В 3 т. Мн., 1987. Т. 1. Отв. ред. М. М. Фрейденберг.

Хрестоматія з історії середніх віків: У 2 т. / За ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. К., 1952. Т. 2.

Království dvojího lidu. České dějiny let 1436—1526 v soudobě korespondenci. Praha, 1989.

Kroniky doby Karla IV. Praha, 1987.

Minulost našeho státu v dokumentech. Praha, 1971.

Naše národní minulost v dokumentech. Praha, 1954.

Ze starých letopisu Českých. Praha, 1980.

Дослідження, навчальні посібники

Ванечек В. История государства и права Чехословакии. М., 1981.

Гуса В. История Чехословакии. Прага, 1963.

Душкова С. Чешский дипломатий // Археографический ежегодник за 1980 г. М., 1981. С. 69—79.

История Чехии / Под ред. В. И. Пичеты. М., 1947.

История Чехословакии: В 3 т. М., 1956. Т. 1.

Источниковедение истории южных и западных славян (феодалный период) / Отв. ред. Л. П. Лаптева. М., 1999.

Лаптева Л. П. Гуситское движение в Чехии XV века. М., 1990.

Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V — середина XVII в.). М., 1993.

Томк В. История Чешского королевства: В 8 т. СПб., 1889.

Фишер И. Р. Крестьянство в Чехии в период позднего феодализма. Йошкар-Ола, 1990.

Флоринский Т. Д. Пособие к лекциям по истории чехов. К., 1915.

Флоря Б. Н. Россия и чешское восстание против Габсбургов. М., 1986.

Чорней П., Покорны Й. Краткая история Чешских земель до 2004 года. Прага, 2006.

Ясинский А. Н. Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехии в средние века. Юрьев, 1901.

Dějiny zemí Koruny České. Praha, 1998. Sv. 1—2.

Розділ VII Словацькі землі

Джерела

Chaloupecký V. Striedověké listy ze slovenska, Bratislava; Praha, 1937.

Dokumenty slovenskej národnej identity a štatnosti. Bratislava, 1998.

Jeršová M. Slovenský diplomatár. Turčiansky sv. Martin, 1931.

Kirst I. Erb mesta Košice. Košice, 1994.

Marsina R. Vlastived ný zbornik. Martin, 1972.

Naše Dejiny v prameňoch. Bratislava, 1971.

Ratkoš P. Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava, 1964.

Sopko J. Kroniky stredoveho Slovenska. Bratislava, 1995.

Дослідження, навчальні посібники

История Словакии. М., 2003.

История Чехословакии: В 3 т. М., 1956. Т. 1.

Розділ VIII Землі полабських та поморських слов'ян

Джерела

Видукинд Корвейский. Деяния саксов / Вступ. ст., пер. и прим. Г. Э. Санчука. М., 1975.

Гельмольд. Славянская хроника / Вступ. ст., пер. и прим. Л. В. Разумовской. М., 1963.

Історія західноєвропейського Середньовіччя: Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь. К., 2005.

Котляревский А. А. Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древностей. Прага, 1874.

Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия сер. XII — сер. XIII вв.: Источники и литература / Сост. М. Н. Свердлова. М., 1990.

Лебедев И. А. Обзор источников истории балтийских славян с 1131 по 1170 г. М., 1876.

Титмар Мерзебургский. Хроника: В 8 т. / Пер. с лат. И. В. Дьяконова. М., 2005.

Хрестоматія по історії южних і західних славян: Учеб. пособие для вузов: В 3 т. Мн., 1987. Т. 1: Эпоха феодализма / Отв. ред. М. М. Фрейденберг.

Хрестоматія з історії середніх віків: У 2 т. / За ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. К., 1952. Т. 1—2.

Дослідження, навчальні посібники

Гулак М. Правові відносини поморських слов'ян. К., 1997

Доннерт Э. Данные немецких источников раннего средневековья о славянах и программа восточной экспансии у Титмара Мерзебургского // Средние века. М., 1965. Вып. 27. С. 80—96.

Источниковедение истории южных и западных славян (феодалный период) / Отв. ред. Л. П. Лаптева. М., 1999.

Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. М., 1985.

Лужицькі серби: Посібник з народознавства. Львів, 1997.

Любавский М. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). М., 1918.

Ронин В. К. Славянская знать и западные миссионеры в Центральной Европе // Средние века. М., 1993. Вып. 56. С. 118—135.

Ронин В. К., Флоря Б. Н. Государство и общество у полабских и поморских славян // Раннефеодалные государства и народности (южные и западные славяне VI—XII вв.). М., 1991. С. 116—136.

Рудь М. О. До питання про генезис міст у полабсько-прибалтійських слов'ян в епоху раннього середньовіччя // Вісник КДУ. Іст. науки. 1990. Вип. 32. С. 70—76.

Саливон А. Н. Ободриты. Некоторые вопросы общественно-политического строя // Сов. славяноведение. 1981. № 4. С. 49—61.

Саливон А. Н. Вильцы-лютичи // Сов.славяноведение. 1983. № 2. С. 49—58.

Санчук Г. Э. Полабские славяне и Германия в 20—30-е годы X века // Славяне в эпоху феодализма. М., 1978. С. 164—173.

Санчук Г. Э. Формирование государственности и раннефеодалной народности у сорбов // Этносоциальная структура раннефеодалных славянских государств и народностей. М., 1987. С. 97—107.

Фортинский Ф. Я. Титмар Мерзебургский и его хроники. СПб., 1872.

Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VIII—XI вв. // *Вопр. истории.* 1987. № 9. С. 68—85.

Розділ ІХ Польща

Джерела

- «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. М., 1987.
Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. М., 1961.
Длугош Я. Грюнвальдская битва. М.; Л., 1962.
Документы по истории университетов Европы XII—XV вв. Воронеж, 1973.
Польская правда // *Греков Б. Д.* Избранные труды: В 4 т. М., 1957. Т. 1.
Польские мыслители эпохи Возрождения. М., 1960.
Привілеї національних громад міста Львова (XIV—XVIII ст.) / Упорядник М. Капраль. Львів, 2000.
Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. М., 1973.
Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. М., 1990.
Źródła, sagi i legendy najdawniejszych dziejów Polski / Wyd. G. Jabuda. Warszawa, 1960.

Дослідження, навчальні посібники

- Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я.* История Польши с древнейших времен до наших дней. Варшава, 1995.
Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002.
История Польши. М., 2002.
История Польши: В 3 т. М., 1954. Т. 1.
Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней. М., 1993.
Манусевич А. Я. Очерки по истории Польши. М., 1952.
Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. М., 2004.
Wielka historia Polski. Kraków, 1997—1998. Т. 1—4.

Зміст

<i>Передмова</i>	3
Частина перша	
ДАВНЯ ДОБА (I—VI ст.)	
1 ПЛІНІЙ СТАРШИЙ. Природнича історія	7
2 ТАЦИТ. Германія	7
3 ПТОЛЕМЕЙ. Географія	8
4 ПРІСК. Історія	9
5 ПРОКОПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ. Історія війн Юстиніана	11
Таємна історія	14
Про будівлі	15
6 ЙОРДАН. Про походження та діяння гетів	15
7 ПСЕВДО-КЕСАРІЙ. Відповіді на запитання	16
8 ІОАНН МАЛАЛА. Хронографія	17
9 ІОАНН ЕФЕСЬКИЙ. Церковна історія	18
10 АГАФІЙ МІРІНЕЙСЬКИЙ. Історія	18
11 МЕНАНДР. Історія	20
12 Анонімний військовий трактат (<i>друга половина VI ст.</i>)	21
13 МАВРІКІЙ. Стратегікон	22
14 ІОАНН БІКЛАРСЬКИЙ. Хроніка	25
15 Лист Папи Римського Григорія I	26
16 ФЕОФЛАКТ СИМОКАТТА. Історія	26
17 Пасхальна хроніка	30
18 Хроніка Фредегара	31
19 ФЕОФАН. Хронографія	33
20 НІКІФОР. Бreviарій	35
21 Чудеса св. Димитрія	36
22 МИХАІЛ СИРІЄЦЬ. Церковна історія	39
23 НЕСТОР. Повість минулих літ	40
Частина друга	
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VII — перша половина XVII ст.)	
Розділ I. Болгарія	
Тема 1. Перше Болгарське царство (681—976)	
1 Іменник болгарських ханів (князів)	44
2 «Тирновський напис» хана Омуртага	45
3 «Чаталарський напис» хана Омуртага	45
4 «Шуменський напис» хана Маламіра	46
5 Літопис хана Маламіра	46

6	Написи на могилах про загибель видатних наближених хана	47
7	«Філіпський напис» хана Пресіана	47
8	ФЕОФАН. Хронографія	48
9	Лексикон «Суда»	49
10	Відповіді Папи Римського Ніколая I на запитання болгарського хана Бориса I	50
11	Закон судний людям	52
12	Апокрифічний болгарський літопис (XI — початок XII ст.)	56
13	Літопис попа Дукляніна (друга половина XII ст.)	58
Тема 2. Держава царя Самуїла (976—1018)		
1	ЮАНН СКЛАЦА. Огляд історії	59
2	Пам'ятний напис царя Самуїла (993)	71
3	Літопис попа Дукляніна (друга половина XII ст.)	72
4	«Бітольський напис» царя Івана Владислава (1015—1016)	74
Тема 3. Болгарські землі під владою Візантійської імперії в XI—XII ст.		
1	Грамоти візантійського імператора Василя II (1019—1020)	75
2	ЮАНН СКЛАЦА. Огляд історії	77
3	МИХАІЛ ПСЕЛЛ. Хронографія (XI ст.)	83
4	ЄПИСКОП МИХАІЛ ДЕВОЛЬСЬКИЙ. «Віденське доповнення» Скліцевої хроніки (1118)	87
5	НИКІФОР ВРІЄНІЙ. Історія (кінець XI — початок XII ст.)	88
Тема 4. Християнські єретичні рухи в Болгарії		
1	КОЗЬМА ПРЕСВІТЕР. Бесіда проти новоз'явленої богомільської єреси (X ст.)	89
2	Лист константинопольського патріарха Феофілакта болгарському царю Петру (середина X ст.)	92
3	Синодик Болгарської церкви (1211)	94
4	Житіє Феодосія Тирновського (друга половина XIV ст.)	96
5	ГРИГОРІЙ ЦАМБЛАК. Слово похвальне патріарху Євфимію Тирновському (кінець XIV — друга половина XV ст.)	98
Тема 5. Друге Болгарське царство (1186—1396)		
1	НИКІТА ХОНІАТ. Історія	100
2	Листування болгарського царя Калояна з Папою Римським Іннокентієм III (1202—1203)	105
3	«Тирновський напис» царя Івана Асеня II (1230)	106
4	Грамота царя Івана Асеня II купцям із міста Дубровника (бл. 1230)	107
5	ГЕОРГІЙ ПАХІМЕР. Історія (друга половина XIII — початок XIV ст.)	107
6	НИКІФОР ГРИГОРА. Ромейська історія (друга половина XIV ст.)	111
7	Запис у «Свирлізьких аркушах» (1279)	112

Тема 1. Сербські та боснійські землі за доби раннього Середньовіччя	
1 КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ . Про управління імперією (середина X ст.)	115
2 Літопис попа Дуклянина (друга половина XII ст.)	118
3 Свідчення трірського архідиякона Вільгельма (XII ст.)	121
4 Локрумські грамоти (XII ст.)	121
Тема 2. Сербська та Боснійська держави у XII — середині XIV ст.	
1 Хиландарська грамота Стефана Немані (1198)	124
2 Житіє Стефана Немані (1216)	125
3 Договір сербського короля Стефана Уроша з Дубровником (1254)	126
4 ІОАНН КАНТАКУЗИН . Історія	127
5 АРХІЄПИСКОП ДАНИЛО . Біографії сербських правителів	128
6 Сербські грамоти про феодальне землеволодіння (XIII—XIV ст.)	129
7 Анонімний опис Східної Європи (1308)	130
8 НІКІФОР ГРИГОРА . Ромейська історія (друга половина XIV ст.)	133
9 ЛАОНІК ХАЛЬКОНДА . Історичні розповіді	134
10 Сербсько-копоринський літопис (кінець XIV ст.)	135
11 Боснійські грамоти (XIII—XIV ст.)	136
Тема 3. Сербське загальнодержавне та міське законодавство (XIV—XV ст.)	
1 Законник царя Стефана Душана (1349)	140
2 Статути Котора і Будви	144
3 Закон Стефана Лазаревича (1389—1427)	147

Розділ III. Хорватія та Словенія

Тема 1. Хорватія та Словенія за доби раннього Середньовіччя	
1 Аннали королівства франків (середина VIII — 20-ті роки IX ст.)	151
2 Грамота князя Трпімира (852)	155
3 Лист Людовіка II до Василя Македонянина (872)	157
4 КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ . Про управління імперією (середина X ст.)	158
5 ФОМА СПЛІТСЬКИЙ . Історія архієпископів Салони та Спліта (бл. 1260)	163
Тема 2. Хорватські та словенські землі у XII — на початку XVII ст.	
1 Супетарський картулярій (початок XII ст.)	176
2 Напис угорського короля Коломана (1105)	183
3 Трогірський диплом (1107)	183
4 Привілеї угорського короля Гейзи II місту Спліт (1142)	184

5	Дубровницька грамота Івана Асеня II (1230)	185
6	Грамота бана Степана про заснування словенського міста Крижевці (1252)	185
7	Дубровницький статут (1272)	186
8	Закон Винодольський (1288)	194
9	Урбарій Брежницького і Севницького маєтків у Словенії (1309)	199
10	Трогірський статут (1322)	200
11	Постанова Дубровницької комуни про заборону работоргівлі (1416)	202
12	Поліцький статут (XV ст.)	203
13	ВИНКО ПРИБОЄВИЧ. Про походження та історію слов'ян (1525)	210
14	ФІЛІП ДЕ ДІВЕРСИС. Опис Дубровника (1440)	211
15	Доповідь венеційського провідітора Балеона Малатести (1524)	218
16	Присяга жителів міста Любляни (1599)	219
17	Доповідь намісника Венеції в Задарі (1616)	220
	Розділ IV. Велика Моравія	221
1	Навернення баварів і хорутан на віру (70-ті роки IX ст.)	222
2	Фульдські аннали (846—894)	223
3	Житіє Константина Філософа (869)	226
4	Булла Папи Римського Адріана II (869)	232
5	Булла Папи Римського Іоанна VIII про утворення Нітранського єпископату (880)	233
6	Булла Папи Римського Стефана V до моравського князя Святополка I (885)	235
7	Житіє Методія (886)	236
8	Житіє Наума (927)	240
9	КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ. Про управління імперією (середина X ст.)	240
	Розділ V. Південнослов'янські землі під владою Османської імперії	242
Тема 1.	Османські завоювання на Балканах у XIV—XV ст.	
1	Безіменний болгарський літопис	243
2	Свідчення диякона Ігнатія (кінець XIV ст.)	244
3	Сербський епис (кінець XIV—XV ст.)	246
4	ТУРСУН-БЕЙ. Історія Фатіха (XV ст.)	248
Тема 2.	Політика Порти та становище слов'янських народів у балканських провінціях Османської імперії	
1	ДУКА. Турецько-візантійська історія (друга половина XV ст.)	251
2	БЕРТРАНДРОН ДЕ ЛА БРОКЕР. Мандрівка через море (1457)	253
3	Реєстр сипахі-християн (XV ст.)	254

4	КОСТЯНТИН З ОСТРОВИЦІ. Записки яничара (кінець XV — початок XVI ст.)	255
5	Канун-наме султана Селіма I (XVI ст.)	260
6	П'ЄР БЕЛОН. Спостереження за багатьма рідкісними і примітними речами... (1547)	263
7	Канун-наме про землі та зобов'язання рая санджаку Охрид (XVI ст.)	264
8	Дарча грамота султана Селіма II (середина XVI ст.)	265
9	ФІЛІПП ДІФРЕН-КАНЕ. Подорож до Леванту (1573)	266
10	Лист імператора Рудольфа II до Папи Римського Григорія XIII про Петра Црновича Ангела, вигнаного з Македонії (1579)	267
11	Лист архієпископа Гаврила надвоєводи Фердінанду Габсбурзькому (1587)	268
12	АЛІ ЧАУШ. Трактат про сипахійську систему (1653)	269
Тема 3. Визвольна боротьба слов'ян проти османського поневолення		
1	План Олександра Комуловича про вигнання османів з Балканського півострова (1593)	272
2	Звіт охридського архієпископа Атанасія про організацію антиосманського повстання (1615)	272
3	Про гайдуцький рух у Бітольській області Македонії (1638)	274
4	Протоколи шариатського суду міста Бітола (1621—1623, 1644)	275
5	Смертний вирок ватажку гайдуків Тане з Бітольської області Македонії (1651)	276
Розділ VI. Чехія		278
Тема 1. Становлення чеської державності		
1	ІБРАХІМ ІБН ЯКУБ. [Про Прагу X ст.] (60-ті роки X ст.)	280
2	Статути Бржетислава (1039)	280
3	Пожалування князя Спітігнева II церкві св. Стефана у Лігомержичях (1057)	282
4	КОЗЬМА ПРАЗЬКИЙ. Чеська хроніка (1119/1122—1125)	283
5	Жалувана грамота короля Собеслава II про привілеї німецьким колоністам (1174—1178)	283
6	Статути Конрада Оттона (1189)	284
Тема 2. Чеське королівство в XIII—XIV ст.		
1	Грамоти короля Пржемысла I Отакара (1221—1223)	287
2	Рожмберзька книга (кінець XIII — перша чверть XIV ст.)	289
3	Грамота короля Яна Люксембурзького про станові привілеї світської знаті в Моравії (1311)	290
4	Статути цехів (XIV ст.)	291
5	Маєстас Кароліна (1351—1353)	292

6	Золота булла Карла IV (1356)	295
7	Грамота монастиря в Теплі мешканцям села Черновіце (1358)	296
8	Привілеї єпископа Яна із Стржеди місту Літомишлю (1360)	297
9	Ряд земського права (друга половина XIV ст.)	298
10	АНДРІЙ З ДУБИ. Виклад чеського земського права (кінець XIV — початок XV ст.)	299
11	Урбарії Бржевновського (1406) та Страговського (бл. 1410) монастирів	300
Тема 3. Гуситський рух (1400—1471)		
1	Апеляція Яна Гуса до Папи Римського (1410)	301
2	«Кутногорський декрет» короля Вацлава IV (1409)	301
3	Лист Яна Гуса польському королю Владиславу II (1412)	302
4	ЯН ГУС. Про церкву (1413)	303
5	Охоронна грамота короля Сигізмунда Яну Гусу (1414)	305
6	Лист Поджо Браччоліні про дебати на Констанцькому соборі (1415)	305
7	Лист Поджо Браччоліні до Леонарда Бруні про спалення Ієроніма Празького (1416)	307
8	ЛАВРЕНТІЙ ІЗ БРЖЕЗОВОЇ. Гуситська хроніка (20-ті роки XV ст.)	307
9	ЯН ЖЕЛІВСЬКИЙ. Проповіді (1418—1419)	312
10	Анонімна хроніка про скинення коншелів Нового Места (1419)	313
11	Військовий статут Жижки (1423)	314
12	ПЕТРО ХЕЛЬЧИЦЬКИЙ. Невід віри (бл. 1440)	316
13	ЕНЕЙ СЛАВІЙ ПІККОЛОМІНІ. Історія Богемії (1458)	317
Тема 4. Чехія в Ягеллонську добу (1471—1526)		
1	Старі чеські літописи (XV — початок XVI ст.)	318
2	Ухвала чеського сейму 14 березня 1487 р.	319
3	Становище міста Кутна Гора наприкінці XV ст.	319
4	МІКУЛАШ ДАЧИЦЬКИЙ ІЗ ГЕСЛОВА. [Про повстання гірників Кутної Гори 1494—1496 рр.]	320
5	ВІКТОРИН КОРНЕЛІЙ. Про права, суди та дошки землі Чеської... (1497—1499)	321
Тема 5. Чеські землі у складі Габсбурзької монархії (XVI — перша половина XVII ст.)		
1	Присяга Фердинанда I Габсбурга (1526)	322
2	СІКСТ З ОТТЕРСДОРФА. Хроніка (1547—1548)	322
3	Дружня угода чеських станів (1547)	324
4	ЯН АМОС КОМЕНСЬКИЙ. Лабіринт світу й рай серця (1627)	325
5	Поновлене земське уложення (1627)	327
6	Заклик до продовження боротьби проти Габсбургів (1627)	327
7	Лист Вільгельма Славати про Тридцятилітню війну (1634)	328

Розділ VII. Словацькі землі

329

Тема 1. Словацькі землі у складі Угорського королівства (XI—XV ст.)	
1 Віденська хроніка (1048)	330
2 Грамота угорського короля Бели IV про права городян міста Трнави (1238)	331
3 Грамота угорського короля Бели IV про військові повинності (1243)	332
4 Грамота угорського короля Іштвана V місту Ліптову (1270)	333
5 Грамота угорського короля Лайоша I стосовно герба міста Кошиці (1369)	336
6 Грамота угорського короля Лайоша I місту Жиліні (1381)	337
7 Договір між містами Кошиці і Краків про умови торгівлі (1394)	338
8 ЯН З ТУРЦА. Хроніка (1440—1460)	339
9 Присяга членів міської ради міста Тренчина (1476)	340
10 Грамота угорського короля Матіяша Хуньяді I про вибори рихтаря Трнави (1486)	341

Тема 2. Словацькі землі у складі Австрійської імперії (XVI — перша половина XVII ст.)

1 Грамота угорського короля Фердинанда I про вибори рихтаря і членів міської ради Трнави (1551)	342
2 Присяги мешканців міста Левоче (1552—1610)	345
3 Військовий план оборони міст від османів (1564)	347
4 ВАВРИНЕЦЬ БЕНЕДИКТ ІЗ НЕДОЖАР. [Про підтримку словацької мови] (1603)	349

Розділ VIII. Землі полабських та поморських слов'ян

1 ЕЙНГАРД. Життя Карла Великого (30-ті роки IX ст.)	352
2 Лоршські аннали (VIII — перша половина IX ст.)	352
3 Аннали королівства франків (середина VIII — 20-ті роки IX ст.)	353
4 Твір Баварського Географа (IX ст.)	355
5 Бертинські аннали (IX ст.)	356
6 Фульдські аннали (IX ст.)	356
7 ВІДУКІНД КОРВЕЙСЬКИЙ. Діяння саксів (50—70-ті роки X ст.)	357
8 ТІТМАР МЕРЗБУРЗЬКИЙ. Хроніка (початок XI ст.)	358
9 АДАМ БРЕМЕНСЬКИЙ. Діяння архієпископів Гамбурзької церкви (бл. 1075)	360
10 ГЕРБОРД. Життя Оттона, єпископа Бамберзького (бл. 1160)	362
11 ГЕЛЬМОЛЬД. Слов'янська хроніка (бл. 1172)	363
12 САКСОН ГРАММАТИК. Данська історія (1181—1208)	369

Розділ IX. Польща

371

Тема 1. Становлення польської державності (X — перша половина XII ст.)

1 ІБРАХІМ ІБН ЯКУБ. [Про князя Мешка I та його військо] (60-ті роки X ст.)	372
2 ГАЛЛ АНОНІМ. Хроніка і діяння князів та правителів польських (10-ті роки XII ст.)	372

	3 Булла Папи Римського Іннокентія II Гнезненській архієпископії (1136)	373
Тема 2.	Польща за доби феодальної роздробленості (друга половина XII — перша половина XIV ст.)	
	1 Грамота єпископа Плоцька (1237)	375
	2 Польська правда (XIII ст.)	376
	3 Жалувана грамота Болеслава Благочестивого (1243)	376
	4 Жалувана грамота князя Казимира Куявського Влоцлавській єпископії (1250)	377
	5 Жалувана грамота короля Вашлава II феодалам малопольської знаті (1291)	378
	6 Великопольський літопис (друга половина XIV ст.)	378
	7 Статути Казимира Великого (XIV—XV ст.)	379
Тема 3.	Станова монархія в Польщі (друга половина XIV—XV ст.)	
	1 Рішення короля Казимира III про судові права вотчинників (1366)	381
	2 ЯНКО В ЧЕРНКОВА. Мемуари (XIV ст.)	381
	3 Кошицький привілей (1374)	382
	4 Крєвська унія (1385)	383
	5 ЯН ДАУГОШ. Історія Польщі (70-ті роки XV ст.)	384
	6 Нешавські статути (1454)	386
	7 Звід законів землі Ленчицької (початок XV ст.)	387
	8 Книги краківського капітулу (1468)	387
	9 Постанова сейму в Петркові (1496)	388
Тема 4.	Польська держава за часів «шляхетської демократії» (XVI — перша половина XVII ст.)	
	1 Постанови сейму в Радомі (1505)	389
	2 Постанова сейму в Петркові про звільнення шляхти від мита (1511)	390
	3 Рішення королівського суду про заборону селянам подавати скарги на феодала (1518)	390
	4 Постанова сейму про введення обов'язкової односторонньої панщини (1520)	391
	5 Станові привілеї, надані королем Сигізмундом-Августом на сеймі в Петркові (1550)	391
	6 АНДЖЕЙ МОДЖЕВСЬКИЙ. Про виправлення держави (1551)	392
	7 Генріхові артикули (1573)	393
	8 Інвентарі	395
	9 Постанова сейму про порядок зведення на шляхетство (1578)	396
	10 АНСЕЛЬМ ГОСТОМСЬКИЙ. Господарство (1588)	397
	11 Інструкції послам сеймиків Познанського і Калишського воєводств (1597)	397
	12 Постанова сейму про нову шляхту (1601)	398
	Список рекомендованої літератури	399

Навчальне видання

**ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ ЗАХІДНИХ
ТА ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН
(Давня доба, Середньовіччя)**

За редакцією д-ра іст. наук,
проф. **В. І. Ярового**

Упорядники:

Яровий Валерій Іванович,
Мотрук Світлана Миколаївна,
Шумило Віталій Павлович та ін.

Художнє оформлення та редагування *О. Г. Григора*
Коректори *А. І. Бараз, Л. Ф. Іванова*
Комп'ютерна верстка *О. Л. Мошеченко*

Підп. до друку 15.06.11. Формат 60×84/16.
Папір офсет. № 1. Гарн. Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 24,18.
Обл.-вид. арк. 25,00. Вид. № 4430.
Зам. № 11-263.

Державне підприємство «Спеціалізоване видавництво “Либідь”»,
вул. Пушкінська, 32, м. Київ, 01004

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 3055 від 12.12.07

ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
вул. Леся Курбаса, 4, м. Біла Церква, Київська обл., 09117
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4063 від 11.05.11

**ХРЕСТОМАТІЯ
З ІСТОРІЇ ЗАХІДНИХ
ТА ПІВДЕННИХ
СЛОВ'ЯН**

